

Universiteit
Leiden
The Netherlands

**De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik :
onafhankelijkheidsmonument voor een bisdom**
Westerman, J.

Citation

Westerman, J. (2016, December 8). *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik : onafhankelijkheidsmonument voor een bisdom*. De Erfgoeduitgeverij, Utrecht. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/44809>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/44809>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/44809> holds various files of this Leiden University dissertation

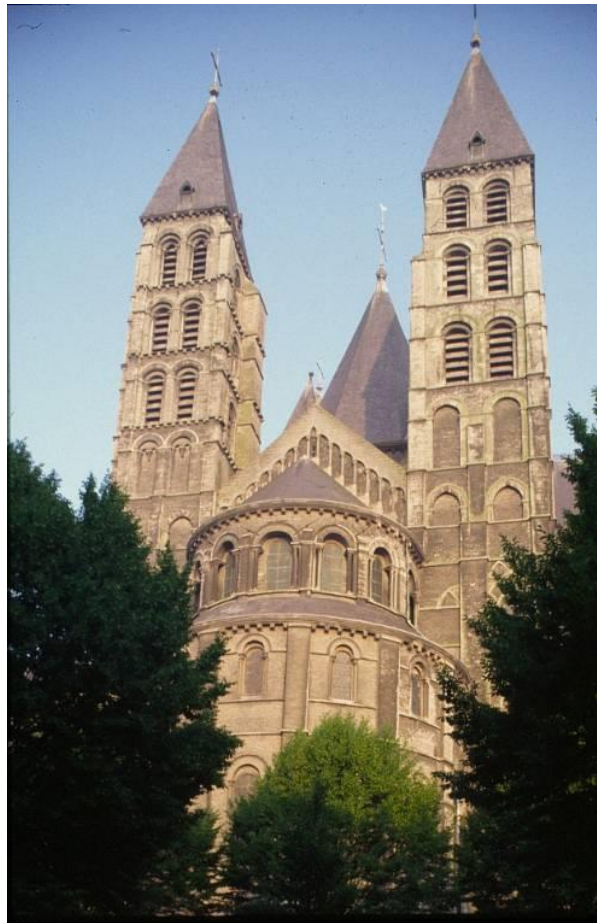
Author: Westerman, Jeroen

Title: De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik : onafhankelijkheidsmonument voor een bisdom

Issue Date: 2016-12-08

Deel III

Betekeningen van de 12de-eeuwse kathedraal

Deel III

Betekeningen van de 12de-eeuwse kathedraal

1 Inleiding

De bouwgeschiedenis van de Doornikse kathedraal in de 12de eeuw, zoals beschreven in deel I, laat zich als volgt samenvatten. Vanaf het begin van de eeuw werd op een opgehoogd bouwterrein een nieuwe kerk gebouwd, die aanzienlijk groter was dan de voorgangers. Deze nieuwe kathedraal was gepland met een tweetorenfaçade, een basilicaal schip, een van zijbeuken voorzien transept en een vieringtoren. Opvallend aan het concept is de vierdelige opstand met grote galerijen in het inwendige. Overwelling was alleen voorzien voor de zijbeuken. Hoe de oostzijde van het transept en het koor in dit eerste concept voor de nieuwe kerk eruit hadden moeten zien, is onbekend.

Het concept voor de nieuwe kerk werd een eerste maal gewijzigd, toen het kapittel besloot de middenbeuk van het transept te overwelfen. Ongetwijfeld behoorde tot dat gewijzigde concept ook de overwelling van de gehele oostpartij, zoals die op dat moment voorzien was. Niet lang daarna, waarschijnlijk omstreeks 1120, vond een tweede, ingrijpender conceptwijziging plaats. Het project voor de westelijke tweetorenfaçade werd geschrapt. In plaats daarvan kwam een indrukwekkende oostpartij met een triconchale plattegrond, bekroond door een vijftorengroep. Het aan de westzijde al deels gerealiseerde transept werd opgenomen in dit nieuwe concept, waarbij de vierdelige opstand werd verhoogd en met andere maatverhoudingen werd gebouwd om aan te kunnen sluiten op de opstand van de nieuw geplande apsiden. Aan de westzijde van het schip werd in plaats van de tweetorenfaçade een eenvoudiger gevel met traptorentjes gerealiseerd, waarvan de daklijn de basilicale opzet van het schip volgt.

De historische context van de nieuwbouw werd sterk bepaald door de bijzondere situatie van de Kerk van Doornik. Het van oorsprong Merovingische bisdom was sinds de 7de eeuw in personele unie verenigd met het bisdom Noyon. Sindsdien werd door het kapittel van Noyon en door de Franse koning bepaald wie in Doornik bisschop zou worden. Bovendien had Doornik door het ontbreken van een eigen bisschop als diocesane hoofdstad een zekere groeiachterstand opgelopen ten opzichte van andere bisschopssteden in Noord-Frankrijk. Vanaf het einde van de 11de eeuw emancipeerde de Kerk in Doornik. Het kapittel onderging een reorganisatie, twee nieuwe kloosters werden gesticht, de Sint-Maartensabdij en de Sint-Medardusabdij, en er kwamen nieuwe parochiekerken. De Doornikse Kerk beriep zich, ondermeer via de *donatio Chilperici*, op de koninklijke herkomst van het eigen bezit en organiseerde de verering van de heilige bisschop Eleutherius, de enige eigen bisschop van een zelfstandig bisdom Doornik, die uit de Merovingische tijd bekend was.

In dit derde deel zal gekeken worden naar de betekenis van de concepten van de verschillende delen van de kathedraal in hun respectievelijke bouwtijd en op welke wijze de specifieke geschiedenis van de Kerk van Doornik een rol heeft gespeeld in hun totstandkoming. Daartoe zullen vier achtereenvolgende concepten onderzocht worden: de tweetorenfaçade als oorspronkelijke project voor de westpartij, het schip met zijn vierdelige opstand, het project tot overwelling van het transept en ten slotte de monumentale oostpartij op triconchale plattegrond bekroond door een quincunx.

2 De vroeg-12de-eeuwse westpartij: poortgebouw tot de kathedraal

Prominent onderdeel van het eerste concept voor de nieuwe 12de-eeuwse kathedraal was een tweetorenfaçade: een dwars voor het schip geplaatst bouwdeel, symmetrisch van opzet, met twee torens en een tweelingportaal in de as van het gebouw. Hoewel van de twee torens slechts de onderbouw gerealiseerd is, zijn er voldoende aanwijzingen dat een tweetorenfaçade gepland was (zie § I.2.5). De geplande tweetorenfaçade was een westpartij die in de compositie van het kerkgebouw tegenover het *georiënteerde* (letterlijk: op het oosten gerichte) koor ligt. Zoals een door torens geflankeerde stadspoort de toegang tot een stad verschaft, zo vormt de tweetorenfaçade de imposante entree van het kerkgebouw.¹ Tegenwoordig geldt de tweetorenfaçade als de ‘archetypische’ westgevel van een kerkgebouw, wat vooral te danken is aan de grote Franse kathedralen van de late 12de en vroege 13de eeuw en hun navolgers.² Het is echter een schema dat pas relatief laat in de middeleeuwse kerkbouw met enige frequentie is toegepast, en dan nog alleen maar bij belangrijke kerkgebouwen.

III.2.1A links: Paris, cathédrale Notre-Dame, westgevel, omstreeks 1200 (foto: wikimedia.org).

III.2.1B midden links: Washington D.C., National Cathedral (foto: wikimedia.org).

III.2.1C midden rechts: Paris, Sainte-Clothilde, tussen 1851 en 1870 (foto: Édouard Baldus, wikimedia.org).

III.2.1C rechts: Haarlem, Sint-Bavokathedraal, 1970 (foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort).

2.1 De tweetorenfaçade in de kerkbouw tot het eind van de 11de eeuw

Over de oudste toepassing van de tweetorenfaçade in de christelijke kerkbouw bestaat veel onduidelijkheid. Uit het eerste millennium zijn nauwelijks voorbeelden in opgaand werk bewaard gebleven, zodat men afhankelijk is van de interpretatie van opgravingen, oude beschrijvingen en enkele schaarse afbeeldingen van verdwenen gebouwen.

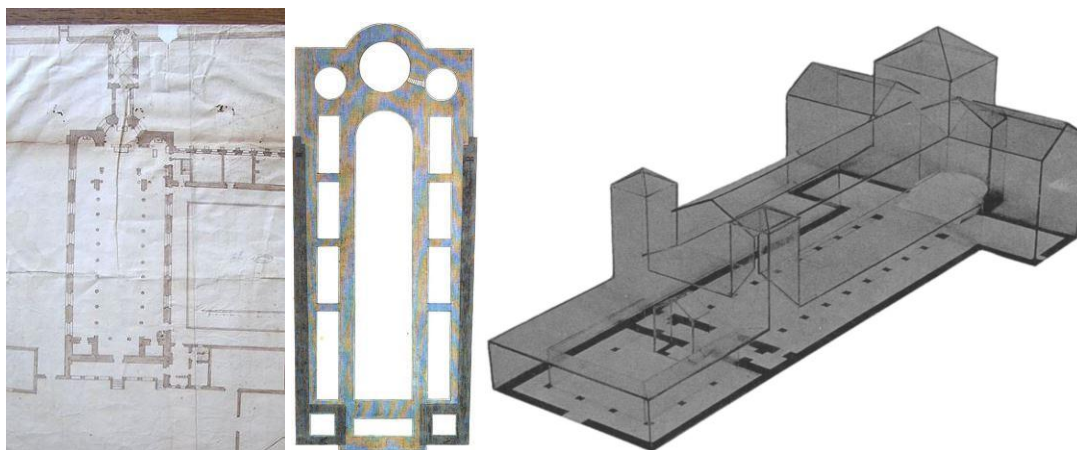
Lange tijd is aangenomen dat de vroegste tweetorenfaçades in de Karolingische tijd waren gebouwd. De ontwikkeling ervan zou passen binnen het in die tijd wijdverbreid gebruik om west- en oostpartijen van kerkgebouwen te benadrukken door brede en hoge, samengestelde volumes. Maar er zijn oudere voorbeelden van tweetorenfaçades, met name in het oostelijke

¹ Er zijn ook wel kerken die een tweetorenfaçade zonder centraal portaal hebben. Bekende voorbeelden zijn de Dom van Trier (met portalen aan weerszijden van een apsis), de Sint-Servaaskerk in Maastricht (zowel aan de oost- als westzijde), de Saint-Barthélémy in Luik (als westpartij zonder portaal). In deze gevallen flankeren de torens een recht- of apsidiaal gesloten koor. Opgemerkt wordt dat ook de Doornikse transeptgevels tweetorenfaçades vormen.

² In het Frans wordt een tweetorenfaçade aangeduid met *façade harmonique*. McAleer 1984a: p.33-37.

Middellandse Zeegebied.³ Het gaat daarbij om vrij bescheiden torens, die vaak niet boven het eigenlijke gebouw uitsteken. Als het om vroege tweetorenfaçades in het westen gaat, wordt wel de narthex van de San Vitale in Ravenna (526-542) genoemd met zijn flankerende traptorens.⁴

Maar ook elders in West-Europa zijn er oude tweetorenfaçades geweest. Zo moet de koninklijke abdijkerk van Saint-Martin in Autun, gesticht door en grafkerk van koningin (566-613) Brunichilde, een tweetorenfaçade hebben gehad.⁵ Een belangrijk voorbeeld is de tweetorenfaçade van de abdijkerk van Saint-Denis, die in 775 in aanwezigheid van Karel de Grote gewijd werd. Abt Suger noemde in zijn relaas over de herbouw van de tweetorenfaçade in de 12de eeuw expliciet de oudere voorganger: "Daar aldus, in het voorste deel, aan de noordzijde, bij de hoofdingang van de voornaamste toegangsdeuren, waar een doorgang aan beide zijden versmald was door twee torens, die niet hoog, noch bijzonder fraai waren, veeleer dreigden in te storten, zijn wij hier met het werk begonnen." Tijdens opgravingen zijn inderdaad funderingen blootgelegd, die passen bij een tweetorenfaçade en die toegeschreven kunnen worden aan de vroeg-Karolingische kerk.⁶

III.2.2A links: plattegrond van de Saint-Martin in Autun, 17de eeuw (foto: cecab-chateaux-bourgogne.fr)

III.2.2B midden: plattegrond van de Saint-Martin in Autun, reconstructie van Jacques Gabriel Bulliot (foto: Bulliot 1849a: pl.1).

III.2.2C rechts: Reconstructie van de abdijkerk van Saint-Denis in 775 (naar Crosby) (foto: Schaeffer 1945a: fig.19).

Ook voor de 10de eeuw bestaat over het voorkomen en het uiterlijk van de tweetorenfaçades nog veel onzekerheid. In Ravenna zouden in de 10de eeuw meerdere tweetorenfaçades gepland zijn geweest, maar zeker is dat niet.⁷ Mogelijk had de 10de-eeuwse uitbreiding van de

³ Herwin Schaeffer (1945a: p.98-101) wees al op de torens aan weerszijden van de ingangsporticus in een aantal Syrische kerken, in Klein-Azië en in Armenië. Zie ook: Krautheimer & Ćurčić 1986a: p.151-156 (Syrië), 162-163 (Klein-Azië en Armenië).

⁴ Reinle 1976a: p.199. Op de houten deuren van de Santa Sabina (5de eeuw) is ook een gebouw met twee torens afgebeeld. Het is onduidelijk of het hier om westtorens of koortorens gaat. Schaeffer 1945a: p.98, 103.

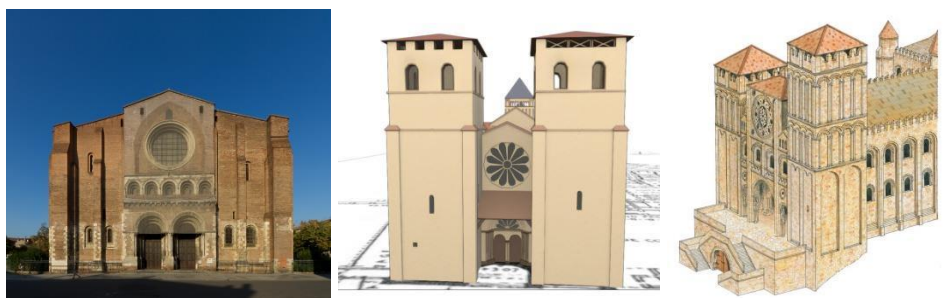
⁵ Op basis van verschillende beschrijvingen en een plattegrond uit de 17de en 18de eeuw concludeerde Christian Sapin (1986a: p.143-146) dat de kerk al rond 600 een tweetorenfaçade kreeg.

⁶ SUGER VAN SAINT-DENIS 2000a: p.208-209 (cap.16, 115-122). "Quia igitur in anteriori parte ab aquilone principali ingressu principalium valvarum, porticus artus hinc gemellis nec altis nec aptis multum, sed minantibus ruinam turribusangebatur [...] laborare [...] incoepimus [...]." Crosby 1942a: p.152. Périn 1998a: 172-178. Jacobsen & Wyss 2002a: p.76-87.

⁷ Mekking 1991b: p.131. Brucher 1987a: p.22.

kathedraal van Reims door aartsbisschop (969-989) Adalbero een tweetorenfaçade.⁸ Ook de 11de-eeuwse abdijkerk van Saint-Remi in Reims, naast Saint-Denis de voornaamste abdijkerk van het Franse koninkrijk, had waarschijnlijk een tweetorenfaçade.⁹

Een kerk die al vroeg een indrukwekkende tweetorenfaçade van 40 m breed kreeg, was de kathedraal van Straatsburg (omstreeks 1015).¹⁰ Verder werd een tweetorenfaçade gerealiseerd bij een aantal kerken in Zuid-Duitsland.¹¹ Het is onduidelijk of de Italiaanse tweetorenfaçades uit de 11de eeuw onder noordelijke invloed zijn ontstaan of dat het omgekeerde het geval is.¹² Opmerkelijk is de groep van façades die de Utrechtse bisschop (1027-1054) Bernold op instigatie van keizer Hendrik III liet bouwen in zijn bisschopsstad. De kapittelkerken van Sint-Pieter en Sint-Jan en de abdijkerk van Sint-Paulus kregen of hadden een tweetorenfaçade moeten krijgen.¹³ In de Midden-Rijnvallei vormt de westfaçade van de St. Kastor in Koblenz (midden 11de eeuw) een vroeg en goed bewaard voorbeeld.¹⁴

III.2.3A links: Toulouse, Saint-Sernin, onvoltooide westfaçade (foto: wikimedia.org).

III.2.3B midden: Cluny, reconstructie van de westfaçade (foto: Clunypedia.org).

III.2.3B Rechts: Santiago de Compostela, Catedral, reconstructie van de westfaçade (foto: arhistoria.com).

Vanaf het einde van de 10de eeuw zijn in Bourgondië meerdere tweetorenfaçades gebouwd, waarbij de abdijkerk van Cluny II (kort vóór 1000) een belangrijke rol wordt toegedicht als voorbeeld voor andere kerken, wat op grond van het snel groeiende prestige van de abdij goed voorstelbaar is.¹⁵ Fraaie voorbeelden zijn nog bewaard aan de kathedraal van Saint-Vincent te Mâcon (circa 1020), de Saint-Philibert in Tournus (circa 1040) en de abdijkerk van Paray-le-Monial.¹⁶ Ook de voorkerk (*galilea*) van de abdijkerk van Cluny III kreeg in de eerste helft van de 12de eeuw een tweetorenfaçade.¹⁷ Daarvoor al, vanaf de tweede helft van de 11de eeuw, werd een tweetorenfaçade gepland bij de Saint-Sernin in Toulouse, waarvan de onderbouw is

⁸ Balcon & Berry 2002a: p.125. Het is echter waarschijnlijker dat de door Henri Deneux in 1919 gevonden funderingen behoren tot de tweetorenfaçade die tegen 1152 door aartsbisschop (1140-1161) Samson werd gebouwd. Ibidem, p.109.

⁹ Ravaux 1972a: p.51-98.

¹⁰ Compleet overzicht van de historiografie en analyse van de opgravingen in: Meyer 1998a: p.89-141. Deze façade zou een belangrijke voorbeeldfunctie vervullen langs de Bovenrijn.

¹¹ Reinle 1976a: p.199-200. Binding 1999a: kol.1261-1262.

¹² Schaefer 1945a: p.85-108

¹³ Alleen van de tweetorenfaçade van Sint-Pieter is bekend hoe deze eruit heeft gezien dankzij een tekening van Saftleven uit 1674, afgebeeld bij: Mekking 1991b: p.129.

¹⁴ Kubach & Verbeek 1976a, 1: p.483-487.

¹⁵ De voorkerk van Cluny II, daar en ook wel elders *galilea* genoemd, werd geflankeerd door torens. Sapin 1986a: p.70. Er is wel aangenomen dat de tweetorenfaçade zijn oorsprong had in de kringen van hervormingsgezinde monniken in Gorze en Cluny. Mekking 1991b: p.128.

¹⁶ De huidige westpartij van Paray-le-Monial uit het laatste kwart van de 11de eeuw is een navolging van Cluny II. Dit is de opvolger van een eerdere westpartij uit het begin van de 11de eeuw. Rollier 2009a: p.103. Elders in Bourgondië werd het motief toegepast aan de kloosterkerk van Saint-Marcel-lès-Châlon (rond 1000), die omstreeks 980 een priorij van Cluny was geworden. Sapin 2006a.

¹⁷ Stratford 2010a: p.108-109.

gerealiseerd. Ook de Sainte-Foy in Conques en de kathedraal van Compostella kregen een tweetorenfaçade.¹⁸

Een opvallende groep tweetorenfaçades verrees in de 11de eeuw in het Normandische hertogdom en het koninkrijk Engeland. De Onze-Lieve-Vrouwekerk van de abdij van Jumièges vormt daarvan het vroegst bewaarde voorbeeld.¹⁹ Later volgden meerdere kathedraalen (Avranches, Bayeux, Coutances) en belangrijke kloosterkerken, waaronder de beide hertogelijke stichtingen in Caen: Saint-Étienne en La Trinité. Over de herkomst van de Normandische tweetorenfaçade is heel verschillend gedacht. Sommigen hebben wel aangenomen dat de voorbeelden gezocht moesten worden in de keizerlijke Ottoonse architectuur, maar tegenwoordig overheerst de opinie dat beide teruggaan op Karolingische voorbeelden, die talrijker moeten zijn geweest dan aanvankelijk werd aangenomen.²⁰

III.2.4A links: Jumièges, ancienne abbatiale Notre-Dame, westfaçade (foto: wikimedia.org).

III.2.4B midden: Caen, ancienne abbatiale Saint-Étienne, westfaçade (foto: wikimedia.org).

III.2.4C rechts: Saint-Denis, basilique cathédrale de Saint-Denis, 1844-1845, Félix Benoist (foto: wikimedia.org).

De Normandische aartsbisschop Lanfranc paste de tweetorenfaçade toe bij de herbouw van de kathedraal van Canterbury (1070), een van de eerste grote bouwprojecten na de Normandische overname van de Engelse kroon. Uit dezelfde tijd, maar misschien al eerder gepland, was de façade van de omstreeks 1045/1050 begonnen abdijkerk van Westminster door koning (1042-1066) Edward de Belijder.²¹ Ook St Augustine's Abbey in Canterbury kreeg een tweetorenfaçade (rond 1110), evenals de kathedraal van Durham en de kapittelkerk

¹⁸ Hoewel de voltooiing van de westgevels in Santiago de Compostella en Toulouse pas decennia later plaatsvond (Santiago) of niet tot stand kwam (Toulouse), is er geen reden dat deze niet van meet af aan gepland waren. Een andere tweetorenfaçade die omstreeks 1050 gerealiseerd werd, is die van Saint-Mexme in Chinon. Andrault-Schmidt & Lorans 2002a: p.251-259. In Auvergne werden tweetorenfaçades gerealiseerd bij de kerken van Saint-Nectaire en Orcival.

¹⁹ Véronique Chaix (2011a: p.282) dateert de onderbouw van de torens tijdens het abbatiaat (1017-1027) van Thierry. De ruïnes van de Karolingische abdijkerk Saint-Pierre (late 8ste eeuw – eerste helft 9de eeuw) hebben traptorens aan weerszijden van een centrale westgalerij. Het is echter ongewis of dit ensemble de sokkel vormde van een tweetorenfaçade. Le Maho 2002a: p.282-284. Chaix 2011a: p.278-280.

²⁰ Gedurende lange tijd werd vooral aan de abdijkerken van Centula (Saint-Riquier) en Corvey een grote invloed toegekend. Bijvoorbeeld: Heitz 1987a: p.139-149, 252-256. Zie: Chaix 2011a: p.19. Ook sommige Angelsaksische kerken zouden rechtstreeks teruggaan op Karolingische voorbeelden. Zie: Gem 1984a: p.244, 249, 272; Gem 1991a: p.324.

²¹ McAleer 1984a: p.38-42, 63-67. McAleer 1984b: p.91-99. McAleer 2002a: p.310.

van Southwell (midden 12de eeuw). Bij een aantal van deze kerken, zoals Canterbury, Durham en Southwell, werden de torenvolumes zo goed mogelijk geïntegreerd in het kerkgebouw waardoor het exterieur en het interieur ervan een grotere eenheid vertonen.²²

Voor de machtige westfaçade van de hertogelijke stichting van Saint-Étienne in Caen wordt in de architectuurgeschiedenis beschouwd als het ‘archetype’ van de 12de en 13de-eeuwse tweetorenfaçades in Frankrijk.²³ Na de hierboven al genoemde herbouw van de westpartij van Saint-Denis (voltooid 1140) werd de tweetorenfaçade in het Franse koninkrijk het gangbare concept voor de westpartij van talrijke voornamen kerken, waaronder nagenoeg alle kathedralen van de koninklijke bisdommen.

2.2 De tweedeling van de façade en het dubbele westportaal

De westgevel van de Doornikse kathedraal had oorspronkelijk een dubbelportaal met twee gelijkwaardige openingen. Op basis van observaties van de 19de-eeuwse restauratiearchitect Bruno Renard wordt aangenomen dat dit dubbelportaal al vrij snel na de bouw gewijzigd werd door de aanleg van een (driepas?)boog die beide portalen omvatte. Zo ontstond het beeld van één hoofdportaal met twee toegangen aan weerszijden van een centrale pijler (zie § 2.1.7). Mogelijk vond deze wijziging plaats, nadat eerst de zijportalen van een driepasboog waren voorzien. Ook is een verband met de conceptwijziging van de westpartij aannemelijk. Op het moment dat afgezien werd van een tweetorenfaçade was er aanleiding om de westzijde van de kerk op een andere manier monumentaliteit te geven.

De aanvankelijke tweedeling van het centrale deel van de westpartij, waarbij werd afgezien van een hoofdportaal in de as van de kerk, en in plaats daarvan twee gelijkwaardige rondboogdoorgangen werden aangebracht, is opmerkelijk. Bij kerken met een westportaal bevindt de ingang zich namelijk bijna altijd in de as van het kerkgebouw, die dezelfde is waarop zich in het oosten het hoofdaltaar en het priesterkoor bevinden.²⁴ Soms zijn twee portaalopeningen met een rechte latei, gescheiden door een trumeau, verenigd onder een grote boog, maar tezamen vormen deze dan één portaal.²⁵

De oost-west gerichte lengteas van het kerkgebouw was in de Middeleeuwen (en daarna) overduidelijk betekenisvoller dan de dwarsas. In hiërarchisch opzicht was er daarom een belangrijk verschil tussen een transeptfaçade en de façade die zich in de as van de kathedraal tegenover het hoogkoor bevindt. Het belang van de as is ook zichtbaar in talrijke kerken, waar een apsis of een axiaal venster in het koor groter of rijker versierd is, dan de andere vensters van een apsis of kooromgang.²⁶

Ook een axiaal portaal op de ‘liturgische as’ was daarom in de middeleeuwse kerkbouw een bijna absolute regel, waarop –afgezien van de dubbelkorige kerken – niet zoveel uitzonderingen bestaan. Die uitzonderingen zijn meestal te verklaren door externe factoren zoals de geografische gesteldheid van het terrein, de aanwezigheid van omliggende bebouwing of de aanwezigheid van een dominante toegangsweg, die uitkomt op een andere dan de westgevel. Dat laatste kan ook in Doornik gespeeld hebben, waar rijk gebeeldhouwde portalen in de oksels van schip en transept werden gerealiseerd. De ligging van de westpartij in het *claustrum* was

²² Chaix 2011a: p.23.

²³ Over de architectuur van de tweetorenfaçades in Frankrijk vanaf het einde van 11de eeuw raadplege men: Röder 2010a: passim.

²⁴ Met westportaal wordt hier het portaal bedoeld dat zich tegenover het koor bevindt, ongeacht of de kerk georiënteerd is.

²⁵ Zoals in Conques en Oloron-Sainte-Marie (Pyrenées-Atlantiques) waar twee deuropeningen in de vorm van een boogopening verenigd zijn onder een grotere boogopening.

²⁶ Een mooi voorbeeld vormt het asvenster van de koorapsis van de kathedraal van Amiens.

hier wellicht een reden voor. Een ander voorbeeld van een gelijkwaardig dubbelportaal in een westgevel is dat van de Saint-Sernin in Toulouse.²⁷ Deze kerk had de voornaamste ingang, de *Porte Miégeville*, in de zuidmuur van het schip, in de as van de toegangsweg vanuit de stad. In Doornik was sprake van een vergelijkbare situatie, waarbij de zijportalen in de oksels van het schip en transept een voorname rol kregen.²⁸

Bij de Doornikse kathedraal correspondeert de tweedeling van het westportaal met de twee traveeën van de erachter liggende vestibule. Deze openen zich op hun beurt ieder via een boog op het schip. De keuze voor de tweedeling van de vestibule kan ingegeven zijn door de wens om het ritme van de scheibogen van de zijbeuken voort te zetten tegen de kop van het schip, maar er kan ook een symbolische betekenis aan ten grondslag liggen.²⁹ De vestibule was bovendien te breed om in een keer te overwelfen, aangezien de aanzet van het gewelf bij gelijkblijvende hoogte erg laag zou komen te liggen. Maar met een driedeling van de vestibule zou het wel mogelijk zijn geweest om een centraal portaal en een overwelfde vestibule te combineren. Gezien het belang dat men bij middeleeuwse kerkfaçades hechtte aan het benadrukken van de centrale as van het kerkgebouw, moet de afwijkende keuze voor een tweeledige toegang met gelijkwaardige portalen, zeer welbewust gemaakt zijn.

Er bestaan enkele andere westfaçades die een vergelijkbare tweedeling vertonen. Voorbeelden zijn de westpartijen van Sainte-Adèle in Orp-le-Grand (Vlaams-Brabant, afb. I.3.41A)³⁰ en St. Servatius in Quedlinburg (afb. I.3.41B). Beide kerken, die ook een westgalerij hebben, hadden echter oorspronkelijk geen westingang.³¹ Het is onwaarschijnlijk dat een dergelijke opzet zonder portalen in Doornik gepland was.³²

Het feit dat er in Doornik later blijkbaar alsnog een overkoepelende archivolt over beide westportalen werd aangebracht, wijst erop dat de twee gelijkwaardige portalen uiteindelijk toch als een van de ideaalsituatie afwijkende, en daardoor toch niet wenselijke, uitzondering werden ervaren. Interessant in dit opzicht is de Sankt Patrokli in Soest (afb. III.2.6A), waar een axiaal westportaal gerealiseerd is, terwijl in het interieur de galerij tegen de westgevel een tweedeling kent.³³ Twee gelijke rondboogportalen zijn ook terug te vinden bij de Munsterkerk in Roermond. Hier werden aan de westzijde twee portalen in de as van de kerk aangelegd. Deze geven toegang

²⁷ Pradelier 2002a: p.269. In Toulouse is er geen sprake van een uit twee traveeën bestaande vestibule. Hoe precies de oorspronkelijke westpartij van de Saint-Sernin gepland was, is ten dele onduidelijk, omdat het gedeelte vanaf galerijniveau pas later werd gerealiseerd en ook dat uiteindelijk onvoltooid bleef. Ook bij de Saint-Sernin is er namelijk sprake van een westfaçade met onvoltooid torens. De zware steunberen laten geen twijfel bestaan over de ambitieuze plannen van het kapittel. De kerk kent nog een vergelijkbare situatie met een gelijkwaardig ‘dubbelportaal’ met erachter liggende traveeën bij de dichtgezette *Porte des Comtes* aan de zuidelijke transeptarm. Durliat 1978a: p.76.

²⁸ Zie over het belang van de zijportalen in de Doornikse kathedraal: Westerman 2015a.

²⁹ De westgevel van de abdijkerk van Anchin uit de tweede helft van de 12de eeuw kende een portaal met een vergelijkbare opzet (afb. I.3.45A-45B), die mogelijk op de Doornikse kathedraal geïnspireerd was. Van Anchin is echter niet bekend hoe de interne ruimtelijke opbouw van de westpartij was.

³⁰ Genotte 1998a.

³¹ Op de galerij in Quedlinburg (Sachsen-Anhalt) zijn de boogopeningen onderverdeeld met een middenzuiltje. Héliot (1963b: p.293) verwijst naar de 10de-eeuwse situatie in de St. Cyriakus in Gernrode (Sachsen-Anhalt) en naar de kerk van St. Marien auf dem Münzenberg bij Quedlinburg (Sachsen-Anhalt), die mogelijk ook een westgalerij had. Ook in de St. Georg und Pankratius in Hecklingen (Sachsen-Anhalt) werd een westgalerij van twee traveeën breed gebouwd, maar deze dateert uit het tweede kwart van de 13de eeuw. Er is ook geen westingang. Wulf 1996a: p.186-187. De kerk van Bursfelde heeft eveneens een galerij op twee bogen. Wulf 1996a: p.65-72.

³² De smalle nevenportalen van de westpartij zijn veel te bescheiden om te kunnen dienen als hoofdingangen aan deze zijde. De portalen in de oksels van schip en transept liggen veel te ver van de westpartij om als ingang voor het schip te kunnen dienen. De teruggevonden portaalsculptuur is de meest concrete aanwijzing dat westportalen voorzien waren.

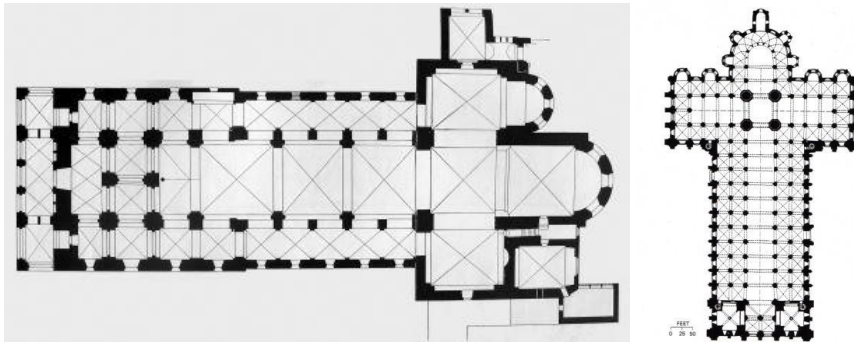
³³ Lobbedey 1999a: p.281-280.

tot een twee traveeën brede vestibule, die de onderbouw vormt van het westkoor op de galerij.³⁴ In Roermond werden beide bogen echter van meet af aan overspannen door een brede rondboog (afb. III.2.5B). Zoals in Roermond, is er in Doornik sprake van een duidelijk verband tussen de twee gelijke portaalopeningen en de onderverdeling in twee traveeën van de onderbouw van de westgalerij.

III.2.5A links: Calotypie van de westfaçade van de Saint-Sernin in Toulouse, 1865 (foto: wikimedia.org).

III.2.5B rechts: Roermond, (foto: Antone.01, wikimedia.org).

III.2.6A links: Soest, Sankt Patrokli (foto: Antone.01, wikimedia.org).

III.2.6B rechts: Toulouse, Saint-Sernin, plattegrond (foto: wikimedia.org).

Een tweeledige opzet van een façade komt bij transeptgevels vaker voor, in het bijzonder in het Anglo-Normandische gebied, maar ook in Zuidwest-Frankrijk en Noordwest-Spanje. Bij dergelijke transeptfaçades is er aan de binnenzijde meermaals sprake van een transeptgalerij tegen de kopgevel.³⁵ De onderbouw van deze galerij bestaat uit twee traveeën volgens het stramien van de zijbeuken met een samengestelde pijler in het midden. De middenbeuk van

³⁴ De westbouw dateert uit de jaren 1254/1258. Kubach & Verbeek 1976a, II: p.965-970. Hoewel de kerk in de 19de eeuw zwaar werd verbouwd door Cuypers, gaat de dispositie van de dubbele westingang terug op de oorspronkelijke situatie. Van Agt 1964a: p.98.

³⁵ Geplande, uitgevoerde en/of verdwenen galerijen die een dubbeltravee tegen een transeptgevel overwelfen om de galerijen van schip en koor met elkaar te verbinden, waren/zijn onder meer te vinden in de kathedraal van Bayeux (verdwenen), Canterbury (verdwenen), Coutances (verdwenen), Winchester, in de abdijkerken van Saint-Étienne in Caen, Cérisy-la-Forêt, Jumièges (restant), Saint-Georges in Saint-Martin-de-Boscherville, Bernay (restant), Notre-Dame de Guibray (Falaise), Saint-Taurin in Évreux, Lessay (niet gerealiseerd of verdwenen), Saint-Martin in Tours (restant), Saint-Remi in Reims (verdwenen), Saint-Genoux (Indre), Saint-Sever (Landes), Preuilley-sur-Claise (Indre-et-Loire), Saint-Chef (Dauphiné). Verder de San Michele in Lucca en de Saint-Nicolas in Caen. Zie onder andere: Rolland 1937a: p.250-251. Bij de Saint-Martin in Tours, de Saint-Sernin in Toulouse, de Saint-Remi in Reims en de kathedraal van Winchester, Santiago de Compostella, Atracht (verdwenen) en Laon is sprake van doorlopende galerijarcaden rondom het transept. In Ely, Norwich en Conques is er een verbindende passage tussen de galerij aan de westzijde van het transept en die aan de oostzijde. Andere kerken met een tweedeling in de transeptgevel zijn de kathedraal van Speyer, de Sankt Michael in Hildesheim en de Sainte-Foy in Conques.

het transept heeft bijgevolg de breedte van tweemaal de zijbeuktravee.³⁶ In enkele gevallen is er zelfs sprake van een dubbelportaal, zoals dat in de Doornikse westfaçade.³⁷

De abdijkerk van Preuilly-sur-Claise (Touraine) heeft een galerij van twee traveeën tegen de transeptgevels, waarbij de galerijruimte afgescheiden is van de middenbeukruimte en de wand boven de galerijarcade doorloopt tot tegen het transeptgewelf. De opzet in Preuilly is waarschijnlijk ontleend aan die van de Sint-Maartensbasiliek in Tours, waar de galerijen rondom het transept liepen, net zoals bij de Saint-Sernin in Toulouse (afb. III.2.5A & 6B) en de kathedraal van Santiago de Compostella.³⁸ Bij al deze kerken heeft de galerij een tweedeling. De abdijkerk van Saint-Sever in de Gascogne kent tegen beide transeptfaçades een galerij in de vorm van een platform. Deze heeft een borstwering en arcade naar de middenbeuk, maar is – zonder eigen gewelf of afdekking – open tot aan het middenbeukgewelf.³⁹

Bij vergelijkbare Anglo-Normandische voorbeelden is er in de regel sprake van een platform tegen de binnengevel dat over de volledige hoogte geopend is op de middenbeuk, vergelijkbaar met de huidige open westgalerij van de Doornikse kathedraal. Vooral in transeptbeuken komt dit voor (zie § III.2.3.1). Noch in Normandië, noch in Engeland zijn er echter voorbeelden bekend van een galerij tegen een westgevel of een transeptgevel met twee gelijke portalen. Zoals we hiervoor al zagen kreeg een enkele grote kerk buiten deze beide historisch nauw verbonden rijken in de late 11de en 12de eeuw wel dergelijke portalen in de transeptgevel.⁴⁰

III.2.7A links: Autun, Porte Saint-André, omstreeks 1910.

III.2.7B rechts: Verona, Porta Borsari (foto: JW).

Hierboven werd de tweetorenfaçade al even vergeleken met een stadspoort. Interessant is dat juist bij Romeinse stadspoorten een tweedeling met gelijke ronde boogdoorgangen zeer gebruikelijk was: een boog voor het verkeer stad inwaarts en de ander voor het verkeer stad

³⁶ Ook een aantal kerken zonder omgaande zijbeuk en galerijen tegen de transeptfaçade heeft een tweedeling in de façadeopbouw. Het gaat onder meer om de kathedralen van Rouen (11de eeuw), Rochester, Ely en Norwich, de kapittelkerk van Southwell en de abdijkerken van Mont-Saint-Michel, La Trinité in Caen en Peterborough. Bij de abdijkerk van Romsey hebben zowel het koor als de beide transeptarmen een tweeledige indeling. De westfaçade, hoewel zonder ingangsportaal, heeft een driedeling.

³⁷ Bij de *Portes des Comtes* van de Saint-Sernin in Toulouse en het dwarsschip van de kathedraal van Laon zijn er galerijen aan de binnenzijde. Bij de kathedraal van Straatsburg (zuidelijke transeptarm) weerspiegelen de tweedeling van de gevel en de twee portalen de tweebeukige opzet van het transept.

³⁸ De kerk van Preuilly is in zijn gehele opzet sterk beïnvloed door het voorbeeld van de Saint-Martin in Tours. Crozet 1933a: p.320.

³⁹ Héliot 1965c: p.200-236.

⁴⁰ Voorbeelden zijn de kathedralen van Santiago de Compostella, Atrecht en Laon en de kloosterkerken van Saint-Sernin in Toulouse en Saint-Martin in Tours. Pierre Héliot (1963b) wees ook op de tweeledige structuur van de westgevel van de Saint-Omer in Lillers, maar deze façade heeft wel een axiaal portaal en geen westgalerij.

uitwaarts.⁴¹ De twee openingen in het midden waren bestemd voor karren. Zij konden vergezeld gaan van twee kleinere openingen voor voetgangers. De Porte Saint-André in Autun (afb. III.2.7A) en de Porta Borsari in Verona (afb. III.2.7B) zijn sprekende voorbeelden van dergelijke stadspoorten. De Doornikse westfaçade vertoont hetzelfde schema. Juist omdat dit schema in westfaçades van kerken zo uitzonderlijk is, is het aannemelijk dat Romeinse stadspoorten of de afbeeldingen daarvan tot voorbeeld zijn geweest voor de Doornikse westfaçade. Tijdens hun reizen, in het bijzonder naar Rome, zullen de Doornikse kanunniken diverse antiek stadspoorten hebben gezien. Het motief heeft bovendien ook in de middeleeuwse iconografie een beeldtraditie. Over de betekenis van de stadspoort voor het concept van de kerkfaçade zal verderop worden ingegaan bij de analyse van de betekenis van de tweetorenfaçade.

2.3 De westgalerij

De kathedraal van Doornik kent zowel een galerij tegen de binnenzijde van de westgevel als langsgalerijen in het schip en het transept. In algemene zin is een galerij (Fr. tribune, Dui. Empore, Eng. gallery) een hoger gelegen bouwdeel dat zich opent naar het interieur of het exterieur van een gebouw. In het inwendige van middeleeuwse kerken kan *grosso modo* onderscheid gemaakt worden tussen twee types galerijen: 1) de galerij die onderdeel is van een kopse façade, zoals een west- of transeptgevel. Men kan deze met façadegalerij aanduiden, maar ook wordt wel de term tribune gebruikt.⁴² 2) galerijen die zich in de lengte van het kerkgebouw, boven de zijbeuken (langs het schip of transept) of de kooromgang uitstrekken. Deze langsgalerijen worden ook wel zijbeukgalerijen of kooromganggalerijen genoemd, al naar gelang de plaats waar zij voorkomen.

Het motief van de galerij of tribune tegen een façade, op de lengteas van de hoofdbeuk van schip of transept, komt in allerlei vormen voor in het inwendige van middeleeuwse kerkgebouwen.⁴³ Soms is de galerij onderdeel van de hoofdruimte van het belendende bouwdeel en bestaat deze, zoals in Doornik, uit een platform tegen de kopse gevel. Het is ook mogelijk dat een westgalerij onderdeel is van een zaal in een toren of westpartij, die uitkijkt op de middenbeuk van het aanpalende schip. In Doornik is de westgalerij onderdeel van een gepland tweetorenfront en vormt tegelijkertijd de schakel van een doorlopende galerij aan weerszijden van het schip.⁴⁴

In Doornik had de oude Onze-Lieve-Vrouwekerk, de voorganger van de huidige kathedraal (zie § II.6.9) waarschijnlijk ook al een westgalerij. Deze kerk moet namelijk een centrale westtoren hebben gehad, die geflankeerd werd door traptorens (afb. II.13A). Hoe de opstand van deze westpartij eruitzag, is echter niet met zekerheid te zeggen. Er kan zowel sprake zijn geweest van een centrale toren die door twee lagere traptorens werd geflankeerd (zoals in Zinnik/ Soignies), als van een lagere middenpartij met aan elke zijde een hogere traptoren (zoals in Jumièges). In beide gevallen is het waarschijnlijk dat de verdieping van het centrale volume als een tribune op het schip was geopend. De 12de-eeuwse Doornikse westgalerij bouwde dus waarschijnlijk voort op een bestaande lokale situatie.

⁴¹ Andere voorbeelden zijn de Porta Praenestina (thans Porta Maggiore) in Rome, de Porta Nigra in Trier, de Porte d'Arroux en de Porta Leone in Verona.

⁴² Een voorbeeld van een buitengalerij (*Scheinaltan*) biedt de Mariakerk van Mühlhausen (Sachsen-Anhalt). De term transeptgalerij kan beter vermeden worden, omdat deze zowel zou kunnen slaan op de galerij tegen de kopse gevel, als de langsgalerij boven de zijbeuken van het transept.

⁴³ Over de galerij in algemene zin: Rave 1924a en Erffa 1960a. Beide onderzoekers beperken zich tot een architectonische analyse van de galerij.

⁴⁴ De windrichtingen worden liturgisch gebruikt, waarbij de westpartij tegenover het georiënteerde liturgische centrum wordt gesitueerd.

In de middeleeuwse religieuze architectuur is de façadegalerij een frequenter motief dan de langsgalerij. De bouwtradities waarbinnen beide typen galerijen voorkomen, vertonen overeenkomsten, maar toch lijken de beide soorten galerijen een eigen plaats en betekenis binnen de kerkelijke architectuur te hebben. De façadegalerij behoort tot een bouwdeel dat ten opzichte van de rest van het gebouw bijna altijd een zekere zelfstandigheid heeft. De façadegalerij bevindt zich in de regel op de kop van hoofdbeuk van een kerk. De langsgalerij daarentegen is een integraal onderdeel van de opstand van een schip of koorpartij en neemt over de gehele lengte daarvan een prominente plaats in. Vanwege de verschillen in plaats in de bouwmassa, uitvoering en functie worden de tradities van de façadegalerij en de langsgalerij hieronder afzonderlijk van elkaar behandeld.⁴⁵ Hieronder zullen eerst de typologie en betekenis van de westgalerij geanalyseerd worden. De langsgalerijen zullen bij de interpretatie van het schip uitgebreid aan de orde komen.

2.3.1 Een galerij tegen de façade

In de huidige situatie is de westgalerij van de Doornikse kathedraal een platform in de middenbeuk van de westpartij dat naar de middenbeuk van het schip over de volledige hoogte geopend is en daarmee een doorlopend gewelf deelt. Al eerder is opgemerkt dat er aanwijzingen zijn dat aan de zijde van het middenschip oorspronkelijk een arcade van twee bogen gepland was (zie § I.2.3).

Ook bleek al dat het dubbelportaal in de westgevel samenhangt met de tweedeling van de Doornikse façadegalerij. Zoals twee gelijkwaardige portalen in een westgevel zeldzaam zijn, zo is ook een westgalerij met tweedeling weinig courant. De kerken van Orp-le-Grand en Quedlinburg, al genoemd in verband met de tweedeling van het exterieur, kennen ook een tweedeling in het interieur in de vorm van een twee traveeën brede westgalerij. Ook in de St. Ursula in Keulen bevindt zich een tweeledige vestibule met tribune tegen de binnengevel van de westpartij. Bij deze kerk lag echter een pandhof voor de westfaçade, zodat er minder aanleiding was voor een monumentaal axiaal westportaal, maar volstaan kon worden met een eenvoudige ingang in de noordelijke travee van de vestibule.⁴⁶

Een galerij tegen de kopse binnengevels van het transept kwam hierboven ook al even ter sprake. Deze galerijen tegen transeptfaçades zijn meestal symmetrisch toegepast in zowel de noordelijke als de zuidelijke transeptarm. Dergelijke, in de hoofdbeuk van het transept geïntegreerde, galerijen komen vooral voor in Normandië en Engeland. Dit betreft zowel kerken zonder transeptzijbeuken en langsgalerijen,⁴⁷ als van langsgalerijen voorziene kerken, zoals de Saint-Étienne in Caen. Deze laatste kerk biedt bij beide transeptarmen een karakteristiek voorbeeld van een galerij die zich als een platform voor de (transept)façade bevindt.⁴⁸ Het platform in deze kerk maakte het mogelijk om van de schipgalerijen naar die van het verdwenen 11de-eeuwse koor te geraken.⁴⁹

⁴⁵ Voor de langsgalerij, zie § III.3.3.

⁴⁶ Kubach & Verbeek 1976a: p.603-609.

⁴⁷ Voorbeelden zijn de kerken in Boscherville, Lessay en Caen (La Trinité en Saint-Nicolas). In Lessay was de tribune gepland, maar werd niet gerealiseerd. Van La Trinité in Caen is niet bekend of deze gerealiseerd is en weer verdwenen, of alleen gepland was, zoals in Lessay.

⁴⁸ Zoals in Cérisy-la-Forêt, Lessay en Saint-Nicolas in Caen (verdwenen), Paul Rolland (1937a: p.250) noemt talrijke voorbeelden., maar in de meeste gevallen is er geen sprake van galerijen in het schip. Hier zijn alleen die voorbeelden genoemd waar een westgalerij gecombineerd is met schipgalerijen.

⁴⁹ Ook de abdijkerken van St. Michael in Hildesheim en Saint-Sever (departement Landes) kennen een transeptgalerij. Héliot 1966a: p.7-20.

Ook bij de westfaçade van deze kerk was aanvankelijk een galerij gepland, zoals nog aan sporen bij de zuidtoren zichtbaar is.⁵⁰ Deze westgalerij werd niet uitgevoerd, zodat de middenbeuk hier over de gehele hoogte tot aan de westgevel doorloopt.

2.3.2 De oorsprong van de galerij

Het meest opvallende element binnen de Doornikse westpartij is de galerij op de verdieping. Dit motief behoort tot de oudste concepten van de heersersarchitectuur. Op de verdieping toont zich de door god gesanctioneerde heerser aan de wereld. In deze zin gaat het hier dan om een epifanie, een openbaring van de godheid of diens representant. Nauw verwant aan de galerij is het motief van de loggia of balkon, dat nog altijd actueel is. De zegening *Urbi et orbi* vanaf het balkon van de Sint-Pieter is er het bekendste hedendaagse voorbeeld van, maar ook de koninklijke balkonscène op Prinsjesdag stamt hier rechtstreeks vanaf. De verheven positie van de galerij toont de hiërarchie in de aardse maatschappij (de vorst en zijn onderdanen), maar vooral de ontmoeting tussen het hemelse en het aardse.⁵¹

Zoals het balkon of de loggia is de westgalerij in de Middeleeuwen, en lang daarna, bij uitstek de plaats waar de door God gegeven heerser zich openbaart.⁵² Deze ‘heerlijke’ (=seigneuriale) symboliek is er de reden van dat de westgalerij voorkomt in middeleeuwse kerkgebouwen die behoren tot een voorname kerkelijke instelling of een kerk die op een of andere wijze onderworpen is aan een wereldlijke heerser.⁵³ De westgalerij benadrukt daarmee dat de westpartij van deze kerken kan staan als pool van het ‘regnum’, alwaar de wereldlijke macht wordt gerepresenteerd, tegenover de geestelijke macht (‘sacerdotium’) in de oostpartij.⁵⁴ In de beschrijving van de kathedraal van Santiago in de 12de-eeuwse *Codex calixtinus* verschijnt de galerij als een besloten, edele plaats, en niet als een volkse en openbare plek. De galerij is ook verbonden met het naast de kathedraal gelegen bisschoppelijk paleis.⁵⁵ Over de nadere betekenissen van de galerij zal bij de langsgalerijen van het schip nog nader worden ingegaan.

Het motief van de galerij gaat terug tot ver vóór het christendom. In de vroegste paleisarchitectuur werd deze plek geformaliseerd tot een epifanieloge of -galerij.⁵⁶ Via de contacten met de hoven en dankzij de vergoddelijkte koningscultus in het Nabije Oosten werd de galerij gerecipieerd in de antieke bouwkunst⁵⁷ en is daar ook aan te treffen in de *cellae* van tempels en in openbare gebouwen als de hypodroom en het circus. In belangrijke basilica’s kwamen ook galerijen voor, zoals in de Basilica Emilia op het Forum in Rome. De Byzantijnse bouwkunst kende de galerij als onderdeel van voorname kerken van de 5de tot de 15de eeuw. Veel van deze kerken kunnen in verband gebracht worden met het keizerlijke hof.

⁵⁰ Baylé 1997b: p.59.

⁵¹ Een zeer fraai voorbeeld dat bovendien met beelden is geïllustreerd vormt de al genoemde buitengalerij (*Scheinaltan*) voor de pronkfaçade (zuidelijke transeptgevel) van de Mariakerk in Mühlhausen. Op het balkon staan beelden van Keizer Karel IV met koningin Elisabeth en twee hovelingen.

⁵² Mekking & Roose 2009a: p.42-43.

⁵³ Dit kan ook een geestelijke of een geestelijke instelling zijn met wereldlijke macht zijn. Met name in de late Middeleeuwen kan het ook een vrouwenklooster betreffen, waar de galerij het afgezonderde nonnenkoor vormt.

⁵⁴ Mekking 1986a: p.233-235.

⁵⁵ Castiñeiras González 2010a: p.59. Horst 2012a: p.142.

⁵⁶ Smith 1956a: p.19-20. Mekking 1986a: p.222-224, afb.98). De galerij zou ook bij sommige middeleeuwse paleizen een belangrijk motief blijven. Een fraai voorbeeld is de galerij van het bisschoppelijk paleis van Auxerre, thans de zetel van de prefectuur.

⁵⁷ Smith 1956a: p.201-202. Reinle 1976a: p.305-330.

Er zijn in Noordwest-Europa geen kerken met galerijen van vóór de Karolingische tijd overgeleverd. De paleiskerk van Karel de Grote in Aken (eind 8ste eeuw) moet een sleutelrol hebben gespeeld in de introductie van dit motief. Daar troonde de keizer op de westelijke galerij, recht tegenover de voornaamste altaren, waaronder het Salvator-altaar.⁵⁸ De Oost-Romeinse (later Byzantijnse) keizerlijke architectuur, of die daarvoor werd aangezien, stond model voor de Akense centraalbouw, in de eerste plaats de San Vitale in Ravenna (526-547)⁵⁹, de Hagios Polyuktos (524-527)⁶⁰ en de Hagioi Sergios en Bacchos (527-536) in Constantinopel. Evenals de Hagia Sophia (532-537) van keizer Justinianus werd de Akense paleiskapel beschouwd als een representatie van de tempel van Salomo. De nieuwe, christelijke heerser van het westen bouwde op deze manier een kerk die paste bij zijn keizerlijke en priesterlijke aspiraties. Hij was immers koning (*rex*) en priester (*sacerdos*), net zoals de oudtestamentische koningen.⁶¹ De aanwezigheid van de galerij in de kerk van Karel de Grote zorgde ervoor dat dit motief voortaan bij uitstek als symbool van de christelijke heerser gebruikt kon worden. Dit betrof in het bijzonder de galerij aan de westzijde, waar de keizerstroon, een representatie van de troon van Salomo, stond.

Op grond van zijn betekenis en hoge status is de Akense galerij daarna vele malen in andere vorstelijke kerkgebouwen gereciperd. Doordat de Akense paltskerk een centraalbouw is, was de kerk voor veel geestelijke en wereldlijke gemeenschappen minder geschikt om in zijn totale opzet over te worden genomen. In plaats van het complete concept werden daarom ook onderdelen van de paleiskerk gereciperd. Het westwerk, de galerij op de verdieping en de zuilstellingen van de (westelijke) galerijarcade, die alle te maken hebben met het epifanieniveau van de paleiskapel, zijn de meest verbreide elementen die zijn nagevolgd. Wat betreft de galerij ging het vooral om de westgalerij.⁶²

III.2.8A links: Jumièges, ancienne église Saint-Pierre, reconstructie van het schip richting het westen (foto: seinemaritime.net).

III.2.8B midden: Jumièges, ancienne église Saint-Pierre, schip (rechts) en westfaçade (links) (foto: wikimedia.org).

Het belang van de galerij blijkt wel uit het feit dat deze een wezenlijk bestanddeel vormde in latere navolgingen of representaties. Dat geldt zowel voor gebouwen waar de totale hofkerk werd gereciperd, zoals de kerk in Ottmarsheim (Elzas) of bij de verdwenen paleiskerken in

⁵⁸ Grimme 1994a. Er is in Aken zowel sprake van een langsgalerij als van een westfaçadegalerij.

⁵⁹ Hoewel de San Vitale waarschijnlijk niet met steun van het hof tot stand is gekomen (Krautheimer & Ćurčić 1986a: p.232-237), was de kerk blijkens het iconografisch programma aan de keizer opgedragen. In de Karolingische tijd moet deze kerk, die voor de Karolingers de best bereikbare Byzantijnse kerk was, zonder meer als keizerlijke kerk zijn beschouwd.

⁶⁰ Harisson 1989a: passim.

⁶¹ Naast de Byzantijnse voorbeelden koos Karel de Grote ook voor Romeinse motieven, waarmee hij door middel van beide Romeinse keizerlijke hoofdsteden zijn aanspraken op de keizerstitel in beeld bracht. Zie: Mekking 2003a: p.62-66. Ook: Mekking 2005a: p.137-139.

⁶² Erffa 1960a: p.274. Behalve in de paleiskerk van Aken en zijn directe navolgingen zijn in de Karolingische architectuur geen voorbeelden van zijbeukgalerijen bekend.

Compiègne⁶³ en Brugge⁶⁴, als voor plaatsen waar een deel van de Akense paleiskerk werd gerepresenteerd, zoals in de Ottoonse stiftskerk in Essen⁶⁵ en bij St Maria im Kapitol in Keulen (zie § III.3.3.5 & § III.5.2.5.2). Het motief van de westgalerij werd daarnaast ook zonder expliciete verwijzing naar de Akense paleiskerk toegepast.

In tal van Karolingische en Ottoonse kerken is een westgalerij aanwezig, vaak als onderdeel van een grotere westpartij, ook wel westbouw of westwerk genoemd, zoals in de St. Ludgerus in Werden bij Essen of de St. Pantaleon in Keulen. In sommige gevallen is er sprake van een westkoor op de verdieping met een complexe opzet. Het indrukwekkendste voorbeeld hiervan is de abdijkerk van Corvey in Westfalen (873-885). Ook de kerk van Saint-Riquier/ Centula (Picardië, gewijd in 799) moet een groot, hoger gelegen westkoor gehad hebben, dat speciaal gebruikt werd met Pasen en op enkele andere hoogfeesten.⁶⁶ De opzet van de vroeg 11de-eeuwse westpartij van de Saint-Pierre in Jumièges, met een westgalerij en smalle langsgalerijen, gaat waarschijnlijk terug op deze of vergelijkbare Karolingische voorbeelden.⁶⁷

In de 11de eeuw is een westgalerij die zich opent op het schip een gangbaar motief geworden in voorname kerken. Tal van voorbeelden daarvan zijn te vinden in het Roomse Rijk, zoals de 11de-eeuwse kloosterkerken van Quedlinburg en Gandersheim, die nauw aan de Ottoonse heersers gelieerd waren.⁶⁸ Soms gaat het om een tamelijk afgesloten ruimte met een of meer openingen op het schip, die onderdeel is van een westtoren. Voorbeelden in Frankrijk zijn de weststorens van Saint-Germain-des-Prés bij Parijs, Saint-Savin-sur-Gartempe en Notre-Dame in Poissy.⁶⁹ Grootser van opzet zijn de meertorengroepen met een westgalerij, zoals bij de Normandische abdijkerken Notre-Dame in Jumièges (afb. III.3.3.8A-8C) en La Trinité in Caen.

Opvallend is dat de westgalerij van Doornik van het type is dat vooral voorkomt bij transeptfaçades in de Engelse en Normandische gebieden. De samenhang met de langsgalerijen is vergelijkbaar met het transept van de laat-11de-eeuwse kathedraal van Winchester. Ook hier loopt de zijbeukgalerij soepel over in een façadegalerij, die naar boven toe geheel geopend is. Het is overigens mogelijk dat juist in Winchester de oorspronkelijke westpartij ook een inwendige vestibule met galerij kende.⁷⁰ Als het gaat om inwendige galerijen tegen westfaçades lijkt de oorspronkelijk bedoelde uitvoering van de westgalerij in Doornik vooral verwant te zijn geweest met enkele kerken waar tegen de westfaçade een galerij met een tweedeling was gebouwd, waarbij juist een westportaal ontbrak, zoals de genoemde kerken in Quedlinburg of Orp-le-Grand.

2.4 De trappen en loopgangen in de westpartij

Karakteristiek in de opzet van de Doornikse westpartij is de plaats van de trappen en de loopgangen. De westgalerij was toegankelijk via rechte stenen trappen in de dikte van de

⁶³ Heitz 1987a: p.158-159. Vielliard-Troiekourov 1971a: p.89-108.

⁶⁴ Devliegheer 1991b: p.46-92.

⁶⁵ Zimmermann 1956a: p. 227-238.

⁶⁶ In laatste instantie: Bernard 2009a: p.55-82.

⁶⁷ De westpartijen van de dom van Paderborn, de abdijkerk in Romainmôtier en de Saint-Philibert in Tournus, met zijn indrukwekkende Michaëlskapel bouwen voort op deze Karolingische traditie met een driebeukige ruimte op de verdieping.

⁶⁸ Andere voorbeelden in ondermeer Freckenhorst, Werden (bij Essen), Minden. Zie: Lobbedey 2001a: p.270-274. Lobbedey 2002a: p.67-75.

⁶⁹ Poissy (dép. Val d'Oise). Andere voorbeelden in Saint-Savin-sur-Gartempe (dép. Vienne), Mozat (dép. Puy-de-Dôme), Chartres - Saint-Pierre (dép. Eure-et-Loir), Meung - Saint-Lifard (dép. Loiret).

⁷⁰ Crook 1993a: p.26.

zijmuren, die later vervangen zijn door de huidige houten bordestrappen. Het is daarnaast mogelijk om de westgalerij te bereiken via de langsgalerijen van het schip. De rechte trappen naar de galerij werden aan de binnenzijde aangelegd: in de zuidelijke nevenruimte tegen de zuidmuur en in de noordelijke nevenruimte tegen de noordmuur. Deze rechte trappen maakten een knik in de hoek van de westpartij. Hier bevond zich de toegang tot de wenteltrap naar de galerijzolders, die thans toegankelijk is vanuit de houten bordestrappen.

Rechte trappen zijn in de 11de-eeuwse architectuur zeker niet onbekend. Voor de toegang tot crypten en confessio's werd vanaf de vroege Middeleeuwen meestal een rechte of lichtgebogen trap toegepast. De meeste trappen naar (west)galerijen zijn echter wenteltrappen. Soms wordt de galerij bereikt via een combinatie van rechte en wenteltrappen.⁷¹

Bij de plaatsing van een wenteltrap had de middeleeuwse bouwmeester verschillende mogelijkheden, die zich tussen twee uitersten bevonden. Enerzijds was het mogelijk om de trap onder te brengen in een zelfstandige traptoren, anderzijds kon de trap volledig weggewerkt worden in de dikte van de muur, meestal op de hoek van een bouwvolume, dikwijls een toren. Vaak werd een tussenoplossing gekozen in de vorm van een plaatselijke uitwendige verdikking van het muurwerk, zoals in Doornik bij de vrijstaande delen van de transepttorens. In Doornik is bij de westpartij voor het opnemen van de wenteltrap in de dikte van de muur, waarbij de wenteltrap in de buitenhoeken van de westpartij zijn geplaatst. Een identieke plaatsing van wenteltrappen treft men ook aan bij enkele tweetorenfaçades in Engeland.⁷²

2.5 De Doornikse westfaçade en de architectuur van zijn tijd

De Doornikse westfaçade sluit in zijn opzet vrij nauw aan bij het achterliggende schip. Vooral in het exterieur is opvallend hoe weinig de torenskokkels uitspringen ten opzichte van het aansluitende schip. In de plattegrond is de westpartij nadrukkelijker zichtbaar en ook in het interieur is dat het geval op zijbeukniveau. Vanaf het galerijniveau en vooral daarboven, is de aansluiting in het interieur heel soepel.

De integratie van de architectuur van een westpartij in die van het aansluitende schip is een thema dat vrij prominent aanwezig is in de 12de en 13de-eeuwse bouwkunst en dat opdrachtgevers en bouwmeesters heeft beziggehouden. Twee tendensen zijn bespeurbaar: het zo goed mogelijk integreren van de westpartij in de compositie van het exterieur enerzijds en het zo naadloos mogelijk doen aansluiten in het interieur anderzijds. Vooral vanaf de tweede helft van de 12de eeuw ligt de nadruk op het interieur, waarbij de torens opvallen door de forse hoeksteunberen. Tegelijkertijd krijgt de westpartij in het interieur zoveel mogelijk de vorm van een reguliere travee van het aansluitende schip.⁷³ Hiermee hangt samen dat galerijen en in het bijzonder westgalerijen, steeds minder voorkomen.

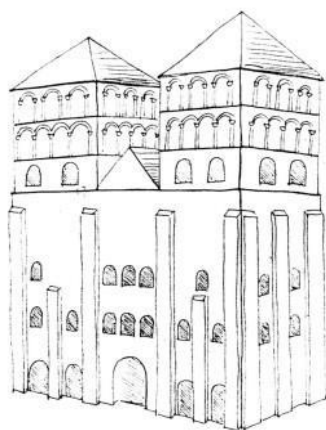
In enkele laat-11de-eeuwse en vroeg-12de-eeuwse tweetorenfaçades, waaronder de Doornikse kathedraal, valt op dat is gestreefd naar een nauwe aansluiting bij het achterliggende schip, hoewel in de meeste gevallen het grondvlak voor de torens toch duidelijk meer ruimte in beslag neemt dan dat van de aangrenzende zijbeuktraveeën. Ook bij de kathedralen van Canterbury en Durham, waar de inpassing van de torenskokkels gelijkenis vertoont met die van de Doornikse kathedraal, is dat goed te zien. Bij deze twee kathedralen is overigens in het interieur sprake van een soepelere aansluiting, doordat de binnenzijde van de torens nagenoeg dezelfde opstand heeft als de aangrenzende schipfaçade, wat mogelijk is door het ontbreken

⁷¹ Voorbeelden zijn de kathedraal van Ely en de kloosterkerk van Limburg an der Lahn.

⁷² Voorbeelden zijn de kathedralen Canterbury, Durham en Chichester, de kapittelkerk van Southwell en de Cluniacenser priorijkerk van Castle Acre.

⁷³ Zie over dit thema: Röder 2010: passim.

van een westgalerij. De arcade van de torentravee en van de zijbeuk zijn echter wel van elkaar gescheiden door een aanzienlijk zwaardere pijler dan de overige traveeën van de schiparcade. Veel vaker werd de tweetorenfaçade geleed door prominent aanwezige uitwendige steunberen. De Saint-Étienne in Caen is daar ook een goed voorbeeld van (afb. III.3.4B). Interessant aan de vergelijking met de tweetorenfaçade aldaar is dat bij deze kerk het façadeblok geleed wordt door nadrukkelijke pilasters, wat ook in Doornik het geval is. Daar komt bij dat de oudste vrijstaande bouwlaag van de Doornikse transepttorens, namelijk de bouwlaag van de Mariatoren met de reeks hoge smalle blindnissen, sterke gelijkenis vertoont met de eerste vrijstaande verdieping in Caen (zie afb. I.5.3.54A). De reconstructie van de tweetorenfaçade van de kathedraal van Bayeux wijst op eenzelfde vormgeving (afb. III.2.9B).

III.2.9A links: Canterbury, Christ Church Cathedral, westtorens, met links de 11de-eeuwse toren. Gravure van J. LeKeux naar een schilderij van G. Cattermole, 1821 (uit: Britton 1835a: I, fig.VI).

III.2.9B midden: Bayeux, reconstructie van de 11de-eeuwse situatie door Philip McAleer (1984b: afb.8).

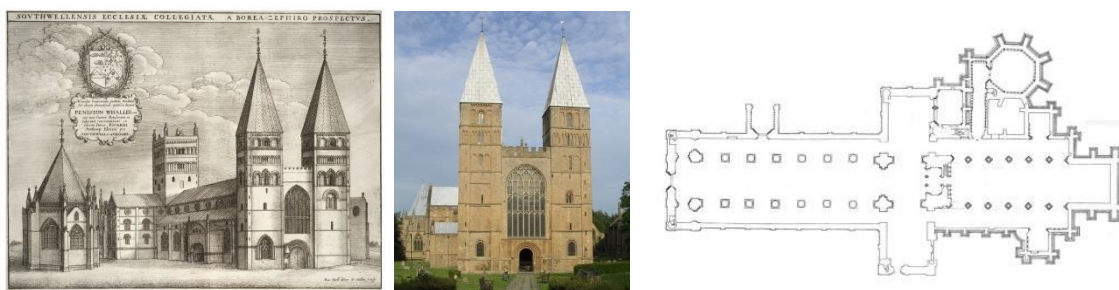
III.2.9C rechts: Durham, westpartij met twee torens (uit: Billings 1843a: fig.25).

In de literatuur is veel naar de abdijkerk in Caen verwezen,⁷⁴ maar ook andere 11de-eeuwse en vroeg-12de-eeuwse tweetorenfaçades uit het Anglo-Normandische gebied vertonen gelijkenis met de Doornikse kathedraal. Zo zijn de overeenkomsten met de kathedraal van Canterbury treffend. De Normandische monnik Lanfranc, die aldaar door Willem de Veroveraar tot aartsbisschop was benoemd, liet in de jaren '70 een geheel nieuwe kathedraal bouwen, die overigens in grote lijnen wel sterk beïnvloed moet zijn geweest door de Saint-Étienne in Caen. Hoewel de kerk van Lanfranc al in de Middeleeuwen grotendeels verdween, is er in de huidige kerk nog op meerdere plaatsen muurwerk van bewaard. De pas in de 19de eeuw afgebroken noordwesttoren is bovendien goed gedocumenteerd (afb. III.2.9A). De opbouw van de façade, de plaatsing van de wenteltrappen, de openingen naar de zijbeuken en het middenschip en de smalle ingangen in de torentraveeën had de verdwenen kathedraal met Doornik gemeen.⁷⁵ De laat-11de-eeuwse kathedraal van Canterbury had ook zijbeukgalerijen en een transeptgalerij, maar er zijn geen aanwijzingen dat er een westgalerij was. Een nog bestaande tweetorenfaçade die een indruk geeft hoe de beoogde westfaçade in Doornik er in grote lijnen uit had kunnen zien, is die van de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Southwell (Nottinghamshire). Deze westpartij sluit in de plattegrond en aan de buitenzijde op eenzelfde wijze aan op het schip als in Doornik. De torentraveeën springen slechts licht uit ten opzichte van de zijbeuken en de eerste pijler van de schiparcade is, zoals in Doornik, zwaarder en afwijkend van vorm. Belangrijkste verschil is dat er in Southwell – net zoals in

⁷⁴ Anfray 1939a: p.233-236; Cornet 1970a: p.210.

⁷⁵ Over Lanfrancs kerk in Canterbury: Fernie 2000a: p.104-106.

Canterbury – geen westgalerij is. Wel is er in Southwell een grote pilaster die westpartij en schip scheidt van vloer tot plafond. De wenteltrappen zijn, net zoals in Doornik, in de naar buitengerichte hoeken van de torens geplaatst. Deze overeenkomsten betekenen overigens niet dat er een directe relatie tussen de beide kerkfaçades is. De kerk van Southwell was in aanbouw omstreeks 1110, maar de westgevel, die waarschijnlijk van enkele decennia later dateert, is jonger dan die in Doornik.⁷⁶ Het is aannemelijker dat zowel het concept van de westpartij in Doornik als in Southwell recepties bevat van vergelijkbare kerken uit het Anglo-Normandische gebied, zoals de kathedraal van Canterbury.

III.2.10A links: Southwell, Minster in 1672, Wenceslaus Hollar. (uit: Thoroton 1677a).

III.2.10B midden: Southwell, Minster, westfaçade (foto: JW).

III.2.10C rechts: Southwell, Minster, plattegrond (foto: wikimedia.org).

2.6 Betekenis van de tweetorenfaçade

Een centrale vraag die zich voordoet bij de analyse van ieder bouwwerk, is of het bouwconcept, of een aspect ervan, tot stand is gekomen op basis van materiele functionaliteit. Uit architectuurhistorische analyses blijkt steeds opnieuw dat er meerdere oplossingen mogelijk zijn om materiele functionaliteit te bereiken. Bij de keuze voor een van de mogelijkheden komt dan een andere vorm van functionaliteit in het spel, namelijk de immateriële. Deze vorm van functionaliteit, die betrekking heeft op de representatie van idealen, status en pretenties van de opdrachtgever en (soms ook) van de bouwmeester, heeft vaak een dominante rol gespeeld. Vooral bij middeleeuwse gebouwen blijkt dat de immateriële functionaliteit uitgangspunt en leidraad is geweest bij het ontwerpen van representatieve architectuur.⁷⁷

Bouwkunst is op een bepaald niveau een vorm van toegepaste kunst. In dat kader kan de vraag gesteld worden of er een materieel-functionele verklaring bestaat voor de bouw van twee of meer torens aan een kerk, en dus ook voor het fenomeen tweetorenfaçade. Dat vanaf de tweede helft van de 12de eeuw het aantal geluiden in de kerktorens toenam, kan zeker te maken hebben met de bouw van tweetorenfaçades. Hier ligt echter het gevaar op de loer oorzaak en gevolg te verwisselen. Het feit dat er twee torens aan een façade werden gebouwd, creëerde namelijk juist de mogelijkheid in deze torens klokken onder te brengen. In de behoefte klokken op een hoge plaats onder te brengen, zodat ze van verre hoorbaar zijn, kan bovendien op talloze wijzen worden voorzien, en niet per se in flankerende geveltorens.

⁷⁶ De bouw van de kapittelkerk staat vermeld in een brief van aartsbisschop Thomas van York, waarin hij de gelovigen van Nottinghamshire oproep bij te dragen aan de bouw de Mariakerk van Southwell om er een co-kathedraal van te maken. Dimock 1898a: p.7-8. Het is aannemelijk dat dit aartsbisschop (1108/1109-1114) Thomas II was en niet aartsbisschop (1070-1100) Thomas van Bayeux. Fernie 2000a: p.181. Philip McAleer (1990a: p.63) dateert de façade in de periode 1140-1170. Zie ook: McAleer 1996a: p.136-140.

⁷⁷ Mekking 1994a: p.219-252. Mekking 1998a: p.205-223, 247. Millon & Nochlin 1980a: passim.

De mogelijkheid om in meerdere torens een gelui onder te brengen was het gevolg van een ontwerp dat op geheel andere gronden tot stand was gekomen.⁷⁸ In de late Middeleeuwen kregen de vier transepttorens van de Doornikse kathedraal allemaal een gelui. Niets wijst erop dat deze torens in de 12de eeuw met dat doel gebouwd werden. Voor de functie van klokkentoren is één toren voldoende.⁷⁹ Het onvoltooid laten van de transepttorens in Laon, Chartres, Reims of Saint-Denis laat ook zien dat deze torens niet gebouwd werden vanwege de noodzaak er klokkenstoelen in aan te brengen. Ook voor ander praktisch gebruik lijkt er geen reden om een kerkgebouw meerdere torens te geven. Daar waar kerktorens als uitkijk- of vuurtoren worden gebruikt, is er in het algemeen juist sprake van één toren.⁸⁰ Ook de oudste tweetorenfaçades die bij kerken bekend zijn, in Syrië, Armenië en Anatolië, schijnen geen praktische functie gehad te hebben.

De tweetorenfaçade blijkt uit zijn aard een architectuurvorm met een grote symbolische lading. Naar de geschiedenis en betekenis ervan is echter nog weinig samenhangend onderzoek gedaan, al zijn wel enkele perspectiefrijke hypothesen geformuleerd.⁸¹ Hoewel de tweetorenfaçade in de christelijke kerkbouw aanvankelijk slechts een zeer beperkte rol speelde, kent de bouwvorm van een door torens geflankeerd volume, zoals gezegd, een hoge ouderdom.

III.2.11A links: Keizersbul van Karel de Grote, circa 800-810, Rome als stadspoort (naar Klinkenberg 2010a: p.423).

III.2.11B midden: Autun, Porte d'Aroux (foto: wikimedia.org).

III.2.11C rechts: Porta San Sebastiano, Rome (foto: wikimedia.org).

De oudste en meest verbreide vorm van de tweetorenfaçade is de stads- of paleispoort.⁸² Stadspoorten zijn veel meer dan doorgangen in de muur die de stad en zijn ommeland scheiden. Het zijn in de eerste plaats materialisaties van de overgang tussen twee zijnsferen – in de Middeleeuwen de stedelijk-civiele en de landelijk feodale- en in de tweede plaats

⁷⁸ Vanaf de 12de eeuw nam het aantal klokkengeluien in kerktorens toe. Zo kon het ene gelui van de kerk zelf zijn en het ander van de stad. Wat betreft de zwaarte van de kerktorenconstructie is er mogelijk wel een verband tussen de ontwikkelingen in de torenbouw in de 13de eeuw en het gieten van steeds grotere luiklokken. Met vriendelijke dank aan Bernd Röder voor deze mededeling en de gedachtewisseling over de klokkenstoelen.

⁷⁹ Bij kerken waar vrijstaande klokkentorens gebouwd werden, zoals in Italië vanaf de Karolingische tijd, is steeds sprake van één toren.

⁸⁰ Bij een uitkijktoren is het juist onpraktisch om in de nabijheid een tweede toren te hebben, omdat deze het uitzicht belemmert. Ook als versterkte weertoren volstaat één toren. Overigens – met de Utrechtse Domtoren als treffend voorbeeld – ook veel enkele kerktorens zijn veel hoger dan praktisch noodzakelijk is. Bij versterkte torens is de weerbaarheid bovendien dienstbaar aan de representatie van de seigneuriale macht, zodat symboliek en praktische functie hier samenvallen.

⁸¹ Smith 1956a: p.52-73. Reinle 1976a: p.194-204.

⁸² De stads- en paleispoort behoren in wezen tot hetzelfde iconografische schema, waarbij de stad staat voor de hemelstad en het paleis de zetel is van de door God vergeven macht. Smith 1956a: p.75. Zie ook: Mekking 1986a: p.234.

pronkgebouwen die de kracht en weerbaarheid van de stad tot uitdrukking brengen. Zij hebben daarmee een uitgesproken representatief karakter.⁸³ De stadspoort is vanaf de Klassieke Oudheid de iconografische representatie van de stad als zodanig. Vooral op munten, reliëfs en mozaïeken werd het motief van de stadspoort met twee torens dikwijls gebruikt als *pars pro toto* voor een stad. Deze beeldtraditie werd in de Karolingische tijd voortgezet, voornamelijk op munten en zegels.⁸⁴ Een mooi voorbeeld van de receptie van een (nog bestaande) antieke stadspoort als toegangspoort voor een kerkgebouw treft men aan in de façade van de kathedraal van Autun, waar de Romeinse *Porte d'Aroux* in dezelfde stad gerecipieerd is.

De tweetorenfaçade bij het kerkgebouw zou afstammen van de door torens geflankeerde Romeinse stadspoorten (afb. III.2.11C).⁸⁵ Inderdaad kunnen Romeinse stadspoorten, waarvan er in Europa in de Middeleeuwen nog veel bewaard waren, een voorbeeld zijn geweest voor de kerkbouw.⁸⁶ Het zal daarbij echter niet om het hernemen van een Romeinse stadspoort zijn gegaan, maar om het motief van de stadspoort als beeld van de stad, en wel de Hemelse Stad.⁸⁷ De door twee torens geflankeerde ingang van het kerkgebouw werd op deze manier een representatie van het Hemelse Jeruzalem. Tegelijkertijd werd de tweetorenfaçade een monumentale markerings van de toegang tot het kerkgebouw als geheiligde plaats. Het voorkomen van altaren met engelen-patrocina, in de eerste plaats Michael, in de door torens bekroonde westpartij is onderdeel van deze hemelstadsymboliek.

2.7 Het Michaëlsaltaar

Zoals al eerder bleek, was in Doornik het altaar op de westgalerij gewijd aan de heilige aartsengel Michaël (zie § I.7.5). In veel belangrijke 11de en 12de-eeuwse kerken was op de galerij boven de ingang of in de westtoren een Michaëlskapel gesitueerd.⁸⁸ De aartsengel werd bij uitstek vereerd als aanvoerder van de hemelse heerscharen en als opperste strijder tegen het kwaad. Als hemelbewoner werd hij bij uitstek vereerd op hoger gelegen plaatsen. Michaëlverschijningen werden ook meestal op hoge plekken gezien: voorbeelden zijn de Engelenburcht in Rome, de Monte Gargano in Apulië, de San Michele ten westen van Turijn, de Mont-Saint-Michel in Normandië en – aan de overzijde van het Kanaal – St Michael's Mount in Cornwall.

De kloosterplattegrond van St. Gallen (circa 820) toont naast het westkoor twee traptorens die toegang boden tot aan de aartsengelen Michaël en Gabriël gewijde kapellen. In de traditie om de hemelse helpers en boodschappers op de verdieping te vereren, passen ook de altaarpatrocina van de op een heuvel (!) gelegen Michaëlskerk in Hildesheim.⁸⁹ Bisschop Bernward plaatste in deze kerk het Michaëlsaltaar in de westpartij, terwijl op de galerijen tegen de sluitwanden van de transeptarmen nog eens acht altaren aan de Engelenkoren werden gewijd, zodat in de kerk negen altaren aan de hemelse heerscharen waren opgedragen.⁹⁰

⁸³ Smith 1956a: p.52-73 (over de stadspoort). Reinle 1976a: p.255.

⁸⁴ Klinkenberg 2010a: p.420-480.

⁸⁵ Bandmann 1951a: p.111.

⁸⁶ Bekende voorbeelden: een reeks stadspoorten in Rome zelf, de *Porta Nigra* in Trier, stadspoorten in Lugo, Autun, Barcelona, et cetera.

⁸⁷ Reinle 1976a: p.194.

⁸⁸ Vallery-Radot 1929a. Het proefschrift van Claire Étienne-Steiner (1990, Université de Paris X – Nanterre, *Les chapelles hautes dédiées à saint Michel*) is helaas niet gepubliceerd en niet aangetroffen in de bezochte bibliotheken. Reinle 1988a : p.4-5.

⁸⁹ Ook de Sint-Michaelsabdij in Bamberg werd op een heuveltop gesticht.

⁹⁰ Beseler & Roggenkamp 1954a: p.61-62, 180-181.

Bij de keuze voor het Michaël-patrocinium voor de westgalerij speelde ook het westen een belangrijke rol als hemelstreek van de ondergaande zon, alwaar zich de wereld van de doden zou bevinden. Deze kwaadafwerende prins der engelen, de zielenweger die bij het Laatste Oordeel de uitverkorenen en verdoemden scheidt, werd als een belangrijke voorspreker beschouwd.⁹¹

Dat de aartsengel juist in kapellen boven poorten en ingangen een altaar kreeg, zoals in Doornik, past bij zijn rol als bewaker van de hemelpoort.⁹² De derde abdijkerk van Cluny had een Michaëlskapel boven de narthex, net zoals de abdijkerk van Jumièges. In Saint-Denis was het centrale altaar in de westpartij gewijd aan Maria en Michaël.⁹³ In de noordelijke transeptarm van de Karolingische kathedraal van Reims zou op de galerij een Michaëlsaltaar hebben gestaan.⁹⁴ Ook in enkele Normandische kerken, waar Doornik wat betreft de architectuur veel verwantschap mee vertoont, is er sprake van een Michaëlsaltaar op de galerij van de westpartij.⁹⁵

Het Michaël-patrocinium van kapellen in torens en aan de westzijde van kerkgebouwen onderstreept de functie van het kerkgebouw als representatie of voorafbeelding van het Hemelse Jeruzalem, als de door engelen beschermde Stad Gods.⁹⁶ Het zijn immers de engelen die volgens Openbaringen 21, 12 de stadspoorten van het Hemelse Jeruzalem bewaken.⁹⁷ In het centrale deel van de westpartij van de abdijkerk van Corvey (873-885) onderstreept een grote inscriptie de betekenis van het bouwwerk: *Civitatem istam tu circumda Domine et angeli tui custodiant muros eius.* (Omring, Heer, deze stad en mogen uw engelen haar muren bewaken).

III.2.12A links: Corvey, St. Stephanus und St. Vitus, inscriptie over de hemelstad (foto: wikimedia.org).

III.2.12B midden: Corvey, St. Stephanus und St. Vitus, westfaçade, (foto: wikimedia.org).

III.2.12C rechts: Caen, La Trinité, omstreeks 1860 (foto: wikimedia.org).

⁹¹ Hourihane 2012a: p.78.

⁹² Streich 1984a.

⁹³ Baud 2003a: p.168.

⁹⁴ Demouy 1987a: p.306. Mogelijk kan het Laatste Oordeeltimpaan in de façade van de huidige noordelijke transeptarm hiermee in verband worden gebracht.

⁹⁵ In de kathedraal van Coutances en in de Notre-Dame in Jumièges (beide genoemd in de 14de eeuw, maar waarschijnlijk ouder). Chaix 2011a: p.63-66. Andere voorbeelden in de kathedralen van Metz, Toul, Verdun, Clermont en Santiago de Compostella, de abdijkerken van Corvey, Essen, Reichenau-Mittelzell, Saint-Germain-des-Prés, Tournus, Conques, Cluny III en Vézelay. Heitz 1963a: p.189-200.

⁹⁶ Reinle 1988a: p.4-5. Reinle 1976a: p.327-330. Ook andere patrocinia kwamen overigens voor in westgalerijen. In de westtoren van de kathedraal van Châlons-en-Champagne bevond zich een altaar dat aan Laurentius gewijd was. Demouy 1987c: p.302-303. De kathedraal van Troyes had waarschijnlijk een westkoor of westpartij met een Christus Salvator-altaar. Demouy 1987b: p.310-311.

⁹⁷ Ringbeck 2012a: p.11-13.

2.8 Vorstelijke façades

Binnen de christelijke traditie komt de tweetorenfaçade in de eerste eeuwen op beperkte schaal voor bij een aantal kerken in het oostelijk Middellandse Zeegebied, maar in de loop van de vroege Middeleeuwen wordt de tweetorenfaçade ook in West-Europa toegepast, zo bleek hierboven al.

Twee van de oudst bekende tweetorenfaçades in het Frankische rijk behoorden tot een vorstelijke abdijkerk, die tevens koninklijke grafkerk was. Waarschijnlijk al in de 7de eeuw kreeg de kerk van Saint-Martin in Autun een tweetorenfaçade.⁹⁸ Eind 8ste eeuw verrees een tweetorenfaçade bij de abdijkerk van Saint-Denis-en-France. De westfaçade had een sterke koninklijke connotatie, aangezien deze gebouwd was op het graf van koning Pepijn de Korte. Enkele jaren na de wijding gaf Karel de Grote opdracht om Pepijns vrouw Bertrade († 783) naast haar man te begraven en liet de westpartij uitbreiden tot een *memoria* voor de Karolingers.⁹⁹

De tweetorenfaçade was daarmee, al vóór de paleiskerk van Karel de Grote in Aken, een motief dat toegepast werd bij vorstelijke kerken. Die traditie zou – mede dankzij de grote betekenis van de Akense paleiskerk – in de eeuwen daarop worden uitgebouwd. Zo kregen kerken met een vorstelijke status, zoals de Saint-Étienne en La Trinité in Caen een tweetorenfaçade, evenals de koninklijke abdij van Westminster bij Londen. Opvallend is dat bij de Angelsaksische koningskathedraal van Winchester (Old Minster) de koningen van Wessex de opdrachtgever waren voor de westpartij. Bij de Normandische moederkerk, de kathedraal van Rouen, was hertog Richard I de bouwheer van de westpartij.¹⁰⁰ Ook bij bisschopskerken, die veelal een koninklijke status hadden, werden tweetorenfaçades gebouwd, zoals bij de kathedraal van Orléans.¹⁰¹ Deze koninklijke status kwam tot uitdrukking in de rechten die de koning had tijdens sedisvacaties en bij de keuze van nieuwe bisschoppen. Ook bij de abdijkerk van Saint-Denis woog de koninklijke betekenis van de tweetorenfaçade zwaar: toen abt Suger in de jaren '30 van de 12de eeuw het westwerk liet herbouwen, koos hij opnieuw voor een tweetorenfaçade.

De tweetorenfaçade speelde aldus in de invloedssfeer van de Franse en Anglo-Normandische vorsten een belangrijke rol als representatie van de wereldlijke macht van de hoogste voogd van de betreffende kerkelijke instelling (de Franse koning in Saint-Denis, de Normandische hertog in Caen) of van een kerkelijk heerser (de bisschop, het kapittel, de abt) zelf.

Een intrigerend aspect van de tweetorenfaçade is ten slotte dat het hier in aanleg om een representatie van het voorwerk van de Salomonische tempel in Jeruzalem gaat. Over de tempel, die op verschillende plaatsen in de Bijbel staat beschreven, vermeldt 2 Kronieken 3,4: “En het voorhuis, dat vooraan was, was in de lengte, over de breedte van het huis, twintig ellen, en de hoogte honderd en twintig; [...]”¹⁰²

Hoewel tegenwoordig de meeste onderzoekers ervan uitgaan dat dit bouwdeel niet hoger was dan de tempel zelf, werd de Salomonische Tempel in het verleden met twee torens (de

⁹⁸ Over de aanname dat de Merovingische Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Parijs een tweetorenfaçade gehad heeft, zie: Barbier, Busson & Soulay 2012a: p.19-21.

⁹⁹ Jacobsen & Wyss 2002a: p.79-80, 85-86. Ook de 9de-eeuwse abdijkerk van Sankt Alban in Mainz, waar Karel de Grote echtgenote Fastrada werd begraven, had mogelijk een tweetorenfaçade.

¹⁰⁰ Chaix 2011a: p.43. Musset 1987a: p.123, 127.

¹⁰¹ Ottaway 1987a: p.256-257.

¹⁰² In de Vulgaat: *Porticum vero ante frontem, quae tendebatur in longum, iuxta mensuram latitudinis domus, cubitorum viginti; porro altitudo centum viginti cubitorum erat.*

‘coclea’) aan weerszijden van de ingang gereconstrueerd.¹⁰³ Dit voorwerk van de tempel is in de loop der tijd meermaals als een westpartij met twee flankerende torens weergegeven. Een voorbeeld hiervan is wederom de westpartij van de Akense paleiskerk, waar de twee torens als traptorens een centrale, seigneuriale toren flankeren. Van deze kerk is bekend dat deze bedoeld was als een expliciete representatie van de tempel van Salomo.¹⁰⁴ In Aken representeerde de galerij binnen de westpartij de troonzaal van Salomo op de verdieping en de flankerende trappen de ‘coclea’ van de tempel.¹⁰⁵ Of bij andere kerken deze betekenis ook aanwezig was en of het daarbij expliciet om de twee torens ging of dat ook een monumentale westpartij in meer algemene zin kon staan voor de voorbouw van de tempel van het Oude Verbond, is niet uit te sluiten. Met de Salomonische tempel hebben zij in ieder geval de koninklijke status gemeen.

¹⁰³ Opgemerkt moet worden dat dit de enige beschrijving van de tempel is waarin sprake is van een voorwerk met de enorme hoogte van 120 el, die waarschijnlijk veroorzaakt is door een schrijf- of transcriptiefout. Naredi-Rainer 1994a: p.20. Deze suggestie van Aart Mekking – waarvoor dank – verdient nader onderzoek.

¹⁰⁴ Binding 1996b: p.268-277. Dat de receptie van de (vermeende) voorbouw van de Salomonische tempel niet beperkt bleef tot de christelijke kerkbouw, is te zien aan de hoofdingang tot de voorhof van de grote keizerlijke moskee die sultan (1520-1566) Süleyman I (= Salomo!) op de derde van de zeven heuvels van Istanbul liet bouwen. Deze moskee, die een navolging is van de Hagia Sophia (ook al een representatie van Salomons tempel, van keizer Justinianus), heeft een grote ingangspoort aan de westzijde die de westpartij van de tempel verbeeldt. Mekking 2005a: p.138-140 (fig.8).

¹⁰⁵ Mekking 1986a: p.225, afb.95 & 96. Mekking 2005a: 140-141.

III.2 De vroeg-12de-eeuwse westpartij: poortgebouw tot de kathedraal

3 Het schip: een majestueuze processieweg

Het schip behoort, evenals de westpartij, tot de vroeg-12de-eeuwse bouwfase van de kathedraal. Het kan gerekend worden tot de grote kerkschepen van zijn tijd. Met zijn negen traveeën en 50 meter lengte en bijna 25 meter hoogte is het vergelijkbaar met de schepen van veel kathedralen en grote abdijkerken.¹ Kenmerkend voor het schip is de basilicale opzet met de vierdelige opstand van de middenbeuk, waarin de weidse galerijen opvallen. De opstand kent een sterke nadruk op horizontaliteit door de afwezigheid van verticaal geleedende elementen en per bouwlaag wisselende pijlervormen. Bijzondere aandacht verdient de lichtbeuk met zijn opvallende patroon aan nissen en openingen in het interieur en de loopgang voor de lichtbeukvensters aan de buitenzijde. Aan de oostzijde van het schip was een vieringtoren gepland. Alle genoemde karakteristieken vragen om een analyse en vergelijking met kerken elders om in beeld te brengen wat mogelijke voorbeelden zijn geweest en welke betekenis eraan kan worden toegekend.

3.1 De basilicale opzet van het schip

Zodra de christenen na het zogenaamde Edict van Milaan (313) openbare kerkgebouwen konden bouwen, bedienden zij zich van verschillende gebouwentypes, waarvan de basilica al snel de voornaamste werd.² De keuze van dit gebouwtype voor de eerste grote Romeinse kerken die in opdracht van Constantijn de Grote tot stand kwamen, was bepalend voor deze voorkeur.³ Als gebouwtype uit de representatieve staatsarchitectuur was de basilica tegelijkertijd een gebouw met een openbaar karakter en verbonden aan de voornaamste machtsfactor in de nieuwe religie, de keizer.⁴ De ruime, halachtige opzet bood voldoende plaats voor de gelovigen, de clerus en de ontplooiing van een (staats)liturgie vol pracht en

¹ Met name in Engeland zijn rond 1100 enkele kerken gebouwd met een schip van uitzonderlijke lengte. Belangrijke voorbeelden zijn de kerken van St Albans, Winchester, Norwich, Bury St Edmunds en Ely met respectievelijk 10, 12, 14, 12 en 13 traveeën. Ook grote grafbasilieken, zoals de Saint-Remi in Reims, de Saint-Martin in Tours en de Saint-Sernin in Toulouse hadden een zeer lang schip met 11 of 12 traveeën.

² De antieke basilica was een openbaar en representatief gebouw, waarvan de voornaamste functie die van ontmoetingsplaats was. Van de activiteiten die er plaats konden vinden, was rechtspraak een voorname: het tribunaal zat op een podium dat zich op verschillende plaatsen in de hal kon bevinden. Dikwijls werd de apsis daarvoor gebruikt. Een beeld van de keizer liet zien dat in zijn naam recht werd gesproken en contracten werden afgesloten. In de loop van de Keizertijd, met de ontwikkeling van de keizercultus, kreeg de basilica ook steeds meer een religieus karakter. Dit gold voor de stedelijke hallen, voor de ontvangsthallen van de keizerlijke paleizen en voor de veldbasilica's in legerkampen. Sommige oosterse godsdiensten gebruikten basilica's voor hun bijeenkomsten. Het gebouwtype werd ook gebruikt voor synagogen. Overigens was de basilica zeker niet het exclusieve gebouwtype binnen de vroegchristelijke architectuur. Talrijke andere bouwvormen werden ook toegepast, in het bijzonder voor kerken met een specifieke functie, zoals paleiskerken, baptisteria, grafkerken en mausolea.

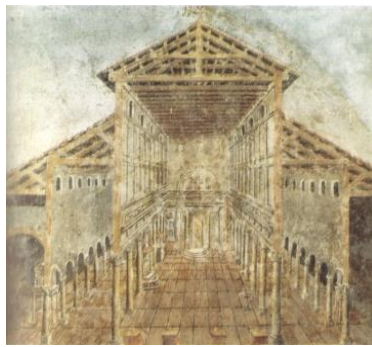
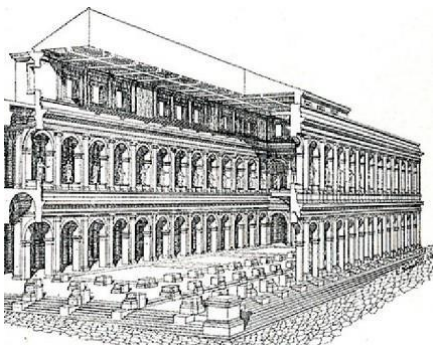
³ Het gaat hier om een aantal prestigieuze gebouwen: in Rome de *Basilica Salvatoris* (de huidige Sint-Jan-van-Lateranen, vanaf 313) en de *Basilica Vaticana* (de Sint-Pieter, vanaf 319/322) boven het graf van de belangrijkste apostel. In Jeruzalem werd in het complex van het Heilig Graf een grote martyrium-basilica gebouwd. In de keizerlijke stad Trier verrees een dubbelbasilica die de oppervlakte van twee huizenblokken in beslag nam.

⁴ De christelijke huiskerken uit de eerste eeuwen waren te klein en vooral niet representatief. De antieke tempel kwam als gebouwtype om verschillende redenen nauwelijks in aanmerking. De tempel was sterk verbonden met het pantheon van de antieke goden, waarvan de verering nog algemeen was. Praktisch voldeed het gebouw met zijn besloten cella ook niet, omdat de christelijke cultus om grote ruimtes voor de samenkomsten van de gelovigen vroeg. Op beperkte schaal heeft wel hergebruik van oude tempels als kerk plaatsgevonden, bijvoorbeeld bij het Maison Carrée in Nîmes of de kathedraal van Syracuse.

III.3 Het schip: een majestueuze processieweg

praal.⁵ In plaats van het keizersbeeld kreeg de basilica een bisschopszetel, in de regel in de apsis.⁶

In navolging van de eerste grote kerkstichtingen onder auspiciën van Constantijn verrezen in de loop van de 4de en 5de eeuw talrijke grote en kleinere basilieken. Kenmerken van dit nieuwe cultusgebouw zijn een langgerekte plattegrond met de nadruk op de lengteas, een hoge middenbeuk met lichtbeuk en aan weerszijden een of twee lagere zijbeuken, een houten dakstoel (open of met plafond) en een podium voor de eredienst dat in een recht- of apsidiaal gesloten annex in het verlengde van de lengteas, was ondergebracht. De scheibogen van de zijbeuken rustten op zuilen, die veelal afkomstig waren uit tempels en andere antieke gebouwen. Het is dit type basiliek dat de standaard zou worden voor belangrijke kerken in het westen. In het oosten, waar aanvankelijk ook veel kerken in de vorm van een basilica werden gebouwd, kreeg onder keizer (527-565) Justinianus de koepelarchitectuur op een centraliserende plattegrond de overhand.⁷

III.3.1.1A links: Reconstructie van de Basilica Julia op het Forum Romanum, Rome (tekening: Hülsen 1909a).

III.3.1.1B midden: Tekening van de Oude Sint-Pieter naar een verloren gegaan fresco in de Vaticaanse grotten onder de Sint-Pieter (foto: wikimedia.org).

III.3.1.1C rechts: schip naar het oosten gezien (foto: KIK-IRPA B3208).

In de 6de en 7de-eeuw nam het aantal kerkstichtingen af. Voor zover er in Noordwest-Europa resten van kerken uit deze periode bewaard of opgegraven zijn, lijkt het erop dat zij een meer gecompartmenteerde opzet kregen dan de laatantieke basilica.⁸ Veel nieuwe, grote kerken met meerdere beuken lijken er in Noordwest-Europa in deze tijd niet gebouwd te zijn. Dat wil

⁵ Architecturaal kon een basilica allerlei vormen hebben: een eenvoudige, langgerekte of brede zaal, al dan niet voorzien van een apsis. Grotere basilica's hadden een middenbeuk en enkele of dubbele zijbeuken, waarboven soms galerijen waren. Het gehele gebouw kon onder één groot zadeldak gebracht zijn, maar bij een hoger opgetrokken middenbeuk kon deze voorzien worden van een lichtbeuk, die een eigen dakstoel kreeg. In de late Keizertijd werden sommige basilica's overwelfd, zoals de Basilica van Maxentius bij het Forum Romanum, maar dit bleef uitzonderlijk.

⁶ De verbondenheid met de keizercultus was van wezenlijk belang, aangezien het christendom sinds Constantijn nauw aan de keizerlijke macht gelieerd was en eind 4de eeuw onder keizer Theodosius de officiële rijksreligie werd.

⁷ Het is in de architectuurgeschiedenis gebruikelijk geworden om te spreken van een basilicale opzet, wanneer het kerkgebouw bestaat uit een hoog middenschip dat geflankeerd wordt door lagere zijbeuken met eventueel galerijen en dat rechtstreeks verlicht wordt via de lichtbeuk. Het is echter de vraag of deze architectuurhistorische notie van de basilica ook in de 11de en 12de eeuw zo werd ervaren. Kerken die tegenwoordig soms worden beschouwd als hallenkerken of pseudo-hallenkerken, zoals de Sant' Ambrogio in Milaan, de Saint-Sernin in Toulouse of de kathedraal van Santiago, mogen in een doorsnede op een hallenkerk lijken en er constructief mee verwant zijn, maar de ruimtewerking in het interieur is die van een dominant, hoog middenschip en lage zijbeuken. Het onderbrengen van al deze kerken onder de noemer 'hallenkerken', zoals door Isolde Köhler-Schommer en Hans-Erich Kubach (1997a: p.51-57 [Frankrijk] & p.111-112 [Italië]) overtuigt daarom niet.

⁸ Untermann 2006a: p.61-78.

echter niet zeggen dat het bouwtype van de basiliek verdween. Het kerkelijke landschap bleef gedomineerd door de basilieken die in de periode van de 4de tot 6de eeuw gebouwd waren. Vanaf de Karolingische tijd werd, binnen het kader van de politiek van de *renovatio Imperii* (het herstel van het Romeinse keizerrijk), teruggerepen op de vroegchristelijke en antieke architectuur. Veel kathedralen en kloosterkerken werden volgens het basilicale model ge- of herbouwd.⁹ In Saint-Denis-en-France verrees omstreeks 770 een zuilenbasiliek, mogelijk sinds lange tijd de eerste drieschepige kloosterkerk in het Frankische rijk.¹⁰ Ook in Rome zelf werden opnieuw kerken gebouwd volgens een klassieke opzet: in plaats van een scheiboogarcade werd weer de zuilencolonnade met een architraaf toegepast.¹¹ Nieuw in Noordwest-Europa in deze periode is de pijlerbasiliek, waar pijlers in plaats van zuilen de zijbeukarcade dragen. Vanaf de 9de eeuw zijn verreweg de meeste nieuwe basilicale kerken ten noorden van de Alpen pijlerbasilieken, soms met een afwisseling van pijlers en zuilen.

III.3.1.2A links: Reichenau, Mittelzell, St Maria und Markus, pijlerbasiliek (foto: wikimedia.org).
 III.3.1.2B rechts: Paray-le-Monial, Basilique du Sacré-Cœur, schip naar het oosten (foto: JW).

Aan de westzijde van het basilicale schip werd bij belangrijke kerken steeds vaker een complexe westpartij, bestaande uit verschillende volumina, gerealiseerd. Aan de oostzijde werd tussen de apsis en het schip een extra travee geschoven zodat er een omvangrijke koorpartij ontstond, die ruimte bood aan de groeiende groep geestelijken en de uitgebreide liturgie die recht moest doen aan de status van de clerus.¹² Deze tendens zette door in de 10de en 11de eeuw. Er was echter ook meermaals sprake van een teruggrijpen op de vroegchristelijke kerkbouw. De Romeins-keizerlijke aspiraties zorgden ervoor dat juist onder de Ottoonse keizers de basilicale hoofdvorm weer op de voorgrond trad.

Vanaf de 11de eeuw is de basilicale opzet met hoge middenbeuk en lage zijbeuken de gangbare vorm voor voornamelijk kerken in West-Europa.¹³ Het is niet onaannemelijk dat de sterke aanhang die er in Frankrijk was voor de door de pausen ingezette kerkelijke hervormingsbeweging, hieraan heeft bijgedragen. De alleen aan de paus onderworpen orde van Cluny speelde hierin een voornamelijk rol. Zij onttrok zich aan het gezag van de lokale bisschoppen en manifesteerde zich in de kerkbouw door een sterke oriëntatie op de Romeinse architectuur, in het bijzonder op de Romeinse basilieken van Sint-Pieter en Sint-Paulus-

⁹ De Akense paltskerk, die geldt als het voornaamste bouwwerk van de Karolingische tijd, is door zijn specifieke functie als keizerlijke hofkapel niet representatief voor de kerkelijke architectuur van zijn tijd.

¹⁰ Untermann 2006a: p.107-109.

¹¹ Onder andere de kerken van Santa Prassede en San Martino al Monte.

¹² Een crypte werd een gangbaar onderdeel van de oostpartij, maar deze komt ook voor onder sommige westpartijen. Deze crypte kan gedeeltelijk buitenwerks zijn en complexe vormen aannemen met een omgang, diverse nevenruimtes en verschillende niveaus.

¹³ Opvallende uitzondering vormen de kathedralen en enkele andere kerken in Aquitanië die een enkel schip, overwelfd met een reeks koepels kregen. Zie: Westerman 2004a. Ook specifieke kerktypen, zoals paleiskerken en baptisteria, gaan terug op andere voorbeelden.

buiten-de-Muren. Voorbeelden hiervan zijn het toepassen van de vijfschepigheid bij belangrijke kerken en de bouw van een atrium voor de kerk, zoals bij de abdijkerk van Cluny III en in navolging daarvan de kerken van Souvigny en La Charité-sur-Loire.¹⁴ Ook het gebruik van gecanneleerde pilasters en andere antiquiserende corelementen in deze kerken, zoals basementen en kapitelen, verwijst naar de Romeinse architectuur.

Voor de receptiegeschiedenis is van belang dat in de 11de en 12de eeuw de meeste Romeinse basilieken uit het eerste millennium nog overeind stonden. De talrijke middeleeuwse Rome-reizigers zagen dus vele vroegchristelijke kerken, maar ook gebouwen uit de Karolingische tijd, die er sterk op geïnspireerd waren. Dit bood de mogelijkheid om terug te grijpen op de architectuur uit de stichtingstijd van de Kerk op momenten dat het gewenst was hiernaar te verwijzen, bijvoorbeeld ter legitimatie van apostolische, pauselijke of keizerlijke macht of om zich te positioneren binnen de kerkelijke hervormingsbeweging.

3.2 De vierdelige opstand van de middenbeuk

Zoals hiervoor al bleek, is het opvallendste kenmerk aan het inwendige van het Doornikse schip de vierdelige opstand van de middenbeukwand bestaande uit – van beneden naar boven – een scheiboogarcade, galerijarcade, nissenzone en lichtbeuk (afb. III.3.1.1C). In het architectuurhistorisch onderzoek is er veel aandacht geweest voor deze karakteristiek, omdat al vroeg geconcludeerd werd dat de schipwanden in Doornik mogelijk het oudste nog bestaande voorbeelden van een vierdelige opstand zijn. In het bijzonder Paul Rolland, Jean Bony, Pierre Héliot en Joseph Cornet hebben gezocht naar de oorsprong van dit motief.¹⁵

Door zijn monumentale opzet en hoogte komt een vierdelige opstand alleen voor bij grote kerkgebouwen. Het aantal ons bekende kerken met een dergelijke opstand is beperkt en betreft bijna allemaal kathedraal of belangrijke kloosterkerken. In Noord-Frankrijk kregen – naast de Doornikse kathedraal – de moederkerken van Noyon (afb. III.3.1C), Atrecht, Laon, Parijs en Soissons en de kapittel- en kloosterkerken van Saint-Germer-de-Fly, Sint-Donaas in Brugge, Notre-Dame-la-Grande in Valenciennes, Saint-Remi in Reims (afb. III.3.1B), Notre-Dame-en-Vaux in Châlons-en-Champagne en Notre-Dame in Mouzon, een vierdelige opstand. Daarnaast is er een vierdelige opstand in het koor van de abdijkerken van Montier-en-Der (bisdom Châlons-en-Champagne) en dat van de parochiekerk van Chars (aartsbisdom Rouen, afb. III.3.1A). Aangenomen wordt dat ook de verdwenen kathedraal van Kamerijk een vierdelige opstand had.¹⁶ Al deze gebouwen hebben een opstand met zowel galerijen als een triforium of nissenzone.¹⁷ De kathedraal van Rouen en Meaux hebben gedeeltelijk een vierdelige opstand dankzij de aanwezigheid van schijngalerijen.

Van enkele belangrijke verdwenen kerken waarvan we niet weten of deze (geheel of gedeeltelijk) een vierdelige opstand gehad hebben, ligt dit wel voor hand. De eerste is het omgangskoor van de kathedraal van Reims, gebouwd door aartsbisschop Samson in de jaren 1140-1160. Dit was precies in de periode dat meerdere suffragaankathedraal een vierdelige opstand kregen. De tweede is de koninklijke abdijkerk van Saint-Denis-en-France. Voor het koor van abt Suger (1141-1144) is een vierdelige opstand denkbaar¹⁸, mogelijk met oculi

¹⁴ Baud 2003a: p.172-173.

¹⁵ Rolland 1937a; Bony 1937a; Bony 1937b; Héliot 1956a; Cornet 1970a.

¹⁶ Thiébaud 1976a: p.406-433.

¹⁷ Bij de Notre-Dame in Parijs en de Saint-Sulpice in Chars was deze nissenzone op een bijzondere wijze uitgevoerd in de vorm van oculi die van maaswerk voorzien waren.

¹⁸ Sumner McKnight Crosby (1942: p.264-265) meende overigens dat het 12de-eeuwse koor van Saint-Denis geen galerijen had. Hij reconstrueerde een opstand, die vergelijkbaar is met de kathedraal van Sens. Zie ook Clark 1986a: p.114.

tussen het galerijniveau en de lichtbeuk, net zoals bij de kathedraal van Parijs. Het koor van de Saint-Sulpice te Chars (Val d'Oise), een eigenkerk van Saint-Denis, zou in dat geval een navolging van het dionysische koor zijn. Deze parochiekerk in het aartsbisdom Rouen werd in 1176 door Johannes van Gisors onttrokken aan de Sint-Maartensabdij van Pontoise en geschonken aan Saint-Denis. Kort hierna kreeg de kerk een nieuw koor. Het ligt voor de hand dat daarbij de architectuur van de nieuwe moederabdij werd gerepresenteerd.¹⁹ Alle genoemde bestaande en verdwenen vierdelige opstanden zijn jonger dan het Doornikse schip, zodat deze niet als voorbeeld in aanmerking komen.²⁰

III.3.2.1A links: Chars, Saint-Sulpice, koor, interieur (foto: wikimedia.org).

III.3.2.1B midden links: Reims, ancienne abbatiale Saint-Remi, interieur (foto: JW).

III.3.2.1C midden rechts: Cluny, ancienne abbatiale Saints-Pierre-et-Paul, voorhal, tekening, 18de eeuw.

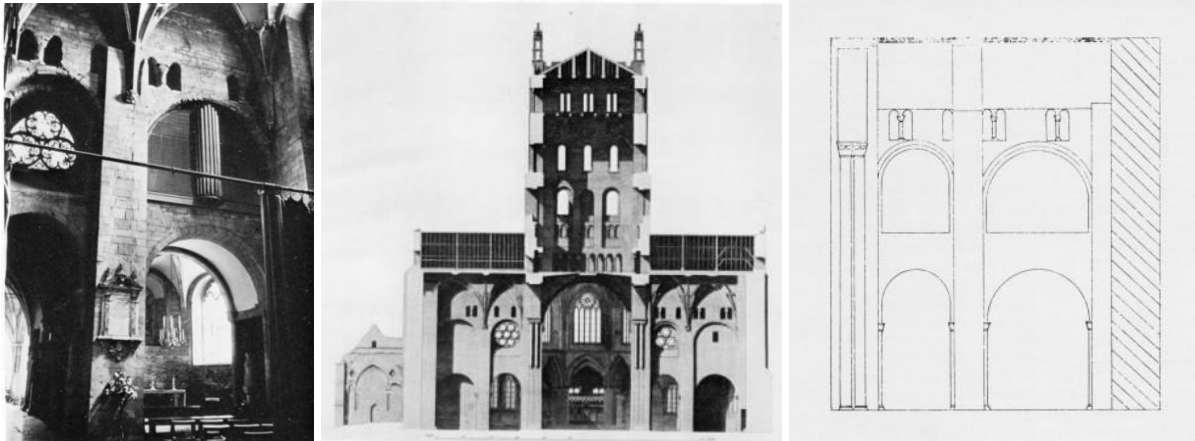
III.3.2.1D rechts: Noyon, cathédrale Notre-Dame, interieur (foto: JW).

Volgens Jean Bony kwam de vierdelige wandgeleding eind 11de eeuw tot stand door de letterlijke ontmoeting van twee verschillende vormen van wandopbouw in één gebouw. Hij zag namelijk in de transepten van de laat-11de-eeuwse abdijkerken van Tewkesbury (Gloucestershire) en Pershore (Worcestershire) de overblijfselen van een vierdelige opstand. Deze zou terug te voeren zijn op de samenkomst van de verschillende driedelige opstanden van koor en schip in het transept. Vooral in Tewkesbury (afb.III.3.2.2A-2C) leek dit inderdaad het geval, maar recent onderzoek heeft uitgewezen dat het transept van beide kerken oorspronkelijk een driedelige opstand met galerij en triforium had en overwelfd was door een tongewelf. De schijnbaar vierdelige opstand in de zijwanden van het transept van deze kerken is het resultaat van laatmiddeleeuwse verbouwingen, waarbij het tongewelf verdween.²¹

¹⁹ Lefèvre-Pontalis 1901a: p.7-29; Kimpel & Suckale 1985a: p.513. Kimpel & Suckale 1990a: p.119. Timbert 2011a.

²⁰ In Vlaanderen is de opstand van de abdijkerken van Sint-Bertijns, Sint-Amands, Sint-Baafs en Sint-Pieter in Gent onvoldoende bekend. Het is niet uitgesloten dat een van deze voorname kerken een vierdelige opstand had, maar daar zijn geen concrete aanwijzingen voor. In Gent kreeg de parochiekerk van Sint-Niklaas in de 13de eeuw een vierdelige opstand, in Duitsland hebben de St. Georg in Limburg an der Lahn en de St Peter in Bacharach am Rhein (beide bisdom Trier) een vierdelige opstand, maar bij deze gebouwen – die zich in tijd en plaats op vrij grote afstand van de Doornikse kathedraal bevinden – is er geen aanleiding om andere dan wellicht verre en indirecte invloed van de Doornikse kathedraal te vermoeden. Dat geldt waarschijnlijk ook voor de Sint-Leonarduskerk van Zoutleeuw in Brabant (bisdom Luik).

²¹ Bony 1937a: p.281-290; Bony 1937b: p.503-504. Marcel Anfray (1939a: p.31-76) en Charles Seymour (1939a: p.116) onderschreven de opvattingen van Jean Bony. Voor de overtuigende reconstructie van een driedelige opstand in Tewkesbury en Pershore: McAleer 1982a: p.549-563; Thurlby 1985a: p.5-17.

III.3.2.2A links: Tewkesbury, Abbey Church of St Mary the Virgin, oostzijde zuidelijke transeptarm (Thurlby 1985a: ill. VIIc).

III.3.2.2B midden: Tewkesbury, Abbey Church of St Mary the Virgin, doorsnede transept richting oosten (Thurlby 1985a: ill. XVII).

III.3.2.2C rechts: Tewkesbury, Abbey Church of St Mary the Virgin, oostzijde zuidelijke transeptarm, reconstructie met tongewelf (Thurlby 1985a: p.39c).

Hans Sedlmayr volgde Bony in zijn verklaring van de oorsprong van de vierdelige opstand, maar wees ook op de abdijkerk Cluny III (afb. III.3.2.1C). De voorhal (*galilea*) van de abdijkerk aldaar had inderdaad gedeeltelijk een vierdelige opstand met een scheiboogarcade, een triforium, en een dubbele lichtbeuk.²² Deze werd gebouwd vanaf circa 1120. Deze opstand ontbeert een galerij en is bovendien jonger dan het Doornikse schip.

Robert Branner beschouwde de ontwikkeling van een vierdelige opstand als het gevolg van het streven naar meer hoogte en het benadrukken van verticaliteit. Met name door het overwelven van de galerijen zou een stevige basis ontstaan voor de lichtbeuk en de overwelfing van het middenschip. De ruimte onder het lessenaarsdak van de galerij zag hij bovendien als een geëigende plaats voor steunmuren of bescheiden onderdakse luchtbogen. De blinde muur tussen galerij en lichtbeuk die dit tot gevolg had, zou esthetisch niet aanvaardbaar zijn geweest, aldus Branner, vandaar dat deze van een nissenzone of een triforium zou zijn voorzien.²³ Branner lijkt vooral gekeken te hebben naar de vierdelige opstand in de kathedralen van Noyon en Laon, maar deze zijn decennia jonger dan het Doornikse schip. In Doornik was er geen sprake van overwelfde galerijen en – afgezien van de twee bogen tegen de vieringpijler – zijn er ook geen steunmuren of bogen onder het lessenaarsdak van de galerijen.

²² Sedlmayr 1950a: p.223-224. Conant 1968a: p.112, ill.27.

²³ Aangezien de architectuur van de 12de eeuw zich kenmerkt tot het steeds verder opheffen van vlakke muurvlakken, aldus Branner. Door een zeer late datering van het Doornikse schip (1140-1160) was in de ogen van Robert Branner de betekenis van Doornik voor andere gebouwen maar zeer beperkt. Branner 1963a: p.92-94, 103-104. En in navolging van Branner ook Eric Carlson (1986a: p.63).

III.3.2.3A links: Lillers, Saint-Omer, noordzijde schip (foto: JW).

III.3.2.3B midden: Mont-Saint-Michel, abbatiale Saint-Michel, zuidzijde schip (foto: JW).

III.3.2.3C rechts: Ely, Cathedral of the Holy and Undivided Trinity, noordzijde schip (foto: JW).

De opstand van het schip van de Doornikse kathedraal toont in feite een combinatie van twee types opstand die beide vanaf de 11de eeuw courant zijn in basilicaal opgezette kerken. Het gaat enerzijds om een basilicaal kerkgebouw met zijbeuken, *galerijen* en lichtbeuk, zoals de Sint-Vincentiuskerk in Zinnik (afb. III.3.2.4B) of de Saint-Remi in Reims (afb. III.3.2.1B). Anderzijds is er het type met zijbeuken, *zijbeukzolder* met nissenzone boven de zijbeukarcade en lichtbeuk, zoals de Saint-Omer in Lillers (afb. III.3.2.3A). Vooral in Normandië en Engeland is volgens beide schema's gebouwd. Van het eerste type kunnen als voorbeelden genoemd worden de abdijkerken van Jumièges en Saint-Étienne in Caen en de kathedralen van Norwich en Ely (afb. III.3.2.3C), van het tweede type de abdijkerken van Mont-Saint-Michel (afb. III.3.2.3B), Lessay en La Trinité in Caen. Door de combinatie in één schipwand van zowel een galerij als een nissenzone ter hoogte van de zijbeukzolder, werd in Doornik een vierdelige opstand bereikt. De Doornikse kathedraal is het oudst bekende gebouw waar deze combinatie werd toegepast.²⁴

Als men de wandopbouw van de grote 11de en 12de-eeuwse kerken met een driedelige opstand onderzoekt, blijkt dat in kerken zonder galerij in de loop van de 11de eeuw de zone tussen de zijbeukarcade en de lichtbeuk steeds vaker geled werd door een architecturale decoratie in de vorm van nissen of openingen.²⁵ In kerken met galerijen blijft deze zone aanvankelijk ongeled, zoals bij de Saint-Remi in Reims en de abdijkerk van Montier-en-Der. Het was echter niet zo'n grote stap om ook bij een opstand met galerijen een geleding van deze zone onder de lichtbeuk te realiseren. Dat is wat er in Doornik is gebeurd.

Deze ontwikkeling past in een algehele tendens om een architectonisch steeds rijkere wandgeleding te creëren. De eerste voorbeelden daarvan worden al in de Karolingische tijd gesignaleerd, maar vooral vanaf de 11de eeuw werd de bewuste zone ook architecturaal geled en al of niet van openingen voorzien. De driedelige opstand die hiermee werd gecreëerd, werd

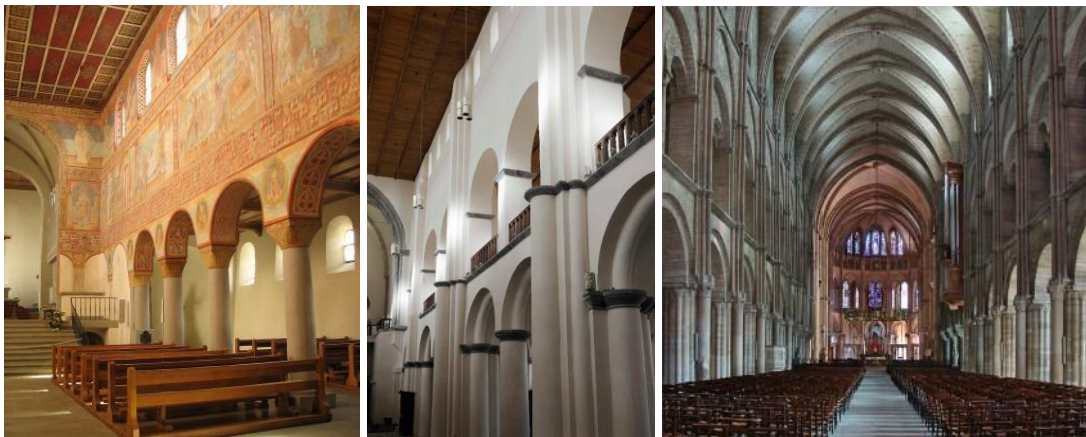
²⁴ Joseph Cornet (1970a: p.209) meende dat de zijbeuken en galerijen van het schip tot een eerdere campagne behoorden dan het triforium en de lichtbeuk. Hij veronderstelde dat de eerste bouwmeester een gebouw met galerijen, maar zonder nissenzone had voorzien en dat de tweede, zich inspirerend op voorbeelden zonder galerij maar met een nissenzone, koos voor de blinde zone tussen galerij en lichtbeuk. Er zijn echter geen indicaties in de kathedraal dat een dergelijke planwijziging heeft plaatsgevonden, hoewel deze ook niet uit te sluiten is.

²⁵ Héliot 1969a: p.76-77.

III.3 Het schip: een majestueuze processieweg

in de loop van de 11de eeuw steeds gangbaarder. Een vroeg voorbeeld is te vinden in de abdijkerk van Bernay. Vooral in Normandië werd de driedelige opstand in de tweede helft van de eeuw toegepast, maar ook elders in Frankrijk zijn belangrijke voorbeelden te vinden zoals in Saint-Benoît-sur-Loire, Vignory en Cluny.

Dit wil overigens niet zeggen dat de schipwanden van oudere basilica's kaal waren. De decoratie van de schipwand was daar waarschijnlijk niet zozeer architecturaal maar picturaal van aard, door het aanbrengen van schilderijen of mozaïeken op 'blinde' muurzones die horizontaal gemarkeerd konden zijn door cordonlijsten. Twee mooie voorbeelden zijn te vinden op het eiland Reichenau: de apsis van de kloosterkerk St. Peter und Paul in Niedertzell (Reichenau) (afb.III.3.2.5C) en het schip van St. Georg (Oberzell) (afb.III.3.2.4A).²⁶ Ten opzichte van de picturale wanddecoratie werd met de architecturale wanddecoratie een veel nadrukkelijker structuur en plastiek van het muurwerk werd bereikt.

III.3.2.4A links: Reichenau, Oberzell, St Georg, schip, zuidzijde (foto: wikimedia.org).

III.3.2.4B midden: Soignies (Zinnik), ancienne collégiale Saint-Vincent, schip (foto: JW).

III.3.2.4C rechts: Reims, ancienne abbatale Saint-Remi, interieur, schip (foto: wikimedia.org).

Het streven naar een steeds rijkere geleding en een meer plastische decoratie van het kerkgebouw bereikte in de 12de eeuw een hoogtepunt. De bogen werden steeds rijker en verfijnder geprofileerd en blinde muurvlakken werden architecturaal geled en gedecoreerd. Het is opvallend dat deze toenemende articulatie en decoratie van de wand ervoor zorgde dat deze steeds meer gelijkenis ging vertonen met die van de klassieke bouwkunst. Het is mogelijk dat de wandbehandeling in de sterk klassieke Oost-Romeinse of Byzantijnse architectuur sinds Justinianus een voorbeeldfunctie heeft vervuld in het genoemde proces van een toenemend architectonisch-decoratieve behandeling van de wand van het kerkgebouw.²⁷

²⁶ Erdmann 1993a: p.23. Een ander treffend voorbeelden van wandschilderingen in de middenzone van een kerkship is te vinden in de San Julián de los Prados in Oviedo. Zie: Arias 1999a: p.58-94.

²⁷ Sedlmayr 1959a: 1, p.80.

III.3.2.5A links: Montier-en-Der, église Saint-Rémy (ancienne abbatale Saints-Pierre-et-Paul), schip.

III.3.2.5B midden: Montier-en-Der, église Saint-Rémy (ancienne abbatale Saints-Pierre-et-Paul), koor.

III.3.2.5C rechts: Reichenau, St. Peter und Paul, geschilderde bogen geleding in de apsis (foto: wikimedia.org, Zairon).

Een vergelijking van de Doornikse schipmuren met de wandopstand van de enkele decennia oudere Sint-Vincentiuskerk in Zinnik (afb. III.3.2.4B) illustreert dit treffend. Het belangrijkste verschil tussen beide kerken is dat de zone tussen de galerij en de lichtbeuk – die correspondeert met het lessenaarsdak van de galerij – in Zinnik uit vlak muurwerk bestaat, terwijl er in Doornik een nissenzone met kleine openingen gerealiseerd is. Illustratief in dit kader is ook de abdijkerk van Montier-en-Der (afb. III.3.2.5A & 5B). Het 11de-eeuwse schip kent een driedelige opbouw met galerijen. De blinde zone tussen galerijen en lichtbeuk neemt veel plaats in.²⁸ Bij de nieuwbouw van het koor in de vroege 13de-eeuw koos men voor een vierdelige opstand, van het type dat terug te vinden is in de Saint-Remi in Reims, in de Notre-Dame-en-Vaux in Châlons-en-Champagne en in de abdijkerk van Mouzon.²⁹ Het verschil tussen de architectuur van het midden van de 11de eeuw en de vroege 13de eeuw wordt hier treffend geïllustreerd.

Bouwkundig is de toevoeging van een nissenzone nauwelijks van belang. Zo is er in het Doornikse schip geen sprake van een triforium met loopgang, maar slechts van de hierboven genoemde nissenreeks. Pas in het Doornikse transept werd op ditzelfde niveau een loopgang aangebracht met zuiltjes aan de zijde van de middenbeuk en een muur als achterwand, zodat een tweeschalig wandsysteem ontstond, zoals bij de lichtbeuk van het schip. Voor de geleding van de wand had de nieuwe nissenzone in het Doornikse schip echter wel belangrijke gevolgen: er is sprake van een aanzienlijke verrijking van de articulatie en de plasticiteit van de wandopbouw. Of het idee hierachter ook werkelijk het streven naar meer verticaliteit was, zoals Branner beweerde, is twijfelachtig. De extra zone benadrukt juist de horizontale lijnen en daarmee de lengte van het schip.³⁰

Het idee om een blinde muurzone tussen de galerijen en de lichtbeuk te decoreren, is tegen het midden van de 11de eeuw mogelijk al toegepast in de rechte koortravee van de Munsterkerk in Essen (afb. III.3.2.6A).³¹ Toch is er geen aanleiding om te veronderstellen dat de toepassing in Essen een voorbeeld voor Doornik geweest is. Het gaat bij dit en andere Karolingische en

²⁸ Ronot 1981a: p.287-293; Delhumeau 1995a: p.229-232. Het schip van de abdijkerk werd in belangrijke mate gereconstrueerd na een bombardement in 1940.

²⁹ Notre-Dame-en-Vaux: Prache 1977a: p.279-297, Pressouyre 1995a: p.127-134, Corsepius 1997a. Over de bouwgeschiedenis van Mouzon: Beer 2007a en Pérouse de Montclos 1995a: p.236-238.

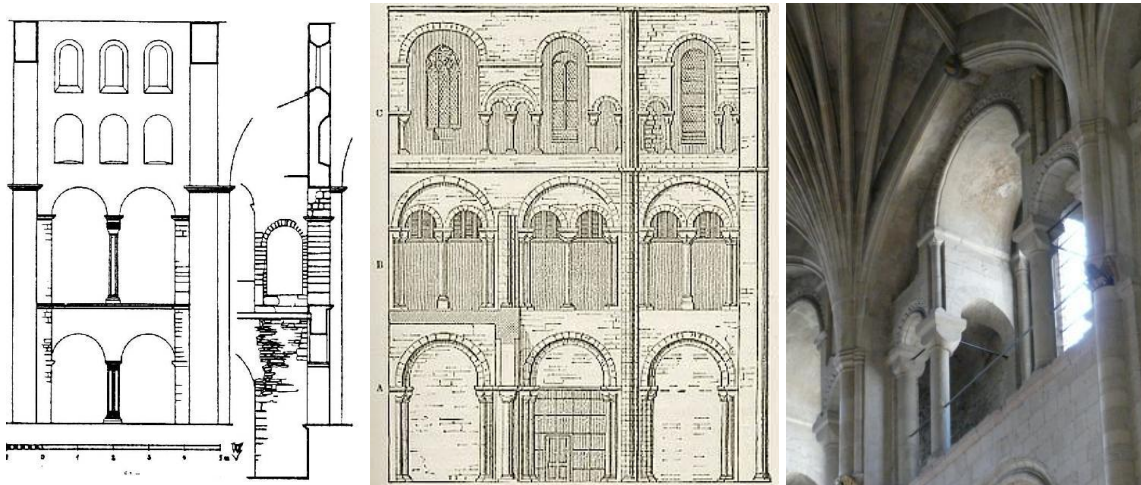
³⁰ Branner 1963a: p.92-104.

³¹ Kubach & Verbeek 1976a: p.273-274; Zimmermann 1956a: p.242-243. De westelijke vieringtoren van de St. Ludger in Werden had mogelijk ook een nissenzone tussen de galerij en de lichtbeuk en daarmee een vierdelige opstand. Kubach & Verbeek 1976a: p.1222.

III.3 Het schip: een majestueuze processieweg

Ottoonse voorbeelden steeds om de opstand van een of twee traveeën en nooit over de lengte van een complete beuk. Zij komen ook niet in aanmerking als bron voor het Doornikse schip, aangezien die gebouwen in opzet, tijd, plaats en politiek-historische relevantie te ver afstaan van de Doornikse kathedraal.³²

De Anglo-Normandische architectuur van de late 11de-eeuw staat veel dichterbij die van Doornik. Aannemelijk is dat deze wel een rol heeft gespeeld bij de totstandkoming van een vierdelige opstand, al was het dan niet in de vorm die Jean Bony zich voorstelde. De loopgang die zich in veel grote Anglo-Normandische kerken aan de binnenzijde voor de lichtbeukvensters bevindt (zie § III.3.4.5) wordt in de regel aan de middenbeukzijde begrensd door een arcade, die tenminste de venstervorm volgt. Vaak is de middelste boog – die het venster omkadert – aanzienlijk hoger dan de tussenliggende bogen, zoals in Winchester (afb. III.3.2.6B) en Norwich (afb. III.3.2.6C).

III.3.2.6A links: Essen, Münster, reconstructie van de opstand van de koortravee (uit: Zimmermann 1956a: p.242).

III.3.2.6B midden: Winchester, Cathedral Church of the Holy Trinity, westopstand van de zuidelijke transeptarm (uit: Willis 1845a: p.23).

III.3.2.6C rechts: Norwich, Cathedral of the Holy and Undivided Trinity (foto: JW).

In een dergelijke opzet zijn er binnen de lichtbeuk twee niveaus aanwezig. In deze gevallen bevindt de vloer van de loopgang zich ook een stuk lager dan de onderzijde van het (oorspronkelijke) lichtbeukvenster. De zone onder de lichtbeukvensters correspondeert deels met het niveau van de zolder van de galerij. Door dit gedeelte af te scheiden van de lichtbeukzone en te veranderen in een nissenzone, kan men komen tot een vierdelige opstand.³³

De Doornikse nissenzone fungeert als sokkel van de lichtbeukzone. Vanwege de loopgang voor de lichtbeukvensters was een dikke middenbeukwand noodzakelijk. Deze dikke muur boven de galerij werd aan beide zijden substantieel lichter gemaakt door een reeks nissen, waarvan de bogen als ontlastingsbogen functioneren. Aan de zijde van de middenbeuk gebeurde dit door per travee twee diepe nissen aan te brengen, terwijl aan de zijde van de zijbeukzolder per travee een ondiepe spaarnis werd aangebracht (afb. I.3.10C). In enkele Normandische kerken met een inwendige loopgang voor de lichtbeukvensters, maar zonder

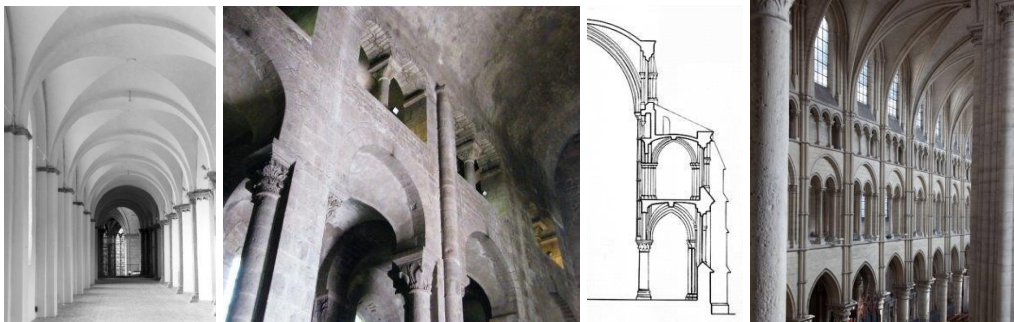
³² Charles Seymour (1939a: p.116 n.39) suggereerde dat de opstand van de Akense paltskapel ook al wijst richting een vierdelige opstand. De opstand van de decagoon van St. Gereon in Keulen kan hier ook nog genoemd worden (Kubach & Verbeek 1976: II, p.538-539).

³³ In veel kerken is deze situatie in de Late Middeleeuwen veranderd door de helling van de galerijdaken te verlagen, zodat er ruimte ontstond om de vensters te vergroten, zoals in Winchester het geval is.

galerij, droeg een nissenzone ook bij aan het lichter maken van de muur (Saint-Nicolas³⁴ en La Trinité in Caen, Lessay). In Doornik gebeurde dit echter – voor zover wij weten – voor het eerst bij een kerk met langsgalerijen.

3.3 De ruim opgezette galerijen aan weerszijden van het schip

Het schip van de kathedraal heeft aan beide zijden grote langsgalerijen, representatieve ruimtes met grote vensters in de buitenmuur en met brede, ongedeelde, boogopeningen naar de middenbeuk. De galerijen hebben dezelfde afmetingen als de eronder gelegen zijbeuken, maar ogen aanzienlijk ruimer dankzij de lichtere structuur, de afgeschuinde pijlers en de betere lichtinval.³⁵ Zij hadden oorspronkelijk geen gewelf (zie § I.3.7). De reeks diafragmabogen, waarop het plafond rustte, zorgde voor een sterke compartimentering. De Doornikse galerijen behoren tot de grootste van hun tijd. Er zijn weinig middeleeuwse kerken waar de galerijen in de opstand zo'n voorname plaats innemen.³⁶ In de meeste kerken met langsgalerijen zijn de zijbeuken namelijk aanzienlijk hoger dan de galerij. Het motief van de galerij als een verheven ruimte op de verdieping kwam al ter sprake bij de westpartij. Hieronder wordt daarom specifiek ingegaan op het fenomeen van de langsgalerij.

III.3.3.1A links: noordelijke galerij van het schip (foto: JW).

III.3.3.1B midden links: Orcival, Notre-Dame, schip, galerij (foto: M. Knospe).

III.3.3.1C midden rechts: Laon, cathédrale Notre-Dame, doorsnede.

III.3.3.1D rechts: Laon, cathédrale Notre-Dame, schip, opstand zuidzijde (foto: wikimedia.org).

3.3.1 Galerij of zijbeukzolder

In de meeste kerken met een basilicale opzet bevindt zich tussen de arcade van de zijbeuken en de lichtbeuk van de middenbeuk een zone die correspondeert met de zolder van de zijbeuk. Het lessenaarsdak van de zijbeuk rust tegen deze zone, vaak een blinde muur. Dikwijls is de wand vlak, maar in een aantal gevallen is deze gedecoreerd met nissen of een blindarcatuur. Het komt ook voor dat er openingen zijn aangebracht die vanuit het middenschip licht op de ruimte onder het dak boven de zijbeuk brengen. Bij een beperkte groep kerken ligt boven de zijbeuk een galerij.

³⁴ De behandeling van de muur in het schip van de Saint-Nicolas is verder zeer eenvoudig. Dit zal verband houden met het feit dat het hier om een voormalige parochiekerk gaat.

³⁵ De grotere lichtinval is ook te danken aan het feit dat de aanbouwen en belendende gebouwen van de kathedraal bij de hoger gelegen galerijvensters minder licht weghouden. Toen het schip werd gebouwd had de noordelijke zijbeuk bovendien aanzienlijk kleinere vensters. Zie § I.3.6.

³⁶ Vergelijkbaar met Doornik zijn de grote galerijen in enkele Anglo-Normandische kerken (Saint-Étienne in Caen, kathedraal van Norwich), de Saint-Remi in Reims en de Saint-Vincent in Zinnik.

III.3 Het schip: een majestueuze processieweg

III.3.3.2A links: Rouen, cathédrale Notre-Dame, zicht vanuit de zuidelijke zijbeuk naar de noordzijde van het schip (foto: wikimedia.org, Ccecfalon).

III.3.3.2B midden links: Rouen, cathédrale Notre-Dame, schip, opstand zuidzijde (foto: wikimedia.org).

III.3.3.2C midden: Rouen, cathédrale Notre-Dame, schip, zijbeuk, zicht naar het oosten, 1910 (foto: wikimedia.org/ 3/16/1910. Brooklyn Museum Archives, Goodyear Archival Collection, S03_06_01_008 image 1045).

III.3.3.2D midden rechts: Modena, Cattedrale Metropolitana di Santa Maria Assunta in Cielo e San Geminiano, schip, zuidzijde van de middenbeuk richting het westen (foto: JW).

III.3.3.2E rechts: Vézelay, Basilique Sainte-Marie-Madeleine, koor, noordgalerij, met kunstlicht op de galerij (foto: JW).

Over het begrip galerij bestaat in de literatuur geen eenduidigheid. In het Nederlands wordt *galerij* of *zijbeukgalerij* gebruikt voor iedere vorm van een zijbeukverdieping die geopend is naar het middenschip. Het kan gaan om de zijbeukzolder die openingen heeft naar het middenschip, maar meestal betreft het een grotere ruimte met een eigen buitenmuur, vensters en/of een gewelf. Het Nederlandse woordgebruik is vergelijkbaar met het Franse woord *tribunes*, dat zowel kan doelen op echte galerijen, als op een zijbeukzolder met boogopeningen in de muur tussen het middenschip en de zolder.³⁷ Met *triforium* wordt in het Frans en het Nederlands een loopgang aangeduid die zich onder de lichtbeuk bevindt, ter hoogte van de zijbeuk- of galerijzolder, en die geopend is naar het middenschip. Engelse architectuurhistorici gebruikten de term *triforium* aanvankelijk voor alle typen openingen boven de zijbeukarcade en onder de lichtbeuk, dus zowel voor galerijen als triforia en ook nog voor lichtbeukloopgangen.³⁸ Tegenwoordig wordt er in het Engels verschil gemaakt tussen *gallery* voor een functionele galerij en *triforium* voor een loopgang of nissenzone met openingen naar de zijbeukzolders, terwijl de loopgang voor de lichtbeuk aangeduid wordt met *clerestory passage*. In het Duits ontwikkelde Paul Ortwin Rave een uitgebreide terminologie voor verschillende typen galerijen, die echter nauwelijks gebruikt wordt.³⁹ In de praktijk wordt vooral onderscheid gemaakt tussen *echte Emporen* en *unechte Emporen*. Men spreekt van *unechte Emporen* bij een zijbeukzolder met openingen naar het middenschip. Soms wordt hiervoor ook de term *Scheinemporen* gebruikt, al wordt die term ook gebezigd als de middenschipswand een dubbele zijbeukarcade heeft, met twee bogen boven elkaar.⁴⁰ In dat geval wordt in het middenschip de suggestie gewekt dat er een galerij is, terwijl er feitelijk sprake is van een in de hoogte voortgezette zijbeuk. In het Frans spreekt men in dat geval van *fausses tribunes*.⁴¹

³⁷ Viollet-le-Duc (1854-1868a) gebruikte het woord *triforium* voor alle soorten bogen en openingen in de zone tussen de zijbeukarcade en de lichtbeuk. Jean-Marie Pérouse de Montclos (1989a: p.406-407) wijst op het verschil tussen galerijen (*tribunes*) en openingen op de zijbeukzolder (*comble ouvert sur le vaisseau central*), maar in de praktijk wordt in het Frans in beide gevallen vaak *tribunes* gebruikt.

³⁸ In alle drie betekenissen komt de term al voor bij Gervasius van Canterbury in de tweede helft van de 12de eeuw. Greggersen 2000a: p.3-5. Fernie 2000a: p.315

³⁹ Zie: Rave 1924a.

⁴⁰ Günther Binding (1998a: p.93-95) gebruikt *Scheinempore* voor beide gevallen.

⁴¹ Voorbeelden van dergelijke 'schijngalerijen' zijn te vinden in de kapittelkerken van Vignory en Eu en de kathedraal van Rouen en Meaux. Vignory: Vergnolle 1995a. Eu: Coutan 1937a: p.388-412. Grant 2005;

In deze studie is een *galerij* (i.c. langsgalerij) een boven de zijbeuk gelegen ruimte met een eigen buitenmuur en vaak ook eigen vensters. Naar het schip is de galerij geopend, onder één grote boog per travee, of onder een samenstel van bogen (zie hierover § 3.3). De galerij kan overwelfd zijn, maar ook een houten plafond of open dakstoel hebben. Onderscheidend criterium om te spreken van een galerij is dat deze, in tegenstelling tot de zijbeukzolder, behoort tot het representatieve interieur van het kerkgebouw.

De galerij kan een praktische functie vervullen. In dat geval is de galerij goed begaanbaar en bereikbaar via een redelijk comfortabele trap.⁴²

De *zijbeukzolder* is de ruimte boven het plafond of het gewelf van de zijbeuk, onder het dak. Deze kan in verbinding staan met en verlicht worden door grotere of kleinere vensterachtige openingen in de binnenwand van het middenschip. Meestal hebben deze de vorm van een arcade, die soms vrij groot is. Soms zijn er ook kleine vensters in een lage buitenwand, die dan een borstwering in het verlengde van de zijbeukmuur is (bijvoorbeeld in het koor van de abdijkerk in Vézelay). De middenschipwand kan ter hoogte van de zijbeukzolder ook blind zijn, al dan niet versierd met schilderingen (zoals de Sankt Georg in Oberzell, Reichenau, afb.III.3.2.4A) of met mozaïeken, of geled met een blindarcade. In de literatuur wordt er in dat laatste geval vaak gesproken van een blindtriforium of een schijntriforium, wat ongelukkige termen zijn, omdat een loopgang ontbreekt en dat juist een wezenlijk onderdeel is van hetgeen doorgaans met triforium wordt aangeduid.⁴³ De zijbeukzolder is via een trap of ladder toegankelijk voor onderhoud en reparatie van het gebouw.

3.3.2 De geschiedenis van de langsgalerij

De geschiedenis van de langsgalerij is nog niet goed onderzocht, maar het motief gaat in de kerkbouw in ieder geval terug tot de vroegchristelijke tijd. Vooral in het oostelijke Middellands Zeegebied werden al vroeg enkele kerken met langsgalerijen gebouwd.⁴⁴ Maar de galerij is ouder dan de christelijke kerk: sommige belangrijke Griekse *stoai* en Romeinse *basilicae* kenden ook al galerijen. Mogelijk het eerste en in ieder geval het oudste voorbeeld van een kerk met een galerij is de grote vijfscapige martyrium-basiliek, die het eerste grote gebouw vormde van het door keizer Constantijn I gestichte Heilig-Grafcomplex (*325/326). De in 335 gewijde basiliek werd in 1009 verwoest op last van kalief Al-Hakim bi-Amr Allah en – ook na de verovering van Jeruzalem door de kruisvaarders – niet meer herbouwd. De achter de basiliek gelegen Anastasis-rotonde rond het eigenlijke Heilige Graf, werd toen ook ernstig beschadigd, maar kon tussen 1012 en 1036, weliswaar in gewijzigde vorm, hersteld worden. Over de vraag of de Anastasis-rotonde al vóór de 11de eeuw galerijen had, zijn de architectuurhistorici het niet eens.⁴⁵

De martyrium-basiliek in Jeruzalem was niet de enige belangrijke vroege kerk met galerijen. In de noordelijke keizerhoofdstad Milaan verrees tussen 395 en 402 de imposante kerk van

Meaux: Kurmann 1971a; Rouen: Heinzelmann 2003a: p.222-227. Over deze *fausses tribunes*: Pérouse de Montclos 1989a: p.407.

⁴² Dit is niet altijd een rechte trap, maar kan ook een wenteltrap zijn. In de kathedraal van Laon (noordelijke transeptarm) en Soissons (zuidelijke westtoren) zijn er voorbeelden van wenteltrappen die versmallen, zodra zij het niveau van de galerij hebben aangedaan.

⁴³ Voor de term triforium, zie § III.5.5.4.

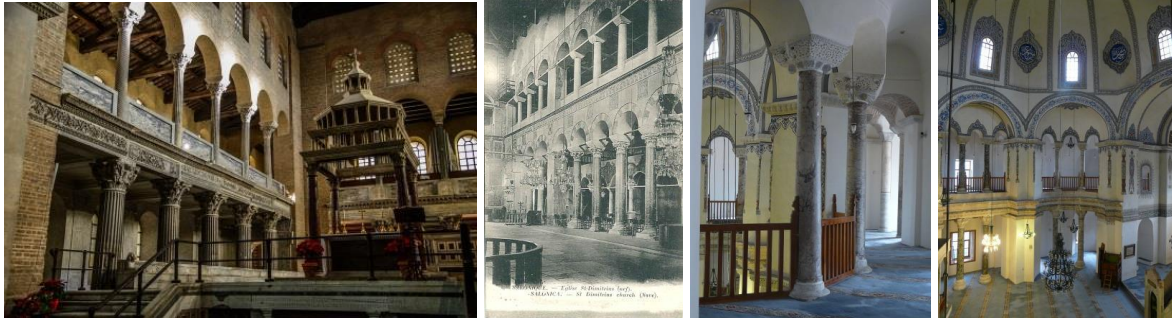
⁴⁴ Paul Ortwin Rave (1924a: p.28-29) noemt tal van voorbeelden uit de 4de en 5de eeuw.

⁴⁵ Klinkenberg 2010a: p.115-117. Krüger (2000a: p.54-57, 77-79, 233) meent op basis van een bouwhistorische en architectuurhistorische analyse dat dit niet het geval was. Indien de galerijen pas in de 11de eeuw zijn gerealiseerd, zou er sprake kunnen zijn van een verband tussen het na 1009 opgeven van de van galerijen voorziene martyrium-basiliek en het toevoegen van galerijen aan de Anastasis-rotonde.

III.3 Het schip: een majestueuze processieweg

San Lorenzo Maggiore, een uitzonderlijk ambitieuze centraalbouw die in opzet en uitwerking sterk afwijkt van de andere Milanese kerken uit de late 4de eeuw. Deze kerk kan eigenlijk niet anders dan in relatie met het keizerlijk hof tot stand zijn gekomen. Waarschijnlijk was het de paleiskerk van regent Flavius Stilicho en keizer Honorius.⁴⁶

Vanaf de 6de eeuw werd de galerij in de Byzantijnse kerkbouw toegepast bij enkele grote centraalbouwwerken van hoge rang. Beroemde voorbeelden zijn de kerken in Constantinopel (Hagia Sophia, Hagios Sergios en Bacchos (afb.III.3.3.3C & 3D), Hagios Polyeuktos) en Ravenna (San Vitale). Van de basilicale kerken met galerijen uit deze tijd is de bekendste de Hagios Demetrios in Thessaloniki (afb.III.3.3.3B), een keizerlijke stichting op een belangrijk heiligengraf.⁴⁷

III.3.3.3A links: Roma, Basilica maggiore di San Lorenzo fuori le mura, interieur (foto: wikimedia.org).

III.3.3.3B midden links: Thessaloniki, Hagios Demetrios, interieur, situatie voor de brand 1919 (ansichtkaart Editions Visé; foto: wikimedia.org).

III.3.3.3C midden rechts: Istanbul, Küçük Ayasofya Camii/ Hagios Sergios kai Bachos, interieur (foto: JW).

III.3.3.3D rechts: Istanbul, Küçük Ayasofya Camii/ Hagios Sergios kai Bachos, interieur, galerij (foto: JW).

In Rome werd de galerij toegepast bij twee kerken boven een prominent martelaarsgraf: in de San Lorenzo fuori le mura (579-590) en Sant' Agnese fuori le mura (625-638). Beide coemeteriale of kerkhofkerken waren gebouwd tegen een buiten de stad gelegen heuvel waarin zich de catacombe met het martelaarsgraf van de desbetreffende heilige bevond.⁴⁸ De ligging tegen de heuvel kan een verklaring zijn voor het gebruik van galerijen om zo het ontstane hoogteverschil binnen het gebouw te kunnen overbruggen.⁴⁹ Bij de – zoals destijds in Rome gebruikelijk – met het koor op het westen⁵⁰ gerichte San Lorenzo, kwam men aan de oostzijde binnen op het niveau van de galerij. Het overige gedeelte van de kerk lag aan de voet van de helling en bestond daarom uit twee niveaus (afb.III.3.3.3A).

De beide kerken tonen invloeden van de Byzantijnse architectuur, zoals vrij algemeen geldt voor de Romeinse kunst van de 6de eeuw. Het is aannemelijk dat het concept van de galerij, dat in de vroegchristelijke kerkbouw in Rome tot dan toe niet of nauwelijks bekend was, een bewuste receptie uit de keizerlijke Byzantijnse architectuur is. Rechtstreekse invloed van de Heilig-Grafbasiliek in Jeruzalem, een zeer adequaat voorbeeld een martelarenkerk, is ook mogelijk. De galerij werd eerst toegepast in de San Lorenzo en nagevolgd in de jongere Sant' Agnese.⁵¹

⁴⁶ Kubach & Verbeek 1976a, 3: p.1086. Fieni 2004a: p.87. In laatste instantie: Löx 2008a: p.407-438 en Neri, Lusuardi Siena & Greppi 2015a: p.115-164.

⁴⁷ Krautheimer & Curcic 1986a: p.125-128.

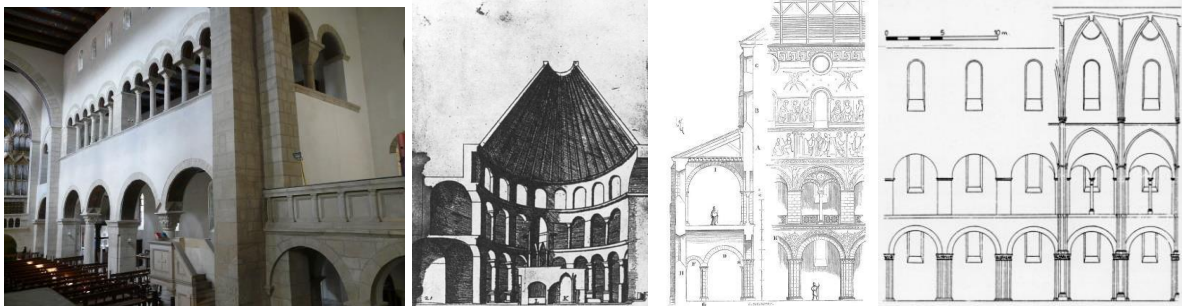
⁴⁸ Volgens recent onderzoek zou de grote omgangsbasilica bij de Sant' Agnese met een soort galerij zijn gebouwd, die echter aan de buitenzijde raamloos was en dus eigenlijk een zijbeukzolder vormde. Zie: De Blaauw 2010a: p.40-41 (met verwijzingen). Hugo Brandenburg (2013a: p.76) verwierp deze aanname.

⁴⁹ Krautheimer & Curcic 1986a: p.268-270 en Krautheimer 1996a: p.98-99.

⁵⁰ De Blaauw 2010b: p.20-21.

⁵¹ Krautheimer 1996a: p.80-81. D'Onofrio 1999a: p.212-247.

Zoals hierboven bij de westgalerij al ter sprake kwam, zijn er vóór de Karolingische tijd in Noordwest-Europa geen kerken met galerijen bekend. In de keizerlijke paleiskerk te Aken (eind 8ste eeuw) kreeg de galerij een prominente plaats (afb.III.3.3.7C, 8A-8C). De galerij is hier door het centraalbouwkarakter van de paleiskerk zowel een langsgalerij als een westgalerij. Naast de paleiskerk en zijn directe navolgingen zijn er echter ook in de Karolingische architectuur geen andere voorbeelden van zijbeukgalerijen bekend.⁵²

III.3.3.4A links: Gernrode, St. Cyriakus (foto: JW).

III.3.3.4B midden links: Jeruzalem, H. Grafkerk, Anastasis-rotonde, gravure, J. Callot, 1609.

III.3.3.4C midden rechts: Reims, Saint-Remi, reconstructie van het schip (Viollet-le-Duc 1854-1868a).

III.3.3.4C rechts: Reims, Saint-Remi, reconstructie van het schip (Vergnolle 1994a: p.100, naar Ravaux 1972a).

Bijna twee eeuwen na de Akense paleiskerk werd het motief van de langsgalerij toegepast in het schip van de St. Cyriakus in Gernrode (afb. III.3.3.4B). De omstreeks 975 gebouwde damesabdij was gesticht door de nauw met keizer Otto II verbonden markgraaf Gero.⁵³ In 982 vond een wijding plaats. Algemeen wordt verondersteld dat de galerij van Gernrode rechtstreeks geïnspireerd is op de keizerlijke Byzantijnse architectuur. Het was de tijd dat de uit Constantinopel afkomstige keizerin Theophanu in het nabijgelegen Quedlinburg resideerde en haar gemaal keizer Otto II zichzelf uitriep tot keizer van het gehele Romeinse Rijk. De heilige Cyriakus, wiens relieken in de 10de eeuw in Gernrode aankwamen, speelde bovendien een rol in de aan Constantijns moeder keizerin Helena verbonden legende van de vinding van het Heilig Kruis, zodat de aan hem gewijde abdijkerk van Gernrode op bijzondere wijze bij de antieke keizerlijke traditie aansloot.⁵⁴

Het is ongewis hoeveel andere van galerijen voorziene kerken in Europa in de 9de tot 11de eeuw zijn gebouwd, die later plaats hebben gemaakt voor nieuwbouw. Van weinig voornamelijk kerken uit deze tijd is een wezenlijk deel van het opgaande werk bewaard gebleven. In een enkel geval is er een schriftelijke bron, bijvoorbeeld de vermelding van een altaar op de verdieping. Het lijkt er echter op dat in het Roomse Rijk de langsgalerij niet in kathedralen werd toegepast. Bij de 11de-eeuwse kathedralen van Mainz, Speyer, Worms, Keulen, Trier, Bamberg en Hildesheim zijn geen aanwijzingen dat er een langsgalerij was. In West-Francië zijn er wel aanwijzingen voor galerijen in de kathedralen van Le Mans en Reims. Maar hoe verbreid galerijen in het voormalige West-Frankische rijk waren, is moeilijk te zeggen. Wel is het opvallend dat in de 11de en 12de eeuw in Noord-Frankrijk, waar verwijzingen naar de

⁵² Erffa 1960a: p.274. Niet uitgesloten kan worden dat er kerken met langsgalerijen verdwenen zijn. Uit schriftelijke bronnen zijn daarvan geen voorbeelden bekend.

⁵³ De galerij was waarschijnlijk bij aanvang van de bouw nog niet voorzien. Erffa 1960a: p.275.

⁵⁴ Winterfeld 2001a: p.263-264. In Gernrode en Gandersheim zijn er ook in de liturgie duidelijke Byzantijnse invloeden. De Byzantijnse invloed in Saksen zou tot ver in de Middeleeuwen doorwerken. Nog in de 16de eeuw werd in de keizerlijke abdij van Gandersheim het Pinksterfeest in het Grieks gevierd. Goetting 1973a: p.88-89, 250-251. Het is overigens denkbaar dat het motief van de galerijen in de St. Cyriakus via de keizerlijke Laurentiuskerk in Maagdenburg afkomstig was van de San Lorenzo fuori le mura in Rome. Zie: Helten 2009a: p.83-86. In de tweede helft van de 11de eeuw werd onder Byzantijnse invloed de kathedraal van Pisa voorzien van brede galerijen. Thümmler 1939a: p.186.

Karolingische architectuur lang betekenisvol bleven, de langsgalerij in veel belangrijke kerken voorkwam.⁵⁵

Aangenomen wordt dat de aartsbisschoppelijke kathedraal van Reims in ieder geval in de 10de eeuw galerijen had. De kathedraal was sinds de doop van de Frankische koning Clovis door aartsbisschop Remigius (498) sterk verbonden met het Frankische koningschap en was ook voor de Karolingers een van de belangrijkste kerken in hun rijk. Lodewijk de Vrome koos de kathedraal uit om zich door paus Stephanus IV tot keizer te laten kronen (816). Niet lang daarna begon aartsbisschop (816-841) Ebbo met de bouw van een nieuwe, grotere kerk, die zijn opvolger Hincmar in 862 wijdde. De westpartij van deze kerk had een verdieping, waar zich een Salvator-altaar bevond.⁵⁶ Aartsbisschop (969-989) Adalbero verbouwde deze 9de-eeuwse kathedraal. Hij sloopte het grootste deel van het Karolingische westkoor en liet een nieuwe toren tegen de westzijde oprichten.⁵⁷ Uit een beschrijving van Richer, monnik van de abdij Saint-Remi, kan men niet zonder meer concluderen dat deze kerk langsgalerijen had.⁵⁸ Een belangrijke aanwijzing is echter afkomstig uit archeologisch onderzoek dat heeft uitgewezen dat er in de 10de eeuw in het schip een kettingfundering werd aangebracht tussen de pijlers van de zijbeuken. Deze versteviging van het fundament, die op een verzwaring van de constructie wijst, zou verklaard kunnen worden door het voornemen langsgalerijen te bouwen.⁵⁹

Naast de kathedraal kende Reims een tweede kerk die minstens zo sterk met het koningschap verbonden was: de ten zuidoosten van de stad gelegen koninklijke abdijkerk van Saint-Remi. Het hart van de huidige abdijkerk gaat nog voor een groot gedeelte terug op de 11de-eeuwse kerk. Met de bouw daarvan was abt (1007-1035) Airardus begonnen. Zijn opvolger abt (1035-1046) Theodoricus zette deze, na wijziging van de plannen, voort, zodat de kerk onder abt (1046-1071) Herimar kon worden voltooid.⁶⁰ In de jaren 1170-1190 werd de 11de-eeuwse kerk overwelfd en uitgebreid met een imposante koorpartij en een nieuwe westfaçade.⁶¹ Van de 11de-eeuwse abdijkerk zijn het monumentale schip (14,5 m breed, elf traveeën lang) en transept nog in grote lijnen aanwezig. Boven de brede zijbeuken (6,7 m), waarvan onzeker is of ze van meet af aan overwelfd waren, bevinden zich even brede langsgalerijen, die ook tot de 11de-eeuwse aanleg behoren (afb. III.3.3.3B & III.3.4.4C).⁶² De galerijopeningen op het schip hadden oorspronkelijk geen onderverdeling. De onderverdelende bogen werden aangebracht tussen het eind van de 11de en het midden van de 12de eeuw.⁶³ De lichtbeukvensters vormden het derde niveau van de geleding van de middenbeuk.

⁵⁵ Een gedetailleerde studie naar de plaats en betekenis van galerijen binnen de middeleeuwse architectuur is in voorbereiding.

⁵⁶ Fels & Reinhardt 1933: p.351-355.

⁵⁷ Bur 1984a: p.297-302.

⁵⁸ Deze tekst is namelijk onvoldoende eenduidig om de aanwezigheid van een langsgalerij aan te nemen. Het lijkt eerder te gaan om een galerij in een westpartij. Berry & Neiss 2000a: p.52-55.

⁵⁹ Berry & Neiss 2000a: p.56; Barral i Altet 1990b: p.178-182.

⁶⁰ Prache 1978b: p.15. Voor de bouwgeschiedenis van de abdijkerk zijn de voornaamste studies die van Anne Prache (1977a, 1978b, 1981a, 1995b) en Jean-Pierre Ravaux (1972a).

⁶¹ Nadat de kerk in de 19de eeuw was gerestaureerd werd deze zwaar getroffen tijdens de Eerste Wereldoorlog, waarbij een aanzienlijk deel van het schip instortte. Dit werd na de oorlog gereconstrueerd.

⁶² Prache 1978b: p.15-16.

⁶³ Jean-Pierre Ravaux (1972a: p.97-98) onderbouwde met bouwhistorische argumenten dat de onderverdeling in twee bogen pas na de bouw werd aangebracht. Anne Prache was aanvankelijk (1978b: p.19, 24) van mening dat de onderverdeling behoorde tot het 11de-eeuwse project, maar betoogde later (1981a: p.124-125) dat deze in de 12de eeuw was aangebracht. De stelling van Ravaux (1972a: p.97-98) dat de onderverdeling in twee bogen gelijk met de verbouwing van het schip in het derde kwart van de 12de eeuw was gebeurd, is moeilijk te aanvaarden. De *übergrieffene* rondbogen en hun kapitelen behoren namelijk tot een ander vormenrepertoire dan de laat-12de-eeuwse gewelven en bijbehorende schalken van het schip. De onderverdelende bogen van de galerijen moeten daarom na de 11de-eeuwse voltooiing van de kerk, maar voor de 12de-eeuwse verbouwing gerealiseerd zijn.

De abdij van Saint-Remi was de voornaamste abdij van het aartsbisdom Reims en met de abdij van Saint-Denis de belangrijkste abdij voor het Franse koningschap.⁶⁴ De abdij was gesticht bij het graf van de Reimser aartsbisschop Remigius, die de Merovingische koning Clovis had gedoopt en daarmee het Frankische rijk tot het christendom had gebracht. Als haar belangrijkste heilige gold Remigius, die als apostel voor de Kerk van Reims werd vereerd, ook al was hij bij lange na niet de eerste aartsbisschop geweest. Zijn verering strekte zich, net zoals bij de heilige Martinus van Tours, uit tot ver buiten het eigen bisdom. Zijn relieken lagen in een monumentale graftombe in de abdijskerk. Daar werd ook de ampul met heilige olie bewaard, die volgens het door aartsbisschop Hincmar in zijn *Vita Remigii* (9de eeuw) opgetekende verhaal, door een uit de hemel neerdalende duif was aangereikt om dienst te doen bij de doop van Clovis. Met deze heilige olie werden vanaf de tijd van aartsbisschop Hincmar de nieuwe heersers over het West-Frankische rijk, en daarna over Frankrijk, tot koning gezalfd.

Een met de abdijskerk van Saint-Remi vergelijkbaar voorbeeld van langsgalerijen is te vinden in het in het zuidoosten van de Champagne gelegen koninklijke klooster te Montier-en-Der (afb. III.3.2.5A & 5B), dat tegen het einde van de 10de eeuw een nieuwe abdijskerk kreeg. De galerijen van het schip, in hun huidige vorm in belangrijke mate een reconstructie van na de verwoestingen in de Tweede Wereldoorlog, dateren waarschijnlijk uit de eerste decennia van de 11de eeuw.⁶⁵ De wanden van dit schip hebben verder, net zoals aanvankelijk in de abdijskerk van Saint-Remi, geen nadrukkelijke horizontale of verticale geleiding.

III.3.3.5A links: Caen, Saint-Étienne, schip, noordgalerij nabij de westpartij (foto: JW).

III.3.3.5B midden links: London, oude St. Paul's Cathedral, schip, ets, 1658, Wenceslaus Hollar (foto: wikimedia.org).

III.3.3.5D rechts: Fécamp, La Trinité, enig overgebleven deel van de vroeg 12de-eeuwse galerij (foto: JW).

Vanaf de 11de eeuw werd de langsgalerij een markant kenmerk bij een reeks voornamen kerken in *Normandië*, die alle gelieerd zijn aan de hertogelijke dynastie: de abdijskerken van Notre-Dame in Jumièges, Saint-Étienne in Caen (afb. III.3.3.5A), Saint-Vigor in Cérisy-la-Forêt en La Trinité in Fécamp (afb. III.3.3.5D) en de kathedralen van Bayeux, Coutances, Avranches en Rouen. Het is waarschijnlijk dat ook in de andere Normandische kathedralen (Lisieux, Évreux, Sées) galerijen aanwezig waren. In Rouen werden bij de algehele nieuwbouw van de kathedraal vanaf het eind van de 12de eeuw in het schip schijngalerijen gerealiseerd, die louter een aanduiding van galerijen in de middenbeukwand zijn (afb. III.3.3.2A, 2B & 2C).

⁶⁴ Kramp 1995a: p.275-276.

⁶⁵ Arnoult 1957a: p.262-281. Herveline Delhumeau (1995a: p.232) wees op de formele verwantschap met de galerijen in de kerk van Ottmarsheim, die omstreeks 1030-1040 gebouwd werd.

Na de verovering van *Engeland* werden galerijen toegepast in verschillende belangrijke kerken: de kathedralen van Canterbury, Londen (afb. III.3.3.5B), Winchester, Norwich en Ely (afb. III.3.3.5C), maar ook in diverse grote abdijkerken, zoals St Albans, Gloucester en Peterborough.⁶⁶ Het nieuwe Normandische koningshuis bediende zich in Engeland van dezelfde krachtige architectonische concepten als in hun stamland Normandië, zowel om hun nog jonge machtspositie in Engeland te legitimeren als om de eenheid van hun rijk te benadrukken. Daarbij voerden zij een hervorming door van de Angelsaksische Kerk, die net zoals de Kerk in Normandië een door de vorst gedomineerde rijkskerk werd. De toepassing van de galerij in de Normandische rijkskerken kan, samen met het gebruik van koortorens, gezien worden als een expliciete verwijzing naar de Karolingische architectuur. Juist de Normandische hertogen, nieuwkomers onder de West-Europese heersers, die zich op enigszins gekunstelde wijze konden laten voorstaan op hun ‘Karolingische’ afstamming, hadden behoefte aan krachtige architectonische representaties ter legitimering van hun macht.⁶⁷

Dichter bij Doornik waren er waarschijnlijk galerijen in het schip van de abdijkerk van Sint-Baafs bij Gent (afb. III.3.3.6A), dat halverwege de 11de eeuw gedateerd kan worden.⁶⁸ Tegen het einde van de 11de eeuw verrees het schip van de Sint-Vincentius in Zinnik (Soignies) met ruime galerijen boven de zijbeuken (afb. III.3.3.6C).⁶⁹ In hoeverre belangrijke kerken in Vlaanderen als de Sint-Pieter in Gent, de Sint-Vedastusabdijkerk in Atrecht, de abdij van Sint-Amands in Elnone en de Sint-Bertijns bij Saint-Omer in de 11de en 12de eeuw galerijen hadden, is niet bekend.⁷⁰ Voor de Vlaamse graven golden in wezen dezelfde motieven als voor de Normandische hertogen, al was hun Karolingische afkomst direct en onbetwist.⁷¹ Zij claimden hun afstamming van Karel de Grote via zijn achterkleindochter Judith van West-Francië, die in 861 door Boudewijn I van Vlaanderen was geschaakt en die hij uiteindelijk trouwde. Het gebruik van Karolingische motieven in de architectuur, die op instigatie of onder invloed van de Vlaamse graven gebouwd werd, onderstreepte de Vlaamse aanspraken als *primus inter pares* ten opzichte van andere vorsten. Zeer krachtig was de representatie van het Karolingische keizerdom in de 10de-eeuwse grafelijke Sint-Donaaskerk. Deze burchtkerk vormde een getrouwe kopie van de Akense paleiskerk, inclusief de rondomgaande galerijen. Toen deze huiskerk van de Vlaamse graaf eind 12de eeuw werd vervangen door een grotere kruisbasiliek, kreeg deze nieuwe kerk wederom galerijen (afb. III.3.3.6B & C).⁷² Zoals hierboven al bleek was het aantal kerken met langsgalerijen in het Roomse Rijk, afgezien van de genoemde voorbeelden, lange tijd vrij beperkt. Vanaf het begin van de 12de eeuw dateren de galerijen in Sankt-Ursula in Keulen en – met overwelfing – van de tweede Mariakerk en de oudste Sint-Nicolaaskerk in Utrecht. Met deze laatste kerken zijn enkele kerken in Noord-Italië verwant.⁷³ Aldaar kregen in de 11de en 12de eeuw meerdere abdij- en kapittelkerken een galerij: Santo Sepolcro (11de eeuw) en Sant’ Ambrogio (begin 12de eeuw)

⁶⁶ Op basis van receptie uit de Normandische architectuur (in het bijzonder de abdijkerk van Jumièges) zou de midden-11de-eeuwse abdijkerk van St Peter in Westminster ook al galerijen hebben gekregen (Gem 1981a). De Noord-Italiaanse kathedralen van Modena, Parma en Piacenza hebben ook allen zijbeukzolders.

⁶⁷ Stöver 1990a; Stöver 1994a.

⁶⁸ De Smidt 1956a: p.31, 88-89.

⁶⁹ Ghislain 1998a.

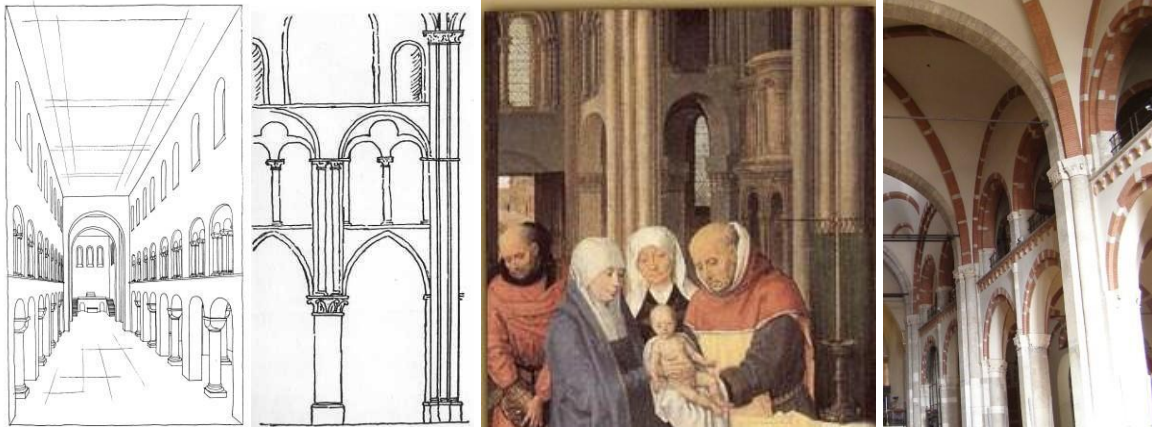
⁷⁰ De abdij van Sint-Amands werd in de 17de-eeuw nagenoeg volledig gereconstrueerd volgens een uitzonderlijk concept, dat waarschijnlijk sterk beïnvloed was door de middeleeuwse abdijkerk. Aangezien galerijen in de opstand van de 17de-eeuwse kerk een dominante rol speelden, is het goed denkbaar dat de 11de-eeuwse abdijkerk ook galerijen had. Over Saint-Amand: Héliot 1955b: p.3-15.

⁷¹ Freise 1989a: p.203-243.

⁷² Devliegheer 1991a: p.118-136.

⁷³ Deze Mariakerk was een directe representatie van de kathedraal van Novara. Zie: Mekking 2007a: p. 72-73.

in Milaan, San Michele in Pavia (1120-1130) en de Santa Maria Maggiore in Bergamo (tweede kwart 12de eeuw). In sommige gevallen is het overigens bij deze kerken lastig om uit te maken of het om een zijbeukzolder of een galerij gaat. Mogelijk had de San Fedele in Como al eerder, in de 10de eeuw, een galerij gekregen (zie § III.5.2).

III.3.3.6A links: reconstructie van het 11de-eeuwse schip van de Sint-Baafsabdij (De Smidt 1956a: afb.66).

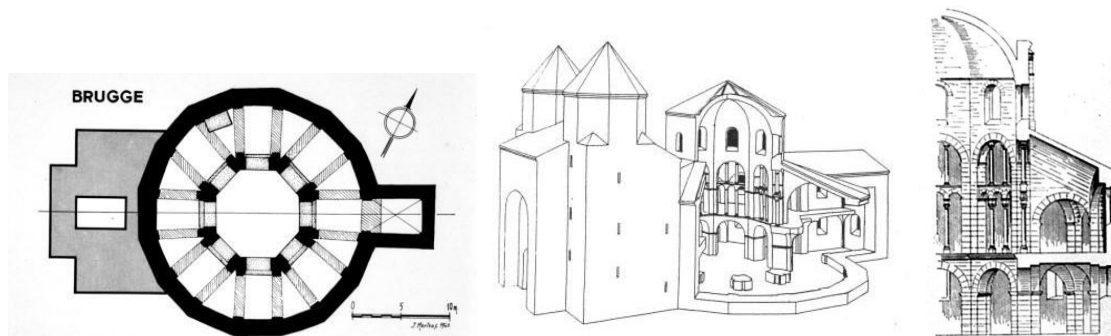
III.3.3.6B midden: Brugge, Sint-Donaas, tekening van de opstand van de 12de-eeuwse kerk door John Essex, 1773 (De Vliegheer 1978a: afb.107).

III.3.3.6C midden rechts: Detail van het 12de-eeuwse interieur van de Sint-Donaas, Hans Memling, Triptiek van Jan Floreins, Sint-Janshospitaal, Brugge (detail) (foto: wikimedia.org).

III.3.3.6D rechts: Milano, Basilica di Sant' Ambrogio, begin 12de eeuw, galerij van het schip (foto: wikimedia.org).

3.3.3 De langsgalerij en de westgalerij

Bij de paleiskerk van Karel de Grote in Aken strekte de galerij zich op de verdieping uit over alle zestien traveeën rond de centrale, octogonale ruimte (afb. III.7C, 8A-8C). Deze galerij is ook een belangrijke karakteristiek van de diverse navolgingen van de Akense paleiskerk, zoals die te Ottmarsheim, Essen, Como (San Fedele) en de verdwenen paleiskerken in Compiègne⁷⁴ en Brugge (Sint-Donaas, afb. III.3.3.7A & 7B).⁷⁵ In al deze kerken is (was) er sprake van een combinatie van een westgalerij en een langsgalerij, ook al is de vorm van de centraalbouw een wezenlijk andere dan die van de longitudinale bouw. Vooral de westgalerij of -tribune zou bij veel kerken toegepast worden, terwijl longitudinale galerijen veel zeldzamer zijn. Met name in het Roomse Rijk zijn er veel kerken, die een westgalerij hebben en geen langsgalerijen.

⁷⁴ Heitz 1987a: p.158-159. Vieillard-Troiekourov 1971a: p.89-108.

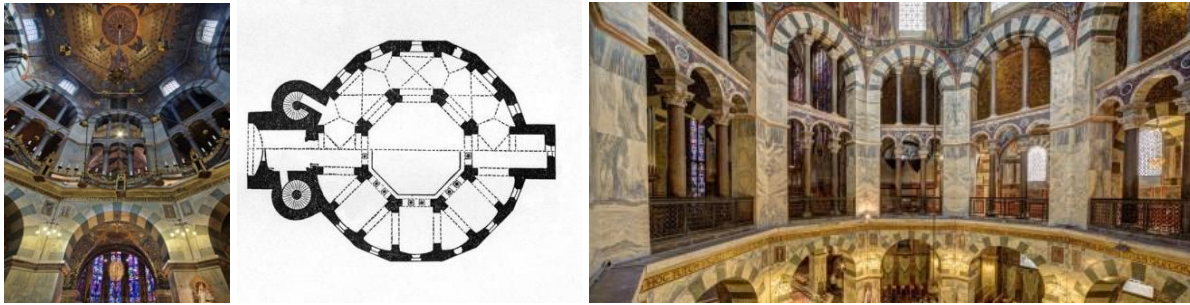
⁷⁵ Devliegher 1991b: p.46-92.

III.3 Het schip: een majestueuze processieweg

III.3.3.7A links: Brugge, Sint-Donaas, reconstructie van de plattegrond van de Karolingische paleiskerk door Joseph Mertens (1963a: fig.5).

III.3.3.7B midden: Brugge, Sint-Donaas, reconstructie van de Karolingische paleiskerk door Luc De Vliegheer (Leclercq-Marx 1997a: p.163).

III.3.3.7C rechts: Aachen, Dom, doorsnede (uit: Dehio & Von Bezold 1887-1901a: afb.1).

III.3.3.8A links: Aachen, Dom, interieur, opstand van het octogoon naar het oosten (foto: karldergrosse2014.de).

III.3.3.8B midden: Aachen, Dom, plattegrond, reconstructie van de situatie omstreeks 800 (foto: wikimedia.org).

III.3.3.8C rechts: Aachen, Dom, galerij (foto: panoramico.com).

De Doornikse kathedraal kent, zoals reeds gememoreerd, zowel een façadegalerij als langsgalerijen. Zij sluiten ruimtelijk nauw op elkaar aan: er zijn geen afscheidingen of hoogteverschillen tussen beide.⁷⁶ Het lijkt een vanzelfsprekende gedachte dat bij de longitudinaal opgezette kerken de langsgalerijen aan weerszijden van een schip met elkaar verbonden zijn door een vergelijkbare galerij tegen de westgevel. Deze situatie, zoals die in Doornik bestaat, is echter zeldzaam. In de Saint-Sernin van Toulouse (afb.III.3.3.12C)⁷⁷, de Saint-Étienne in Caen⁷⁸ en later de kathedraal van Laon⁷⁹ zijn er weliswaar smalle loopgangen tegen de westgevel, maar is er geen sprake van een brede galerij. Vooral in Toulouse is dit opvallend, aangezien daar de galerijen zich wel voor de transeptgevels voortzetten (afb. III.3.3.12A). Bij de Sint-Vincentiuskerk in Zinnik, bevond zich in de westtoren een tribune. Deze strekte zich waarschijnlijk ook uit over een deel van de eerste middenschiptravee en verbond zo op gelijk niveau de beide langsgalerijen van het schip.⁸⁰ De verbinding tussen de westgalerij en de langsgalerijen was echter aanzienlijk smaller dan de galerijen zelf.

III.3.3.9A links: Caen, Saint-Étienne, (foto: wikimedia.org, Chatsam).

III.3.3.9B midden: Orcival, Notre-Dame, (foto: wikimedia.org, Jochen Jahnke).

III.3.3.9C rechts: Soignies, ancienne collégiale Saint-Vincent (foto: Kubach & Verbeek 1989a: afb.160).

⁷⁶ In de huidige situatie is er slechts een kleine passage tussen de westgalerij en de schipgalerijen als onderdeel van het 17de-/18de-eeuwse trappenhuis, maar oorspronkelijk waren de zijruimtes van de westpartij overwelfd en sloten de vloeren van de west- en langsgalerijen naadloos op elkaar aan. Zie § I.2.3.

⁷⁷ Pradelier 2002a: p.297.

⁷⁸ In Caen betreft het twee loopgangen boven elkaar. Liess 1967a: p.199.

⁷⁹ De transeptarmen van Laon tonen wel een mooi voorbeeld van een galerij die als platform tegen een façade is gesitueerd.

⁸⁰ Ansieau, Deveseleer, Doperé & Sartieaux 2009a: p.195-206.

Bij de kerken waar beide voorkomen (het eerste concept van de Saint-Étienne in Caen⁸¹; de kathedraal van Bayeux en Coutances), sluiten de westgalerij en de langsgalerijen niet naadloos op elkaar aan: er is hoogteverschil en de verbinding tussen de ruimtes is via kleinere doorgangen in scheidingsmuren. Ook in het westwerk van de Notre-Dame van Jumièges is de façadegalerij met de langsgalerij verbonden via een zaal op de verdieping in de westtorens.⁸² In La Trinité in Caen behoorden de verdiepingen in de torens tot een grote zaal op de westgalerij, maar bij deze kerk ontbreken langsgalerijen.⁸³ Bij de westpartij van de kathedraal van Compostella werd wel een overwelfde façadegalerij gerealiseerd die zonder grote overgang of sprong doorliep in de langsgalerijen.⁸⁴

III.3.3.10A links: Jumièges, ancienne abbatiale Notre-Dame, westpartij (foto: wikimedia.org).

III.3.3.10B midden links: Jumièges, ancienne abbatiale Notre-Dame, galerij in de westpartij (foto: wikimedia.org).

III.3.3.10C midden rechts: Jumièges, ancienne abbatiale Notre-Dame, gezicht vanuit het koor richting het westen westpartij (foto: rockyontheroad.wordpress.com).

III.3.3.10D rechts: Winchester, Cathedral (foto: wikimedia.org, Akoliasnikoff)

Bij kerken waar de langsgalerijen zich voortzetten boven de zijbeuken van het transept bevindt zich soms ook een doorlopende langsgalerij voor de kopse transeptfaçaden, hetzij in de vorm van een afgescheiden galerij (zoals in Toulouse of Santiago), hetzij in de vorm van een platform dat naar boven toe geopend is (zoals in Winchester of Laon). De Saint-Sernin in Toulouse en de kathedraal van Santiago behoren tot de enkele grote basilieken, opgericht ter ere van de aldaar begraven heilige, waar de galerij tegen de façade van het transept deel uitmaakt van een zich rondom gehele middenbeuk uitstreckende galerij. Dit was ook het geval bij de Saint-Remi in Reims⁸⁵ en de Saint-Martin in Tours.⁸⁶

3.3.4 Functie en betekenissen van galerijen

Zoals meestal met betrekking tot het toepassen van bouwconcepten en –vormen in de Middeleeuwen zijn er ook in Doornik geen teksten overgeleverd die informatie verschaffen over de motieven van de opdrachtgever. Zoals in de eeuwen ervoor en ook nog wel erna, was

⁸¹ Bij de Saint-Étienne in Caen was wel een westgalerij gepland, maar deze werd niet gerealiseerd. Baylé 1991a: p.234. Chaix 2011a: p.44.

⁸² Liess 1967a: p.152-153.

⁸³ Opbouw van de tweetorenfaçade en aansluiting bij het schip: Bayle 1979a: p.49-51.

⁸⁴ Bij de Saint-Remi in Reims is onvoldoende bekend over de 11de-eeuwse westpartij om hier een uitspraak over te kunnen doen.

⁸⁵ Vergnolle 1994a: p.100-101.

⁸⁶ De galerijen in enkele kerken in de Auvergne (zoals Saint-Nectaire en Notre-Dame-du-Port in Clermont-Ferrand) en in de Limousin behoren mogelijk tot de bouwtraditie van de grafbasilica's van Sainte-Foy in Conques en Saint-Martial in Limoges. Hier is nader onderzoek noodzakelijk.

het in de 12de eeuw gebruikelijk om besluiten en vooral motiveringen te codificeren, als daar een speciale reden voor bestond. Wat op schrift werd gesteld, betrof vooral zaken van juridisch belang en dan nog slechts vooral afwijkingen van de gebruikelijke gang van zaken of conflicten: de ‘gewone’ gang van zaken behoorde tot de traditie, die bekend werd verondersteld. De genoemde bouwconcepten en –vormen zijn daarom een belangrijke bron, zeker als ze in hun context worden beschouwd en vergeleken.⁸⁷ In combinatie met schriftelijke en iconografische bronnen is het mogelijk een aantal aspecten te onderscheiden die een rol gespeeld kunnen hebben bij de keuze voor galerijen. Sommige van deze aspecten zijn in het verleden al sterk benadrukt, andere zijn juist ondergewaardeerd. Achtereenvolgens zullen aan de orde komen: de rol van de galerij in de bouwkundige constructie, de betekenis voor de ‘ruimtelijk-esthetische’ beleving van het gebouw, de praktische gebruiksfunctie (liturgische of anderszins) en de symbolische betekenis.⁸⁸

De galerij als onderdeel van de bouwkundige constructie

Bij een aantal kerken in Zuidwest-Frankrijk en Noord-Spanje beschouwen veel architectuurhistorici de galerij in combinatie met zijn gewelf in de eerste plaats als een constructief element. Het gaat om monumentale drie- of vijfbeukige kerken zonder lichtbeuk waar zijschepen en zijbeukgalerijen het door een tongewelf overwelfde middenschip flankeren. De galerijen geven met hun (halve) tongewelven steun en tegendruk aan het zware tongewelf van het middenschip.⁸⁹

III.3.3.11A links: Saint-Savin-sur-Gartempe, ancienne abbatale, doorsnede (Viollet-le-Duc 1854-1868a: I, p.195).

III.3.3.11B midden: Saint-Savin-sur-Gartempe, ancienne abbatale, schip (wikimedia.org, GO69).

III.3.3.11C rechts: Toulouse, Basilique Saint-Sernin, doorsnede (foto: Wikimedia.org, JMaxR).

⁸⁷ Voorbeelden zijn te vinden bij Kimpel & Suckale 1985a; Mekking 1986a; Bosman 1990a.

⁸⁸ In de literatuur wordt in plaats van de ruimtelijke betekenis ook gesproken van de esthetische betekenis. Soms wordt onderscheid gemaakt tussen de liturgische betekenis en de praktische betekenis. Aangezien in een kerkgebouw de uitoefening van de liturgie het voornaamste praktische gebruik van het gebouw is, wordt dit onderscheid hier niet gemaakt. Erffa 1960a: p.265.

⁸⁹ Doordat deze kerken geen lichtbeuk hebben, worden zij soms ingedeeld bij de groep van zogenaamde hallenkerken. Kubach & Köhler-Schommer 1997a: p.51-52. Het verschil met hallenkerken, waarbij de zij- en middenbeuk ongeveer dezelfde hoogte hebben en er daardoor geen lichtbeuk is in de middenbeuk, is echter zeer groot. De opbouw met zijbeuken en galerijen is in deze kerken namelijk veel dominantier dan het ontbreken van de lichtbeuk. Belangrijkste nog bewaarde voorbeelden zijn de grafbasilieken van Saint-Sernin in Toulouse en de heilige Jacobus in Santiago de Compostella, waar de galerijen ruim van opzet zijn. Vergelijkbaar was de situatie in de Saint-Martin in Tours en de Saint-Martial in Limoges (beide verwoest; Vergnolle 1994a: p.158-165), Sainte-Foy in Conques, de kathedraal van Lugo, de kerken van Notre-Dame-du-Port in Clermont-Ferrand, van Beaulieu-sur-Dordogne, Orcival, Saint-Nectaire en Issoire.

III.3.3.12A links: Toulouse, Basilique Saint-Sernin, noordelijke transeptarm (foto: wikimedia.org).

III.3.3.12B midden: Toulouse, Basilique Saint-Sernin, galerij (foto: wikimedia.org).

III.3.3.12C rechts: Toulouse, Basilique Saint-Sernin, de 17de-eeuwse orgelgalerij tegen de westgevel kende geen voorganger (foto: wikimedia.org).

Maar ook in kerken zonder overwelfd middenschip kan de galerij een constructieve functie vervullen, bijvoorbeeld door een hogere middenbeuk te schragen. Bij de Saint-Étienne in Caen wordt de hoge middenbeuk gesteund door de met halve tongewelven overwelfde galerij. Ook in Doornik heeft de galerij een zekere constructieve betekenis, omdat deze het mogelijk maakt om een hoger en lichter bouwwerk neer te zetten, dan bij een middenschipswand met alleen zijbeuken mogelijk was. De diafragmabogen van de galerijen tussen de buitenmuur en de middenschippijlers zorgen voor een versteviging en verstijving van de onderbouw van de middenschipwand, waarop zich de muur met de nissenzone en daarboven de lichtbeuk verheft. Een vergelijkbare situatie is aan te treffen bij een aantal Normandische en Engelse kathedralen en abdijkerken.

Bij de oudste overwelfde Noord-Franse kathedralen hadden galerijen eveneens een constructieve functie. De van graatgewelven (Doornik, transept) of van kruisribgewelven (Noyon, Laon, Senlis) voorziene galerijen droegen ertoe bij dat de zijwaartse krachten van het middenschipsgewelf werden opgevangen.⁹⁰ Bij latere projecten (Soissons, Chartres, Bourges) werd deze functie overgenomen door luchtbogen en steunberen. Aangezien het bouwen in de Middeleeuwen een kwestie van ervaring en inzicht was en niet van op berekeningen berustende constructies, is de vraag of volgens de huidige op kennis van de mechanica berustende inzichten de galerij en zijn gewelf ook daadwerkelijk een wezenlijke constructieve rol vervulden, niet zo relevant.

Dat galerijen geen voorwaarde waren om een hoge middenbeuk op te trekken of deze te overwelfen, laten andere voorbeelden zien. ‘Hallenkerken’ of gelijkbeukige kerken, zoals de abdijkerk in Saint-Savin-sur-Gartempe (afb. III.3.3.11A-11B) of Notre-Dame-la-Grande in Poitiers, konden volledig overwelfd worden met een tongewelf zonder toepassing van galerijen. Voor kruisribgewelven gold hetzelfde. Tot de oudst bekende kruisribgewelven over een middenbeuk in Noord-Europa behoort de kerk van Lessay, die geen galerij kent.

Ruimtelijke-esthetische betekenis

Zoals reeds opgemerkt droeg de galerij in grote Normandische en Engelse kerken uit de 11de en 12de eeuw bij aan het realiseren van een monumentale basilicale opzet, onafhankelijk van overwelfing. De galerij droeg daarmee in belangrijke mate bij aan de luister en weidsheid van het kerkgebouw.

⁹⁰ De situatie was waarschijnlijk vergelijkbaar in de kathedraal van Atrrecht en het schip van de kathedraal van Kamerijk.

III.3 Het schip: een majestueuze processieweg

III.3.3.12D links: Santiago de Compostela, Catedral, galerij boven het westportaal (foto: epapontevendra.com).

III.3.3.12E links midden: Santiago de Compostela, Catedral, galerij van het koor, noordzijde (foto: flickr.com, Jocercid).

III.3.3.12F rechts midden: Santiago de Compostela, Catedral, doorsnede van de westpartij met galerij (foto: porticodelagloria.com).

III.3.3.12G rechts: Santiago de Compostela, Catedral, galerij van het koor, noordzijde (foto: wikimedia.org, Iago Casabiell González).

Het leidt geen twijfel dat ook in die tijd belang gehecht werd aan uiterlijke schoonheid. De schoonheidsleer van de 12de eeuw stond echter ver van het principe van *l'art pour l'art*. Middeleeuwse teksten over de 'schoonheid' van architectuur zijn zeldzaam en moeilijk interpreteerbaar. Een kwalitatief begrip als *spatiosus* (Ned. ruim of ruimtelijk) komt wel voor in de middeleeuwse beschrijving van gebouwen.⁹¹ Het handboek van de Romeinse architect Vitruvius was het enige antieke werk over de architectuur dat bekend was. In het kader van de steeds terugkerende hernieuwing van de Klassieke Oudheid (*renovatio*) werd het steeds weer genoemd, maar het daadwerkelijke gebruik ervan blijft schimmig, vooral omdat de tekst van Vitruvius weinig helder is.⁹² Uiteindelijk is de middeleeuwse esthetische beleving van architectuur in essentie een ethische: dat wat moreel goed is, is mooi, en dat wat mooi is, is goed.

Een uitzonderlijke vermelding van de waardering van architectuur, die nota bene over galerijen gaat, staat in de beschrijving van de 12de-eeuwse kathedraal van Santiago de Compostella in de zogenaamde pelgrimsreisgids in de *Codex Calixtinus*: "Als je bedroefd de trappen hebt genomen en rondgaat door de galerijen (*naves palacii*), ga je er blij en getroost vandaan, omdat je de perfecte schoonheid (*optima pulcritudo*) van deze kerk hebt aanschouwd."⁹³

Elders in de *Codex Calixtinus*, maar ook uit andere beschrijvingen, blijkt dat gebouwen lovend worden beschreven in kosmologische termen, zoals harmonie, proportie, omvang, en in termen van goed vakmanschap en materiële kwaliteit, zoals die van een goede constructie en kostbare materialen. Daaruit kan worden afgeleid dat de perceptie van de architectuur een esthetische component heeft, die steeds in allegorische en dus moraliserende (ethische) – zin geduid wordt. Centraal stond daarbij de duiding van het kerkgebouw als de Hemelse Stad die haar harmonische verhoudingen aan de door God geschapen kosmos ontleende.⁹⁴

Het beklimmen van de trap naar de galerij kan in dit licht ook gezien worden als contemplatieve verheffing.⁹⁵ Dat de verhoogd gelegen galerij daarbij nadrukkelijk als een

⁹¹ Voorbeelden bij De Bruyne 1946a, II: p.75-92. VITRUVIUS 1912a: VI, 7, 3.

⁹² Krufft 1995a: p.31. Einhard, die Vitruvius met behulp van Vergilius probeert te begrijpen, spreekt over de antieke schrijver in een brief: "Verba et nomina obscura est libri Vitruvi." Beseler & Roggenkamp 1954a: p.147-150. Over de antieke invloed op de middeleeuwse architectuurtheorie: Krufft 1995a: p.30-32. Veel belangrijker dan Vitruvius waren de geschriften van Boethius (met name *De musica*, *De geometria* en *De arithmetica*). Zie: Mantius 1965a.

⁹³ LIBER SANCTI JACOBI 1990a: p.93-92: *Qui enim sursum per naves palacii vadit, si tristis ascendit, visa optima pulcritudine ejusdem templi, letus et gavisus efficitur.*

⁹⁴ Beseler & Roggenkamp 1954a: p.150.

⁹⁵ Horst 2012a: p.142.

verheven, hemelse, ruimte kon worden beschouwd, is al gebleken uit het feit dat de altaren op de verdieping bij uitstek aan engelen werden gewijd.

3.3.5 Het gebruik van de galerijen: mensenmassa's, liturgie en theater

De galerij als plaats voor gelovigen

In het onderzoek naar middeleeuwse kerkarchitectuur zijn in de loop der tijd diverse vormen van verondersteld praktisch gebruik gepresenteerd als verklaring voor de bouw van een galerij. Galerijen zouden, zoals de balkons in een theater, een oplossing zijn geweest als de gemeenschap der gelovigen te omvangrijk werd voor de begane grond van een kerk.⁹⁶ Die verklaring is ook voor de Doornikse kathedraal als reden voor de bouw van galerijen genoemd. Met name bij de grote toevloed aan pelgrims voor de septemberprocessie (§ II.7.2) zouden de galerijen hun dienst bewezen hebben.⁹⁷

Meer plaats voor gelovigen was in sommige laatmiddeleeuwse stadskerken inderdaad de reden dat galerijen werden ingebouwd. Zo werd in de St Leonhard in Bazel tegen de westgevel een breed platform gebouwd, zonder verdere opbouw, zodat het zicht op preekstoel en altaar goed was. Vanaf de 16de eeuw werden langsgalerijen gerealiseerd in de protestantse kerkbouw, bijvoorbeeld in de vorm van meerdere houten galerijen boven elkaar (Le Temple te Charenton, 1623). In de 17de eeuw bouwde men in de kathedralen van Grasse en Vence galerijen omdat deze kerken te klein waren geworden voor het aantal gelovigen.⁹⁸ Dit type galerijen, dat geen deel uitmaakt van de opstand van een middenschip, is echter wezenlijk anders dan in de 12de-eeuwse kerken, waar de galerij volledig geïncorporeerd is in het totaalconcept van de architectuur.

Eugène-Emanuel Viollet-le-Duc meende dat galerijen slechts van nut konden zijn tijdens grote plechtigheden, en dan nog konden volgens hem alleen de eerste twee of drie rijen gelovigen zien wat zich in de kerk afspeelde.⁹⁹ Het slechte zicht, gecombineerd met de hoge ligging, zou de reden zijn geweest waarom de galerij eind 12de eeuw verdween uit de Franse kathedraalbouw, aldus Dieter Kimpel en Robert Suckale. Door de opkomst van de elevatie van de hostie tijdens de mis, de visuele communie en het gebruik om daarbij te knielen, zouden galerijen niet langer geschikt zijn geweest.¹⁰⁰ De praktijk wijst uit dat men vanuit langsgalerijen op slechts een enkele plek het altaar kan zien, omdat het zicht bijna altijd door de pijlers van de middenbeuk belemmerd wordt.¹⁰¹ Deze verklaring gaat ook voorbij aan het feit dat er na de 12de eeuw nog menige kerk met galerijen is gebouwd.

Een praktische verklaring die is aangevoerd voor het bestaan van galerijen is dat op het moment van bedevaarten er bij onvoldoende plaats in de herbergen van een stad onderdak zou zijn op de galerij. De herkomst van deze verklaring is onduidelijk. Mogelijk heeft deze hypothese zijn oorsprong in een vermelding dat in de abdijkerk in Conques pelgrims de gehele nacht in de kerk bleven.¹⁰² De betreffende tekst gaat echter over gelovigen die een nachtwake in de kerk houden en vermeldt noch het gebruik van de galerij, noch het slapen in

⁹⁶ Hubert 1968a: p.482.

⁹⁷ Pycke 2012a: p.244.

⁹⁸ Doré 1933a: p.339-354. Doré 1933b: p.355-366.

⁹⁹ Viollet-le-Duc 1854-1868a: IX, p.280-281.

¹⁰⁰ Kimpel & Suckale 1990a: p.251.

¹⁰¹ Deze constatering is op basis van het bezoek aan de galerijen van enkele tientallen kerken uit de 11de en 12de eeuw.

¹⁰² Erffa 1960a: p.378. Duby 1967a. Kimpel & Suckale 1990a: p.250.

de kerk.¹⁰³ Het ligt ook niet voor de hand dat in bedevaartsoorden waar talrijke gasthuizen en herbergen waren, galerijen gebouwd werden om pelgrims onder te brengen.

Ook van andere kerken is wel gesuggereerd dat de galerijen bestemd waren om plaats te bieden aan een grote toestroom van gelovigen of dat pelgrims er de nacht door konden brengen als er elders geen plaats meer was.¹⁰⁴ Er is echter geen enkele aanwijzing dat een dergelijk gebruik een reden voor de bouw van een galerij was.¹⁰⁵ Hetzelfde geldt voor het door Viollet-le-Duc veronderstelde gebruik van de galerijen in westpartijen voor boetelingen.¹⁰⁶

De weidse galerijen in de Normandische en Engelse kerken zijn al meermaals ter sprake gekomen. Behalve langsgalerijen, kenden veel van deze kerken ook een galerij tegen de transeptgevel. Bij de kathedraal van Bayeux en in Jumièges (Onze-Lieve-Vrouwekerk) besloeg de galerij zelfs de beide transeptarmen als geheel.¹⁰⁷ Uit het feit dat in Bayeux de trap treden uitgesleten waren, kan wel geconcludeerd worden dat de galerij regelmatig in gebruik is geweest, maar onbekend is door wie en voor welke gelegenheid.¹⁰⁸ Ook voor de Saint-Étienne in Caen is wel aangenomen dat de opvallende grootte van de galerijen zou wijzen op een praktische functie.¹⁰⁹ De vraag blijft echter wat deze dan behelsde. Het altaar in de viering was vanuit de transeptgalerijen in Caen en Bayeux alleen zichtbaar voor de eerste twee rijen aanwezigen. Onduidelijk is bovendien of er oorspronkelijk balustrades aanwezig waren.

De galerij als plaats voor vrouwen

De aanwezigheid van galerijen in grote kerkgebouwen in het Oost-Romeinse Rijk in de vroegchristelijke en de Byzantijnse periode is wel verklaard uit het feit dat een belangrijk deel van het schip door de geestelijkheid werd gebruikt en er dus elders plaats voor de gelovigen moest komen. In het westen daarentegen gebruikte de clerus, afhankelijk van de institutie waartoe het kerkgebouw behoorde, aanvankelijk vooral de apsis en belendende traveeën.¹¹⁰ Zo was het schip of een belangrijk deel ervan beschikbaar voor de gelovigen. Met name in kloosterkerken zou ook het schip echter steeds meer door de clerus gebruikt gaan worden. In de Oosterse Kerk zou de galerij voornamelijk voor vrouwen zijn bedoeld. Het Italiaanse woord voor galerij, *matroneo* (van het Latijnse *matrone*, dame) lijkt er ook op te wijzen. Dit zou ook passen in de Midden-Oosterse traditie om vrouwen uit het zicht te houden. In de Hagia Sophia werden de galerijen inderdaad gebruikt door de keizerin en haar gevolg, terwijl

¹⁰³ De mythe dat de pelgrims op de galerij sliepen, heeft volgens Manuel Castiñeiras (2010a: p.59) hier zijn oorsprong (bron geciteerd door Castiñeiras). Ook in andere kerken elders zijn er geen vermeldingen dat bij vigilies de galerijen open werden gesteld voor bedevaartgangers. Ook Ronny Horst (2012a: p.141) stelt nadrukkelijk dat de galerijen niet als doel hadden om de pelgrims een slaapplek te verschaffen.

¹⁰⁴ Bij de Notre-Dame in Parijs zou uit rekeningen blijken dat er bij hoogfeesten tijdelijke balustrades werden geplaatst in de galerijen. Zie: Jalabert 1935a: p.37. Jalabert vermeldt echter geen bron, evenmin als Marcel Aubert (1919a: p. 10-11), die wijst op de vier vrij brede wenteltrappen. Aubert (1919a: p.10-11) vermeldt dat de voorganger van de huidige kathedraal op de plaats van het huidige kerkplein al galerijen had.

¹⁰⁵ Ook Jean Hubert (1977a: p. 481-484) meende dat de galerijen voor de gelovigen bestemd waren, maar biedt geen overtuigende voorbeelden van de bouw van galerijen ten behoeve van het kerkvolk. Hubert lijkt er overigens impliciet vanuit te gaan dat de altaren op de verdieping toegankelijk waren voor het gewone volk.

¹⁰⁶ Viollet-le-Duc 1854-1868a, 7: p.282.

¹⁰⁷ Vallery-Radot 1958a: p.12-13, 26-35.

¹⁰⁸ Hubert 1977a: p.484.

¹⁰⁹ Over gebruik van de galerijen in de Saint-Étienne is niets bekend. Véronique Chaix (2011a: p.253) stelt dat de galerijen in deze kerk zorgden voor een verdubbeling van de capaciteit voor gelovigen. Dat is echter een grote overschatting van de capaciteit van galerijen, aangezien deze alleen boven de zijbeuken aanwezig waren en dus nooit de complete oppervlakte van de begane grond konden verdubbelen.

¹¹⁰ Krautheimer & Curcic 1986a: p.100-101.

de keizer beneden actor was in de heilige rituelen.¹¹¹ In de Hagia Sophia werd de communie speciaal naar de galerij gebracht. Of vrouwengalerijen in synagogen teruggaan op synagogen uit de late Oudheid of dat dit fenomeen pas later ontstond binnen de Joodse bouwtraditie, is onduidelijk.¹¹²

Wat echter vooral opvalt is dat veel Byzantijnse kerken met galerijen nauw gelieerd zijn aan de keizer en het keizerlijke hof. En naast de keizerin en haar gevolg maakte ook de keizer gebruik van de galerij. Zo ontving hij op de galerij van de Hagia Sophia ambassadeurs om met hen de plechtigheden bij te wonen.¹¹³

Het beperkte aantal middeleeuwse kerken met galerijen laat al zien dat de scheiding van mannelijke en vrouwelijke kerkgangers geen verklaring kan zijn voor het voorkomen van galerijen, nog afgezien van het feit dat galerijen in parochiekerken bijna nooit voorkomen.¹¹⁴ Als zijbeukgalerijen al op een dergelijke manier zijn gebruikt, lijkt het hier eerder te gaan om een gevolg van de aanwezigheid van galerijen, dan een reden voor de bouw ervan.

Overigens kende (en kent) het middeleeuwse westen ook echte ‘vrouwengalerijen’. Het betreft de galerijen in nonnenkloosters, waar de vrouwelijke geestelijken de liturgie op de galerij vierden, buiten het zicht van de overige aanwezigen.¹¹⁵ Daarbij was zicht op het altaar voldoende, aangezien er, in tegenstelling tot de mannenkloosters, geen sprake kon zijn van concelebreren.¹¹⁶ Vanaf de 12de eeuw werd een afgescheiden koor in vrouwenkloosters, bijvoorbeeld op een galerij, de regel. Het tweede Lateraanse Concilie (1139) bepaalde dat de kanunnikessen hun koorgebed niet meer samen met kanunniken in het koor mochten houden.¹¹⁷ Een afgezonderd nonnenkoor op een galerij werd in ieder geval binnen het Roomse Rijk een vast onderdeel voor slotzusters, zoals de cisterciënzerinnen.¹¹⁸

Voor in Westfalen zijn talrijke voorbeelden van dergelijke galerijen: Essen, Meschede, Gandersheim, Freckenhorst¹¹⁹ en Herford.¹²⁰ Ook in de Sankt Maria im Kapitol in Keulen was er een westgalerij als nonnenkoor. Een fraai voorbeeld is de 13de-eeuwse Munsterkerk in Roermond, de grafkerk van de graven van Gelre en tevens een kloosterkerk voor cisterciënzerinnen.¹²¹ Aangezien het hier vooral ging om adellijke damesstiften, kan de toepassing van galerijen in deze kloosterkerken ook in verband worden gebracht met de galerij als vorstelijke symbool (zie § III.5.2.12).

De galerij als plaats voor de eredienst

Nadat christelijke kerken aanvankelijk slechts één altaar hadden, kwamen er vanaf de 7de eeuw in sommige kerken naast het hoofdaltaar nog een of meer andere altaren. In het bijzonder in kloosterkerken ontstond de behoefte aan talrijke altaren, toen het regel werd dat iedere priester-monnik dagelijks op zichzelf de mis diende te lezen. Ook in andere kerken werden steeds vaker andere altaren geplaatst, vaak vanwege de aanwezigheid van relieken en

¹¹¹ Mainstone 1988a: 142-143. Overigens had ook de voorganger van de Hagia Sophia al galerijen (Mainstone 1988a: p.232).

¹¹² Bitton 2000a: p.53-64. Zie: <http://www.afmeg.info/spip.php?article121>.

¹¹³ Onasch 1981a: Empore.

¹¹⁴ De scheiding tussen mannen en vrouwen was in de middeleeuwse kerk – en ook daarna – overigens wel gebruikelijk. In het schip stonden de mannen in de regel aan de noordzijde en de vrouwen aan de zuidzijde. Zie: Müller 1961a: p.65-81.

¹¹⁵ Voorbeelden bij: Reißer 1996a.

¹¹⁶ Chaix 2011a: p.67. Dat altaar kon overigens ook op de galerij staan.

¹¹⁷ Mansi 1759-1798a: 21, col.532. Schäfer 1965a: p.188.

¹¹⁸ Kosch 2001a: p.19-39.

¹¹⁹ Thümmeler 1965a: p.13.

¹²⁰ Ook in Gernrode werden in de 12de eeuw nonnengalerijen in het oostelijke dwarsschip gebouwd. Erdmann, Jacobsen, Kosch & Winterfeld 1988a: 269.

¹²¹ Mekking 2007b: p.145-148.

de specifieke cultus van individuele heiligen. Ook op sommige galerijen werden altaren geplaatst. Deze altaren werden in ieder geval met enige regelmaat aangedaan ten behoeve van de misviering.

Het plaatsen van altaren op de galerij van een kerk is in West-Europa bekend sinds de Karolingische tijd. In de paleiskerk in Aken stond op de verdieping het altaar van Christus Salvator. Er zijn geen aanwijzingen voor de aanwezigheid van altaren op de galerij in de Byzantijnse kerken in Constantinopel en Ravenna, die als voorbeeld voor de Akense paleiskapel gelden.

In de meeste gevallen zijn de altaren op galerijen slechts bekend uit schriftelijke bronnen. In Doornik is dit wat betreft het Michaëlsaltaar op de westgalerij ook het geval. De galerij als plaats van altaren ter ere van de engelen, in het bijzonder Michael, kwam al aan de orde bij de westgalerij (zie § I.2). De altaren konden, in gezamenlijkheid, een afspiegeling vormen van de hemelse hiërarchieën van Christus, de heiligen en de engelen.¹²²

In de Doornikse kathedraal bevonden zich andere altaren op de verdieping, maar deze stonden niet op de galerij. Zij waren bij de bouw van het schip ook nog niet voorzien (zie § I.7). In de Sint-Catharinakapel in de zuidelijke oksel van schip en transept zijn het altaar en de decoratie bewaard gebleven (zie § I.4). In de ruimte die het noordelijke pendant vormt, vaak aangeduid met Maria-Magdalenakapel, ontbreken eenduidige sporen van liturgisch gebruik.¹²³

De Salvator- en Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Le Mans, die in 834 door bisschop (832-857) Alderik werd gewijd, had vijf altaren op de galerij.¹²⁴ In de kathedraal van Reims was er in de 9de eeuw een westgalerij met een Salvator-altaar. Na een verbouwing in de 10de eeuw maakte dit plaats voor het altaar van de heilige Calixtus.¹²⁵ In de 11de-eeuwse abdijkerk van Jumièges bevonden zich op de verdieping altaren van Maria Magdalena, de Maagd Maria en de Heilige Belijders, en in de westpartij een Michaëlsaltaar. Afgezien van het Michaëlsaltaar is de precieze plaats van deze altaren, die genoemd worden in een 13de-eeuwse ordinarius, onbekend.¹²⁶ De galerijen van het schip in Jumièges waren goed bereikbaar via de trappen in de westpartij. De kathedraal van Compostella kende drie altaren op de westgalerij: het voornaamste, geplaatst in de as van de kerk en te beschouwen als een soort hoofdaltaar voor dit deel van de kerk, was gewijd aan Michaël.¹²⁷ Daarnaast was een eerste zijaltaar gewijd aan Benedictus en een tweede aan Paulus en Nicolaas.¹²⁸ In de Saint-Martin in Tours stonden in het transept altaren op de verdieping.¹²⁹

¹²² Angenendt 1994a: p.170. Bandmann 1962a. Schlink 1978a: p.103-139.

¹²³ In de zaal op de verdieping van de Mariatoren zijn ook resten van een schildering bewaard die wijzen op de aanwezigheid van een altaar dat daar na de bouw van het 13de-eeuwse koor werd geplaatst.

¹²⁴ *Deambulatoria siquidem sursum per totum in circuitu ipsius ecclesiae fecit, in quibus et altaria quinque nobiliter construxit atque sacravit.* In: *GESTA ALDRICI EPISCOPI CENOMANENSIS*, in: BALUZIUS 1678-1715a: I, p.81. Het betrof een altaar tegen de westgevel, gewijd aan alle heiligen, en altaren op de langsgalerijen voor Martinus en Petrus (links) en Dionysius en Maria (rechts). Lasteyrie 1909a: p.238-239. Le Maître 1980a: p.43-64. Hubert 1938a: p.21.

¹²⁵ Fels & Reinhardt 1933a: p.352. Of zich in de vroeg 11de-eeuwse Saint-Remi in Reims altaren op de verdieping bevonden, is niet bekend. Prache 1978b: p.18.

¹²⁶ Rouen, BMun Ms. Y113. Zie: Morganstern 2003a: p.89-90. In een ordinarius (ms. Rouen, BMun A 593) uit de jaren 1297-1325/1330 worden deze altaren op de verdieping – behalve het Michaëlsaltaar – niet genoemd.

¹²⁷ Horst 2012a: p.146.

¹²⁸ *LIBER SANCTI JACOBI* 1990a: p.106-109.

¹²⁹ Over de galerijen in Santiago en de exacte situering van de altaren: Horst 2012a: p.141-147.

III.3.3.13A links: Noyon, cathédrale Notre-Dame, piscinae in de buitenmuur van de koorgalerij (foto: JW).

III.3.3.13B midden: Roermond, Munsterkerk, altaar in een nis in oostwand van het westkoor (foto: www.historieroermond.nl).

III.3.3.13C rechts: Soissons, cathédrale Saints-Gervais-et-Protais, westgalerij, piscina en plaats van altaar (foto: Sandron 1998a: p.119).

Waar de genoemde altaren exact stonden, is meestal onbekend, omdat de genoemde kerkgebouwen zijn verdwenen. Maar ook in nog bestaande gebouwen zijn er nauwelijks Middeleeuwse altaren op galerijen bewaard. Soms getuigt een *piscina* (wasbekken), *armarium* (kast voor liturgisch vaatwerk) of schildering nog van het bestaan ervan. Dit is bijvoorbeeld het geval in de koorgalerij van de kathedraal van Noyon (afb.III.3.3.13A) en de westgalerij van de kathedraal van Soissons, waar nog *piscinae* aanwezig zijn. In Soissons is de plek van het altaar nog goed zichtbaar (afb.III.3.3.13C). Complete altaren kan men nog aantreffen tegen de oostwand van de westgalerij in de 13de-eeuwse Munsterkerk van Roermond (afb.III.3.3.13B).¹³⁰

De langsgalerij als processieroute

Dat er in Doornik processies plaatsvonden over de galerijen is niet schriftelijk overgeleverd.¹³¹ Het 15de-eeuwse ceremoniale maakt er geen melding van.¹³² Maar de uitzonderlijke brede wenteltrap in de Brunin-toren vormt een aanwijzing dat het gebruik van de galerijen in Doornik gangbaar was.¹³³ Het is aannemelijk dat de clerus de langsgalerijen gebruikte als processieroute om naar de altaren op de verdieping te gaan, bijvoorbeeld op de feestdagen van heiligen die aldaar hun altaar hadden. In de kathedraal van Laon trok het kapittel regelmatig naar de altaren op de verdieping in de westpartij en het transept, onder andere naar de altaren van de heilige Laurentius en Johannes de Doper. Sinds 1173 werd ieder jaar op 29 december, gedachtenis van de heilige Thomas Becket, zijn altaar op de noordelijke transeptgalerij aangedaan.¹³⁴ Daarnaast zullen de altaren in ieder geval op Witte Donderdag zijn aangedaan in processie ter ontbloting van de altaren.

Een interessant aspect van de Doornikse galerijen is dat het in de 12de-eeuwse kathedraal mogelijk was om op de verdieping de gehele kerk via brede galerijen en trappen rond te gaan. Bij centraalbouwwerken met galerijen komt dit geregeld voor, maar in kerken met een basilicale aanleg is dit uitzonderlijk. Deze doorlopende galerijen maakten het mogelijk om op de verdieping met een processie rond te trekken. Andere middeleeuwse kerken met deze mogelijkheid zijn de kathedraal van Compostella en de kathedraal van Laon, die laatste tot de

¹³⁰ In een van deze altaren is in 2011 een reliekenschat aangetroffen: <http://nos.nl/artikel/496723-unieke-reliekenschat-in-roermond.html>.

¹³¹ Of de galerijen een praktische rol vervulden tijdens de septemberprocessie is echter niet bekend.

¹³² Pycke 2003a: passim.

¹³³ Deze trap behoort tot de bouwfase van het huidige transept. Het is niet bekend of en in welke vorm er trappen waren voorzien bij het transept dat aanvankelijk gepland was.

¹³⁴ Chevalier 1897a: p.220. Martinet 1967a: p.70-82. Saint-Denis 2011a: § 18.

vernieuwing van het koor in de vroege 13de eeuw.¹³⁵ Bij sommige kerken lopen de galerijen weliswaar niet door voor de kopgevel van het transept, maar is er toch sprake van een loopgang die voldoende breed is voor een bescheiden processie. Dit is bijvoorbeeld het geval in Ely en in Limburg an der Lahn. In Conques, Norwich, Noyon en Peterborough is er weliswaar ook de mogelijkheid om op galerijniveau voor de transeptgevel langs te gaan, maar de smalle doorgangen moeten bedoeld zijn geweest voor dienstverkeer en niet voor plechtige gelegenheden.

De galerij als plaats voor muziek en liturgische spelen

Tegenwoordig worden de galerijen van middeleeuwse kerken nog weleens gebruikt ten behoeve van de kerkmuziek. Vaak staat het orgel op de westgalerij (afb.III.3.3.12C) en soms het zangkoor, zo ook in Doornik. Dat ook in de Middeleeuwen al muziek op de galerij kon klinken, blijkt uit een vermelding over de kathedraal van Maagdenburg. Na afloop van de paasviering werd op de galerij (*Bisschofsgang*) een kleine versnapering /snack geserveerd aan de geestelijken en zangers.¹³⁶

De galerij kon ook een rol spelen in het opvoeren van liturgische spelen, zoals in Gernrode, waar een Paasspel werd opgevoerd. In Essen werd in de Goede Week op de westgalerij bij het Michaëlsaltaar een tent opgericht als Heilig Graf. In het wit geklede kanunniken begaven zich via de noordgalerij naar het graf en speelden daar voor engelen. Langs de zuidkant kwamen drie kanunnikessen die zich als de drie Maria's voordeden, even later gevolgd door een oude en een jonge kanunnik als Petrus en Johannes.¹³⁷ Bij deze spelen ging het vooral om het benutten van reeds bestaande ruimten ten behoeve van een bijzonder liturgisch effect. Er zijn geen aanwijzingen dat kerkgebouwen een speciale indeling kregen voor liturgische spelen.¹³⁸ In Doornik is theateraal gebruik van de galerijen niet bekend.¹³⁹

Al deze vormen van verondersteld gebruik, als plaats voor altaren, voor gelovigen, voor liturgische spelen, en als slaapplek voor pelgrims, laten zien op welke wijze de galerij benut kon worden. De schriftelijke bronnen zijn echter schaars en in geen enkel geval biedt het praktische gebruik een uitputtende verklaring voor de oprichting van de galerijen. Het lijkt er eerder op dat de aanwezigheid van galerijen de mogelijkheid bood om deze ook te gebruiken.

3.3.6 De langsgalerij: twee tradities

Een beschouwing van de toepassing van langsgalerijen tot in de tweede helft van de 12de eeuw laat zien dat er ten minste twee belangrijke tradities zijn geweest, waarbinnen langsgalerijen een plaats kregen en die naast elkaar een eigen receptiegeschiedenis kennen. In de ene traditie werden galerijen opgenomen in grafkerken van een heilige geloofsverkondiger,

¹³⁵ Mogelijk behoorden de kathedraal van Atrrecht en de Saint-Martin in Tours ook tot deze selecte groep. In Toulouse en Conques ontbreekt een brede galerij tegen de west- resp. de transeptgevel.

¹³⁶ Kroos 1986a: p.90. Schlink 1989a: p.141-146.

¹³⁷ Ogdén 2002a: p.42-43 (Essen) en 56, 117-120 (Gernrode).

¹³⁸ Soms zijn wel voorzieningen aangebracht, zoals het zogenaamde *Himmelsloch*, een opening in het gewelf, waar bijvoorbeeld met Hemelvaart een beeld van Christus door omhoog gehesen kon worden of met Pinksteren een duif kon afdalen. Krause 1987a: p.281-353.

¹³⁹ Wel is er een prachtig voorbeeld hoe het 13de-eeuwse koor als decor diende voor een liturgisch spel. In de vroege 16de eeuw werd tijdens de Gulden Mis (*Aurea Missa*) op de woensdag in de vierde week van de Advent de aankondiging van Christus' geboorte aan Maria als liturgisch spel gespeeld op twee speciaal opgerichte podia. Terwijl de diaken de evangelietekst zong, werd vanuit het triforium een kunstduif omringd door brandende kaarsen naar beneden gelaten richting de Maagd Maria als teken van het neerdalen van de Heilige Geest. Young 1933a, 2: p.480-482. Tydeman 2002a: p.109-112.

die vereerd werd als universele, regionale of lokale apostel. De andere groep kerken heeft een vorstelijke status. Beide tradities zouden uiteindelijk teruggevoerd kunnen worden op de martyrrium-basiliek van het Heilig-Graf-complex in Jeruzalem, een van heiligste plaatsen van het christendom. Deze keizerlijke stichting was, indien niet de eerste, dan wel een van de eerste belangrijke kerken met galerijen.

De vorstelijke traditie

De vorstelijke traditie lijkt zijn aanvang te hebben genomen in het Oost-Romeinse Rijk met de bouw van prestigieuze keizerlijke kerken in Constantinopel, Thessaloniki en Ravenna. Ook in het Westen kregen hofkerken of aan het hof gelieerde kerken zijbeukgalerijen, zoals de San Lorenzo in Milaan en de San Vitale in Ravenna. Vanuit de (Oost-)Romeinse architectuur werd de galerij overgenomen in de paleiskerk in Aken en kreeg, dankzij keizer Karel, ook in het westen de betekenis van de verschijnings- of epifanieplek van de christelijke heerser als *alter Salomo*, de nieuwe Salomo, de met goddelijke wijsheid begiftigde koning.¹⁴⁰ Zoals al eerder opgemerkt is, vormde de galerij een vaste component van de navolgingen van de Akense paltskerk, die net zoals de kerk van Karel de Grote een centraliserende opzet of een deel daarvan kregen.

De 10de-eeuwse Sankt Cyriakus in Gernrode in de Harz vormt een vroeg voorbeeld van de toepassing van de galerij in een longitudinale kerk. De context waarin deze receptie plaatsvond, was de Ottoonse keizerlijke politiek om zich als opvolgers van de Romeinse keizers zoveel mogelijk met de Karolingers te vereenzelvigen, in de eerste plaats vanwege de aanspraken op het totale Karolingische Rijk. Zij konden hierbij ook teruggrijpen op de galerij als heerserselement in de Byzantijnse (Oost-Romeinse) architectuur.

In Normandië, Engeland en wellicht ook in Vlaanderen werd de galerij in de 11de eeuw een voornaam element in tal van belangrijke kerken, die gelieerd zijn aan de dynastieën die heersten over deze vorstendommen.

De apostolische traditie

Naast de vorstelijke traditie van kerken met galerijen, is er die van kerken met heiligengraven, in het bijzonder van 'lokale apostelen'. Aan het begin van deze traditie staan twee Romeinse coemeteriale basilieken: de grafkerken van San Lorenzo en Sant' Agnese. Weliswaar zijn beide heiligen geen apostelen in de zin van directe leerlingen van de Heer, maar wel betrof het twee belangrijke bloedgetuigen van het geloof, die van groot belang waren voor de Romeinse Kerk en die in die zin apostolische status hadden.

De 'apostolische' bouwtraditie is vooral manifest in een aantal kerken met een belangrijk heiligengraf dat in de loop van de 11de eeuw werd gebouwd. Het gaat dan om de kerken van Tours met de tombe van Sint Maarten, Reims met het graf van Remigius, Toulouse met de relieken van Sint Saturninus, Limoges met de tombe van Sint Martialis en de beroemde bedevaartskerk te Compostella met het graf van de apostel Jacobus de Meerdere. Hierbij kan ook nog de abdijkerk van Sainte-Foy in Conques gevoegd worden. In elk van deze heiligdommen rustte het lichaam van een belangrijke geloofsverkondiger in de desbetreffende streek. Vaak is er in de *vitae* van de betreffende heiligen sprake van een directe lijn naar de apostelen. De eerste vier kerken waren bovendien, zoals de twee basilieken in Rome, gebouwd buiten de stad, boven het graf van de heilige. De verering van Martinus in Tours kreeg al in de 5de eeuw grote bekendheid. De tombe van Jacobus de Meerdere in Compostella, zelf een van de twaalf apostelen en broer van Johannes de Evangelist, had universele betekenis voor de Kerk en werd vanaf de 11de eeuw het doel van een belangrijke pelgrimage. In al deze kerken, die in de 11de eeuw herbouwd werden, werden toen langsgalerijen

¹⁴⁰ Mekking 2003a: p.62-66. Heckner 2014a: p.354-363.

gerealiseerd. Waarschijnlijk is de Saint-Martin in Tours de oudste en de kathedraal van Compostella de jongste van deze groep.¹⁴¹

Nauw verwant aan de kerken in Zuidwest-Frankrijk en Spanje is de abdijkerk van Saint-Remi in Reims, waar grote galerijen deel uit maken van de opstand. Het belang van de abdijkerk kwam hierboven al aan de orde.¹⁴² Het apostolische karakter van de abdijkerk werd benadrukt door de opzet van het gebouw: het lange schip met zijn basilicale opzet en het weidse transept verwijzen naar de Romeinse basilieken en in de eerste plaats de grafkerk van de prins der apostelen: de Sint-Pieter in Rome.¹⁴³ Ook bij de meeste andere hier genoemde kerken is, zoals bij de Sint-Pieter, sprake van een zeer lang schip en breed transept. De heiligdommen in Tours en Toulouse hadden daarbij ook nog eens een vijfbeukig schip, een grandeur waarmee nadrukkelijk naar de grote Romeinse kerken en in het bijzonder de Sint-Pieter werd verwezen en die slechts enkele kerkelijke instellingen in de Latijnse christenheid zich konden permitteren.¹⁴⁴

Naast de betekenis als apostelkerk, was de Saint-Remi ook een voornamelijk koninklijke abdijkerk. Het graf van de heilige aartsbisschop Remigius had grote betekenis voor de Franse koningen. Remigius had immers de Frankische koning Clovis tot het christendom bekeerd en had daarmee apostolische status verworven. Dat hij al vele voorgangers op de zetel van Reims gehad en dus niet de eerste geloofsverkondiger in Reims was geweest, deed daar weinig aan af. De belangrijkste betekenis van de kerk was tenslotte de flacon met heilig oliesel die er bewaard werd: deze zou bij de doop van Clovis op wonderbaarlijke wijze door een duif uit de hemel zijn gebracht en werd sindsdien gebruikt om de Frankische, later Franse koningen te zalven. In het kerkgebouw van Saint-Remi komen de vorstelijke en de apostolische traditie van de galerij samen.

De combinatie van de apostolische en de vorstelijke traditie

Hoe de galerijen deel uitmaakten van een betekenisvol concept, is goed te zien bij de grote grafkerken in Reims, Tours, Limoges, Toulouse en Santiago. Daar gaat het om grote,

¹⁴¹ De discussie over de chronologie van deze kerken zal mede bij gebrek aan gegevens over de verdwenen kerken van Tours en Limoges waarschijnlijk nooit verstommen. Lange tijd werd de Saint-Martin in Tours gezien als de oudste kerk van de groep, omdat deze zou zijn gebouwd aan het begin van de 11de eeuw onder schatbewaarder Hervé. Na het onderzoek van Charles Lelong (1986a) leek deze vroege datering niet meer houdbaar. Lelong kwam tot een datering omstreeks 1080, gelijktijdig met Saint-Sernin. Henri Pradelier (2002a: p.256-301) dateerde het begin van de bouw echter omstreeks 1060, waarmee de Saint-Sernin ouder zou zijn dan de Saint-Martin. Recent onderzoek van Pierre Martin naar de bouwgeschiedenis van de Saint-Martin (zie: Andrault-Schmitt [2006]: p.233) wijst uit dat de grote basilicale Sint-Maartenskerk met galerijen en omgangskoor toch al in het tweede kwart van de 11de eeuw is gebouwd. Martin 2010a: p.242-243. De kathedraal van Compostella wordt gedateerd vanaf 1070/1075. Moralejo 1996a: p.127-143. Het omgangskoor van de Sainte-Foy in Conques werd waarschijnlijk al in de jaren '30 van de 11de eeuw begonnen, maar kort na 1060 sterk gewijzigd naar voorbeeld van de Saint-Sernin. Pradelier, Pouthomis-Dalle & Vergnolle 2009a: p.71-160. Volgens de laatste inzichten werd de Saint-Martial in Limoges na 1028 begonnen en was deze kerk, na een planwijziging, in 1095 zo goed als voltooid. Pradelier 2006a: p.329-330.

¹⁴² Kramp 1995a: p.271-276.

¹⁴³ De abdijkerk van Saint-Remi bevatte ook een expliciete verwijzing naar het Heilig Graf in Jeruzalem: in de Heilige Drievuldigheidskapel bevond zich een representatie van het Heilig Graf (*Dominicum sepulchrum eleganter imaginatum*). Prache 1978b: p.17.

¹⁴⁴ Dat de vijfscapigheid gereserveerd was voor kerken van hoge rang moge blijken uit de volgende voorbeelden. Uit de vroegchristelijke tijd stamden de vijfscapige kerken van de Sint-Pieter, de Sint-Jan-van-Lateranen en de Sint-Paulus-buiten-de-muren in Rome, de martyrium-basiliek van het Heilig Graf-complex in Jeruzalem, de Byzantijnse Geboortekerk in Bethlehem en de Hagios Demetrios in Thessaloniki. De Merovingische Sint-Stephanuskathedraal in Parijs had ook vijf zijbeuken, net zoals zijn opvolger, de huidige Notre-Dame. Uit de 11de eeuw dateren de vijfscapige kapittelkerken van Saint-Martin in Tours en Saint-Sernin in Toulouse, de kathedraal van Orléans en de abdijkerken van Ripoll, Cluny III, La Charité-sur-Loire en Souvigny, in Italië de Dom van Pisa en de Sant'Abondio in Como.

prestigieuze kerken met een pseudo-basilicale opzet met een langgerekt, door een tongewelf overwelfd schip met galerijen, een breed transept dat voorzien was van zijbeuken en een kooromgang met straalkapellen. Behalve de Saint-Remi hadden alle genoemde grafbasilieken een kooromgang.

De gesignaleerde apostolische en vorstelijke tradities tonen in algemene zin twee tradities waarbinnen de toepassing van langsgalerijen in kerkgebouwen plaatsvond. Zoals de abdijkerk van Saint-Remi laat zien, zijn beide tradities zeker niet strikt gescheiden van elkaar. Ook de Saint-Martin in Tours, waar de Franse koning de lekenabt was, past nadrukkelijk in beide tradities.

Het zou overigens een vergissing zijn om aan de galerij als afzonderlijk element, als ware het een attribuut, buiten de context van het totale bouwconcept een betekenis te geven. Bij iedere kerk waren er vele factoren die een rol speelden bij het tot stand komen van het bouwconcept en de beoogde betekenissen die het in zich droeg. Het is dus niet zo dat iedere kerk met langsgalerijen automatisch binnen een van de genoemde tradities valt. Er kunnen andere redenen zijn, waarom besloten werd tot het toepassen van een galerij.

De galerij als plaats van de hemelse en aardse heerser

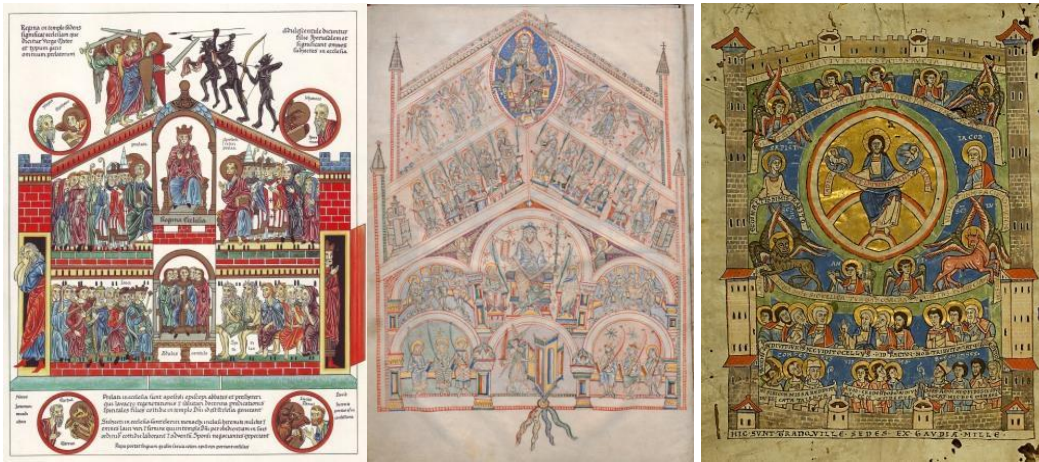
Het verband tussen de vorstelijke status van een kerk en de aanwezigheid van langsgalerijen hangt direct samen met de galerij als (verschijnings-)plaats van de door God gegeven heerser. Het is de plek van de hooggeplaatste personen. Bij de behandeling van de westgalerij kwam dit thema al aan de orde. De verheven betekenis van de galerij als hoger gelegen bouwdeel komt voort uit het hiërarchische, in de goddelijke orde verankerde, wereldbeeld van de middeleeuwse samenleving. Niet alleen uit theologische teksten, maar ook uit vele afbeeldingen blijkt hoe wezenlijk de verticale hiërarchie was: hoe belangrijker, hoe hogergeplaatst.¹⁴⁵ Deze elementaire notie is terug te vinden in de registers van timpanen of gebrandschilderde ramen, en in talloze miniaturen. In portalen met een Laatste Oordeel-iconografie is de hel beneden weergegeven, terwijl Christus in de top in de hemel troont. Veelzeggend zijn miniaturen van de Hemelse Stad, de *civitas Dei*, waar de volgens het goddelijke heilsplan geordende gemeenschap der uitverkorenen in het bouwwerk van de hemelstad verschijnt (afb. III.3.3.14A).¹⁴⁶ De aan engelen gewijde altaren op de verdieping van een kerkgebouw vormen ook een krachtige representatie van deze hiërarchische structuur. Het Christus Salvator-altaar op de verdieping, zoals in Aken in het oosten, of in Centula en Reims in het westen, past evenzeer in deze uitbeelding van de hemelse hiërarchie: Christus' plaats is op een troongalerij.

Samen met deze ecclesiologische uitleg heeft de galerij ook politiek-allegorische betekenis. Aangezien de aardse christelijke samenleving een afspiegeling is van de goddelijke hiërarchie in het Hemelse Jeruzalem (*sicut in caelo et in terra*, zoals in de Hemel, zo ook op aarde, naar Mattheus 6: 10), is de galerij zowel de plaats van de aardse, van God gegeven christelijke heerser, als van de bewoners van de Hemelse Stad.

¹⁴⁵ Mekking 1986a: p.226-241.

¹⁴⁶ Afbeeldingen bij Mekking 1986a: p.226-227, 241.

III.3 Het schip: een majestueuze processieweg

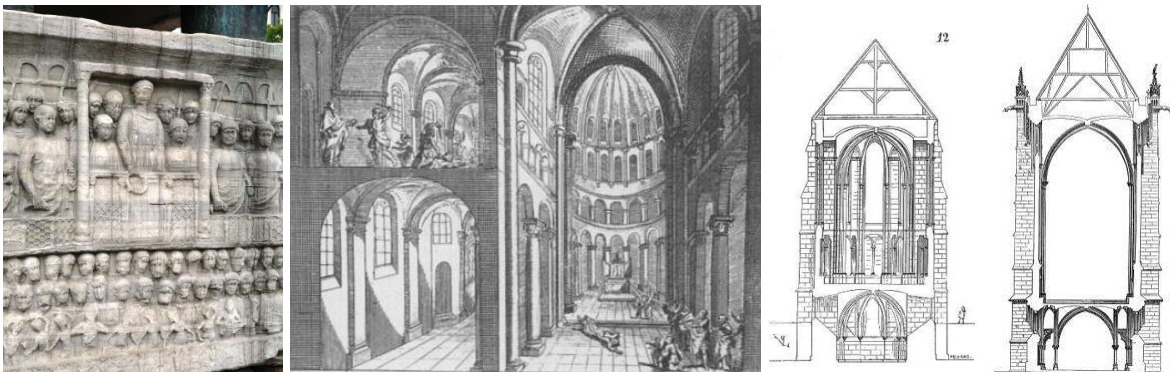

III.3.3.14A links: De Kerk die troont in de Stad Gods, circa 1180, Herradus van Landsberg, *Hortus Deliciarum*, f.225v (olim Strasbourg BM) (foto: wikimedia.org).

III.3.3.14B midden: Aurelius Augustinus, *De Civitate Dei*: de hemelse stad. Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Plutei XII, 17, f.2v (foto: tecabmlonline.it).

III.3.3.14C rechts: Aurelius Augustinus, *De Civitate Dei*: de hemelse stad. Praha, Knihovna pražské metropolitní kapituly, A7, f.1v (foto: ngprague.cz).

Het motief van de galerij als plaats van de heerser komt uit de antieke architectuur. Zo had de keizer in het circusstadion een eigen loge, die monumentale proporties kon aannemen, zoals de galerijloge (*pulvinar*) in het Circus Maximus in Rome. In Constantinopel had het grote hippodroom van Theodosius een indrukwekkende keizerlijke loge (afb.III.3.3.15A).¹⁴⁷ Als verheven plaats van de heerser werd de galerij onderdeel van Byzantijnse kerken die nauw met het keizerlijke hof en het keizerlijke gezag verbonden waren. Deze Byzantijnse voorbeelden werden nagevolgd in de San Vitale in Ravenna, in Karel de Grotes paleiskerk in Aken en in talrijke andere vorstelijke kerken.

III.3.3.15A links: Istanbul, Theodosius Dikilitaşı, obelisk van Theodosius I, 390: reliëf op de sokkel met de keizerlijke loge in het circus (foto: JW).

III.3.3.15B midden links: “De moord op Karel de Goede in de Sint-Donaaskerk”, gravure, 1727 (uit: Wydts 1727a: I, p.153).

III.3.3.15C midden rechts: Reims, aartsbisschoppelijke kapel, doorsnede van de dubbelkapel Sint-Nicolaas (boven) en Sint-Pieter (onder), circa 1230 (tekening: Viollet-le-Duc 1854-1868a: *chapelle*).

III.3.3.15D rechts: Paris, Sainte-Chapelle-du-Palais, doorsnede van de dubbelkapel H. Kruis en H. Doornenkroon (boven) en Onze Lieve Vrouw (onder), wijding 1248 (tekening: Viollet-le-Duc 1854-1868a: *chapelle*).

Vanaf de Karolingers maakten regionale heersers die zich met het keizerlijk huis associeerden of aanspraak maakten op bloedverwantschap, gebruik van het galerijmotief. Vaak gebeurde

¹⁴⁷ Henze & Hönle 1981a: p.183-197.

dit in de vorm van een westgalerij binnen een nadrukkelijk vormgegeven westpartij, zoals hierboven al ter sprake kwam. De plaats op de galerij was immers een bevoorrechte positie. De al genoemde beschrijving van de galerijen in de kathedraal van Compostella duidt ook op het vorstelijke karakter van de galerij. De galerijen worden er omschreven als *naves palacii*, beuken van het paleis, en deze naam wordt ook verklaard: *que etiam dupliciter velut regale palacium operatur*, die zelfs dubbel, zoals een koninklijk paleis (!), is gebouwd.¹⁴⁸

Ondubbelzinnig wordt de galerij hier als vorstelijk element benoemd.

De galerij speelde dus een belangrijke rol in vorstelijke kerken. De heerser troonde (feitelijk of symbolisch) op de verdieping, de *piano nobile*, als vertegenwoordiger van God op aarde. In paleiskapellen, met als voornaamste voorbeeld de Akense paleiskerk, is de verdieping een terugkerend motief. In de geschiedenis van de moord op graaf Karel de Goede (1127) beschrijft Galbert van Brugge de ligging van het grafelijk oratorium op de verdieping (*solarium*) van de Sint-Donaaskerk, een representatie van de Akense paltskapel. In andere paleiskerken werden geheel van elkaar gescheiden niveaus gerealiseerd. Het bekendste voorbeeld daarvan is de Sainte-Chapelle in Parijs.¹⁴⁹ Ook geestelijke vorsten, in het bijzonder bisschoppen en abten, kozen vaak voor de dubbelkapel om hun, via de koning van God afgeleide, wereldlijke macht uit te drukken, zoals nog te zien in de bisschoppelijke paleizen van Laon en Reims (afb. III.3.3.15C).¹⁵⁰

In Doornik zelf is de Vincentiuskapel die bisschop Stephanus van Doornik in 1198 over de straat tussen de kathedraal en het bisschoppelijk paleis liet bouwen, een treffend voorbeeld van een heerserskapel op de verdieping (afb. I.12.14C). Uit de kathedraal zelf komt een toepasselijk voorbeeld uit de late Middeleeuwen. Na de inname van de stad in 1513 door de Engelse troepen werd op een galerij nabij de Brunin-toren een oratorium ingericht voor koning Hendrik VIII. Het oratorium keek uit op de oostwand van de noordelijke transeptarm, alwaar het altaar van Sint-Margaretha werd vervangen door een altaar voor Sint-Joris, de patroonheilige van Engeland.¹⁵¹

Niet alleen paleiskapellen en –kerken bij residenties van wereldlijke vorsten werden uitgerust met galerijen. Ook in katedralen en abdijkerken was de galerij een middel om de verbondenheid met de vorst tot uitdrukking te brengen, zoals de voorbeelden in Normandië en Engeland, waar de galerij een belangrijk representatiemotief was voor de Anglo-Normandische Kerk, die op zijn beurt, een voornaam bestuursinstrument was van de vorst. Zoals hiervoor al is opgemerkt, hebben in Engeland veel belangrijke katedralen (Canterbury, London, Winchester, Norwich) en abdijkerken (Westminster, St Albans, Gloucester) langsgalerijen. In Durham en Chichester zijn er ook galerijen, maar aanmerkelijk minder groot en licht dan bij de andere genoemde kerken.¹⁵² De kapittelkerk van St Michael and St Mary in Melbourne met zijn opvallende galerij behoorde bij een koninklijke residentie.¹⁵³ Ook belangrijke regionale adel, die een stapje lager op de hiërarchische ladder stond, kon zich van de galerij bedienen om zich te verbinden met of te spiegelen aan de koninklijke macht: de

¹⁴⁸ LIBER SANCTI JACOBI 1990a: p.92-93.

¹⁴⁹ Bandmann 1955a: p.196-215.

¹⁵⁰ Treffende voorbeelden in Laon, Noyon, Speyer, Schwarzhendorf, Hereford, Mainz en Keulen.

¹⁵¹ Warichez 1934a: p.138. Florian Mariage en Jacques Pycke (2004a: p.61-62) situeren deze galerij als een aparte constructie tegen de Brunin-toren. Tegen het eind van de 16de eeuw werd het patrocinium van dit altaar gewijzigd in een Sint-Andreas-patrociniem. Mariage & Pycke 2004a: p.24.

¹⁵² De galerijen van Durham hebben zijmuren en vensters en vallen daarmee onder de omschrijving van galerijen. In de praktijk komen ze – mede vanwege de hoge ligging - meer over als zijbeukzolders. Voor de galerijen van Chichester geldt dit ook in zekere mate.

¹⁵³ Gem 1989a: p.24-29. Fernie 2000a: p.239-242. Wood 2006a.

kloosterkerk in Castle Rising is hier een voorbeeld van. De abdij werd gesticht door Willem van Warenne, een van de trouwste vazallen van Willem de Veroveraar.¹⁵⁴

In Noord-Frankrijk werd de galerij in de 12de eeuw toegepast bij de meeste koninklijke bisschopskerken in het aartsbisdom Reims. Het betreft de kathedralen van Doornik, Noyon, Senlis, Kamerijk, Laon en Soissons. Ook de kathedraal van Parijs (aartsbisdom Sens) kreeg een galerij. De kathedralen van Amiens en Beauvais kenden in de 12de eeuw geen grote bouwprojecten. Van Reims is onbekend of de kathedraal een galerij had.¹⁵⁵

De galerij, samenvattend

Zoals andere bouwdelen in het kerkgebouw kunnen galerijen diverse functies en verschillende betekenissen hebben. Galerijen kunnen een praktische of constructieve functie rol spelen. Als vaste plaats voor vrouwen komt de galerij niet in aanmerking, aangezien deze bij verreweg de meeste kerken ontbreekt. Als ruimte voor gelovigen biedt de galerij weinig gebruiksgemak. De werkelijke noodzaak om een langsgalerij te bouwen om praktische of constructieve redenen is eigenlijk nergens geconstateerd. Genoemde praktische functies gaan echter ook altijd samen met een symbolische functie.

De symbolische betekenis van de galerij is, zoals al is betoogd, verankerd in zijn verhoogde ligging. Deze betekenis had in de tijd van de bouw van de Doornikse galerijen, zoals we zagen, al een lange traditie. De verheven positie maakt de galerij tot de plaats van de ontmoeting van hemel en aarde. Zo kunnen galerijen, heel ‘praktisch’, gebruikt worden voor de liturgie, in de eerste plaats in verband met de altaren die er geplaatst worden. Deze altaren, helemaal als ze zijn gewijd aan engelen gewijd, onderstrepen dat het kerkgebouw de representatie van het hemelse paleis is.

Dit kan enerzijds gezien worden in een theologische perspectief, waarbij de nadruk ligt op de verering van de hemelse boodschappers en bemiddelaars, met in de eerste plaats de aartsengel Michaël. Tegelijkertijd past de galerij ook in het hiërarchische middeleeuwse wereldbeeld als de hoger gelegen zone van de door God gegeven heerser.¹⁵⁶ Beide perspectieven komen samen in het goddelijke heilsplan. Deze combinatie van representaties is ook in Doornik aanwezig.

Daarnaast was de langsgalerij een belangrijk element in een reeks van ‘lokale apostelkerken’. Voor Doornik zullen in dit opzicht vooral de abdijkerk van Saint-Remi in Reims en waarschijnlijk ook die van Saint-Martin in Tours van bijzondere betekenis zijn geweest. Beide kerken speelden een grote rol in de geschiedenis van de Frankische Kerk. Sint Maarten gold als de apostel van Frankrijk, terwijl Remigius bij uitstek de heilige van het christelijke Frankische koningschap was. Zowel de vorstelijke als de apostolische traditie kunnen uiteindelijk teruggevoerd worden op het meest eerbiedwaardige heiligdom van de christenheid: het Heilig-Graf-complex in Jeruzalem. In dit monument voor Christus’ verrijzenis ligt de opdracht besloten het rijk Gods op aarde te realiseren: door het woord (de apostel) en door de daad (de vorst).

Met het toepassen van grote galerijen realiseerde het Doornikse kapittel een nieuw schip van grote monumentaliteit. Het gebouw kon dankzij de galerijen hoog opgetrokken worden en zo ontstond het interieur met een rijkere ruimtelijkheid. De galerijen boden aanvullende ruimte voor de liturgie. Door de keuze voor galerijen manifesteerde de kathedraal zich in de traditie van ‘apostolische’ grafbasilieken en bedevaartskerken. Dankzij de symbolische betekenis van de galerij als vorstelijk element, kon het kapittel tevens de koninklijke oorsprong van het bisdom en van de kapittelbezittingen onderstrepen.

¹⁵⁴ Impey 2008a: p.33-35.

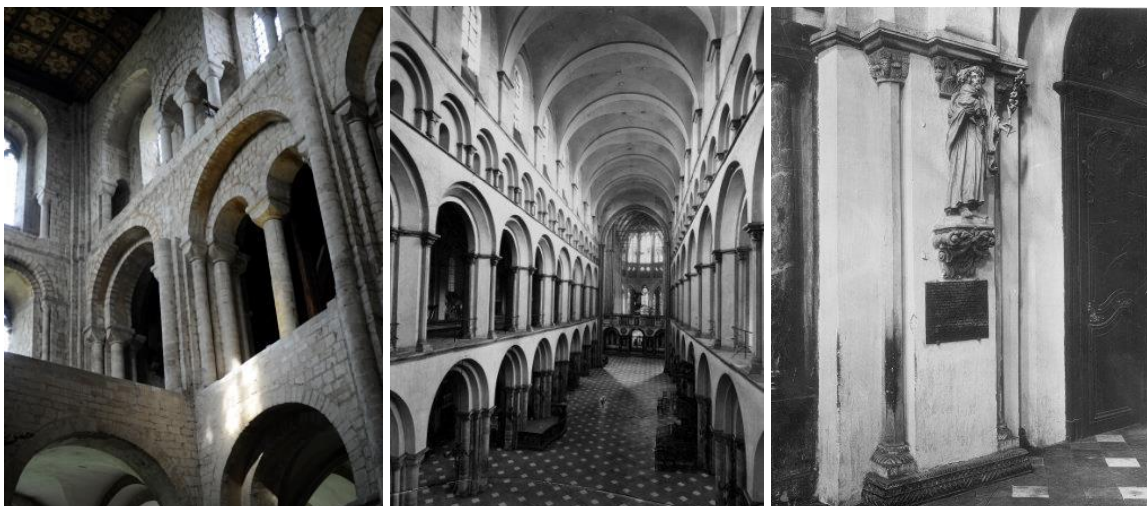
¹⁵⁵ Bernard 1983a: p.7-45.

¹⁵⁶ Mekking & Roose 2009a: p.42-45.

De galerij was een belangrijk motief in de 12de-eeuwse Noord-Franse architectuur. Van deze kathedralen is Doornik de oudst bekende. Tegen 1200 raakte de galerij in het Franse koninkrijk echter in onbruik. In het nieuwe koor van de kathedraal van Laon werd de galerij nog gehandhaafd omwille van de eenheid van de architectuur. Ook in Engeland verdween het motief van de galerij, al is het triforium in veel Engelse kathedralen aanzienlijk breder en hoger dan op het Europese vasteland. In de kathedralen van Rouen en Meaux en de kerk van Eu is de galerij nog gesuggereerd door het handhaven van de galerijboogarcade. Op dat moment waren de nieuwe koorpartijen van de kathedralen van Chartres en Soissons al volop in aanbouw; de daar ontwikkelde driedelige opstand werd de maatstaf voor de 13de eeuw. Toen het Doornikse kapittel in 1242 besloot een nieuw koor te bouwen, zal er dan ook weinig discussie zijn geweest over de vorm die dat moest krijgen. Een galerij hoorde daar niet meer bij.

3.4 Bijzondere kenmerken van de middenbeuk

Een opvallende eigenschap van het Doornikse schip is het ontbreken van een verticale geleiding die over meer dan één bouwlaag doorloopt (afb. III.3.4.1B). De vier bouwlagen die de opbouw van de middenbeuk vormen, zijn weliswaar volgens een strak ritme van traveeën boven elkaar geplaatst, maar tussen de pilaster die de westpartij afbakent en de diafragmaboog die het schip van de viering scheidt, zijn zij nergens geleed door een verticaal doorlopend element. De prominente cordonlijsten begrenzen de bouwlagen en benadrukken de horizontaliteit. De samengestelde pijlers van de verschillende niveaus zijn niet visueel met elkaar verbonden. Er zijn zelfs geen colonnetten, halfzuilen of pijlers die de volledige hoogte van een enkele laag beslaan.

III.3.4.1A links: Winchester, cathedral Church of the Holy Trinity, Saint Peter, Saint Paul, and Saint Swithun, schip (foto: wikimedia.org).

III.3.4.1B midden: schip (foto: KIK-IRPA B 3208).

III.3.4.1C rechts: schip, noordelijke zijbeuk, eerste travee (foto: KIK-IRPA B 15074).

3.4.1 De pijlervormen

Zoals in de beschrijving al bleek, kent het Doornikse schip drie karakteristieke pijlervormen: tegen de buitenmuur van de zijbeuken bevinden zich pilasters geflankeerd door colonnetten (afb. III.3.4.1C), de scheiboogarcade tussen zijbeuk en schip, wordt gedragen door pijlers op

III.3 Het schip: een majestueuze processieweg

kruisvormige grondslag met halfzuilen en colonnetten (afb. III.3.4.2D) en de galerijarcade rust op achthoekige pijlers met colonnetten (afb. III.3.4.3A).

Op begane grondniveau valt op dat de samengestelde kruisvormige pijlers met halfzuilen en colonnetten in de oksels geheel in dienst staan van de zijbeukarcade en de zijbeukgewelven. Dat is opvallend, omdat juist dit type kruisvormige pijler in veel andere kerken onderdeel is van een verticale geleding van de schipwand over meerdere niveaus (afb. III.3.4.1A & 2C). Deze pijlervorm komt vanaf het midden van de 11de eeuw in diverse varianten voor in grote delen van West-Europa, met name in Lombardije, grote delen van Frankrijk – onder meer in het Loiredal en in Bourgondië – en in het Anglo-Normandische gebied. In de regel werd een gedeelte van de pijler aan de zijde van het middenschip als halfzuil of pilaster doorgetrokken over de volgende bouwlaag, al dan niet geflankeerd door colonnetten. Dergelijke aan de Doornikse kruisvormige pijlers verwante voorbeelden zijn te vinden in de abdijkerken van Saint-Étienne in Caen en Saint-Vigor in Cérisy-la-Forêt (afb. III.3.4.2A) en in de kathedraal van Winchester. Bij deze kerken werd de halfzuil aan de zijde van het schip doorgetrokken over de gehele hoogte van de middenbeukwand tot aan het plafond.

Vanaf het einde van de 11de eeuw wordt deze pijlervorm elders steeds vaker gebruikt in verband met de overwelving van een middenschip (afb. III.3.4.2C).¹⁵⁷ Als onderdeel van een samenhangend systeem van pijlers en gewelfribben zal deze pijlervorm in allerlei gemoduleerde varianten vanaf het midden van de 12de eeuw een wezenlijke rol spelen in de architectuur die wij nu met ‘gotisch’ aanduiden. Maar in het Doornikse schip is de zeer rijke pijlervorm op de grens van schip en middenbeuk louter gericht op het dragen van de archivoltten van de zijbeukarcade.

III.3.4.2A links: Cérisy-la-Forêt, ancienne abbatiale Saint-Victor, schip (foto: JW).

III.3.4.2B midden links: Ely, Cathedral Church of the Holy and Undivided Trinity of Ely, schip (foto: JW).

III.3.4.2C midden rechts: Lessay, ancienne abbatiale Notre-Dame, schip (foto: JW).

III.3.4.2D rechts: zijbeuk van het schip (foto: JW).

De pilaster met flankerende colonnetten tegen de wanden van de zijbeuken is een minder gangbare pijlervorm. Deze vorm kan gezien worden als een segment van een kruisvormige pijler met verkorte kruisarmen en met colonnetten in de oksels daarvan.

Op galerijniveau is een geheel andere pijlervorm toegepast: een achthoekige gekantonnerde pijler met vier *en délit*-colonnetten. Deze zeldzame vorm is verwant met pijlers die vanaf 1120 werden toegepast in de kathedraal van Ely en de abdijkerk (thans kathedraal) van Peterborough. In beide kerken komen ronde pijlers voor, die worden geflankeerd door vier colonnetten. In Peterborough komen ook enkele achthoekige exemplaren voor. In het priesterkoor van de kathedraal van Canterbury (circa 1178) bevinden zich nabij het

¹⁵⁷ Belangrijke voorbeelden zijn de kerken van Saint-Étienne in Nevers, Saint-Sernin in Toulouse en de abdijkerk van Cluny III.

hoofdaltaar octogonale pijlers, die geflankeerd worden door donkere colonnetten in zwart ‘marmer’.¹⁵⁸ Achthoekige pijlers kan men ook aantreffen in de kerken van Worksop en Oxford.¹⁵⁹

III.3.4.3A links: opstand van het schip (foto: JW).

III.3.4.3B midden: Peterborough, Cathedral Church of St Peter, St Paul and St Andrew, pijler in het koor (foto: JW).

III.3.4.3C rechts: Canterbury, Christ Church Cathedral, koor (foto: wikimedia.org)

Net zoals de pijlers op de begane grond staan ook de pijlers op de Doornikse galerij louter in dienst van de boogconstructies op die bouwlaag. Hetzelfde geldt voor de nissenzone, terwijl de inwendige lichtbeuk geen verticale elementen in de vorm van pijlers of colonnetten kent. De rijkdom aan pijlervormen in het schip van de Doornikse kathedraal sluit vooral aan bij de Engelse kerkelijke architectuur van de late 11de en de 12de eeuw. Maar terwijl in Doornik de pijlers per pijlerreeks identiek zijn, kennen de Engelse kerken juist gevarieerde pijlervormen binnen dezelfde zijbeuk- of galerijarcade. De keuze, in Doornik, om iedere bouwlaag zijn geheel eigen pijlervorm te geven, benadrukt de eigenheid van iedere bouwlaag en daarmee de horizontale opbouw van de middenbeukwand.

3.4.2 De horizontale gelaagdheid van de opstand

Op zich is het ontbreken van doorlopende verticale elementen in de middenbeuk van het Doornikse schip niet zo bijzonder. In talrijke kerken uit de late 11de en vroege 12de eeuw kan men deze situatie aantreffen. Veelal gaat het om kleinere kerkgebouwen van lagere statuur met een sobere architectuur zonder sterk doorgevoerde pijlergeleding. In het Roomse Rijk ontbreekt ook bij sommige voorname kerken een verticale wandgeleding, met name in Italië. Er is wel verondersteld dat de verticale geleding in kerken vooral samenhangt met overwelling. Van belang is daarom te constateren dat er geen noodzakelijk verband bestaat tussen de aanwezigheid van doorlopende verticale elementen en het voornemen tot overwelfen. In tal van Engelse en Normandische kerken uit de 11de en 12de eeuw waar geen gewelf voorzien was, zijn wel doorlopende halfzuilen, pilasters en colonnetten aanwezig en is sprake van een sterke ritmering in traveeën (afb. III.3.4.2B).¹⁶⁰ Ook in de Dom van Speyer werden de schipwanden al bij het eerste bouwconcept van een verticale geleding voorzien, terwijl geen gewelven gepland waren.¹⁶¹ Omgekeerd is het verband sterker: bij veel kerken

¹⁵⁸ Bony 1983a: p.159-165.

¹⁵⁹ Er is een frappante formele gelijkheid tussen de Doornikse gekantonneerde pijlers en de beroemde gekantonneerde pijlers van de kathedraal van Chartres (vanaf 1195).

¹⁶⁰ Voorbeelden in Caen (Saint-Étienne, Saint-Nicolas), St Albans, Waltham Abbey, Christchurch, Blyth, Norwich, Ely en Peterborough.

¹⁶¹ Winterfeld 1993a: p.73.

waar een overwelling werd gepland, is er sprake van doorlopende halfzuilen of pilasters. Toch zijn ook hier belangrijke uitzonderingen, zoals de koorpartij van de abdijkerk van Fleury (Saint-Benoît-sur-Loire).

Naast de variatie aan pijlervormen in de Doornikse kathedraal sluit ook de rijkdom aan profileringen van de arcades en de samengestelde pijlers aan bij die in de Engelse kerken. De sterke nadruk op de horizontale lijnen in de opbouw van de schipwand is eveneens in enkele Engelse kerken terug te vinden. Ook al kennen sommige van deze gebouwen een wezenlijk andere pijlervorm of zijn zij van later datum, met Doornik hebben zij de stapeling van arcades gemeen.¹⁶²

Het ontbreken van een verticale geleding ‘was in het verleden vaak aanleiding om het Doornikse schip als ouderwets of archaisch te bestempelen.¹⁶³ Aangenomen werd dat ‘vernieuwingen’ in de architectuur, die in artistieke centra elders (Bourgondië, Normandië) hadden plaatsgevonden, het noorden van Frankrijk nog niet bereikt hadden. Een dergelijke notie van ‘ouderwets’ en ‘modern’ is echter nauwelijks bruikbaar in het kader van de studie van middeleeuwse architectuur, zoals ook anderen al hebben laten zien¹⁶⁴ en hieronder zal blijken.

Met zijn sterke horizontale accent neemt het schip inderdaad een uitzonderlijke positie in binnen de toenmalige bouwtradities in West-Europa. In plaats van te denken aan een veronderstelde ‘achterlijkheid’ van de architectuur, en dus van de opdrachtgevers en de bouwmeester van het schip, ligt het eerder voor de hand dat met het hier gaat om een bewuste keuze op basis van de betekenis van de aan het Doornikse kapittel bekende architectuur.

In tegenstelling tot de kerken in de Franse gebieden die hierboven aan de orde kwamen, is het ontbreken van een verticale wandgeleding veel gangbaarder bij kerken uit de Karolingische en de Ottoonse periode, met name – maar niet alleen – in het Roomse Rijk en vooral ook in Italië. Er zijn ook enkele belangrijke 11de-eeuwse voorbeelden in het Franse koninkrijk, zoals de abdijkerken van Saint-Remi in Reims en Montier-en-Der.¹⁶⁵

Het ontbreken van een verticale geleding is echter in de eerste plaats een belangrijke karakteristiek van de vroegchristelijke basilica’s. Van doorlopende halfzuilen of colonnetten over meerdere niveaus is in deze kerken geen sprake. In Rome zelf bleef de bouwtraditie gedurende de hele Middeleeuwen gedomineerd werd door een conservatieve houding: het vroegchristelijke basilica-concept bleef bepalend voor de kerkbouw. Het is een aspect dat noorderlingen moet zijn opgevallen in vergelijking met hun Noord-Europese kerken met veelal verticaal geritmeerde middenbeukopstand.

Dat het vroegchristelijke concept van de basilicale opzet zonder nadrukkelijke verticale geleding juist in de Karolingische en Ottoonse kerken werd gerealiseerd, kan verklaard worden uit het streven naar de *renovatio Imperii*, de politieke ambitie van de heersers om het Romeinse keizerrijk in christelijke zin te doen herleven. In de context van het ontwerpproces

¹⁶² Oudere voorbeelden zijn de abdijkerken van Gloucester en Tewkesbury. Het ontbreken van een doorlopende verticale geleding in deze kerken hangt samen met de opbouw van de zijbeukarcade uit grote, gemetselde zuilen, waarvan de ronde vorm minder geschikt is voor het toevoegen van colonnetten of halfzuilen. De kapittelkerk van Southwell, St Bartholomew in Londen en de kerk in Worksoep die alle drie een sterke horizontale opzet hebben, zijn van latere datum dan de Doornikse kathedraal.

¹⁶³ Het meest extreem in zijn afwijzing van de Doornikse kathedraal als belangrijk gebouw voor de architectuurgeschiedenis was Robert Branner (1963a: p.97). Hij kwalificeerde de kathedraal als “eclectic and provincial rather than a *force novatrice* in the formation of Gothic design.” Een recent voorbeeld van deze opvatting is te vinden in: Chantraine 1993a: p.170 en Greggersen 2000a: p.131.

¹⁶⁴ Mekking 1991a: p.293-299. Beuckers 1998a. Mekking 1998a: p.206-223.

¹⁶⁵ Ook het koor van de abdijkerk van Saint-Benoît-sur-Loire kent geen verticale geleding.

van de Doornikse kathedraal is er echter geen aanleiding om de machtspolitieke ambitie van de *renovatio imperii* als aanleiding te beschouwen voor de keuze van dit concept. Het ‘archaïsme’ in de Doornikse kathedraal kan wel verklaard worden uit de wens om te verwijzen naar de tijden van de vroegchristelijke Kerk. Juist in de kringen van de kerkhervorming, die de zaak van de Doornikse onafhankelijkheid ondersteunden (zie § II.7.5), kan het teruggrijpen op de vroegchristelijke architectuur – of wat daarvoor aan werd gezien – gezien worden als een beeld van de vroege Kerk. Een dergelijke verklaring doet meer recht aan het middeleeuwse Doornikse kerkhistorische kader, waarin geijverd werd voor het herstel van de vroegchristelijke situatie met een eigen bisschop, dan een vermeende culturele of architectonische ‘achterstandspositie’, waarvoor geen enkele aanleiding is.

De horizontaliteit van het Doornikse schip is niet het enige aspect van de kathedraal dat teruggrijpt op een eerbiedwaardige traditie binnen de kerkelijke architectuur, zo is al gebleken bij de analyse van de galerij. In het vervolg zal nog zal blijken dat ook in de volgende concepten van de Doornikse kathedraal in meerdere opzichten welbewust gebruik gemaakt is van oude bouwconcepten met voorname connotaties.

3.4.3 Galerijscheibogen zonder onderverdeling

Iedere travee van de Doornikse galerij opent zich onder één grote boog zonder onderverdeling naar het middenschip. In de 12de eeuw is dit eerder uitzonderlijk, daar de meeste galerijarcades in deze tijd een onderverdeling met een middenzuil kennen.¹⁶⁶ De galerijscheiboog met onderverdeling was in het Westen al toegepast in de Karolingische architectuur, zoals in de Akense paltskapel en zijn navolgingen. De abdijkerk van Notre-Dame in Jumièges kreeg halverwege de 11de eeuw een arcadegalerij met een onderverdeling in drie bogen, terwijl in de tweede helft van die eeuw de kerken in Tours, Limoges, Conques, Toulouse en Compostella een onderverdeling met twee boogopeningen kregen, net zoals de kathedralen van Durham en Chichester en de abdijkerken van Cérisy-la-Forêt, Saint-Germer-de-Fly en Saint-Lucien bij Beauvais. Ook de nieuwe kathedralen in Noyon, Laon en Soissons, die later in de 12de eeuw verrezen, hebben een onderverdeelde galerijarcade. Dit is het geval met bijna alle kerken met een vierdelige opstand.¹⁶⁷

Er zijn enkele voorname kerken uit de tweede helft van de 11de en het begin van de 12de eeuw die – zoals de Doornikse kathedraal – geen onderverdeling van de galerijarcade kennen, voornamelijk in Noordwest-Europa.¹⁶⁸ De belangrijkste voorbeelden komen uit het Anglo-Normandische gebied: de abdijkerken van Saint-Étienne in Caen en die van St Albans, Lanfrancs kathedraal in Canterbury en de kathedralen van Londen (St Paul’s), Norwich (afb. III.3.4.4A) en (waarschijnlijk) de 11de-eeuwse kathedralen van Bayeux, Coutances (afb. III.3.4.4B) en Rouen.¹⁶⁹ Dichter bij Doornik ligt de Sint-Vincentius in Zinnik.¹⁷⁰

¹⁶⁶ Er is sprake van *übergreifende* en *übergriffene* Bogen. Mekking 1986a: p.177-187.

¹⁶⁷ Met uitzondering van de kathedraal van Rouen, waar de schijngalerij geen onderverdeling heeft. De situatie in Fécamp is onzeker. Brockhaus 2009a: p.94.

¹⁶⁸ De galerijarcades van enkele kerken in Lombardije (waaronder de Sant’Ambrogio en San Sepolcro in Milaan) kennen ook geen onderverdeling.

¹⁶⁹ Andere voorbeelden zijn de abdijkerken van Gloucester (koor), Waltham en Tewkesbury (koor), de kerken van Blyth en Selby en de kapel van de Tower in London. Voor Coutances en Bayeux: Liess 1967a: fig.1, 8. Voor Rouen wordt dit aangenomen vanwege de keuze om de arcade van de schijngalerij in de laat-12de-eeuwse nieuwbouw ook zonder onderverdeling uit te voeren.

¹⁷⁰ De talrijke voorbeelden van niet onderverdeelde bogen in westpartijen van 9de tot 12de-eeuwse kerken zijn buiten beschouwing gelaten (bijvoorbeeld St. Vitus in Corvey). Voorbeelden die jonger zijn dan Doornik bevinden zich voornamelijk in Groot-Brittannië: de munsterkerk in Southwell, het schip van de kathedraal van Carlisle, St

III.3 Het schip: een majestueuze processieweg

III.3.4.4A links: Norwich, Cathedral Church of the Holy and Undivided Trinity, schip (foto: JW).

III.3.4.4B midden: Coutances, cathédrale Notre-Dame, achterzijde van de in de 13de eeuw opgevulde 11de-eeuwse galerijopeningen (foto: JW).

III.3.4.4C rechts: Reims, ancienne abbatiale Saint-Remi, schip (foto: JW).

Het schip van de abdijkerk van Saint-Remi in Reims kreeg aanvankelijk in het midden van de 11de eeuw een galerijarcade zonder onderverdeling. Waarschijnlijk in de loop van de 12de-eeuw werd de galerijarcade voorzien van tweelingbogen (afb. III.3.4.4C). De bogen van de oostgalerij van het transept bleven tot aan de nieuwbouw van het koor (1170-1185) zonder onderverdeling.¹⁷¹ Vergelijkbaar en mogelijk ouder dan Saint-Remi, is het slecht gedateerde – en na de Tweede Wereldoorlog grotendeels gereconstrueerde – schip van de abdijkerk van Montier-en-Der dat ook een galerij heeft met onderverdeelde bogen.¹⁷²

De keuze voor een galerijopening zonder onderverdeling was bij de bouw van de Doornikse kathedraal, zeker in Frankrijk, niet meer vanzelfsprekend. Bij nagenoeg alle kerken met langsgalerijen werd gekozen voor de rijkere vorm met een onderverdeling in twee bogen en een timpaan. In Engeland verrees gedurende de 12de eeuw nog een aantal belangrijke kerken met niet-onderverdeelde integrale galerijopeningen, al werden ook daar in de loop van de 12de eeuw steeds meer galerijarcades onderverdeeld.

3.4.4 De bijzondere ritmiek van de lichtbeuk

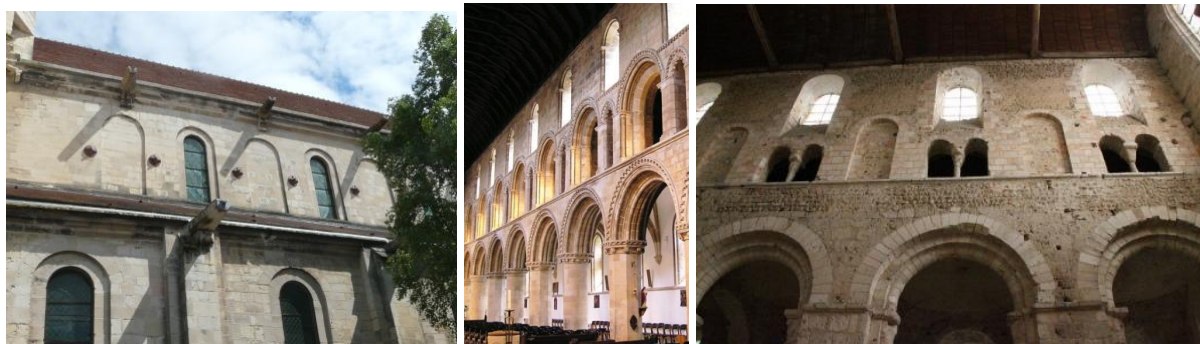
De lichtbeuk is het hoogste niveau van de vierdelige opstand. In de huidige situatie bestaat deze uit een vlakke wand onder de gewelven, waarin de vensters zijn uitgespaard. Tot 1754, toen de middenschipgewelven gebouwd werden, kende de lichtbeuk aan de binnenzijde een levendig ritme, zo bleek uit de analyse van dit bouwdeel (zie § I.3.8). Niet alleen bevonden zich schuin boven ieder lichtbeukvenster aan weerszijden kleine nissen, maar ook tussen de vensters bevonden zich, ditmaal rechtgesloten, nissen recht boven de schippijlers, dus op de travescheidingen.

Botolph's in Colchester, het schip van de abdij van Dunfermline, het koor van de kathedraal van Kirkwall, het schip van de abdijkerk van Shrewsbury. Ook de kathedraal van Roskilde in Denemarken hoort in dit rijtje. Dichter bij Doornik en mogelijk onder directe invloed ontstaan: de kathedraal van Senlis en de abdijkerk van Clairmarais en mogelijk het schip van de kathedraal van Kamerijk (opstand niet met zekerheid bekend). In de late 12de eeuw kreeg de nieuwe kathedraal van Rouen ook nog een schijngalerij, waarvan de arcade geen onderverdeling kent. Ten slotte is er een reeks van koorsluitingen, waar de galerijscheibogen geen onderverdeling kennen, doordat de pijlers in het gebogen deel van het koor dicht op elkaar staan, zodat er geen ruimte is voor een onderverdeling van de galerijarcade met een tussenzuil. Voorbeelden zijn de apsiden van de kathedralen van Atrrecht en Noyon, de Sint-Donaas in Brugge en de abdijkerk in Montier-en-Der. In deze kerken was er in de rechte delen van schip en koor wel sprake van een onderverdeling in de bogen van de galerijarcade.

¹⁷¹ Ravaux 1972a: p.51-98. Prache 1978a: p.15-24. Vergnolle 1994a: p.100. Prache 1995b: p.290-296.

¹⁷² Delhumeau 1995a: p.229-232.

Deze oorspronkelijke wandgeleding is uitzonderlijk voor de 11de en 12de-eeuwse architectuur en kent geen echte parallellen. In de Anglo-Normandische architectuur zijn enkele voorbeelden te vinden van een muur- of wandgeleding waarbij openingen of nissen niet in de as van de travee, maar in de as van de pijlers zijn geplaatst. In het schip van de abdijkerk van Bernay (1030) bevinden zich spaarvelden in de as van de schiparcadepijlers en de trekbalken van de kap, tussen de boogopeningen die uitkomen op de zijbeukzolders en de lichtbeukvensters (afb. III.3.4.5C). Bij het schip van de Saint-Nicolas in Caen (voltooid circa 1083) worden de lichtbeukvensters aan de buitenzijde geflankeerd door ondiepe blindnissen (afb. III.3.4.5A). Deze bevinden zich telkens tussen twee vensters, zodat de verticale as van de nis zich precies op de traveescheiding bevindt.

III.3.4.5A links: Caen, Saint-Nicolas, schip, exterieur (foto: wikimedia.org).

III.3.4.5B midden: Worksop, The Priory Church of Saint Mary and Saint Cuthbert. Opstand van de zuidelijke schipwand (foto: wikimedia.org).

III.3.4.5C rechts: Bernay, ancienne abbatiale Notre-Dame, opstand van het schip (foto: JW).

Een merkwaardige verspringing doet zich voor in de kerk van Worksop uit de tweede helft van de 12de eeuw (afb. III.3.4.5B).¹⁷³ De zijbeukzolderarcade van deze kerk bestaat afwisselend uit grote openingen in de as van de onderliggende scheibogen en uit smalle rondboogopeningen, die zich recht boven de middenshippijlers bevinden. De lichtbeukvensters zijn in dezelfde as als de smalle zijbeukzolderopeningen geplaatst, zodat deze vensters recht boven de middenshippijlers staan.

De genoemde voorbeelden tonen een vrij zeldzaam verschijnsel dat incidenteel is toegepast bij kerken zonder overwelling, waarbij ook een doorlopende verticale geleding ontbreekt. Het is vooralsnog onduidelijk waar dit gebruik vandaan komt en of er een specifieke betekenis aan toegekend kan worden. Het motief past in ieder geval in de algemene tendens om de muurvlakken in een kerkgebouw te voorzien van een architecturale decoratie.

3.4.5 De buitenloopgang voor de lichtbeukvensters

De loopgang voor de buitenzijde van de lichtbeukvensters is een opvallend element van het Doornikse schip. Een in de lichtbeukzone geïntegreerde loopgang aan de binnenzijde werd in de tweede helft van de 11de eeuw bij veel kerken in Normandië en Engeland toegepast.¹⁷⁴ Paul Rolland beschouwde de loopgang als een bepalend onderdeel van wat hij het dubbele muursysteem noemde.¹⁷⁵ Opgemerkt wordt dat dit dubbele muursysteem tot halverwege de 12de eeuw vooral bestond op het niveau van de lichtbeuk met een loopgang aan de binnen- of

¹⁷³ Stoll 1966: p.346.

¹⁷⁴ Rolland 1940a: p.169-188.

¹⁷⁵ Rolland 1940a: p.169-188.

III.3 Het schip: een majestueuze processieweg

buitenzijde.¹⁷⁶ Alleen in uitzonderlijke gevallen, zoals bij een aantal transeptgevels of in vieringtorens, is er in deze tijd sprake van een dubbel muursysteem over meerdere bouwlagen. Dit zou veranderen met de opkomst van het triforium. Vanaf het tweede kwart van de 12de eeuw was er door het gebruik van het triforium steeds vaker sprake van meerdere bouwlagen met een dubbel muursysteem.

Bij de Engelse en Normandische voorbeelden gaat het in alle gevallen om een loopgang aan de binnenzijde en bevindt de opening van de lichtbeukvensters zich in het vlak van de buitenmuur (afb. III.3.4.6D). Een buitenloopgang onder het dak werd, al vóór de bouw van het Doornikse schip, toegepast bij de apsiden van een aantal kerken in het Roomse Rijk, meestal als een zogenaamde dwerggalerij. Deze kleine galerijen komen sinds het einde van de 11de eeuw voor aan de met bogen gelede apsis van een aanzienlijk aantal kerken, vooral in de Rijnvallei en Noord-Italië, waar zij hun primaire betekenis ontleen aan de relatie met de keizerlijke erfenis van Karel de Grote.¹⁷⁷ Daarnaast kan de dwerggalerij, in combinatie met de bogengeledingen van de koorapsis, verwijzen naar de gestapelde arcades van de Anastasis-rotonde, die hierboven al ter sprake kwam.¹⁷⁸ De plaats en de formele aard van een dergelijke dwerggalerij is erg verschillend van de loopgang aan de buitenzijde van het Doornikse schip. In de meeste gevallen bevindt deze galerij met loopgang zich boven het apsisgewelf van het koor.¹⁷⁹ Dwerggalerijen werden ook niet gecombineerd met een lichtbeuk.

Een galerij die wel een zekere formele gelijkenis vertoont met die van de Doornikse kathedraal, is de buitengalerij aan het transept van de kathedraal van Speyer van omstreeks 1100 (afb. III.3.4.6A). Enkele Italiaanse kerken zoals de kathedraal van Modena en Trento hebben een smalle buitengalerij langs de zijgevel van het schip. Andere kerken hebben een of meerdere loopgangen tegen de westfaçade of rond de apsis. Maar in de meeste gevallen gaat het om buitengalerijen onder de daklijst zonder relatie met lichtbeukvensters. Zij staan in vorm en plaats ver af van de Doornikse kathedraal.¹⁸⁰

III.3.4.6A links: Speyer, Dom, zuidelijke transeptarm (foto: JW).

III.3.4.6B midden links: Como, San Fidele, apsis (foto: JW).

III.3.4.6C midden rechts: Modena, Duomo San Geminiano, zuidzijde (foto: JW).

III.3.4.6D rechts: Norwich, Cathedral Church of the Holy and Undivided Trinity, interieur, loopgang van de noordelijke middenschipswand (foto: JW).

III.3.4.6E links onder: Oudenaarde, Onze-Lieve-Vrouwe van Pamele (foto: wikimedia.org).

¹⁷⁶ Met name in enkele Engelse kerken is er in het transept sprake van een dubbel muursysteem over meerdere bouwlagen. In sommige kerken met een galerij in het schip kreeg het transept op galerijniveau een loopgang in de dikte van de muur. Voorbeelden zijn de abdijkerk van Saint Albans en de kathedraal van Norwich.

¹⁷⁷ Mekking 1986a: p.138-144.

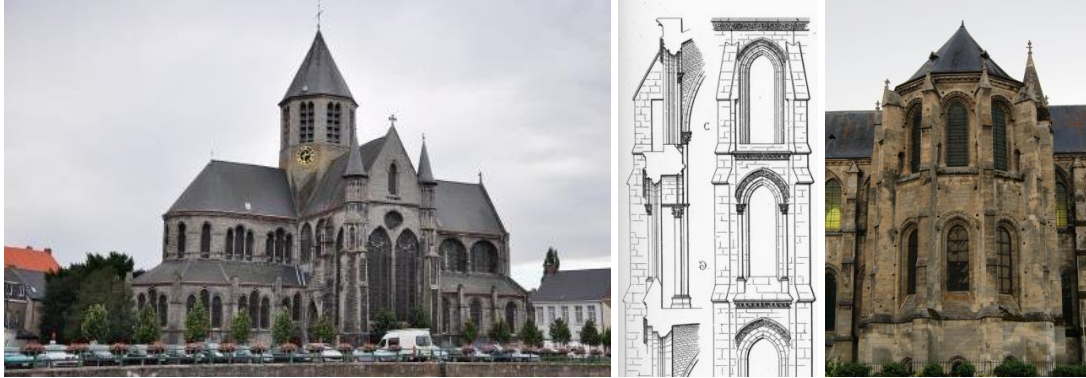
¹⁷⁸ Bandmann 1953a: p.28-46.

¹⁷⁹ Een ander voorbeeld van een buitengalerij is aan de heilige Godehard gewijde bisschoppelijke kapel tegen de noordzijde van de Dom van Mainz, alwaar zich een heersersloge bevindt.

¹⁸⁰ Andere latere voorbeelden in Schoenenwerd (CH), bij de apsiden van de kathedraal van dom Modena en Pisa, de San Frediano en Santa Maria Forisportam in Lucca en de St. Simeon (in de Porta Nigra) in Trier, verder aan de apsis en de westfaçade van de San Michele in Foro in Lucca en de Santa Maria delle Pieve in Arezzo.

III.3.4.6F midden onder: Laon, cathédrale Notre-Dame, opstand van de apsis van de noordelijke transeptkapel op de verdieping (foto: King 1858a: plate 4).

III.3.4.6G rechts onder: Soissons, ancienne abbatiale Saint-Léger (foto: wikimedia.org, Yoann Gonthier).

De Doornikse kathedraal is de oudste bekende kerk waarbij aan de buitenzijde een loopgang voor de lichtbeukvensters van het schip is toegepast. Het motief werd vele malen nagevolgd, in het bijzonder binnen het eigen bisdom en de aangrenzende regio. De Sint-Jakobskerk, de Sint-Niklaas en de Sint-Kwinten zijn voorbeelden in de stad Doornik zelf. Elders in het bisdom liggen de Sint-Niklaas in Gent en de Sint-Donaas in Brugge. Aan de Schelde tegenover Oudenaarde, net in het voormalige bisdom Kamerijk, kan de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Pamele (afb. III.3.4.66E) genoemd worden.

Het motief zou in de late 12de eeuw bij verschillende Noord-Franse kathedralen en andere belangrijke kerken worden toegepast: aan het transept van de kathedraal van Noyon, het koor van de kathedraal van Atrecht en mogelijk het transept van de kathedraal van Kamerijk. Het koor van de Saint-Léger van Soissons (afb. III.3.4.6G) en de dubbelkapellen tegen de oostwand van het transept van de kathedraal van Laon (afb. III.3.4.6F) kregen een buitenloopgang voor de lichtbeukvensters, waarbij verbindende doorgangen in de steunberen waren uitgespaard. Een vergelijkbare loopgang aan de buitenzijde werd gerealiseerd bij meerdere grote kathedralen: Soissons (vanaf 1195), Bourges (schip, na 1215), Reims (vanaf 1211) en Amiens (vanaf 1220). Bij deze kerken was echter geen sprake meer van een overdekte loopgang, laat staan van een dubbele muur op lichtbeukniveau, zoals bij het schip van de Doornikse kathedraal. Het motief van een loopgang voor de vensters bouwde echter wel degelijk voort op het principe van de dubbele muur met loopgang ertussen. Bij al deze kerken ligt de loopgang voor de lichtbeukvensters namelijk recht boven die van het triforium. Twee boven elkaar gelegen loopgangen waren op deze wijze al gerealiseerd in de 12de-eeuwse oostpartij van de Doornikse kathedraal. In Doornik werd de loopgang bij het 13de-eeuwse koor opnieuw toegepast: in het verlengde van het transept kreeg de koorlichtbeuk een loopgang buiten voor de vensters. Het succes van de loopgang kan waarschijnlijk verklaard worden uit het feit dat op deze wijze de hogere delen van de steeds grotere kerkgebouwen goed bereikt konden worden. Zij boden met name de mogelijkheid om eenvoudiger bij de lichtbeukvensters te komen. Als kwetsbaarste onderdeel van de opstand moesten zij immers regelmatig gerepareerd worden om het gebouw water- en winddicht te houden.¹⁸¹

3.4.6 De arcadeversiering van het exterieur

Niet alleen in het inwendige, maar ook aan de buitenzijde wordt het schip van de Doornikse kathedraal geleed door verschillende reeksen van boven elkaar gelegen bogen (afb.

¹⁸¹ Daarnaast kon de uitholling van de massieve muren een materiaalbesparing betekenen.

III.3 Het schip: een majestueuze processieweg

III.3.4.7B). In de beschrijving van dit gedeelte van de kerk zijn deze al uitvoerig geanalyseerd (zie § I.3). Op het eerste niveau van de schipwand zijn de zijbeukvensters omkaderd door bogen die rusten op colonnetten met kapitelen. Op galerijniveau wordt dit motief hernomen met verdubbeling van het aantal bogen, omdat ook op de steunberen een boog op zuiltjes als decoratie is aangebracht. Op lichtbeukniveau is de dikke muur door een loopgang verdeeld in een binnenschil, waarin zich de vensters bevinden, en een buitenschil, die geheel is opengewerkt in de vorm van reeksen zuiltjes die een architraaf dragen. Ter hoogte van ieder venster wordt deze colonnade onderbroken door een grote boog. Deze decoratie van het uitwendige van het schip leidt in verticale zin naar een climax, een ‘Steigerung’: hoe hoger, hoe rijker gedecoreerd. Dit principe is ook in sommige torens toegepast.

III.3.4.7A links: Caen, Saint-Étienne, schip, exterieur (foto: wikimedia.org)

III.3.4.7B rechts: Tournai, cathédrale, exterieur van het schip aan de zuidzijde (foto: JW).

Het is interessant om deze buitengeleding van het Doornikse schip in breder verband te beschouwen. Een opvallende ontwikkeling in de religieuze architectuur van de 11de eeuw is namelijk de toenemende geleding van muurdelen, die ook al bij het interieur gesignaleerd is. Vlakke muurdelen, zowel in het interieur als aan het exterieur, werden steeds vaker voorzien van een architectonische decoratie in de vorm van bogen, nissen, lijsten en profielen. Vooral het gebruik van bogenreeksen aan het exterieur werd in deze tijd steeds gangbaarder. In het interieur waren deze muurdelen eertijds vaak versierd met wandschilderingen of mozaïeken, maar aan de buitenzijde betekende deze nieuwe vorm van decoratie een belangrijke stap in de architecturale verrijking van dit gedeelte van het kerkgebouw.

De oorsprong van deze bogenreeksen ligt waarschijnlijk in het Middellandse Zeegebied. In de vroegmiddeleeuwse kerken van Constantinopel, Rome, Milaan en Ravenna zijn er reeds voorbeelden van te vinden. Ook uit latere eeuwen zijn er wel voorbeelden, maar deze zijn relatief schaars.¹⁸² Vanaf de 11de eeuw wordt het motief aan apsiden en façades gangbaar in West-Europa.¹⁸³

De wijze waarop bogenreeksen aan de Doornikse kathedraal zijn toegepast sluit, zoals gezegd, vooral aan bij de bouwkunst in Normandië en Engeland. Het schip van de Saint-Étienne in Caen is daar een vroeg voorbeeld van (afb. III.3.4.7A). De zijbeuk- en galerijvensters van deze kerk zijn aan de buitenzijde voorzien van een verder niet-gedecoreerde omkadering, maar op lichtbeukniveau zijn zij onderdeel van een doorlopende bogenreeks die de lichtbeukvensters omgeeft. Ieder venster wordt hier geflankeerd door twee blindbogen. De omkadering van vensters door middel van een boog, gedragen door zuiltjes

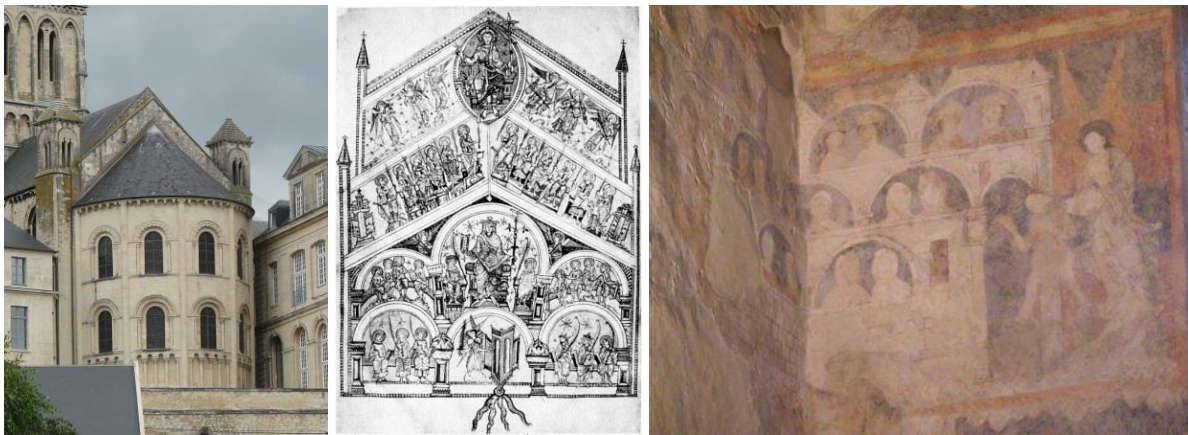
¹⁸² Vergnolle 1994a: p.114-115.

¹⁸³ Zie over spaarnissen en blindbogen: Sedlmayr 1985a: p.80-81. Mekking 2007a: p.69-76. Beseler & Roggenkamp 1954a: p.61-62, 108-109.

met kapiteel, werd ook toegepast in de crypte (circa 1090) en de erboven gelegen apsis (1100-1110) van La Trinité in Caen (afb. III.3.4.8A).¹⁸⁴

De versiering van gevels nam in de late 11de en de 12de eeuw een grote vlucht in de Anglo-Normandische territoria, waarbij er in Engeland in de loop van de 12de eeuw sprake was van een *horror vacui* waarbij geen muurvlak onbenut werd gelaten om bogenreeksen aan te brengen, zoals in het geval van de kathedraal van Ely en de abdijkerk van Peterborough.

Zoals opgemerkt komen schema's van gestapelde reeksen bogen in de loop van de 11de eeuw steeds vaker voor aan kerkgevels, om te beginnen bij apsiden en façades.¹⁸⁵ Interessant is de parallel in het gebruik van dit motief in miniaturen, waar gestapelde arcades verschijnen in uitbeeldingen van de Tempel van Salomon en het Hemelse Jeruzalem.¹⁸⁶ Dit is zeer expliciet in een aantal openingsminiaturen van *De civitate Dei* (*Over de stad Gods*) van Augustinus (afb. III.3.4.8B). Ook in de monumentale kunsten komen gestapelde arcades voor in uitbeeldingen van het Hemelse Jeruzalem (afb. III.3.4.8C).¹⁸⁷

III.3.4.8A links: Caen, ancienne abbatale de La Trinité, exterieur van de apsis (foto: JW).

III.3.4.8B midden: Openingsminiatuur in een handschrift van Aurelius Augustinus, *De civitate Dei*, Firenze, Biblioteca Medici-Laurenziana, Plu.XII f.2v (foto naar: Klinkenberg 2010a: p.90).

III.3.4.8C rechts: Le Puy-en-Velay, chapelle Saint-Michel-d'Aiguille, muurschildering met het Hemelse Jeruzalem (foto: JW).

Onderzoek naar de beeldtradities waarbinnen gestapelde arcades voorkomen, wijst erop dat deze zich in eerste instantie voordoen in de architectuur en pas later in de beeldende kunsten. Emanuel Klinkenberg heeft laten zien dat de gestapelde arcades hun betekenis ontleenen aan gebouwde navolgingen van de Salomonische tempel, waaronder de Hagia Sophia en de Hagios Polyuktos in Constantinopel (afb. III.3.4.9A) en de Akense paleiskerk (afb. III.3.4.9B). Wellicht moet in de Anastasis-rotonde (afb. III.3.4.9C), die ook aan de Salomonische Tempel gelijkgesteld werd, de oorsprong van het verwijzende gebruik van gestapelde arcades gezocht worden.¹⁸⁸ De stapeling van arcades vormt namelijk ook een belangrijk motief in latere, gebouwde navolgingen van de Heilig Grafkerk. Enkele aansprekende voorbeelden hiervan zijn de Saint-Sauveur in Charroux (vanaf 1018, afb.

¹⁸⁴ Baylé 1997b: p.53. Evenals aan de abdijkerk van Lessay (vanaf 1090) (Baylé 1997b: p.97).

¹⁸⁵ De arcadestapeling werd overigens ook toegepast in wereldlijke gebouwen, zoals paleizen en burchten. De aardse machthebbers beschouwden zichzelf immers ook als onderdeel van het goddelijk heilsplan en hun residenties vormden daarmee ook een voorafbeelding van de Hemelse orde.

¹⁸⁶ Klinkenberg 2010a: p.100-113.

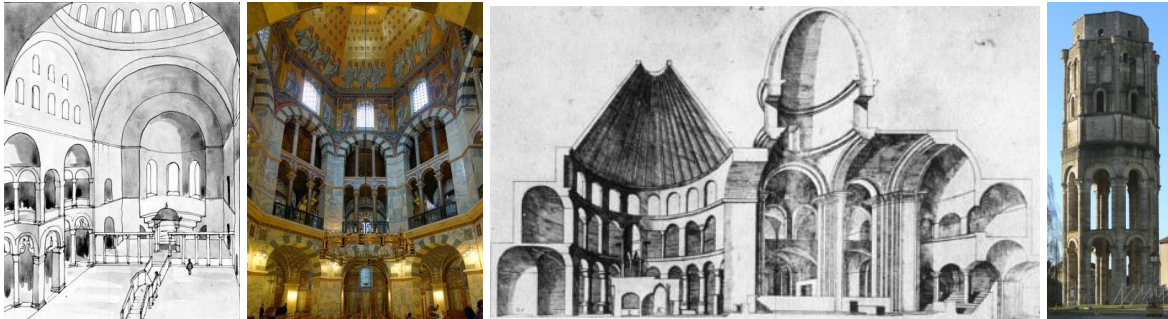
¹⁸⁷ Gestapelde bogen komen ook voor in handschriften als omkadering voor canontafels of genealogieën, waar dit patroon als ordenend principe gebruikt is, maar ook hier kan er verband zijn met tempeluitbeeldingen. Klinkenberg 2010a: p.114.

¹⁸⁸ Klinkenberg 2010a: p.115-117, 140-141.

III.3 Het schip: een majestueuze processieweg

III.3.4.9D), de Saint-Bénigne in Dijon (1001-1018) en het baptisterium in Pisa (vanaf 1157) zijn.¹⁸⁹

Tegelijkertijd gold de Anastasis-rotonde als een voorafbeelding van het Hemelse Jeruzalem. Met zijn omtrek van 144 el had de rotonde de in Openbaringen 21, 17 vermelde omvang van de Hemelstad. Dat gestapelde arcades bij uitstek geschikt waren om de Hemelse Stad mee aan te duiden, blijkt ook uit de toepassing in Laatste Oordeel-portalen, waar de architectuur van de Hemelstad vaak dit kenmerk heeft.¹⁹⁰

III.3.4.9A links: Interieur (naar het oosten) van de Hagios Polyuktos (524-527) in Constantinopel.

(Reconstructie: Harrison 1989a: fig. 167).

III.3.4.9B midden links: Aachen, Dom, voormalige paleiskerk (foto: wikimedia.org).

III.3.4.9C midden rechts: Jeruzalem, reconstructie van de Anastasis-rotonde, lengtedoorsnede, gravure uit 1609 (foto: Krautheimer 1969a, fig. 30).

III.3.4.9D rechts: Charroux, ancienne abbatiale Saint-Sauveur, kern van de rotonde (foto: wikimedia.org).

De toepassing van gestapelde arcades in de Doornikse kathedraal kan gesitueerd worden binnen deze tendensen. Vooral in het interieur, maar ook aan het exterieur van de kathedraal, is dit structurerende beeldschema prominent aanwezig. Aldus onderstreepden de gestapelde arcades dat de kathedraal een representatie was van de Tempel en van het Hemelse Jeruzalem, en aldus zijn plaats had in de goddelijke ordening van de aardse maatschappij die ook in de architectuur tot uitdrukking kwam.

3.5 De vieringtoren

De huidige vieringtoren behoort tot de drieapsidenaanleg. Maar het eerste concept van de 12de-eeuwse kathedraal omvatte ook al een vieringtoren, zo is gebleken uit de bouwgeschiedenis. De duidelijkste aanwijzing dat een vieringtoren van meet af aan voorzien was, vormen de zware, samengestelde vieringpijlers aan de oostzijde van het schip (zie § I.5.3.4). Hoe deze bij het vroeg-12de-eeuwse concept van de tweetorenfaçade en het schip behorende vieringtoren er precies uit had moeten zien, is niet meer te achterhalen. Een aantal vieringstorens van met de Doornikse kathedraal verwante gebouwen kan wel een indruk geven wat voor vieringtoren er in Doornik aanvankelijk gepland was.

De vieringtoren als middelpunt van het kerkgebouw

De vieringtoren bekroont de kruising van de twee axiale hoofdruimtes van de kathedraal en vormt op die manier het compositorische middelpunt van het gebouw. Het motief van een

¹⁸⁹ Andere aansprekende voorbeelden uit de 12de eeuw zijn de Holy Sepulchre Church in Cambridge en de kerk van Neuvy-Saint-Sépulcre in de Berry.

¹⁹⁰ Over arcades en gestapelde arcades bij de uitbeelding van het Hemelse Jeruzalem in portalen: Westerman 2005a: p.155-172.

centraliserend element dat de intersectie van de armen van een kruisvormige plattegrond benadrukt, behoort tot de oudste motieven van representatieve architectuur.¹⁹¹ In de christelijke kerkbouw komt het benadrukken van de viering in de vorm van een koepel of toren al zeer vroeg voor, in het bijzonder bij gebouwen met een centraliserende grondslag. Soms stond onder de vieringtoren een altaar of bevond zich er een heiligengraf, maar voor de symbolische betekenis van de toren was dit niet doorslaggevend. Deze markeert immers het (kosmische) snijpunt van de kruisvormige plattegrond van het totale kerkgebouw. Als centraliserend element is de vieringtoren ook verwant aan gebouwen op centraliserende grondslag, zoals mausolea en doopkapellen.¹⁹² Net zoals deze bouwtypen zijn vieringtorens dikwijls op een achthoekige plattegrond opgetrokken.

In Doornik is de op een rechthoekige plattegrond gerealiseerde vieringtoren een lantaarn die van grote hoogte licht brengt in de kern van het gebouw en zo in de binnenruimte het hart van de kruisvormige kerkplattegrond benadrukt. Tegelijkertijd is de toren als het ware een baldakijn dat het kerkgebouw als bijzonder heilig oord aanduidt, beschermt en verheft. Het gegeven van het baldakijn gaat terug op oeroude gebruiken om het heilige (de haard, de troon, het graf, het altaar) te beschermen en te eren, in zijn oudste vorm als een met doeken van kostbare stof (*baldak*) gedekte constructie die door vier palen werd gedragen.¹⁹³ Het bekendste voorbeeld is de Verbondstent van de Israëlieten in de woestijn (Exodus 25 en 26).¹⁹⁴

III.3.5.1A links: zogenaamd ciborium van Angilbertus, 9de eeuw, Sant' Ambrogio in Milaan (foto: JW)

III.3.5.1B midden: Vieringtoren in de kerk van San Pedro de la Nave, Campillo (Zamora) (foto: wikimedia.org).

III.3.5.1C rechts: maquette van de laatantieke kathedraalgroep, Trier (foto: wikimedia.org).

De tent of het baldakijn verbeeldt door zijn overhivende vorm en functie het hemelgewelf. Algemeen wordt aangenomen dat de vieringtoren in de kerkbouw is voortgekomen uit het altaarbaldakijn of *ciborium* dat in veel vroegchristelijke kerken over het altaar stond. Het plaatsen van een dergelijk ciborium gaat terug tot de eerste openbare kerkstichtingen: keizer Constantijn schonk een baldakijn voor het altaar van de Lateraanse basiliek.¹⁹⁵ Het gebruik van een ciborium boven een altaar, vooral het hoofdaltaar, kwam overal in Europa voor, maar nergens op zo'n grote schaal en zo langdurig als in Italië (afb. III.3.5.1A).

¹⁹¹ Zowel in de bouwkunst van het Midden-Oosten als Europa. Mekking 2009a: p.37-38. Paskaleva 2009a: p.96-97.

¹⁹² Reinle 1976a: p.204-213. In dubbelkorige kerken met oost- en westtransept kan er sprake zijn van twee vieringtorens, zoals de St. Michael in Hildesheim. De kathedraal van Ely heeft een oostelijke vieringtoren en daarnaast een centrale toren boven het westtransept.

¹⁹³ Bandmann 1998a: p.191-192.

¹⁹⁴ In de Hagia Sophia in Constantinopel verwijzen de op de pendentieven van de centrale koepel aangebrachte afbeeldingen van cherubijnen evenzeer naar de beschrijving van de Verbondstent in Exodus 25-26.

¹⁹⁵ Reinle 1988a: p.21-22.

III.3 Het schip: een majestueuze processieweg

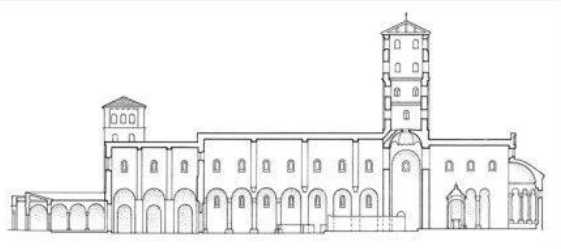
In het middeleeuwse Noordwest-Europa werd juist de vieringtoren een wijd verbreid architectuurmotief, terwijl het altaarciborium er minder voorkomt. Het is een belangrijk argument voor de stelling dat de vieringtoren de functie van het altaarbaldakijn kon overnemen.¹⁹⁶

De nauwe verwantschap tussen de vieringtoren en het *ciborium* blijkt ook uit de taal. Gregorius van Tours schreef dat bisschop Apollinaris van Clermont begin 6de eeuw een ciborium boven het altaar van de Sint-Antolinuskerk in Clermont bouwde en gebruikte daarvoor het woord *turris*, toren.¹⁹⁷ In Nantes voltooidde bisschop (549-582) Felix de kathedraal die zijn voorganger was begonnen en bouwde, aldus Gregorius, een monumentale toren, *turris*, hetzelfde woord waarmee hij eerder het ciborium aanduidde.¹⁹⁸

Vieringtorens in West-Europa

De 6de-eeuwse herbouw van de laat-4de-eeuwse kathedraal van Trier door bisschop Niketius kreeg een torenachtige constructie op de kruising (afb. III.3.5.1C), waarvan aangenomen wordt dat deze van ramen was voorzien en licht in het gebouw bracht.¹⁹⁹ Vroege vieringtorens zijn in West-Europa bewaard gebleven in de 7de en 8ste-eeuwse Visigotische en Asturische kerkbouw op het Iberisch schiereiland. Het betreft kerken van bescheiden afmetingen, waarvan de plattegrond gebaseerd is op een Grieks kruis, hetgeen verwijst naar een funeraire functie (afb. III.3.5.1B).²⁰⁰ De architectuur ervan doet sterk denken aan Laat-antieke en Byzantijnse mausolea, zoals dat van Galla Placidia in Ravenna.

Vanaf de Karolingische tijd markeert de vieringtoren steeds vaker de kruising van schip en transept van voorname kerkgebouwen.²⁰¹ Aanvankelijk is er meestal geen verbinding tussen het inwendige van de toren en de eronder gelegen kerkruimte, maar steeds vaker kreeg de vieringtoren de vorm van een lantaarn, die zich op de viering boven het kerkgebouw verhief.

III.3.5.2A links: St. Michael, Hildesheim, begin 11de eeuw (foto: wikimedia.org).

III.3.5.2B midden: reproductie uit 1612 van een 11de-eeuwse tekening van de abdij van Centula/ Saint-Riquier (foto: wikimedia.org).

III.3.5.2C rechts: Cluny, reconstructie van de laat-10de-eeuwse abdijkerk (tekening: K.J. Conant).

De reconstructie van de grote, laat-8ste-eeuwse abdijkerk van Centula kent twee veelhoekige vieringtorens, die waarschijnlijk naar de kerkruimte geopend waren.²⁰² Ook van andere kerken uit de 9de en 10de eeuw is bekend dat zij een vieringlantaarn hadden, zoals de hofkapel van Germigny-des-Prés (afb. III.5.2.4.4A en 4B) en de kloosterkerken van Oberzell &

¹⁹⁶ Bandmann 1998a: p.191. Ook een beknopt overzicht van de *ciboria* buiten Italië bevestigt deze indruk. Uitzonderlijk zijn de vrijstaande, vierzijdige *ciboria* boven een hoofdaltaar buiten Italië en haar directe invloedssfeer. Kroesen 2013a: p.189-222.

¹⁹⁷ GREGORIUS TURONENSIS 1885a: p.81-82.

¹⁹⁸ Heitz 1987a: p.90-91. Monteil 2013a: p.23.

¹⁹⁹ Het gaat om de zogenaamde Bau IV. Zink 1980a: p.29-30.

²⁰⁰ Een voorbeeld is San Fructuoso in Montelios bij Braga (Portugal). Untermann 2006a: p.69.

²⁰¹ Vooral bekend uit beschrijvingen en van miniaturen, zoals de aanbodingsminiatur van het evangeliarium van Egmond (Den Haag, KB, hs.76 F 1). Kozok 2004a: p.95.

²⁰² Bernard 2009a passim.

Mittelzell (afb. III.4.2.B) op het eiland Reichenau. In de vroege 11de eeuw werden vieringtorens gebouwd op abdijkerken als die van St. Michael in Hildesheim en Limburg an der Haardt, in Hildesheim zowel boven de westelijke als de oostelijke viering.²⁰³ In Frankrijk zijn uit deze tijd voorbeelden bekend van een vieringlantaarn bij de kathedraal van Orléans en de kerken van Perrecy-les-Forges, Saint-Vorles in Châtillon-sur-Seine en Saint-Sauveur in Redon.²⁰⁴ Of de vieringtoren van de abdijkerk van Cluny II ook naar de eronder gelegen kruising geopend was, is onbekend.²⁰⁵

In Fontenelle (Saint-Wandrille) is sprake van een *turris in media basilica* (een toren in de as van de kerk).²⁰⁶ Weinig is met zekerheid te zeggen over het uiterlijk van deze kerk.

Onduidelijk is bijvoorbeeld of de toren naar beneden toe geopend was. Dat geldt ook voor de eerste fase van de kathedraal van Speyer (circa 1040, Speyer I), waar ook een vieringtoren toe behoorde, die later werd vervangen.²⁰⁷

Vanaf de 11de eeuw komen vieringtorens veelvuldig voor bij grote kerken in West-Europa. Opvallend is dat in de 11de eeuw in Normandië bijna alle belangrijke kerken van het hertogdom een grote vieringtoren kregen.²⁰⁸ Een van de oudste, nog gedeeltelijk bewaarde, grote vieringtorens die naar beneden toe geopend is, is de indrukwekkende toren van de omstreeks 1050 gebouwde Onze-Lieve-Vrouwekerk van de abdij van Jumièges.²⁰⁹

Onder Normandische invloed werden in Engeland grote vieringtorens gebouwd, mogelijk als eerste bij de abdijkerk van Westminster.²¹⁰ Na de Normandische verovering in 1066 kregen de meeste belangrijke abdijkerken zoals die van St Albans en Gloucester en kathedralen zoals die van Canterbury, Winchester en Norwich, een vieringtoren.²¹¹ Al deze vieringtorens hebben een vierkante of rechthoekige grondslag en de meeste zijn als lantaarn op de kerkruimte geopend. De aanzet van de bogen die de toren dragen, bevindt zich ter hoogte van de lichtbeukvensters van schip en transept.

Mogelijk naar Anglo-Normandisch voorbeeld kregen ook in Vlaanderen en Brabant belangrijke kerken een vieringtoren, zoals de abdijkerken van Gent en de kapittelkerk van Zinnik/Soignies. In deze gebieden waren al in de Karolingische tijd voornamelijk kerken met een vieringtoren uitgerust, zoals de kerk van Saint-Riquier in Centula. Ook de abdijkerk van Sint-Bertijns had een vieringtoren.²¹² De vieringtorens bij belangrijke kerken in Vlaanderen en Brabant werden in de 12de en 13de nagevolgd bij talrijke andere kerken in deze regio.²¹³ In navolging van de Doornikse kathedraal kregen in Noord-Frankrijk meerdere kathedralen in de tweede helft van de 12de eeuw een vieringtoren (Atrecht, Kamerijk, Laon, Terwaan).²¹⁴

²⁰³ Bij de St. Michael in Hildesheim zijn de vieringtorens op vierkante grondslag – in de huidige gereconstrueerde situatie – niet naar de kerkruimte geopend. Bij de abdijkerk van Limburg wordt een achzijdige vieringlantaarn gereconstrueerd.

²⁰⁴ Orléans: Ottaway 1987a: p.256-257. Redon: Tillet 1982a: p.75-79. Châtillon-sur-Seine: Vergnolle 1989a: p.53-76.

²⁰⁵ Conant 1971b: p.10-12.

²⁰⁶ MIRACULI SANCTI WANDREGESILI 1727a: p.282. Zie voor de betekenis van *in media*: Oswald 1969a en Luchterhandt 2007a.

²⁰⁷ Kubach & Verbeek 1989a: p.104-105.

²⁰⁸ Chaix 2011a: passim. De meeste van deze torens kregen een vieringlantaarn, die licht bracht in de kerk. De vieringtorens van La Trinité in Caen, Saint-Vigor in Cérisy-la-Forêt waren niet geopend naar de kerkruimte.

²⁰⁹ De Saint-Étienne in Caen moet een indrukwekkende 11de-eeuwse vieringtoren gehad hebben. Deze stortte in de 16de eeuw in en werd vervangen. Chaix 2011a: p.252.

²¹⁰ Zoals prachtig te zien op de afbeelding van de abdijkerk op het geborduurde wandkleed van Bayeux.

²¹¹ Het was de Normandisch georiënteerde koning Edward de Belijder die de nieuwe abdijkerk van Westminster liet bouwen. De kathedralen van Winchester en Canterbury moeten indrukwekkende 11de-eeuwse vieringtorens gehad hebben. In Canterbury werd deze in de late Middeleeuwen vervangen. De toren in Winchester stortte in 1107 in, niet lang na de bouw.

²¹² Héliot 1953b: p.93-96.

²¹³ Deléhouzée e.a. 2000a: p.109-123.

²¹⁴ De kathedraal van Noyon kreeg halverwege de 12de-eeuw geen vieringtoren.

III.3.5.3A links: Doornik, Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, vieringtoren (foto: JW)

III.3.5.3B midden links: St Albans, vm. abdijkerk (vm. bisdom Lincoln), vieringtoren (foto: wikimedia.org).

III.3.5.3C midden: Norwich, kathedraal, vieringtoren vanuit het zuiden (foto: JW).

III.3.5.3D midden rechts: Norwich, kathedraal, vieringtoren, interieur (foto: JW).

III.3.5.3E rechts: Montivilliers (vm. aartsbisdom Rouen), Notre-Dame, gewelf vieringtoren (foto: Musset 1985a).

Vieringlantaarn en vieringtoren

Er zijn vieringtorens waarvan de binnenruimte is geopend op de kerkruimte en de vensters daglicht in het interieur brengen en er zijn torens die afgesloten zijn van de binnenruimte van het kerkgebouw. In het eerste geval kan ook gesproken worden van een vieringlantaarn. Het Frans maakt onderscheid tussen een *tour lanterne* (vieringlantaarn) en *tour de croisée* (vieringtoren).²¹⁵ De gesloten toren kon als klokkentoren dienstdoen. Sommige vieringtorens, zoals die van Jumièges, St Albans en Norwich, kennen een combinatie van beide vormen: de benedenzone van de toren heeft vensters en zorgt voor licht in de kerkruimte, terwijl de bovenzone van de toren achter de galmgaten een klokkenstoel herbergt.²¹⁶

De vieringtoren van Doornik is in zijn huidige gedaante een vieringlantaarn die past in de Anglo-Normandische traditie. De opbouw van de muren van de toren met een dubbele wand waartussen zich een loopgang bevindt, wijst op de receptie van Normandische en Engelse voorbeelden. Een opvallend verschil met de meeste Anglo-Normandische torens is dat in Doornik de vensters zich in de binnenmuur bevinden, zodat de twee boven elkaar gelegen loopgangen in de buitenruimte liggen. De Doornikse vieringtoren volgt wat dit betreft de opzet van de lichtbeuk van het schip in de eigen kathedraal (zie § I.3.2). Buitenloopgangen bij torens waren overigens ook toegepast bij de westtorens van de kathedraal van Trier en de vieringtoren van de Dom van Speyer.²¹⁷ Naast de Anglo-Normandische vieringtorens kan ook gewezen worden op de zogenaamde bedevaartskerken (Tours, Limoges, Toulouse, Conques en Santiago). Ook zij hadden een vieringtoren, zij het steeds op achthoekige grondslag.

Het bouwen van een vieringtoren was geen sinecure. In Winchester was de laat-11de-eeuwse vieringtoren in 1107 ingestort en ook in andere kerken zou de vieringtoren het begeven.²¹⁸ Opvallend aan de Doornikse lantaarn, die omstreeks 1150 gebouwd werd (zie § I.5.6.13), is dat deze overwelfd is met een kruisribgewelf. De sluitsteen bevindt zich op 49 m hoogte. De meeste Normandische en Engelse parallellen waren niet overwelfd. Nagenoeg alle vieringtorens van de grote 11de- en 12de-eeuwse kerken kregen een houten plafond, dat soms nadien werd vervangen door een gewelf. Overwelfde vieringlantaarns waren overigens al heel vroeg gerealiseerd in kerken op kleinere schaal, waar de krachten van het gewelf in een

²¹⁵ Pérouse de Montclos 1989a: p.44.

²¹⁶ Fernie 1993a: p.41-44, 73-76. Thurlby 1997a: p.86.

²¹⁷ Thurlby 1997a: p.86. Kubach & Verbeek 1989a: p.138-139 (Trier).

²¹⁸ Alfred Clapham (1934a: p.59) noemt ook nog Evesham (circa 1207), Bury St Edmunds (1210), Lincoln (1240) en Ely (1322). In de late Middeleeuwen stortte de vieringtoren van de Saint-Étienne in Caen in. Ook de bouw van andere torens was risicovol. In Worcester stortte in 1175 een van de westtorens in. Wilson 1978a: p.80-81. Ook in Laon waren er problemen met de stabiliteit van de torens. Clark & King 1983a: p.44 n12, 49.

vrijstaande toren eenvoudiger beheersbaar waren.²¹⁹ In Zuidwest-Frankrijk werd de viering vaak met een koepelgewelf overwelfd.²²⁰

Een grote vieringlantaarn uit de eerste helft van de 12de eeuw, die mogelijk overwelfd was, was de achzijdige lantaarn op trompen op de viering van het grote transept van de derde abdijkerk van Cluny.²²¹ Een uitzonderlijke overwelling vormt het achtdelige gewelf op rechthoekige grondslag van de abdijkerk van Notre-Dame in Montivilliers (aartsbisdom Rouen) (afb. III.3.5.3E). Omstreeks 1140 werd dit kruisribgewelf gerealiseerd in de 11de-eeuwse vieringlantaarn.²²² Dit lijkt het oudst bekende ribgewelf in een vieringtoren op vierkante of rechthoekige grondslag in Noordwest-Europa.

Het gewelf dat omstreeks 1150 in de Doornikse lantaarn werd gebouwd, was voor een vieringlantaarn van een niet eerder vertoonde omvang. De realisatie van dit grote kruisribgewelf in de hoge, vrijstaande vieringtoren behoort tot de stoutmoedigste operaties van de Doornikse bouwwerf. Het is aannemelijk dat, zoals bij de gewelven van het transept (zie § I.5.6.12), ook bij het gewelf van de vieringtoren expertise van elders benut werd. Na Doornik volgden tegen het eind van de 12de eeuw meerdere grote overwelfde vieringlantaarns in de kerk van La Trinité in Fécamp (vm. aartsbisdom Rouen), in de kathedralen van Laon en Lisieux en in de abdijkerk Saint-Yved in Braine (vm. bisdom Soissons).

Het eerste project voor een vieringtoren

Zoals vermeld valt niet meer aan het huidige gebouw af te lezen hoe de vieringtoren er in het eerste project uit had moeten zien. Als de middenbeuk van het oorspronkelijk geplande transept even breed was als het schip, had deze vieringtoren een vierkante grondslag. Omdat het bewuste transept dezelfde hoogte zal hebben gehad als het schip, ligt het bovendien voor de hand dat de aanzet en mogelijk ook de hoogte van de oorspronkelijke vieringtoren lager was gepland. Gezien de verwantschap van het Doornikse schip met de architectuur in Normandië en Engeland, mag ervan uit worden gegaan dat de oorspronkelijke toren ook een vieringlantaarn was. De vieringtoeren van St Albans en Norwich dateren uit de late 11de en vroege 12de eeuw en kunnen een indruk geven van de vieringtoren die rond 1100 in Doornik gepland werd.

Over het innerlijk van de toren kan men verder slechts speculeren. Aangenomen mag worden dat de toren een houten plafond zou krijgen, net zoals het schip. Ook op basis van vergelijking met mogelijke voorbeelden, is het onwaarschijnlijk dat de vieringtoren van plan I een stenen gewelf had moeten krijgen. Geen enkele van de 11de- en vroeg 12de-eeuwse kerken in Engeland en Normandië heeft een overwelfde viering, terwijl de oppervlakte van de Doornikse viering juist zou vragen om een torengevel van aanzienlijke omvang.

Onduidelijk is of een klokkenstoel voorzien was, zoals in sommige Anglo-Normandische vieringtoeren. Aangezien het eerste concept voor de kathedraal tevens een tweetorenfaçade omvatte, kon een klokkenstoel ook in de westelijke torens gepland zijn.

De gerealiseerde vieringtoeren van de oostpartij

Bij de radicale planwijziging voor de oostpartij moest ook het ontwerp voor de vieringtoeren worden aangepast. De onderbouw van de vieringtoeren werd verhoogd. Door de schaa sprong van schip naar transept en de realisatie van gewelven in de middenbeuken van de oostpartij

²¹⁹ Dat geldt in West-Europa bijvoorbeeld voor een aantal Asturische kerkjes uit 9de eeuw. In Frankrijk zijn de 11de-eeuwse vieringtoeren van Saint-Vorles in Châtillon-sur-Seine (Vergnolle 1989a: p.53-76) en de kerk van Perrecy-les-Forges (Vergnolle 1994a: p.64) overwelfd. In het Byzantijnse rijk werden vieringen al vanaf de 5de eeuw overwelfd door koepels.

²²⁰ De kerk van Saint-Martin in Angers heeft een overwelfde lantaarn uit het midden van de 11de eeuw.

²²¹ Stratford 2012a: p.96-115.

²²² In de 15de eeuw werd lager in de vieringtoren een nieuw gewelf gebouwd, zodat het 12de-eeuwse gewelf in de kerk van Montivilliers nu aan het oog onttrokken is. Baylé 1997b: p.121.

kwam de aanzet van de diafragmabogen naar de transeptarmen en het koor hoger te liggen dan bij het schip. Dit verschil werd overbrugd door een hoge blinde zone aan de zijde van het schip.

De vieringtoren in Doornik heeft een ongebruikelijke rechthoekige plattegrond waarvan de lange zijden in het verlengde liggen van die van het schip. De reden hiervoor is dat het transept breder is dan het schip en het (verdwenen 12de-eeuwse) koor.²²³ De arcatuur aan weerszijden boven de vieringboog aan de zijde van het schip legt de nadruk op de oost-westas van de kerk. Het benadrukken van de oost-westas ter plaatse van de viering is ook terug te vinden in een aantal Engelse kerken, onder andere in Winchester en Southwell, waar de viering ook een rechthoekige vorm heeft. Eric Fernie sprak in dit verband van een *directional crossing*.²²⁴

De gerealiseerde en nog bestaande vieringtoren heeft twee bouwlagen, die corresponderen met vensters op twee niveaus. Ieder niveau kent aan de buitenzijde een loopgang voor de vensters. Het gebruik van loopgangen in een vieringtoren komt, zoals hiervoor reeds werd vermeld, veelvuldig voor in de Normandische en Engelse architectuur van de late 11de en 12de eeuw. Verschillende vieringstorens hebben zelfs twee loopgangen boven elkaar, net zoals in Doornik.²²⁵ Zoals al eerder is opgemerkt, behoort de loopgang bij de Engelse kerken in de regel bij de binnenruimte, terwijl deze zich in Doornik bevindt in de buitenruimte.²²⁶

De diafragmaboog tussen schip en viering

Een opvallend aspect aan de Doornikse viering is het feit dat de diafragmaboog tussen het schip en de viering op bijzondere wijze gedecoreerd was (zie § I.3.3). Tussen de grote boogopening en het plafond was het muurwerk namelijk aan beide zijden versierd met een blinde arcatuur. Delen hiervan zijn nog te zien tegen de vieringtoren in de gewelfzwikken van de oostelijke schiptravee (afb. I.3.14A-14E). Bruno Renard meende dat deze arcatuur over de gehele breedte van liep en dat de vieringboog later verhoogd werd (afb. III.3.5.4B), maar hiervoor zijn geen aanwijzingen.²²⁷

Een dergelijk motief is op zich misschien niet spectaculair, maar wel zeldzaam. Het geheel of gedeeltelijk decoreren van de scheidingmuur boven de vieringboog met een open of blinde arcatuur komt maar in enkele kerken uit de 10de tot 12de eeuw voor, in een enkel geval ook naar de transept- en koorzijde. Zo heeft de Saint-Étienne in Vignory (circa 1050) een opengewerkte arcatuur boven de westelijke vieringboog. Dit is ook het geval in de abdijkerk van Morienvall (tweede helft 11de eeuw) en de St. Bonifatius in Freckenhorst.²²⁸ Het motief van een open arcatuur is in Doornik zelf toegepast bij de viering van de Sint-Jakobskerk

²²³ Eugène Lefèvre-Pontalis (1906a: p.10) vergeleek de rechthoekige viering van Doornik met die van de keizerlijke kathedralen van Mainz, Speyer en Worms en de kerken van Bonn en Maria Laach.

²²⁴ Fernie 1993a: p.73-76. In sommige gevallen hebben ook de vieringpijlers een langgerekte vorm, die de lengteas van de kerk volgt. Fernie 2000a: p.257.

²²⁵ Voorbeelden zijn de Saint-Étienne in Caen, de abdijkerken van St Albans, Romsey en de kathedraal van Norwich.

²²⁶ De vieringlantaarn van de abdijkerk van St Albans heeft drie loopgangen boven elkaar. Twee zijn er geopend naar de binnenruimte: een triforium, direct boven de diafragmabogen, dat de zolders met elkaar verbindt, en vervolgens een loopgang voor de lichtbeuk van de toren en ten slotte, aan de voet van de klokkenstoel, een loopgang die geopend is naar de buitenzijde. Thurlby 1997a: fig. 2, 7 & 8.

²²⁷ Renard 1852a.,

²²⁸ De vieringtoren in Morienvall is bovendaks gesloopt. Bij een aantal kerken in de Auvergne (Orcival, Clermont-Ferrand – Notre-Dame-du-Port, Saint-Saturnin, Saint-Nectaire, Issoire, Ennezat), bij de Saint-Martin-d'Ainay in Lyon, de kerk van Perrecy-les-Forges (Saône-et-Loire) en in Saint-Marcel-des-Suazet (Drôme) bevinden zich enkele boogopeningen boven de westelijke vieringboog. De kerk in Quarante (Hérault) kent boven de westelijke vieringboog aan de schipzijde een getrapte blindnissendecoratie. Afbeelding bij Vergnolle 1994a: p.97.

(III.3.4.6E en 6F), en wel in een rijke variant met een opgewerkte bogenreeks en met een loopgang.²²⁹

Ook als blindarcades, zoals in de Doornikse kathedraal, is het motief zeldzaam. In Engeland komt een blindboogmotief voor bij de viering van de kathedraal van Norwich, waarvan het lagere deel van de vieringtoren uit het begin van de 12de eeuw dateert (afb. III.3.5.3C).²³⁰ Het betreft een decoratie met nissen boven de diafragma-boog tussen viering en koor (aan de koorzijde). Onbekend is of een dergelijke decoratie ook aan de schipzijde aanwezig was.²³¹

III.3.5.4A links: Morierval, ancienne abbatale Notre-Dame, interieur schip gezien richting het koor (foto: wikimedia.org).

III.3.5.4B midden: Doornik, Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, doorsnede van het schip richting de viering, reconstructie volgens Bruno Renard (uit: Dehio & Von Bezold 1891-1901a).²³²

III.3.5.4C rechts: ACT, section XI, 1: Bruno Renard, tekening van de blindarcatuur boven de diafragma-boog tussen schip en viering (foto: JW).

Toen in Doornik de huidige diafragma-boog tussen schip en viering gebouwd werd, was al besloten tot de bouw van een nieuwe oostpartij met een breder transept. De arcatuur aan weerszijden van deze boog kan zijn toegevoegd om de toegang tot de oostpartij van de kerk te benadrukken. Van de andere kant past deze ook goed bij de ongemeen levendige geleding van de lichtbeuk van het schip.

De Doornikse vieringtoren

Alles in acht genomen, passen de opzet en de vormen van de Doornikse vieringtoren in de traditie van de Anglo-Normandische vieringtorens, waarvan Jumièges het oudst bewaarde voorbeeld is. De Doornikse toren vertoont vooral overeenkomsten met de torens die vanaf het einde van de 11de eeuw in Engeland werden gebouwd en waarvan de oudst bewaarde die van St Albans is. Die toren was mogelijk naar voorbeeld van de vieringtoren op Lanfrancs nieuwe kathedraal in Canterbury gebouwd en beide Engelse torens kunnen teruggevoerd worden op de vieringtoren van de Saint-Étienne in Caen.

Bijna alle Engelse kathedralen uit de late 11de en uit de 12de eeuw kregen een vieringtoren, die uitwendig meestal als het prominentste bouwdeel verschijnt.²³³ Dat geldt in het bijzonder voor

²²⁹ Het is niet ondenkbaar dat het kapittel, dat de gehele stadsparochie bezat en opdrachtgever was voor alle parochiekerken, er bij deze voornaamste parochiekerk voor koos om met dit motief naar de kathedraal te verwijzen. Ook de Sint-Kwinten in Doornik, die een forse vieringtoren heeft, kan een dergelijke arcatuur gehad hebben. De huidige Neo-Romaanse vieringtoren dateert echter van na de Tweede Wereldoorlog,

²³⁰ Marcel Anfray (1939a: p.78) wees al op deze overeenkomst. Voor Norwich, zie: Fernie 1993a: p.39-41.

²³¹ In de huidige situatie wordt dit muurdeel van de toren aan de schipzijde aan het oog onttrokken door de schipgewelven die na de brand van 1463 werden gebouwd. Of hierboven nog resten zichtbaar zijn, is niet bekend.

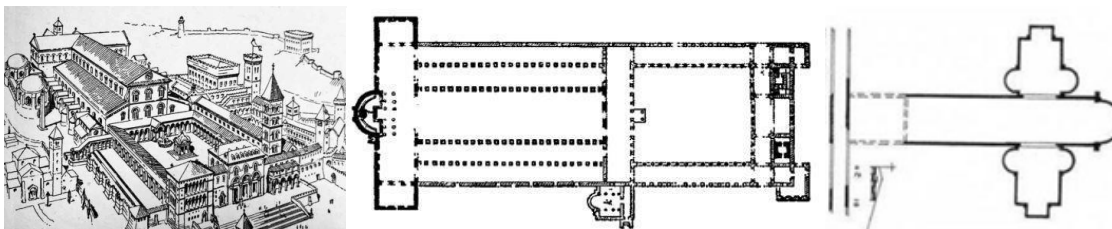
²³² In de tekening van Georg Dehio en Gustav Von Bezold is de diafragma-boog naar de viering onjuist getekend: dit is namelijk een licht geknikte spitsboog.

die kerken die geen andere grote torens kregen en waar de vieringtoren ook dienst deed als klokkentoren. De al genoemde vieringtorens van St Albans en Norwich zijn daarvan een goed voorbeeld.²³⁴ De vieringtoren domineerde het totaalbeeld van deze kerken en zorgde ervoor dat juist het transept en het koor, kortom de oostpartij, sterk werd benadrukt. De architectuur onderstreepte op die manier het voornaamste deel van het kerkgebouw: het liturgisch centrum met hoofdaltaar, reliekschrijnen en het koorgestoelte van de kanunniken dat zich onder en nabij de viering bevond.²³⁵

3.6 Een weids transept met zijbeuken en galerijen

Het transept geeft aan de plattegrond van het kerkgebouw de zo karakteristieke plattegrond van twee haaks op elkaar staande assen die een kruis vormen. Het kruispunt van de twee assen is de ruime viering die het hart van het gebouw vormt. Het huidige apsidiaal gesloten transept, destijds onderdeel van de drieapsidenaanleg, is weids van opzet. Maar ook het eerste concept van de 12de-eeuwse kathedraal kende al een breed opgezet transept, geflankeerd door zijbeuken en galerijen.

In de kruisvormige plattegrond werd reeds vroeg een verwijzing gezien naar het kruis van Christus.²³⁶ Afhankelijk van de regio en de daar ontstane tradities was dit een gelijkarmig of Grieks kruis, of een Latijns kruis met een langere, staande balk. Dit laatste komt veel meer voor in de territoria die ooit deel uitmaakten van het West-Romeinse rijk, terwijl het eerste frequent verschijnt in het Oost-Romeinse en later Byzantijnse Rijk. De kruisvorm voor plattegronden is een oeroud fenomeen dat in zeer verschillende beschavingen steeds weer heeft gestaan voor het schema van de kosmos.²³⁷ Deze representatie van de schepping werd in de vroegchristelijke tijd moeiteloos verbonden met het christelijke kruis waaraan de Schepper de wereld had verlost. Om beide redenen werd de kruisvorm vooral passend geacht voor *martyria*, heiligdommen op plaatsen die op bijzondere wijze getuigen van het christelijk geloof, omdat er bijvoorbeeld graven van martelaren of belijders aanwezig zijn.²³⁸ De aan universele en/of lokale apostelen gewijde kerken kunnen daartoe gerekend worden.

III.3.6.1A links: Rome, oude Sint-Pieter, reconstructie in vogelvluchtaanzicht (foto: wikimedia.com).

III.3.6.1B midden: Rome, oude Sint-Pieter plattegrond (foto: wikimedia.com).

III.3.6.1C rechts: Milano, San Nazaro Maggiore, plattegrond (foto: wikimedia.com).

²³³ De kathedraal van Exeter, die aan weerszijde van het transept een monumentale toren kreeg, had geen vieringtoren. In Canterbury kreeg de viering van het tweede transept, dat behoorde tot de verlenging van de oostpartij van de kathedraal die onder aartsbisschop (1093-1109) Anselmus gerealiseerd werd, ook geen toren. De uitbreiding van Anselmus sloot aan op de viering van de kathedraal van aartsbisschop (1070-1089) Lanfranc, waarvan het schip, het transept en de vieringtoren werden gehandhaafd.

²³⁴ Fernie 1993a: p.40-44 (Norwich).

²³⁵ De helft van de Engelse kathedralen waren kloosterkathedralen (overzicht: Fernie 2000a: p.26) met een groot koor voor de monniken of reguliere kanunniken.

²³⁶ Grabar 1946a: p.247-249.

²³⁷ Mekking 2009a: p.37-38.

²³⁸ Naast de kruisvorm konden *martyria* ook andere plattegrondvormen hebben. Zie: Grabar 1946a: passim. Bandmann 1951a: p.185-190 (*Der Kreuzfoermige Grabbau*).

Het transept is al te vinden in de vroegchristelijke kerkgebouwen.²³⁹ De oude Sint-Pieter in Rome is daarvan het belangrijkste en mogelijk ook het eerste voorbeeld.²⁴⁰ Het brede, op het westen georiënteerde transept van de Sint-Pieter vond sindsdien op herkenbare wijze navolging. Of met de toevoeging van de dwarsbouw aan de basilicale aanleg van de Sint-Pieter ook bedoeld werd er een kruisvormige plattegrond van te maken, die verwees naar het Heilige Kruis van Golgotha, is onzeker.²⁴¹ Van de door Ambrosius in Milaan eind 4de eeuw gestichte Apostelenkerk (de latere San Nazaro Maggiore) is wel bekend dat de kruisvormige plattegrond nadrukkelijk verwees naar het kruis van Christus.²⁴²

In de loop der tijd werd de kruisvormige plattegrond in de kerkbouw steeds belangrijker en kregen veel voornamelijk kerken een transept, waardoor de kruisvormige plattegrondschemata's van de transept-basilica en van het kruisvormige martyrium met elkaar versmolten. Op basis van de traditie dat naast Christus, martelaren en stichter-heiligen, waaronder de apostelen, door architectuur op kruisvormige grondslag op passende en effectieve wijze konden worden gerepresenteerd, werd ook de kruisbasiliek in deze traditie ingelijfd.²⁴³ In de hoge Middeleeuwen is de situatie zelfs zo, dat het juist opvalt als een grote kerk geen transept heeft.²⁴⁴ Zelfs veel eenvoudige kerken en kapellen worden dan gebouwd met een transept.

Vanaf de 11de eeuw kregen sommige grote kerken een zeer breed en diep transept met een basilicale opbouw: de middenbeuk werd aan weerszijden geflankeerd door een zijbeuk met galerij. Door architectuurhistorici is binnen deze verzameling kerken een groep van al eerder genoemde grafkerken onderscheiden: Saint-Martin in Tours, Sainte-Foy in Conques, Saint-Martial in Limoges (afb. III.3.6.2A), Saint-Sernin in Toulouse (afb. III.3.6.2B) en de kathedraal van Jacobus de Meerdere in Compostella. Deze kerken zouden hun brede transepten met zijbeuken te danken hebben aan hun functie als bedevaartskerken op de pelgrimsroute naar Santiago de Compostella. De basiliek in Tours zou het prototype zijn.²⁴⁵ Maar het is zeer de vraag of de pelgrimsroute naar Compostella werkelijk de verbindende factor tussen de vormovereenkomsten bij deze kerken vormt. Ook elders komen vergelijkbare transepten met zijbeuken en galerijen voor, zoals in de kathedralen van Orléans²⁴⁶, Pisa²⁴⁷ (afb. III.3.6.2D), Winchester en Ely en de abdijkerk van Saint-Remi in Reims (afb.

²³⁹ Zie voor een typologisch-chronologisch overzicht van het transept de schematische inventarisatie van Michel Lheure (2007a).

²⁴⁰ Dit in tegenstelling tot de Basilica Salvatoris (Sint-Jan-van-Lateranen), die pas in de 12de eeuw een echt transept kreeg op het grondplan van de zijbeukvleugels uit de Constantinische tijd. De Blaauw 1987a: p.108-109. Blaauw 1994a: p.221-224.

²⁴¹ Bandmann 1951a: p.172-185 (*Das Querhaus als Thronsaal*); De Blaauw 1987a: p.108-111. De Blaauw 1994a: 221-227.

²⁴² Porter 1917a: II, p.632-633. Verdere literatuur bij: Krautheimer & Ćurčić 1986a: p.467.

²⁴³ Bandmann 1951a: p.172-185, 185-190.

²⁴⁴ Zo is de opvallende afwezigheid van een transept bij de twee grote metropolitaanse kathedralen van Sens (midden 12de eeuw) en Bourges (einde 12de eeuw - begin 13de eeuw) en enkele andere Noord-Franse kathedralen (Senlis, Notre-Dame in Parijs – tot midden 13de eeuw) nog altijd niet verklaard.

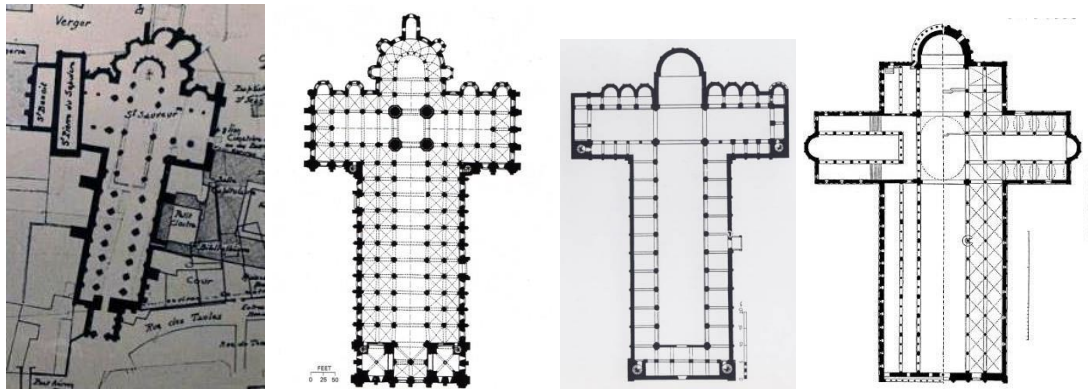
²⁴⁵ Auguste Bouillet (1893a) stelde als eerste voor om de kerken van Conques, Toulouse, Limoges en Compostella als een samenhangende groep te zien. Sinds Émile Mâle (1922a: p.299) de Saint-Martin in Tours als prototype van deze kerken heeft voorgesteld, worden deze kerken steevast aangeduid als *églises de pèlerinage*. In het Nederlands wordt veelal het begrip pelgrimskerken gebruikt, maar bedevaartskerken is een juistere vertaling.

²⁴⁶ Van de kathedraal van Orléans is niet met zekerheid bekend of deze kerk galerijen had. Jary & Lefèvre-Pontalis 1904a: p.309-372.

²⁴⁷ De plattegrond van het transept van de kathedraal van San Cyriaco in Ancona (Favole 1993a: p.190) vertoont sterke gelijkenis met de kathedraal van Pisa.

III.3 Het schip: een majestueuze processieweg

III.3.6.2C). Bij de kloosterkerken van Stavelot, Brauweiler en St. Maria im Kapitol zijn er wel zijbeuken aan weerszijden van het transept, maar geen galerijen.²⁴⁸

III.3.6.2A Links: plattegrond Saint-Martial in Limoges, plattegrond (uit: wikimedia.org).

III.3.6.2B Links midden: Toulouse, Saint-Sernin, plattegrond (uit: wikimedia.org).

III.3.6.2C Rechts midden: gereconstrueerde plattegrond van de abdijkerk van Saint-Remi in Reims, omstreeks 1040 (uit: Vergnolle 1994: ill.113, naar Ravaux 1972a).

III.3.6.2D Rechts: plattegrond van de kathedraal van Pisa (uit: Dehio & Von Bezold).

In enkele kerken werd de transeptzijbeuk langs de kopgevels voortgezet, zodat een doorlopende omgang werd gerealiseerd, meestal inclusief een galerij op de verdieping. Dit is het geval in Tours, Toulouse, de Saint-Remi in Reims en de kathedralen van Compostella, Winchester en – gepland maar niet gerealiseerd – Ely. Het gaat hier om een zeer beperkte groep van uiterst voornamelijk kerken uit de 11de en vroege 12de eeuw, die stuk voor stuk tot de meest monumentale gebouwen van hun tijd behoren. De nadrukkelijke transepten in deze kerken zijn veelvuldig in verband gebracht met de apostolische kerken in Rome, in de eerste plaats de Sint-Pieter, waarvan de forse doorlopende dwarsbeuk, samen met de westelijke oriëntatie van de apsis, een belangrijk kenmerk vormde dat ook als zodanig in later tijd, vooral in keizerlijke context werd gerecipieerd.²⁴⁹

In talrijke Normandische kerken werd een platform op galerijniveau tegen de kopgevels van het transept gebouwd of gepland (zie § III.2.2). Bij de Notre-Dame in Jumièges en de kathedralen van Bayeux en Rouen was de gehele transeptarm overdekt met een platform dat de galerijen van schip en koor met elkaar verbond, zodat hier ook sprake was van doorlopende zijbeuken en galerijen.²⁵⁰

Het brede transept met omgang op zowel zijbeuk- als op galerijniveau maakt dat de kathedraal van Doornik al vanaf het vroeg-12de-eeuwse concept tot deze selecte groep van kerken behoort. Het laat zien dat het kapittel al vóór de keuze voor de bijzondere combinatie van klaverbladaanleg en vijftorengroep door middel van de weidsheid van het transept beoogde de kathedraal een plaats te geven in de ‘hoogste divisie’ van de contemporaine kerkbouw. Met de schaal van het transept zette het kathedrale kapittel een nieuwe standaard voor de kathedralen die elders in Noord-Frankrijk zouden verrezen. Het lange transept in Noyon kreeg geen omgaande zijbeuken en galerijen, maar dat was wel het geval in Laon, Atracht, Soissons en Kamerijk.

²⁴⁸ Kubach & Verbeek 1976a: p.1046-1049 (Stavelot), p.557-568 (St. Maria im Kapitol) en p.141-142 (Brauweiler). Hans Erich Kubach en Albert Verbeek (1989a: p.101) brachten de kerken van Stavelot, Keulen en Brauweiler weliswaar in verband met de ‘bedevaartskerken’, maar stelden ook vast dat de relaties tussen deze kerken niet eenvoudig te ontrafelen zouden zijn.

²⁴⁹ Over dit kenmerk van de twee grote Romeinse apostelbasilieken, zie o.a.: Krautheimer 1942b: p.1-38. Jacobsen 1999b: p.623-642. Voor recente discussie over dit thema in relatie tot de kwalificatie *more Romano*: Emerick 2011a: p. 127-131.

²⁵⁰ Chaix 2011a: p.129.

3.7 Conclusie: het eerste concept van de 12de-eeuwse kathedraal

De Doornikse kathedraal, waarvan de bouw aan het begin van de 12de eeuw was gestart, werd als volgt gepland: aan de westzijde een tweetorenfaçade met galerij, daarop aansluitend een basilicaal schip met vierdelige opstand met galerijen en nissenzone en een buitenloopgang voor de lichtbeuk. Tegen de voorlaatste zijbeuktravee van het schip kwam aan beide zijden een vestibule met een portaal. Aan de oostzijde moest deze kerk een weids transept krijgen, voorzien van zijbeuken en bekroond door een vieringtoren. Hoe de koorpartij van deze kerk eruit had moeten zien, is niet bekend.

Architectuurhistorici zijn het erover eens dat deze kerk in veel opzichten verwant is met de laat-11de en vroeg-12de-eeuwse kerken in Normandië en Engeland, zowel in haar algemene opzet, als in de uitwerking van de samenstellende delen. In de combinatie van tweetorenfaçade, zijbeukgalerijen en vieringtoren is de Doornikse kathedraal vergelijkbaar met gebouwen als de abdijkerk van Saint-Étienne in Caen, de kathedraal van Canterbury vóór de uitbreiding door aartsbisschop Anselmus en de kathedralen van Chichester en Durham. De opstand van het schip heeft vooral verwantschap met de kathedralen van Canterbury, Londen en Norwich en de abdijkerk van St Albans.

Aangezien niet bekend is hoe de oostpartij van de vroeg-12de-eeuwse kathedraal eruit had moeten zien, is een nadere situering van het concept van de complete kerk problematisch. Of het Doornikse kapittel voor de gehele kathedraal één concreet kerkgebouw als voorbeeld voor ogen had en welk dat dan was, is daarom niet te bepalen.

Vanwege de formele overeenkomsten (algemene opzet, tweetorenfaçade, galerijen, vieringtoren) is de Saint-Étienne in Caen vaak als voorbeeld voor de Doornikse kathedraal genoemd. Toch lijkt dat onwaarschijnlijk, want de hertogelijke abdijkerk, grafkerk van Willem de Veroveraar, was erg sterk met het Normandische vorstenhuis verbonden. Vanuit dat perspectief lag het niet voor de hand dat het Doornikse kapittel deze kerk als voorbeeld zou kiezen, ondanks het grote prestige dat de abdijkerk als grafkerk van de koning-hertog gehad moet hebben. Bovendien was de Saint-Étienne geen kathedraal. Juist in de Doornikse context, waarin aanspraak werd gemaakt op een eigen bisschop, was het wezenlijk dat de nieuwbouw van de Doornikse hoofdkerk ondubbelzinnig als een kathedrale kerk zou verschijnen.

Hierboven bleek al dat er meerdere kathedralen in het Anglo-Normandische Rijk zijn, die in aanmerking komen als voorbeeld voor de Doornikse kathedraal, vanwege hun algemene opzet of op onderdelen. De aanvankelijk geplande tweetorenfaçade heeft Doornik gemeen met Canterbury, Chichester of Durham. Een vieringtoren vormde het hart van bijna alle Engelse en Normandische kathedralen. De grote galerijen zijn terug te vinden in Winchester, Ely en Norwich. Die laatste twee, evenals de kathedraal van Chichester, zijn interessant, omdat beide de hoofdkerken van een verplaatste of nieuwe bisschopszetel waren. Zijbeuken aan weerszijden van het transept zijn aanwezig in Winchester en Ely.

Naast de algemene karakteristieken van het concept wijzen ook bepaalde aspecten in de richting van de Anglo-Normandische en in het bijzonder de Engelse kerkbouw. Dit zijn met name de horizontale opzet van het schip (zie § III.3.4.1), de gestapelde arcadereeksen (zie § III.3.2), de rijke decoratie met bogen van het uitwendige van de kathedraal (zie § III.3.4.6), de aanwezigheid van loopgangen voor de vensters (zie § III.3.4.5) en het gebruik van een houten zoldering (zie § III.3.1).

Interessant in dit opzicht is de grote 12de-eeuwse kapittelkerk van Onze-Lieve-Vrouw in Southwell. In deze kerk zijn de tweetorenfaçade, de vieringtoren en de opstand met galerij in één concept verenigd (afb. III.2.10B). De kerk van Southwell, gebouwd naast een paleis van

de aartsbisschoppen van York, diende binnen het uitgestrekte aartsbisdom York als co-kathedraal voor Nottinghamshire. Voor de gelovigen in het zuidelijke deel van het aartsbisdom gold een pelgrimage naar de kerk in Southwell als het jaarlijks verplichte bezoek aan de moederkerk van het bisdom (het zogenaamde bankruis). Aldus had aartsbisschop (1108-1114) Thomas II van York, de opdrachtgever van de 12de-eeuwse nieuwbouw van de kapittelkerk, verklaard.²⁵¹

Als voorbeeld voor de Doornikse kathedraal komt de kapittelkerk van Southwell echter niet in aanmerking. De kerk is niet alleen jonger, maar er was voor de Doornikse kanunniken geen enkele reden om een Engelse net-niet-kathedraal zonder eigen bisschop na te volgen. Saillant is echter dat het kerkgebouw in Southwell, net zoals dat in Doornik, een kathedrale pretentie moest uitstralen. Het feit dat, onafhankelijk van elkaar, bij beide kerken een vergelijkbare opzet werd gekozen, laat zien dat de monumentale kruisbasiliek met galerijen, vieringtoren en tweetorenfaçade passend was voor een kathedraal. Het vormde een concept dat een prestigieuze kathedraal aan het begin van de 12de eeuw waardig was. Die representatie was wat in Doornik gewenst was.

Een voorname kerk waarvan de opzet die van de Doornikse kathedraal dicht naderde, is de aartsbisschoppelijke kathedraal van Canterbury, die gebouwd was door aartsbisschop (1070-1089) Lanfrancus, de voormalige abt van Saint-Étienne in Caen die door Willem de Veroveraar aan het hoofd van de Engelse Kerk was geplaatst. De 11de-eeuwse kathedraal van Canterbury had een tweetorenfaçade, grote galerijen en een forse vieringtoren. De westelijke torens zijn zowel in Canterbury als in Doornik nauwelijks 'hors-oeuvre' gesitueerd. Ook wordt de galerijarcade van Canterbury met grote enkelvoudige boogopeningen gereconstrueerd, zonder onderverdelende bogen.²⁵² De invloed van Lanfranc op de architectuur van de kerkbouw moet, gezien zijn positie, groot geweest.²⁵³ Ook vanuit dat perspectief is het goed denkbaar dat de kapittelkerk van Southwell naar voorbeeld van Canterbury gebouwd is.

Talrijk waren de relaties tussen Doornik, Normandië en Engeland.²⁵⁴ De stad profiteerde van de intensieve betrekkingen op politiek en kerkelijk niveau en de vele handelsrelaties tussen Vlaanderen enerzijds en Normandië en Engeland anderzijds. Het belang ervan blijkt bijvoorbeeld uit de aandacht die Herman van Doornik in zijn kroniek aan gebeurtenissen in Engeland en Normandië besteedde.²⁵⁵

Zowel Engelse als Doornikse geestelijken maakten deel uit van het internationale klerikale netwerk dat elkaar op concilies, synodes en andere kerkelijke bijeenkomsten trof. Ook wereldlijke heren waren daar te vinden. Bekend is verder dat de voogd van Doornik, Boudewijn, die aanvankelijk als diplomaat voor de graaf van Vlaanderen had gewerkt, eind 11de eeuw intrad in het Normandische klooster Le Bec.²⁵⁶ Toen abt Anselmus naar Engeland vertrok, omdat hij was benoemd tot aartsbisschop van Canterbury, vroeg hij aan Boudewijn om hem te vergezellen. In Canterbury was Boudewijn de vertrouweling en rechterhand van Anselmus en een centrale figuur aan het aartsbisschoppelijk hof.²⁵⁷ Abt Herman van Doornik beschrijft dat hij in zijn jonge jaren zelf Anselmus had ontmoet.²⁵⁸

²⁵¹ Dimock 1898a: p.7-8.

²⁵² Gem 1982a: p.1-19. Blockley, Sparks & Tatton-Brown 1997a: p.111-121.

²⁵³ Fernie 2000a: p.33.

²⁵⁴ Voor een overzicht zie: Ghislain 1993a: p.116-127.

²⁵⁵ Herman van Doornik 2010a: § 11, 14-16, 25.

²⁵⁶ Boudewijn, voogd van Doornik, Warlop 1975-1976a: iv, 1169.

²⁵⁷ Zijn positie was zo machtig dat koning Rufus hem in 1095 naar het continent verbande om Anselmus dwars te zitten Vaughn 1987a: p.186. Boudewijn volgde Anselmus tijdens diens ballingschappen in 1097 en 1103 en overlegde namens hem met de paus in 1102, 1104 en 1106-1107. Hij zat aan het doodsbed van Anselmus in 1109. Brett & Gribbin 2004a: p.37.

²⁵⁸ Herman van Doornik 2010a: § 54.

Engeland was aan het einde van de 11de eeuw bovendien een belangrijke handelspartner van Vlaanderen en omliggende gebieden. Vanuit Doornik werd vanaf het eind van de 11de eeuw Doornikse steen naar Normandië en Engeland geëxporteerd. Een van de oudste voorbeelden is de dekplaat voor het graf van koningin Mathilde (+1083) in La Trinité in Caen.²⁵⁹

Op politiek niveau waren er vele contacten vanuit het gebied van het bisdom Doornik. In 1101 en 1103 sloot de Vlaamse graaf een akkoord met de Engelse koning, al waren er in die tijd ook talrijke spanningen.²⁶⁰ De handel tussen Vlaanderen en Engeland was intensief. Belangrijke kerkelijke instellingen in het bisdom hadden bezittingen aan de overkant van het Kanaal.²⁶¹

Een mogelijke rol van de Vlaamse graaf

Binnen deze context wekt het geen verbazing dat de Doornikse clerus goed op de hoogte moet zijn geweest van de kerkbouw in Engeland. En deze was bijzonder spectaculair. Meer nog dan op het vaste land, bouwden de Normandische heersers in Engeland kathedralen en abdijkerken die opvielen door hun grootse schaal: langgerekte, hoge gebouwen met tenminste één grote (viering)toren.²⁶² Deze gebouwen moeten een grote indruk gemaakt hebben. Hoe opvallend de overeenkomst tussen de Doornikse en de Anglo-Normandische kathedralen in menig opzicht ook is, dit geldt in het geheel niet voor de religieuze en politiek-historische context waarin enerzijds de Doornikse kathedraal en anderzijds de betreffende Engelse bisschopskerken tot stand kwamen.

De Anglo-Normandische Kerk had nadrukkelijk het karakter van een rijkskerk, minstens zo sterk als de Kerk in het Roomse Rijk. De invloed van de koning in kerkelijke zaken, waaronder de bisschopsbenoemingen, was groot. Toch werd deze situatie door de kerkhervormers, die ijverden voor de scheiding van wereldlijke en geestelijke macht, in hoge mate gedoogd. De paus en de hervormingsgezinde partijen hadden het immers al ernstig te stellen met de Roomse keizer, wiens macht ook direct een bedreiging vormde voor de Kerkelijke staat op het Italiaanse schiereiland. Bovendien ondersteunden de Anglo-Normandische vorsten wel de hervorming van kerkelijke instellingen volgens Romeins model.²⁶³

De Engelse kerken, gebouwd naar voorbeeld van de Normandische hertogelijke kathedralen en abdijkerken, representeerden nadrukkelijk de door de koning beschermde en gebruikte vorstelijke Kerk.²⁶⁴ Dit aspect lijkt in Doornik niet bepaald van toepassing. Ook op andere historische gronden lijkt er geen enkele aanleiding om van een bewuste receptie van een Engelse kathedraal aan de Schelde te spreken. Of toont het gebouw van de Doornikse moederkerk hier een verband dat anderszins nog niet aan het licht is gekomen?

De manier waarop de Anglo-Normandische koningen de Kerk gebruikten voor bestuurlijke en politieke doeleinden, zal andere vorsten geïnspireerd hebben. Gezien de geografische nabijheid en de intensieve betrekkingen tussen de vorstendommen, zal dat zeker voor de Vlaamse graaf hebben gegolden. De beperkte schriftelijke bronnen melden geen directe bemoeienis van de Vlaamse heersers met de Kerk van Doornik. Het is echter moeilijk denkbaar dat de achtereenvolgende Vlaamse graven, die in de 11de en 12de eeuw een zeer actieve kerkelijke politiek voerden, zich volledig afzijdig zouden hebben gehouden van de Doornikse bisschopszetel. Het bisdom Doornik besloeg immers een belangrijk deel van het

²⁵⁹ Ghislain 1993a: p.132.

²⁶⁰ Varenbergh 1874a: p.62-64; Dept 1928a: p.18; Meijns 2000a: p.524-525.

²⁶¹ Toll 1922a: p.22.

²⁶² Fernie 2000a: p.33.

²⁶³ Het eerste voorbeeld is de uitnodiging, in 1001, van hertog Richard II aan Willem van Volpiano om het hertogelijke klooster van Fécamp te hervormen.

²⁶⁴ Fernie 2000a: p.33.

stamland Vlaanderen, de kern van het graafschap, waar de graven hun huismacht uitoefenden. We weten bovendien dat de graaf zich intensief mengde in de gang van zaken rond de bisschopszetel van Kamerijk, het bisdom Terwaan behandelde als een grafelijk eigenbisdom en nauw betrokken was bij de (her)stichting van het bisdom Atrecht in 1094 (zie § II.7.6). Op het gebied van klooster- en kapittelstichtingen en hervormingen van bestaande instellingen voerden de graven een zeer actieve politiek.²⁶⁵ Als *advocatus* (voogd) was de Vlaamse graaf de opperste beschermheer van de Kerk van Doornik, een functie die hij in de praktijk door de burggraaf van Doornik liet uitvoeren.²⁶⁶

De graaf van Vlaanderen zal dus wel degelijk flinke invloed in Doornik hebben gehad, ook al zijn er weinig vermeldingen over concrete interventies. Verondersteld mag worden dat hij evenzeer als in Terwaan, Kamerijk en – na 1094 – Atrecht zich bemoeide met de gang van zaken in de Kerk van Doornik. Zijn vanzelfsprekende positie blijkt uit de brief die paus Eugenius III aan graaf Diederik van de Elzas richtte op het moment dat de personele unie met Noyon eindelijk werd beëindigd (§ II.9.4-5). Diederik zelf was in 1146 ook aanwezig bij de plechtige intronisatie van bisschop Anselmus als eerste eigen bisschop van Doornik.²⁶⁷ Ook daaruit blijkt het belang dat de Kerk van Doornik voor de Vlaamse graaf had. Representerde de Doornikse kathedraal, naar Engels voorbeeld, de grafelijke ambitie van een Vlaamse Kerk? Een dergelijke situatie zou zich op zich goed kunnen verenigen met het Doornikse streven om weer een eigen bisschop te krijgen.

Het eerste concept als apostolische moederkerk

Hoe het ook zij, in algemene zin kan geconcludeerd worden dat de globale opzet van het eerste concept voor de 12de-eeuwse kathedraal duidelijke verwantschap vertoonde met de Anglo-Normandische architectuur. De sterke focus in de historiografie op de Anglo-Normandische architectuur heeft mede te maken met het feit dat er veel bekend is over het monumentale landschap op de Britse eilanden rond 1100. In verhouding tot het vaste land zijn er veel kerkgebouwen geheel of voor een aanzienlijk deel bewaard gebleven.

Dat laatste kan niet gezegd worden van de architectuur in Noord-Frankrijk. In Vlaanderen, Artois, Picardië, Île-de-France en Champagne is slechts van enkele monumentale kerken van vóór 1100 het concept bekend. Zonder meer de belangrijkste daarvan is dan wel weer een kerk met een uitzonderlijke status: de abdijkerk van Saint-Remi in Reims. Evenals de abdijkerk van Saint-Denis-en-France was deze kerk van cruciaal belang voor het Franse koningschap.

De Saint-Remi behoort tot een vrij beperkte groep van grote monumentale grafbasilieken waar de relieken van een belangrijke universele of lokale apostel werden vereerd. Andere kerken die tot deze groep gerekend worden, zijn al herhaalde malen genoemd: de Sint-Maartensbasiliek in Tours, de grafkerken van Toulouse, Limoges, Toulouse, Conques en Compostella (zie § III.3.3.6).

Naast de verwantschap met Normandische en Engelse kathedralen, toont het eerste concept voor de 12de-eeuwse kathedraal in Doornik namelijk belangrijke overeenkomsten met de genoemde grafkerken. Deze groep kerken, in de literatuur wel aangeduid als de groep van bedevaartskerken, heeft, evenals het eerste concept van de Doornikse kathedraal, langgalerijen. De meeste van deze kerken werden ook gepland met een tweetorenfaçade en een vieringtoren.²⁶⁸ Bovendien wordt het transept in deze kerken geflankeerd door een zijbeuk

²⁶⁵ Meijns 2000a: passim.

²⁶⁶ Rolland 1931a: p.98-100. Niet te verwarren met de *advocatus urbis* of *advocatus laicus*, die in Doornik verantwoordelijk was voor de rechtshandhaving. Leuridan 1899a.

²⁶⁷ Jaffé 1888a: p.32 (JL 8889). Hennebert 1866a: k.325-326.

²⁶⁸ De vieringtorens bij deze kerken zijn op achthoekige grondslag.

met daarboven een galerij, net zoals bij de Doornikse kathedraal, een element dat bij de meeste Anglo-Normandische kerken niet aanwezig is.²⁶⁹

De ‘apostolische’ connotatie van deze kerken was voor de Doornikse moederkerk bijzonder aantrekkelijk. Op deze wijze kon het architectonische concept van de kathedraal de begintijd van de christelijke Kerk representeren. Ook de als archaïserend te kwalificeren architectuur van het Doornikse schip en de nadrukkelijk basilicale opzet kunnen beschouwd worden als een verwijzing naar de vroege Kerk, waar de 11de-eeuwse kerkhervorming op teruggreep.

Een aanvankelijk tweepolig concept

Terwijl bij de voltooid 12de-eeuwse Doornikse kathedraal het zwaartepunt van de architectuur nadrukkelijk op de oostpartij zou liggen (§ III.5), was dit in het eerste 12de-eeuwse concept nog niet zo sterk het geval. Hoewel onbekend zal blijven hoe de vroeg-12de-eeuwse oostpartij eruit had moeten zien, is in ieder geval duidelijk dat het eerste concept voor de kathedraal tweepolig was met een tweetorenfaçade in het westen en een lang transept met een vieringtoren in het oosten. Een dergelijke tweepoligheid was in de vroege Latijnse kerkbouw onbekend. Vanaf de Karolingische tijd kregen sommige voorname, seigneuriale kerken deze tweepoligheid, door de aanleg van een nadrukkelijke westpartij tegenover het georiënteerde presbyterium. Bekende voorbeelden zijn de abdijkerken van Saint-Denis, Centula (Saint-Riquier), Sankt Ludger in Werden, Mittelzell op de Reichenau en de abdijkerk die staat getekend op de plattegrond van Sankt Gallen. Ook de Karolingische kathedraal van Keulen kende een dergelijke tweepoligheid. De keizerlijke paleiskerk in Aken had vooral een nadrukkelijke westelijke of seigneuriale, in dit geval keizerlijke, pool.²⁷⁰

In de tweepolige kerken representeerde de westelijke pool aldus de ‘wereldlijke’ – maar evenzeer van God gegeven – macht (*regnum*). Naast de westpartij kreeg het liturgisch centrum met het koor en het hoofdaltaar voor de clerus (*sacerdotium*) het vereiste accent in het oosten.²⁷¹ Aldus werden de geestelijke macht van het priesterschap (*sacerdotium*) en de wereldlijke macht (*regnum*) in het gebouw verenigd.²⁷²

Een dergelijke bipolariteit is nadrukkelijk aanwezig in de grote, aan de keizer gelieerde bouwprojecten vanaf de late 10de eeuw. Of het nu gaat om de kathedralen van Trier, Speyer, Mainz, Worms of Paderborn of om de grote klooster- en kapittelkerken van Gernrode, Quedlinburg of Sint-Servaas in Maastricht, al deze kerken hebben zowel een machtig oostkoor als een nadrukkelijke westpartij, vaak met inbegrip van een westkoor. De kruispunten van de hoofdassen van het kerkgebouw werden in veel gevallen door een vieringtoren en/of breed transept geaccentueerd, soms zowel aan de west- als oostzijde. Daarnaast konden torens de oost- en/of westapsis flankeren en zo het betreffende deel van het kerkgebouw benadrukken.

²⁶⁹ Uitzondering hierop vormen de kathedralen van Winchester en mogelijk die van Londen, en de abdijkerk/kathedraal van Ely. Ely is hoogstwaarschijnlijk een navolging van Winchester en de transeptzijbeuken van die laatste kathedraal kunnen ook teruggevoerd worden op de kerken van Tours, Santiago en Saint-Remi in Reims. Eric Fernie (2000a: p.120) noemt ook nog de abdijkerk van Stavelot. Opgemerkt kan worden dat zowel Ely als Winchester ook de grafkerk waren van een belangrijke heilige (respectievelijk van de heilige Etheldreda en de heilige Swithun).

²⁷⁰ De Akense westpartij is eeuwenlang nagevolgd in het kerngebied van Karel de Grote's rijk, in het bijzonder in *Francia media* of Lotharingen, waar heersers, die veelal afstammelingen waren van de Karolingers, hun machtsaanspraken legitimeerden met een beroep op de als heilige vereerde herstichter van het Romeinse keizerrijk. Mekking 2005a: p.138.

²⁷¹ Bij sommige kerken was onder invloed van de grote Romeinse basilieken het voornaamste koor op het westen gericht.

²⁷² Mekking 1986a: p.225-227.

Bij sommige van deze kerken zijn in de westpartij nadrukkelijke verwijzingen naar het Hemelse Jeruzalem aanwezig, bijvoorbeeld door de voorname plaats die aan engelen is toebedeeld. Zo blijkt uit de omschrijving van de vrijstaande westelijke kerktorens op de 9de-eeuwse plattegrond in St. Gallen dat boven in deze torens aan de aartsengelen Michael en Gabriël gewijde altaren zijn gesitueerd. Ook de als een torenhoog middenblok met flankerende zijtoren opgetrokken westpartij van Corvey, verwijst nadrukkelijk naar de Hemelstad en de engelen, die in een op de westgevel aangebrachte inscriptie expliciet worden genoemd (zie § III.2.3.2 & III.2.7).²⁷³

Het blijkt dat de tweepoligheid op verschillende manieren tot uitdrukking kon komen. In het keizerrijk zijn er vaak twee tegenover elkaar geplaatste (apsidiale) koren op de as van de kerk. Deze nadrukkelijke bipolariteit bleef echter niet beperkt tot het kerngebied van het keizerrijk tussen Maas en Elbe, maar nam in de loop van de 9de en 10de eeuw een grote vlucht in heel West-Europa. In West-Francië is er vaker sprake van een koorapsis aan de ene (meestal oostelijke) zijde, vanaf de 11de eeuw vaak met kooromgang en straalkapellen, en daartegenover, aan de andere (meestal westelijke) zijde een monumentale ingangspartij met één of meer torens. Belangrijke nog bestaande voorbeelden uit de eerste helft van de 11de eeuw zijn de abdijkerken van Tournus en Jumièges. Bij deze kerken is er sprake van een monumentale westpartij in de vorm van een tweetorenfaçade met ingang op de oost-westas van de kerk en een kapel of altaar op de verdieping.

Het concept van de vroeg-12de-eeuwse Doornikse kathedraal behoort tot het type kerkgebouw met een door torens bekronde of geflankeerde westelijke ingangspartij en een door een vieringtoren gemarkeerde oostpartij. Of bij dit concept een kooromgang hoorde, is niet uit te maken. De 11de-eeuwse voorganger van de Doornikse kathedraal had geen kooromgang gehad. Bij de 11de-eeuwse Anglo-Normandische kathedraalen en abdijkerken die verwantschap vertonen met de Doornikse kathedraal zijn er zowel kerken met (Winchester, Norwich, Rouen), als zonder (Canterbury, Durham, Bernay, Boscherville) kooromgang. In het Franse koninkrijk is de kooromgang het meest gangbaar, ook bij de grote kerken binnen de orde van Cluny, maar er zijn ook belangrijke kerken zonder kooromgang, zoals de abdijkerk van Saint-Remi in Reims. De kooromgang was een belangrijk motief bij andere voorname ‘apostolische’ grafkerken, waarvan al eerder geconstateerd is dat zij een rol gespeeld kunnen hebben bij de totstandkoming van het concept voor de Doornikse kathedraal.²⁷⁴

De tweepolige opzet van de kathedraal, waarin het schip de verbindingsweg vormde, zou uiteindelijk aanzienlijk afgezwakt worden. Bij de grote conceptwijziging werd immers de tweetorenfaçade opgegeven ten gunste van een veel nadrukkelijker oostpartij met vijf torens en drie apsiden. Blijkbaar moest alle aandacht gericht worden op de oostpartij. Weliswaar bleef er op de etage van de westelijke galerij een Michaëlskapel behouden, maar voor het overige werd de westpartij gereduceerd tot een vrij eenvoudige ingang tot het schip, dat een met arcaden omzoomde processieweg naar de monumentale oostpartij vormde, zoals als het ware afgebeeld op de triomfboog van de Santa Maria Maggiore (afb. III.3.7.1A).²⁷⁵ Die doorgangsfunctie werd extra benadrukt door de realisatie van een monumentaal portaal in de westfaçade op de oost-westas van de kerk.

²⁷³ De tekst luidt: CIVITATEM ISTAM TU CIRCUMDA D[OMI]NE ET ANGELI TUI CUSTODIANT MUROS EIUS (Omgeef deze stad, o Heer, [met uw bescherming] en mogen Uw engelen haar muren bewaken). Ringbeck 2012a: p.11-13. De tekst is afkomstig uit het koorgebed voor de dinsdagen in november. Gerke 1985a: p.43.

²⁷⁴ Met uitzondering van de Saint-Remi in Reims, die geen kooromgang had.

²⁷⁵ Baldwin Smith 1956a: p.156, 181.

III.3.7.1A Roma, basilica Santa Maria Maggiore, triomfboog, presentatie in de tempel (foto's: christianiconography.info).

Behalve verzamelruimte voor gelovigen bij grote plechtigheden, waren het kerkschip en de zijbeuken dus ook van belang als processieweg, zowel voor de reguliere liturgie van het kapittel als bij bijzondere plechtigheden. Net als alle andere kathedralen was de Doornikse kathedraal als hoofdkerk een verplicht pelgrimsdoel van de inwoners van het bisdom, waarbij de parochies, tijdens hun 'bankruis', als het ware leenhulde aan de moederkerk brachten.²⁷⁶

In het voorafgaande zijn de dominante karakteristieken, van de vroeg-12de-eeuwse Doornikse kathedraal, voor zover deze bekend zijn, geplaatst binnen de traditie van de toenmalige kerkbouw. De bepalende en onderscheidende onderdelen van het gebouw laten zien dat het kathedrale kapittel als opdrachtgever geheel op de hoogte was van het vormenareaal dat zijn status en ambities optimaal kon representeren. De vormen die het selecteerde voor het nieuwe kerkgebouw, werden gekozen vanwege hun betekenisvolle functionaliteit binnen de traditie van de christelijke kerkbouw en de daarbinnen tot stand gebrachte vorm-betekenisrelaties. De geschiedenis van de kerkbouw laat zien dat het er steeds weer om ging de specifieke ambities van de door God in zijn ambt bevestigde opdrachtgever tot uitdrukking te brengen in geijkte variaties op en zinvolle toevoegingen aan het vormenareaal van het christelijke cultusgebouw. Daaraan moest steeds weer worden gerefereerd omdat dit het uitgangspunt was voor alle bouwen in de Heilstijd die met de komst van Christus was aangebroken.²⁷⁷

Voor een opdrachtgever was het van belang om enerzijds tot uitdrukking te brengen dat zijn project herkenbaar en onlosmakelijk behoorde tot de maatschappelijke orde als afspiegeling van het goddelijk heilsplan. Anderzijds positioneerde hij zich door middel van het door hem gerealiseerde gebouw in het krachtenveld van de kerkelijke en wereldlijke machtspolitiek, die vaak nauwelijks van elkaar te onderscheiden waren. De functionele eisen, die met betrekking tot de middeleeuwse religieuze architectuur vaak worden overschat, speelden in dit krachtenveld slechts een beperkte rol.

De inrichting van het kerkgebouw, die voor een groot deel tamelijk onafhankelijk van de architectuur gerealiseerd kon worden, was sterk bepaald door de liturgische conventies. Deze laatste golden – met lokale en regionale varianten – voor alle kerkgebouwen. De ruimtelijke indeling van de cultus in de oude kathedraal en lokale tradities konden hierbij een voorname rol spelen, maar dat lijkt in Doornik rond 1100 niet het geval te zijn geweest: de nieuwe kathedraal betekende in schaal en vorm een breuk met de 11de-eeuwse voorganger. Door middel van zijn concept- en vormkeuze kon de opdrachtgever zijn feitelijke of gepretendeerde plaats in de door God geordende maatschappij tonen. Hij realiseerde het concept en de

²⁷⁶ Over deze bankruisprocessies: Berlière 1922a: p.419-446.

²⁷⁷ Bandmann 1998a: p.62.

III.3 Het schip: een majestueuze processieweg

uitwerking daarvan, als een samenstel van reeds elders geijkte bouwschema's en -vormen, want alleen datgene dat al betekenis heeft, kan betekenis verlenen.

4 De gewelven als hemelse baldakijnen

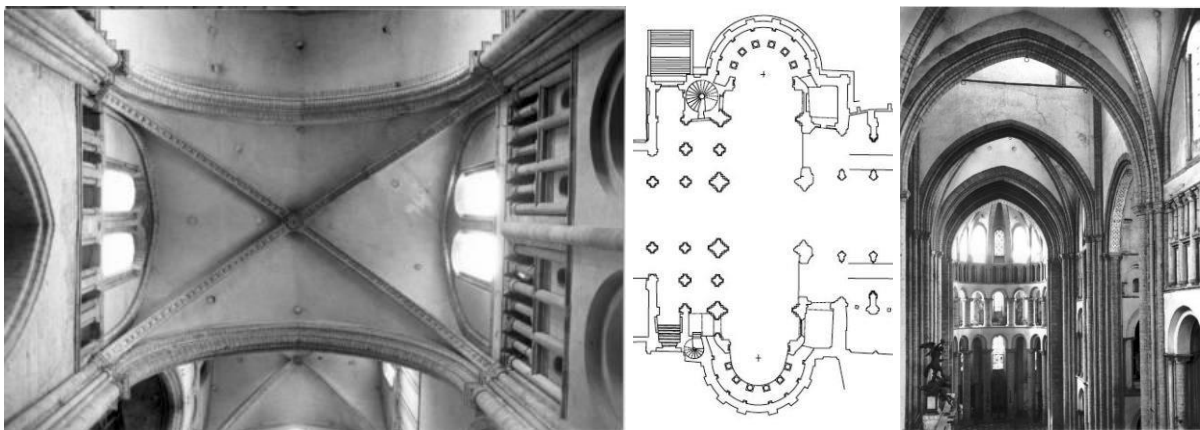
4.1 Gewelven in plaats van een plafond

De voorafgaande hoofdstukken betroffen het eerste concept voor de 12de-eeuwse kathedraal: een grote kerk met een basilicale opzet voor schip en transept, met een tweetorenfaçade in het westen en bekroond door een vieringtoren aan de oostzijde. De hoofdbeuken van dit kerkgebouw waren voorbestemd om met een plafond te worden afgedekt.

De beslissing om het transept te overwelven vormde dan ook een belangrijke wijziging van het concept voor de nieuwe kathedraal. Zoals uit de bouwgeschiedenis (§ I.5.6.16) is gebleken, werd deze beslissing genomen, terwijl het met een houten zoldering af te dekken schip nog in aanbouw was.

Ten behoeve van de overwelving werd een aantal wijzigingen aangebracht in de opstand. Deze werden doorgevoerd vanaf de westzijde van het transept. Zo kregen de pijlers van de middenbeuk met het oog op de gewelfribben een andere vorm. Tevens werd de transeptgalerij voorzien van een overwelving; in het schip had deze een plafond gekregen. Of het verhogen van de opstand van de westwand van het transept door het toevoegen van een triforium ook bij deze wijzigingen hoort, is bouwhistorisch niet meer vast te stellen. Voordat het triforiumniveau werd bereikt, vond namelijk opnieuw een belangrijke planwijziging plaats: de introductie van de drieapsidenaanleg met de vijftorengroep betekende het derde concept voor de 12de-eeuwse kathedraal. Aangezien het triforium nauw aansluit bij de opstand van de uiteindelijke oostpartij, ligt het voor de hand dit met het concept van de drieapsidenaanleg te verbinden.

De bouwhistorische observaties hebben laten zien dat het aanvankelijk het plan was om de dubbeltraveeën aan weerszijden van de viering met een zesdelig ribgewelf te overkluizen en de travee tussen de torens met een rechthoekig, vierdelig kruisribgewelf (zie § I.5.6.12).

III.4.1A links: noordelijke transeptarm, gewelf van de dubbeltravee (foto: JW).

III.4.1B midden: plattegrond van het transept (foto: Genicot 1970a).

III.4.1C rechts: transept, interieur gezien vanaf de galerij van de noordelijke transeptarm (foto: Laurent Deléhouzée).

De periode waarin volgens dit tweede concept gebouwd is, was van korte duur en alleen aan de westzijde van het transept ter hoogte van de zijbeuken en de galerijen zijn hier sporen van. Voordat de hogere niveaus bereikt werden, vond al de introductie van het volgende concept plaats: de triconchale oostpartij met veeltorengroep. De gerealiseerde gewelven behoren dan ook tot dit derde concept, waarbij pas in tweede instantie gekozen werd voor de uiteindelijke gewelfvorm. Toen kregen de beide dubbeltraveeën een vierdelig kruisribgewelf en de traveeën tussen de torens een spits tongewelf.

Aan de oostkant van het huidige transept en ter plaatse van het toen geplande koor zijn geen bouwhistorische resten uit deze tijd bekend niet bekend. Dit is overigens niet verbazingwekkend, daar de ontwikkelingen elkaar zo snel opvolgden. Het lijkt erop dat men in deze fase alleen nog aan de westzijde van het transept werkte.

Aangezien de geschiedenis van de traditie van de overwelving van christelijke kerken laat zien dat juist de apsiden en koorpartijen als eerste overwelfd werden (zie hieronder), gaan wij ervan uit dat in het tweede concept de overwelving van die gehele oostpartij was voorzien. Of de vieringtoren in dit stadium ook overwelfd had moeten worden, valt evenmin af te lezen aan het huidige gebouw, maar lijkt minder aannemelijk. Het overwelven van een vrij oprijzende toren met zo'n omvangrijke binnenruimte en op zo grote hoogte als in Doornik, zou begin 12de eeuw technisch een uitzonderlijke uitdaging zijn geweest. Vergelijkbare vieringlantaarns in Normandische en Engelse kerken kennen in deze periode geen overwelving (zie § III.3.5).

4.2 De overwelving van kerkgebouwen

De kunst van het overwelven is veel ouder dan de Middeleeuwen en gaat terug tot ver vóór onze jaartelling. De antieke beschavingen van het Nabije Oosten (Soemerïë, Assyrië, Egypte) kenden verschillende vormen van gewelfbouw, zowel met natuursteen als baksteen. Met name de Romeinen verspreidden de gewelfbouw over het gehele Middellands Zeegebied en tot in West-Europa. Zij ontwikkelden geavanceerde bouwtechnieken om grote ruimtes te overwelven. Beroemde voorbeelden in Rome zelf zijn het Pantheon, de grote thermencomplexen en de basilica van Maxentius en Constantijn. Overwelving gebeurde vooral in baksteen en beton, maar er zijn ook voorbeelden in natuursteen, zoals de zgn. tempel van Diana in Nîmes.¹

In de vroegchristelijke architectuur van West-Europa kreeg overwelving een beperkte, maar uitgelezen plaats. Van de kerken met een basilicale opzet werd in de regel de apsis overwelfd. Centraalbouwen, zoals paleiskerken, baptisteria, martyria en mausolea, kregen meestal ook een overwelving.²

III.4.2A links: Roma, Santa Sabina, interieur, 5de eeuw (foto: wikimedia.org).

III.4.2B rechts: Reichenau, Mittelzell, St. Maria und Markus, tweede kwart 11de eeuw (foto: wikimedia.org)

¹ De zgn. tempel van Diana was waarschijnlijk geen tempel, maar een basilica in een groter gebouwencomplex. Darde 2005a: p.66-69. Over de overwelving: Viollet-le-Duc 1854-1868a: IX, p.477-478.

² Zie voor voorbeelden: De Blaauw 2012a; Krautheimer & Ćurčić 1986a; Brandenburg 2013a. Een belangrijke uitzondering vormt de kerk van Santo Stefano Rotondo.

De beperkte toepassing van gewelven kan men in samenhang zien met de keuze van de basilica als gebouwtype voor de nieuwe christelijke kerken. Verreweg de meeste meerschepige antieke basilica's waren niet overwelfd.³ Voor het christelijke cultusgebouw bleek overwelfing ook geen vereiste en de midden-, dwars- en zijbeuken van de longitudinale kerkgebouwen bleven zonder gewelven. Alleen de apsis, de focus in de as van het kerkgebouw, met het altaar, de banken van de geestelijkheid en de troon van de bisschop, kreeg een gewelf (afb. III.4.2A). In de antieke basilica stonden in de apsis de zetels van rechters als vertegenwoordigers van het hoogste gezag of cultusbeelden. Daarom was deze plek bij uitstek geëigend voor het altaar en de presbyterbanken met de cathedra.⁴ In het Oost-Romeinse imperium ontwikkelde zich ondertussen een rijke traditie op het gebied van het overwelfen. De overwelfing van kerkgebouwen werd er gedomineerd door koepelgewelven, maar ook andere gewelfvormen, zoals tongewelven en graatgewelven werden toegepast. Het meest voorkomende kerktipe, dat van de kruiskoepelkerk, kent een centrale koepel en dikwijls ook een reeks nevenkoepels.

In het westen bleef het met een vlakke zoldering of open dakstoel gedekte kerkgebouw tot en met de 10de eeuw het meest gangbare type, waarbij de apsis nog steeds een gewelf kreeg (afb. III.4.1.2B). Van de overwelfde centraalbouwen – een kerktipe waar overwelfing ook in het westen al vroeger werd toegepast – is de Akense paleiskerk de spectaculairste. Daarnaast vond overwelfing van cryptes en confessio's, als plaats waar de heiligenreliken werden bewaard, vanaf het eind van de 8ste eeuw algemene toepassing. De overwelfing van cryptes volgt uit de aard van dit bouwonderdeel, dat beschouwd kan worden als de opvolger van de vroegchristelijke catacomben. Deze grafruimtes waren daardoor de heiligste plaatsen van het gebouw. De gewelven moesten zowel aan de catacomben als oudste bewaar- en vindplaatsen van heiligenreliken herinneren, als voor een brandbestendige overdekking van de heilige objecten zorgen.⁵ Een bijzonder aansprekend voorbeeld is de crypte onder de kerk die Einhard vanaf 820 in Steinbach im Odenwald liet bouwen en die bestemd werd voor de reliken van Petrus en Marcellinus. Speciaal voor deze kerk liet hij Romeinse bakstenen vervaardigen.⁶

In de loop van het eerste millennium deed zich langzaam maar zeker een kentering voor op het gebied van de overwelfing. Vanaf de 8ste eeuw werden op verschillende plaatsen kleine kerken overwelfd. Een zeer vroege groep vormt een aantal kerken in het Asturische koninkrijk.⁷ Tongewelven en graatgewelven waren – naast de koepel en de apsisalot – de gewelfvormen die werden toegepast. In sommige grotere kerken uit deze tijd kregen de zijbeuken soms al gewelven. Mogelijk was de abdijkerk van Cluny II (948-981) de eerste voorname kerk in West-Europa die geheel overwelfd was, maar de reconstructie van de opstand blijft onzeker.⁸ Wel kan geconstateerd worden dat vanaf het midden van de 10de eeuw steeds meer kerken en delen van kerken in steen overwelfd werden, met name in Catalonië en Bourgondië. In sommige gevallen beperkte de overwelfing zich in eerste instantie tot het koor. Een goed voorbeeld vormt de Saint-Vorles in Châtillon-sur-Seine (Côte d'Or), waarvan het schip pas veel later overwelfd werd.⁹

³ De basilica van Constantijn bij het forum vormt hierop een uitzondering.

⁴ Uitzonderingen hierop in Rome zelf zijn de grote kerkhofbasilieken met omgang zoals de Sant'Agnese en San Sebastiano, die geen overwelfde apsis hadden en de centraalbouw Santo Stefano Rotondo, die eveneens niet was overwelfd maar vlak gedekt.

⁵ Vanaf eind 10de eeuw worden in sommige kerken grote, meerbeukige cryptes gerealiseerd (bijvoorbeeld Sainte-Bénigne in Dijon, Sankt Maria im Kapitol en diverse voorbeelden in Italië).

⁶ Untermann 2006a: p.137-138. Binding 1995a: p.29-46. EINHARD 1925a: p.4-21.

⁷ Untermann 2006a: p.124-132.

⁸ Heitz 1972a: p.81-87. Sapin 1986a: p.68. Vergnolle 2010a: p.82.

⁹ Vergnolle 1989a: p.53-76.

III.4.3A links: Châtillon-sur-Seine, Saint-Vorles, exterieur (foto: Jochen Jahnke, wikimedia.com).

III.4.3B midden: Châtillon-sur-Seine, Saint-Vorles, interieur (foto: Christophe Finot, wikimedia.com).

III.4.3C rechts: reconstructie van de abdijkerk van Cluny II, door Kenneth John Conant (uit: Conant 1968a).

Terwijl de oostpartij van kerken een steeds rijkere en complexere opzet kreeg, behield het schip nog lang de eenvoudige vormen van de vroegchristelijke en vroegmiddeleeuwse basiliek, soms met een galerij boven de zijbeuken. De middenbeuken van de meeste grote kerken kregen tot de 11de eeuw een vlak plafond of open dakstoel, maar steeds talrijker werden de kerken waarin naast de apsis ook de rechte koortravee en de nevenkoren overwelfd waren, in de regel met een tongewelf.¹⁰ Daarnaast zijn er vroege voorbeelden van de overwelfing van de viering, meestal in de vorm van een koepel op trompen.

In Bourgondië, Zuid-Frankrijk en Spanje werd in de loop van de 11de eeuw de complete overwelfing van het kerkgebouw algemeen.¹¹ In Noord-Frankrijk, Engeland en het keizerrijk ten noorden van de Alpen handhaafde men de houten zoldering over de middenscheppen. De zijbeuken kregen vaak graatgewelven, terwijl de eventuele galerijen meestal niet overwelfd werden.¹² Deze situatie gold ook voor het rond 1100 begonnen Doornikse schip.

De vormgeving van de kerken met een houten middenbeukzoldering kon heel verschillend zijn. Er waren grote contrasten in muurbehandeling: van een uiterste soberheid met vlakke wanden en eenvoudige vierkante pijlers zonder kapitelen tot een rijke geleding met samengestelde pijlers, kapitelen, talrijke profielen, nissen, archivoltten en pilasters.

Interessant is dat de wereldlijke en kerkelijke contacten juist tussen een aantal regio's waar kerken op een geheel verschillende wijze werden afgedekt, zeer intensief waren. Zo waren er talrijke relaties tussen Normandië (en later ook Engeland) en Noord-Frankrijk enerzijds en Bourgondië en Italië anderzijds. Hoewel hoge geestelijken, zoals Willem van Volpiano, Lanfranc en Anselmus van Canterbury, vertrouwd waren met belangrijke overwelfde kerkgebouwen, zoals die in Bourgondië voorkwamen, traden zij in Normandië en Engeland op als opdrachtgever van kerkgebouwen van geheel andere aard, namelijk grote basilieken met een vlak plafond.¹³ De verklaring hiervan kan gevonden worden in het gebruik van een architectonische traditie, die de regionale politiek-historische situatie het meest adequaat kon representeren. Hier blijkt dat nieuwe constructies en vormen werden genegeerd als zij niet bruikbaar waren om een bepaalde positie of traditie te representeren.

De grootste technische uitdaging voor de bouwmeesters bleek de realisatie van een gewelf over een middenbeuk in combinatie met lichtbeukvensters van enige omvang. Hoe gecompliceerd dit was, bleek in 1127, toen een deel van het gewelf van de abdijkerk van Cluny III instortte.¹⁴ Het was de ontwikkeling van het kruisribgewelf die het uiteindelijk mogelijk maakte om directe lichtinval via de lichtbeuk van de middenbeuk te combineren met

¹⁰ Vergnolle 1994a: p.72, 150. Een ander voorbeeld is de kerk van Saints-Pierre-et-Paul in Perrecy-les-Forges (Saône-et-Loire).

¹¹ Vroege voorbeelden naast mogelijk Cluny II zijn de abdijkerk Saint-Philibert in Tournus (Saône-et-Loire), de Sainte-Marie in Quarante (Hérault) en de priorijkerk van Romainmôtier (Zwitserland).

¹² De halve tongewelven over de schipgalerijen van de Saint-Étienne in Caen vormen binnen de Anglo-Normandische Kerk een uitzondering.

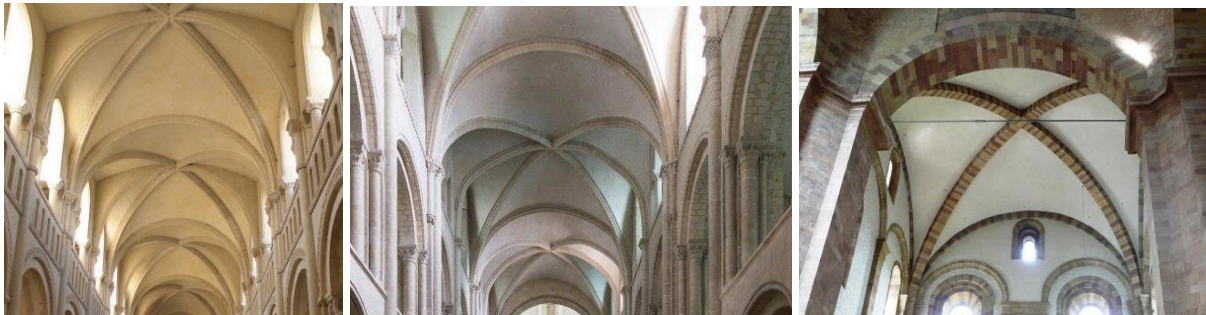
¹³ Oursel 1986a: p.333.

¹⁴ Timbert 2006a: p.255-277.

de overwelving, zonder de stabiliteit van de constructie in gevaar te brengen. De eerste grote kruisribgewelven werden tegen 1100 op ongeveer hetzelfde moment gerealiseerd in twee regio's waar tot dan toe de middenbeuken van kerken met een houten zoldering waren gedekt: in Lombardije en in het Anglo-Normandische rijk. In de eerste regio geldt het middenbeukgewelf van de Sant' Ambrogio in Milaan als een van de oudst bewaarde voorbeelden. In Noord-Europa zijn dat het koorgewelf van de abdijkerk van Lessay gaat, weldra gevolgd door de middenbeukgewelven van Durham.¹⁵ Er zijn aanwijzingen dat in Noord-Oost-Engeland, al voorafgaand aan de bouw van de kathedraal van Durham, experimenten met kruisribgewelven plaatsvonden.¹⁶

De zaal op de begane grond in de noordtoren van de westpartij van de kathedraal van Bayeux kreeg al in het derde kwart van de 11de eeuw een kruisribgewelf.¹⁷ Ook de relatief bescheiden apsidiole van de abdijkerk van Tewkesbury werden eind 11de eeuw met ribben geleed.¹⁸ Bij deze gebouwen voegt zich de Dom van Speyer, waarvan de beide transeptarmen in de eerste jaren van de 12de eeuw een machtig kruisribgewelf kregen.¹⁹ Het eerste kwart van de 12de eeuw kende meer experimenten met kruisribgewelven.²⁰ Zo kreeg de voorhal van de abdijkerk van Moissac omstreeks 1120 een kruisribgewelf op de begane grond en op de verdieping een twaalfdelig ribgewelf met ringvormige sluiting.²¹

Dat kruisribgewelven ook goed toegepast konden worden in bestaande middenbeuken, laten de twee hertogelijke abdijkerken in Caen zien. In de jaren 1110-1130 kreeg het middenschip van de Saint-Étienne een zesdelig kruisribgewelf en kort daarna dat van La Trinité.²²

III.4.3D links: Caen, La Trinité: overwelving van het middenschip (foto: Chatsam, wikimedia.org).

III.4.3E midden: Caen, Saint-Étienne: overwelving van het middenschip (foto: Supercarwaar, wikimedia.org).

III.4.3F rechts: Speyer, Dom, noordelijke transeptarm, gewelf (foto: JW).

Het is in deze periode dat ook in Doornik besloten werd om de middenbeuk van de oostpartij te overwelven. Gezien de belangrijke formele overeenkomsten met de Anglo-Normandische

¹⁵ Het is niet uitgemaakt welke gewelven ouder zijn, Lessay, Milaan of Durham. De kerk van Lessay werd omstreeks 1080 begonnen. De zoon van de stichter Eudes au Capel, seneschalk van Willem de Veroveraar, werd in 1098 in het koor begraven dat toen waarschijnlijk voltooid was. Baylé 1997b: p.97-100. De zijbeuken van de kathedraal van Durham werden tussen 1093 en 1104 gebouwd. Bilson 1899a: p.289-319. Fernie 2000a: p.131-140. Over de Sant' Ambrogio: Brucher 1987a: p.51-52. Cassanelli 2010a: p.132-133.

¹⁶ Thurlby 2014a: p.71-92.

¹⁷ Baylé 1997b: p.59.

¹⁸ Wilson 1985a: p.36-51. Fernie 2000a: p.162.

¹⁹ Winterfeld 1993a: p.77-78. Kubach 1998a: p.74-75, 99-100.

²⁰ Hoewel het niet mogelijk is om rechtstreekse verbanden te leggen tussen specifieke gebouwen, ligt het voor de hand dat de techniek van de overwelving met ribben onder invloed van de Islamitische architectuur in West-Europa kwam. In Moissac kan de nabijheid van het Omajadenrijk in Spanje een rol hebben gespeeld. Voor de Normandiërs gold dat zij vanaf de jaren '60 van de 11de eeuw goed bekend waren in het Middellandse Zeegebied: vanaf 1061 vormde Sicilië een Normandische vazalstaat.

²¹ Séraphin 2014a: p.278-279.

²² Baylé 1997b: p.53-54, 61. Het gewelf van La Trinité werd in de 19de eeuw nagenoeg geheel vernieuwd met respect voor de 12de-eeuwse vormen.

bouwkunst, ligt een verband tussen de Doornikse kathedraal en de abdijkerken van Caen voor de hand. Daarop wijst ook het in Doornik geplande zesdelige kruisribgewelf, een gewelftype dat, voor zover onze kennis strekt, voor het eerst in de beide kerken in Caen werd toegepast.

4.3 Motieven om te overwelven

De geschiedenis van de overwelving van kerkgebouwen heeft de afgelopen eeuwen een grote fascinatie uitgeoefend op architectuurhistorici. In Frankrijk werd de zogenaamde Romaanse architectuur van de 11de en 12de eeuw ingedeeld in regionale bouwscholen, waarbij in de meeste gevallen de gewelfvorm het onderscheidende criterium was.²³ Voor sommigen, zoals Alfred Clapham in Engeland en Eugène Lefèvre-Pontalis in Frankrijk vormde het thema van de overwelving de kern van de middeleeuwse architectuurgeschiedenis.²⁴ En aangezien vanaf de vroegchristelijke tijd in de longitudinale kerkgebouwen eeuwenlang het houten plafond domineerde, is er inderdaad reden om de vraag te stellen waarom vanaf de late 10de eeuw steeds meer kerken overwelfd werden, totdat rond 1200 overwelving in bijna alle streken van Europa de norm was geworden.

Er zijn verschillende motieven die de keuze om een kerkgebouw te overwelven kunnen verklaren. De in de literatuur meest genoemde zijn bescherming tegen brand, gebrek aan hout, betere akoestiek, fraaiere architectuur en de symbolische betekenis van het gewelf als representatie van het hemels uitspansel. Sommige middeleeuwse teksten maken er ook melding van. Zo staat er een interessante passage over overwelving in een tekst over de abdijkerk van Saint-Hilaire-le-Grand in Poitiers: “Terwijl de basiliek van dezelfde Heilige [Hilarius] eerder, op de oude wijze, met een houten plafond gedekt was, verkozen in die tijd enige burgers om ter bescherming tegen brand en ter vervolmaking van het bouwwerk [*ad compositionem operis*] het geheel in steen te maken en, nadat het plafond verwijderd was, het te bedekken met een gewelf van stenen [..]”²⁵

Het gewelf als bescherming tegen brand

Zoals bij de Saint-Hilaire zal brandveiligheid bij veel kerken een belangrijk motief zijn geweest voor de bouw van gewelven. Stenen gewelven konden het interieur van de kerk behoeden voor de anders catastrofale gevolgen van een brand van de dakstoel. Aangezien bij gebrek aan technische en logistieke middelen het blussen van een brand bijna onmogelijk was, moest brandveiligheid vooral gerealiseerd worden door middel van een stenen scheiding. Dankzij een stenen gewelf was niet alleen het gebouw, maar ook de rijke en kostbare inventaris minder kwetsbaar voor blikseminslag of een stadsbrand.²⁶ Omgekeerd kon een ongeluk met één van de vele lampen en kaarsen in een kerkgebouw minder snel leiden tot een aantasting van de constructie ervan.²⁷ Gezien het belang van de Kerk in de middeleeuwse

²³ Bijvoorbeeld: Deshoulières, Bilson, Clapham, zie bij Fernie 2000a: p.267-268.

²⁴ Fernie 2000a: p.267-268.

²⁵ “Cum enim Sancti ejusdem basilica prius, antiquo more, testitudine supra fuisset camerata, ad tutelam ignis et compositionem operis, libuit quibusdam civibus illius temporis eam totam fieri lapideam, ac, testitudine amota, supra lapidum tegi volta [..]” Vermeld in de *Miraculi sancti Hilarii*, Paris BnF, ms. lat. 5316, f. 35r, gepubliceerd door Mortet 1911a: p.142. Voor de context zie: Camus 1982a: p.110.

²⁶ Het lijkt er niet op dat de toenemende overwelving een relatie heeft met de opkomst van de steden, waarbij een dichtere bebouwing rondom de kerken een hoger brandrisico zou kunnen betekenen. Kloosterkerken op het platteland, waaronder de vele nieuwe cisterciënzer abdijkerken in de 12de eeuw en later, werden immers ook overwelfd.

²⁷ Fernie 2000a: p.266. De constatering van Eric Fernie dat het brandgevaar voor kerken in de 11de en 12de eeuw niet groter was, dan in de eeuwen daarvoor, zegt weinig over de noodzaak die gevoeld kan zijn om de brandveiligheid te vergroten.

samenleving wekt het geen verwondering dat ook in dit opzicht voor het sacrale en seigneuriale kerkgebouw alleen het beste goed genoeg was.

Een andere passage over brandveiligheid is te vinden in de *vita* van Sint-Erkenwald, die melding maakt van de verwoestende brand van de Londense kathedraal in 1087. De schrijver vermeldt dat “de hand van onze bouwmeester destijds nog niet volledig, zoals nu wel, in staat was stenen bogen te bouwen, die we in de volkstaal *gewelven* noemen (*vulgo dicimus voltas*).”²⁸

Van gewelven werd dus aangenomen dat zij bij brand bescherming boden. In mei 1940 werd in Doornik proefondervindelijk vastgesteld hoe gewelven een kerk inderdaad konden behoeden voor een catastrofe. De brandbommen van de *Luftwaffe* zetten het dak van het schip in lichterlaaie, maar de 17de- en 18de-eeuwse gewelven weerstonden de brandende balken van de instortende dakstoelen, zodat de kathedraal grotendeels behouden bleef.²⁹

Gebrek aan hout

Wat voor Noord-Europa onwaarschijnlijk mag lijken, was in het Middellandse zeegebied en vooral het Nabije Oosten een realiteit: door de afwezigheid van voldoende hout van goede kwaliteit, was men bijna gedwongen om in steen te overwelven. De antieke geograaf Strabo vermeldde dit als reden waarom in Babylon de huizen overwelfd werden.³⁰ Gregorius, bisschop (372-+395) van Nyssa (bij Harmandalı) in Cappadocië, schreef in 382 een brief aan zijn collega-bisschop Ampilocheus van Iconium (Konya). Daarin vroeg hij om bekwame metselaars die bij gebrek aan hout een koepel konden bouwen voor het martyrium dat hij gepland had. Gregorius merkte daarbij op dat een gewelf veel langer zou standhouden dan een houten afdekking.³¹ Omgekeerd is op basis van de veronderstelde beperkte beschikbaarheid van goed hout ook wel aangenomen dat de gewelfbouw lange tijd vooral beperkt bleef tot het Middellandse Zeegebied. Aangezien in de bossen van Noord-Europa voldoende hout voorradig was, bestond daar geen noodzaak tot overwelven.³²

De muzikale weerklank van het stenen gewelf

Een heel ander soort argument is dat de ontwikkeling van gewelven zou samenhangen met de kerkmuziek. Het (Gregoriaanse) gezang zou namelijk beter weerklinken onder een stenen gewelf, in het bijzonder een tongewelf, dan onder een plafond of open dakstoel. Zo zou de abdijkerk van Cluny II door abt Odo van Mercoeur mede zijn overwelfd om de liturgische gezangen volmakter te laten klinken door middel van hun weerkaatsing tegen het gewelf.³³ Daarbij zou het ook nog uitmaken onder welk type gewelf er werd gezongen.³⁴ Er zijn geen aanwijzingen dat dit ook werkelijk een rol heeft gespeeld. Omgekeerd lijkt het eerder denkbaar dat de realisatie van gewelven in kloosterkerken van invloed was op de

²⁸ Whatley 1989a: p.122-123. Nondum arcus lapideos, quos vulgo dicimus voltas, nostri manus artificis ita plene, sicut nunc, attigerat [...].

²⁹ Zie: Westerman 2015a.

³⁰ STRABO 1917-1932a: VII, p.200-201 (liber XVI, 1, 5).

³¹ GREGORIUS VAN NYSSA 2007a: p.200.

³² Oursel 1986a: p.333.

³³ Oursel 1986a: p.332.

³⁴ Raymond Oursel (1986a: p.332) meldt dat het zangkoor van de kathedraal van Dijon nog recent zou hebben ervaren dat het gregoriaans beter klonk onder het spitse tongewelf van de kapittelkerk van Beaune, dan onder de kruisribgewelven van de Saint-Bénigne-kathedraal in Dijon, waar echo's en interferenties de helderheid van de klank verstoorden. De conclusie zou dan zijn dat de akoestiek er met de toenemende overwelfing in de 11de eeuw aanvankelijk sterk op vooruitging, om vervolgens te verslechteren bij de introductie van de kruisribgewelven in de 12de eeuw.

ontwikkeling van de liturgische zang.³⁵ Het feit dat er geregeld klankpotten in overwelingen en muren van de koorruimtes werden aangebracht, laat zien dat er nadrukkelijk aandacht was voor de akoestiek, maar relativeert tegelijkertijd de akoestische kwaliteiten van de gewelven.³⁶

Het gewelf als bekroning van de sacrale ruimte

Het meest sacrale gedeelte van de kerk, het hoogkoor met hoofd- en eventueel reliekenaltaar, werd vaker en eerder overwelfd. Zoals hierboven al bleek, werden gewelven aanvankelijk beperkt tot de apsis, het koor en de parallelle apsioliolen die aansloten op de transeptarmen. Vervolgens werden gewelven ook toegepast in de viering en in het transept, wellicht omdat deze ruimtes ook geheel of gedeeltelijk deel uit konden maken van het liturgische koor. Spectaculair is het voorbeeld van de Saint-Bénigne in Dijon, waar de grote rotonde aan de oostzijde drie overwelfde bouwlagen kende, terwijl het basilicale schip aan de westzijde geen gewelven had. Hoewel het verschil in afdekking in Dijon ook verklaard kan worden uit de traditie een centraalbouw te overwelfen en niet het longitudinale gedeelte, dient men te bedenken dat de rotonde van Saint-Bénigne eerst en vooral het meest sacrale deel van het complex vormde. Er zijn ook talrijke voorbeelden van ‘gewonere’ kerken, zoals de midden-11de-eeuwse kerk van Château-Gontier in de Anjou, waar het koor en transept overwelfd werden, terwijl het schip een open dakstoel kreeg.³⁷ Een ander voorbeeld is de 11de-eeuwse abdijkerk op de Mont-Saint-Michel, waar de oostpartij overwelfd moet zijn geweest, terwijl het even oude schip een houten afdekking kreeg.³⁸ Ook in de kathedraal van Durham kreeg aanvankelijk alleen het koor een gewelf. Later volgde het schip.³⁹ Zeer illustratief is de Saint-Nicolas in Caen, waarvan de oostpartij (koor en transept) overwelfd werd en het schip een houten afdekking kreeg, hoewel beide een nagenoeg gelijke wandgeleding hebben.⁴⁰ Ook in Doornik werd in de 12de eeuw voorrang gegeven aan de overwelfing van de oostpartij. Dat het hier om een latere planwijziging ging en de gewelfbouw zich in de tussentijd verder ontwikkeld had, doet weinig af aan het feit dat het meest sacrale deel van de kathedraal als eerste overwelfd werd. Ook nadat de gewelven van de oostpartij omstreeks 1140 voltooid waren, bleef het schip voorsnog gedekt met een zoldering. In andere kerken, zoals de abdijkerken van Caen, was het schip ondertussen ook al overwelfd, maar ook daar was het koor eerder overwelfd dan het schip. Uiteindelijk werd het schip in Doornik in de 18de eeuw alsnog overwelfd (zie § I.3.6). Mogelijk heeft men echter aan het einde van de 12de eeuw overwogen om het schip ook toen al te overwelfen (zie § I.6.8). Dit zou goed passen bij het gegeven dat vanaf circa 1130 overwelfing voor kathedralen in Noord-Frankrijk de standaard werd: de nieuwe kathedralen die toen werden aangevangen (Sens, Noyon, Senlis, Laon, Parijs) kregen een stenen overwelfing. De tekst over de Saint-Hilaire-le-Grand in Poitiers noemt naast bescherming tegen brand nadrukkelijk ook het vervolmaken van de opzet van het bouwwerk (*compositio operis*). Het gewelf kon dus, volgens destijds geldende opvattingen, bijdragen tot het ideale kerkgebouw.

³⁵ Zoals Christian Sapin heeft gesuggereerd: <http://www.bienpublic.com/edition-dijon-agglo/2014/08/27/cluny-ii-la-premiere-eglise-en-pierre-sonnante>. De monniken zouden van de weerklank van het gewelf gebruik gemaakt hebben om door middel van gezang hun klooster eenheid en harmonie te laten uitstralen.

³⁶ Recent is uitgebreid onderzoek gedaan naar deze zogenaamde akoestische potten die in gewelven en kerkmuren werden ingebouwd. Palazzo-Bertholon & Valière 2012a.

³⁷ Mallet 1984a: p.101-104. Deyres 1985a: p.359-389.

³⁸ Hoewel het 11de-eeuwse koor verdwenen is, mag op grond van de overwelfde viering en de overwelfde transeptarmen, die wel behouden zijn, aangenomen worden dat de gehele oostpartij overwelfd was. Andere voorbeelden van overwelfde oostpartijen en met een plafond gedekte schepen zijn de Saint-Nazaire in Bourbon-Lancy (Saône-et-Loire) en de Saint-Léger in Ébreuil (Allier).

³⁹ Fernie 2000a: p.134-135.

⁴⁰ Vergnolle 1994a: p.154. Chaix 2011a: p.255.

Deze vervolmaking kan evenzeer betrokken worden op de realisatie van de kerk als een perfecte heilige cultusplaats, als op het vervolmaken van het kerkgebouw als afspiegeling van de hemelse volmaaktheid: de schoonheid van het gebouw is intrinsiek gelegen in de heiligheid ervan. Als voorafbeelding van de Hemelse Stad helpt het kerkgebouw de gelovigen het Paradijs te bereiken.

De aanvankelijke beperking van de overwelling tot de apsiden en later de voorkeur om het koor en de oostpartij van kerken te overwelven, laat de bijzondere behandeling zien van het meest sacrale gedeelte van het kerkgebouw. Dat het inderdaad minder belangrijk werd gevonden om de gehele kerk te overwelven, is terug te vinden in een 13de-eeuwse instructie voor de bouw van dominicanenkerken: “Laat onze broeders bescheiden en nederige huizen hebben. [...] Men maakt geen gewelven van steen behalve misschien over het koor en de sacristie (*non fiat lapidibus testudinata nisi forte super chorum et sacristiam*).”⁴¹ Het afzien van overwelling werd binnen de dominicaanse spiritualiteit dus beschouwd als een teken van nederigheid.

Gewelven in de wereldlijke architectuur

De voornaamste gewelven – dat wil zeggen de technisch meest ontwikkelde, architectonisch zorgvuldig ontworpen en ook de grootste gewelven – zijn te vinden in kerkgebouwen. De bijzondere betekenis van het gewelf kan echter ook geïllustreerd worden door de toepassing ervan in de wereldlijke architectuur. In vestingwerken en kastelen, en vergelijkbare bouwwerken zoals paleisaula's en donjons, werden gewelven toegepast in kelders, (stads)poorten en torensokkels. De toepassing van gewelven in dit soort bouwwerken geschiedde vooral om bouwtechnische en defensieve redenen en bleef daarom lange tijd beperkt tot de genoemde delen van de desbetreffende gebouwen.

Bij kastelen en versterkte huizen valt op dat representatieve ruimtes tot de 13de eeuw over het algemeen in hout werden gedekt.⁴² Vanuit het oogpunt van brandveiligheid zou men juist in deze, met open vuren gestookte vertrekken een stenen gewelf verwachten. Er was echter één representatieve ruimte in kastelen die wel vaak overwelfd werd: de kapel.⁴³ Blijkbaar was het gewenst dat de sacrale ruimte deze waardige overhuiving kreeg.

4.4 Het gewelf als hemels uitspansel

Het gebruik, en wellicht zelfs de creatie van het stenen gewelf als representatie van het hemelgewelf sluit naadloos aan op de representatie van de hemelse stad in de architectuur van het kerkgebouw. De gelijkstelling van het geconstrueerde gewelf aan het hemelgewelf kan men al aantreffen in voorchristelijke cultusgebouwen (apsiscalot, overwelling van de centraalbouw) en is misschien wel even oud als het gewelf zelf.⁴⁴

Zo stond het apsisgewelf in de 4de-eeuwse kerken in de ogen van de gelovigen voor dat deel van het hemelse gewelf, waar zich de heilbrengende/onoverwinnelijke zon, de *Sol salutis/invictus* verheft, waar Christus ten hemel is gevaren en vanwaar hij als zon der

⁴¹ Sundt 1987a: p.398 (met bronpublicatie en verdere verwijzingen). Het gewelf op de sacristie heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat hier tal van kostbaarheden, waaronder het kostbare liturgische vaatwerk, werden opgeborgen. Nog belangrijker was dat in de sacristie vaak (een deel van) de reliekenschat werd bewaard.

⁴² Kelders kregen al vrij vroeg als sokkel van een gebouw, een gewelf. In deze zin zijn ze vergelijkbaar met cryptes.

⁴³ Fernie 2000a: p.266.

⁴⁴ In zijn studie over de kosmische betekenis van de cirkel en de koepel gaat Louis Hauteccœur uitgebreid in op de betekenis van het gewelf in de antieke en vroegchristelijke architectuur en laat overtuigend zien dat de symboliek van de koepel ook geldt voor de apsis en andere gewelfvormen (tongewelf, graatgewelf). Hauteccœur 1954a: p.220.

gerechtigheid, *Sol Iustitiae*, zal terugkeren om te oordelen.⁴⁵ Middeleeuwse schrijvers probeerden het woord apsis etymologisch af te leiden van het Griekse woord (*apto*) voor het aansteken van een fakkel, duidend op de plaats waar het licht vandaan komt.⁴⁶ De inscriptie in de apsis van de Sint-Maartensbasiliek in Tours verwees, vrij naar Genesis 28, 17, rechtstreeks naar de hemelse staat: ‘*Quam metuendus iste locus, vere Templum Dei est et porta coeli*’ (hoe vreeswekkend is deze plaats, dit is waarlijk de tempel Gods en de poort van de hemel).⁴⁷

De hemelse iconografie van gewelfdecoraties

De hemelse connotatie van het gewelf is in talrijke kerken aanschouwelijk gemaakt door een expliciete iconografie. Deze kon heel eenvoudig bestaan uit een afbeelding van het firmament in bijvoorbeeld goud en blauw, met sterren en andere hemellichamen. Zo beschreef Paulinus van Nola de met sterren bezaaide koepel (*stellato tholo*) van het baptisterium in het heiligdom van de heilige Felix in Cimitile bij Nola. Achthonderd jaar later werd in Parijs de Sainte-Chapelle-du-Palais gebouwd, een dubbelkapel waarvan de gewelven een sterrenhemel op een donkerblauwe achtergrond laten zien (afb. III.4.4A).⁴⁸

III.4.4A links: Parijs, Sainte-Chapelle-du-Palais, intérieur (foto: Didier B. wikimedia.com).

III.4.4B midden: Istanbul, Hagia Sophia, interieur, pendentief met serafijn (foto: JW).

III.4.4C rechts: Hosios Loukas, Katholikon, interieur, de centrale koepel met Christus-Pantokrator (foto: Jean Housen).

Meer nog dan in het Latijnse westen werd de hemelse betekenis van het gewelf in de bouwkunst van het Griekse of Byzantijnse Oosten uitgebreid verbeeld in de iconografie. Paulus Silentarius schreef in 562 over de centrale koepel van de Hagia Sofia: “In het centrum is binnen een cirkel het teken van het Kruis in mozaïek afgebeeld, zodat de Verlosser van de wereld de kerk altijd zal beschermen.”⁴⁹ In de 10de eeuw, na de iconoclastische periode, werden de pendentieven die de centrale koepel dragen, gedecoreerd met afbeeldingen van immense serafijnen (afb. III.4.4B), waardoor zij als het ware het hemelse gewelf dragen. In dezelfde tijd werd in het zenit van de koepel het kruismozaïek vervangen door een afbeelding van Christus Pantokrator.⁵⁰

In nagenoeg elke Byzantijnse kerk werd een iconografisch programma aangebracht, waarbij de verschillende delen (koepel, tamboer, pendentieven, bogen, pijlers, muren) gedecoreerd werden met passende materialen en hiërarchisch opgebouwde iconografische programma's. De gewelven staan in deze hiërarchie voor de hemel, waarbij de Christus-Pantokrator de voornaamste plaats bezet, de centrale koepel of apsis (afb. III.4.4C). De representatie van de schepping in het kerkgebouw is zelfs zo consequent doorgevoerd, dat de marmeren

⁴⁵ Hauteceur 1954a: p.214-217.

⁴⁶ Hauteceur 1954a: p.218.

⁴⁷ Cabrol & Leclercq 1900-1902a: I, p.184.

⁴⁸ Trout 1999a: p.152.

⁴⁹ Geciteerd naar de Engelse vertaling bij Mainstone 1988a: p. 126.

⁵⁰ Mainstone 1988a: p.116.

wandbekleding van de wanden gelijk staat met de golvende zee. Geschriften die teruggaan tot de 10de eeuw zetten uiteen dat op basis van structurele en theologische principes het kerkgebouw een representatie is van de kosmos die nadrukkelijk de heilsgeschiedenis omvat.⁵¹ Hier is vooral van belang dat de gewelven in het Oost-Romeinse kerkgebouw de hemelen representeren.⁵²

Dat er juist in de Byzantijnse kunst tot op grote hoogte sprake was van gecodificeerde regels voor de iconografische uitmonstering van de sacrale architectuur, komt voort uit de streng geordende en zeer hiërarchische samenleving, waarin de keizer de plaatsbekleder van Christus op aarde en zijn rijk Gods rijk op aarde was en dus een voorafschaduwing van het Hemelse Jeruzalem. De, anders dan in het westen, intact gebleven Romeinse administratie en bijbehorende bestuurscultuur strekte zich ook uit tot de kerk.

III.4.5A Links: Ravenna, mausoleum van Galla Placidia, hangkoepel boven de viering (foto: wikimeida.org).

III.4.5B Rechts: Auxerre, kathedraal Saint-Étienne, crypte, gewelf van de askapel met muurschildering van de apocalyptische Christus op het witte paard, omringd door engelen (foto: wikimedia.org).

Het hemelse gewelf in de westelijke kerkarchitectuur

De rijke iconografie van de Byzantijnse kerken zou bijna doen vergeten dat ook in het Latijnse Westen het stenen gewelf een rijke, de Heilsgeschiedenis, de wederkomst van Christus en – niet in de laatste plaats – het Hemelse Jeruzalem afbeeldende iconografische traditie heeft.⁵³ Ook hier stond van meet af aan het apsis- of koepelgewelf, dat het *sanctuarium* van de kerkruimte overspant, voor het hemelse uitpansel. In talrijke voorstellingen is de kosmische betekenis van het gewelf zichtbaar gemaakt. De vroegste voorbeelden van met sterren gedecoreerde gewelven zijn al te vinden in de catacomben.⁵⁴ Vanaf de 4de eeuw verschijnen op apsisgewelven en in koepels afbeeldingen met hemelse thema's.⁵⁵ De overwelfde apsis van veel basilica's kreeg een mozaïek of schildering met een *theofanie* (Godsverschijning) als onderwerp met Christus zelf als centrale figuur.⁵⁶ Een mooi voorbeeld van een hemels gedecoreerd gewelf is bewaard gebleven in de centraalbouw van het mausoleum van Galla Placidia, een annex van de Heilig Kruiskerk in Ravenna. De

⁵¹ Zie over het voorafgaande de studie van Otto Demus (1948a: p.14-29). Demus 1948a: p.14-29.

⁵² In het Oost-Romeinse rijk speelde ook mee dat het gebied tevens de bakermat omvatte van de oudste gewelfvormen in de architectuur van de God-koning en die teruggaan op het ciborium of de baldakijn, een representatie van het hemelgewelf zoals later ook de koepel en het gewelf. Hauteccœur 1954a: p.45-60, 161-175.

⁵³ Ook een synthese van de verschillende betekenissen van de onderdelen van het sacrale bouwwerk in het gekerstende West-Romeinse Rijk leidt tot dezelfde conclusie Zie: Mekking 2009a: p.42-44.

⁵⁴ Wilpert 1916a; I, p.54.

⁵⁵ Hauteccœur 1954a: p.198-210.

⁵⁶ In sommige gevallen werd, onder invloed van het Byzantijnse iconoclasme, Christus gerepresenteerd door het Kruis, zoals in de Hagia Irene in Constantinopel of de San Appolinare in Classe in Ravenna.

III.4 De gewelven als hemelse baldakijnen

hangkoepel van de viering van het mausoleum is gedecoreerd met honderden sterren rondom het zenitaal geplaatste triomferende kruis (afb. III.4.5A).

Dat de symbolische betekenis van het gewelf zich verder uitstrekte dan de apsiskalot of de centrale koepel, blijkt uit andere voorbeelden, die inzicht geven in hoe rijk de decoratie van middeleeuwse kerken in dit opzicht geweest moet zijn. De uitzonderlijk gaaf bewaarde muurschilderingen in de abdijkerk van Saint-Savin-sur-Gartempe laten dit zien. De schilderingen van het hoogkoor en het apsisgewelf zijn verdwenen, maar aangenomen mag worden dat hier een *Majestas Domini* of aanverwant thema uitgebeeld was. Het middenbeukgewelf van de abdijkerk toont daarentegen nog in volle glorie de heilsgeschiedenis van de Schepping tot aan het Oude Verbond, terwijl in de westtoren een passiecyclus (op de galerij) en scènes uit de Apocalyps uitgebeeld zijn.⁵⁷ In de crypte van de kathedraal van Auxerre toont het centrale gewelf van de apsiskapel (vanaf 1023) de apocalyptische Christus op een wit paard. Hij bevindt zich in het centrum van een door een monumentaal assenkruis gedomineerde compositie (afb. III.4.5B).⁵⁸

In plaats van de Christus-Pantokrator in het voornaamste gewelfvak verschijnt in het Westen ook het Lam Gods, soms tronend op de paradijsberg, waaruit de vier paradijsstromen ontspringen.⁵⁹ Vanaf de 12de eeuw verschijnt ook vaak het Lam Gods op de sluitsteen van het gewelf, zoals in het koor van de kathedraal van Noyon (afb. III.4.6A).⁶⁰

III.4.6A links: Noyon, cathédrale Notre-Dame, gewelfsteen van de koorsluiting (foto: JW).

III.4.6B rechts: Soissons, cathédrale Saints-Gervais-et-Protais, gewelfsteen van de koorsluiting.

In de Anjou, de Touraine en nabije regio's werden uitgebreide iconografische programma's gerealiseerd op de sluitstenen van de gewelven. Deze hebben vaak een "hemelse" iconografie, die betrekking heeft op de wederkomst van Christus.⁶¹

De halfronde vorm en de iconografie van het apsisgewelf zouden vanaf de 11de eeuw getransponeerd worden naar talrijke kerkportalen: deze kregen een monumentaal timpaan, waarvan de iconografie in het algemeen ook een theophaniekarakter had, zoals de *Majestas Domini*, de Aanbidding der koningen, de Hemelvaart van Christus of het Laatste Oordeel.⁶²

⁵⁷ Riou 1993a; Jeannin s.d.a.

⁵⁸ Franzé 2010a: p.83.

⁵⁹ Dit sloot overigens niet uit dat ook de vlakke zoldering voor de hemel symbool kon staan, zoals in de kerk van Sankt Martin in Zillis.

⁶⁰ Skubiszewski 1993-1994a: p.689-699.

⁶¹ Skubiszewski 1996a: p.105-153.

⁶² Christe 1969a.

Ciborium

Een bouwwerk dat nauw verwant is aan het gewelf is het ciborium of baldakijn, dat bescherming en hemelse betekenis geeft aan de persoon of de plaats die het overhuift. De betekenis ervan kan vergeleken worden met die van de apsis of in bredere zin, het gewelf. Als representatie van de hemel stamt het gewelf zelfs van het ciborium af. Een gewelf kan gezien worden als een in het gebouw geïntegreerd ciborium over een heilige ruimte of, meer specifiek bij een apsis of vieringtoren (zie ook § III 3.5), over het heiligste deel van het gebouw. Zoals een baldakijn een altaar overhuift, zo markeert en beschermt een vieringtoren het kosmische middelpunt van het kerkgebouw. De hemelse aard van het baldakijn kan ook iconografisch benadrukt worden: zo droegen beeldhouwers adelaars het keizerlijke baldakijn van keizer Theodosius.⁶³

Het ciborium is hierboven al ter sprake gekomen bij de vieringtoren. Terwijl de gewelven van het kerkgebouw een uitgebreide versie vormen van het enkele gewelf als representatie van het uitspannel, en daarmee van het Hemelse Rijk, is het ciborium, en naar analogie daarvan de vieringtoren, de centraliserende en de zich daardoor in het middelpunt van de kosmos bevindende oorspronkelijke versie ervan.

Kruisribgewelven

Eric Fernie meende dat het gebruik van ribben aan gewelven een extra symbolische betekenis gaf. Een aanwijzing in die richting zag hij in de in mozaïek weergegeven diagonalen in de koortravee van de San Vitale in Ravenna en de kruisribben van het ciborium van de Sant’Ambrogio in Milaan. Hij wees erop dat ribgewelven vaker voorkomen in het koor van kerken en noemt daarbij de voorbeelden van de apsiden van Sant’Abondio in Como en de abdijkerk (nu kathedraal) van Peterborough.⁶⁴ Er zijn echter in Normandië ook voorbeelden van het omgekeerde: zo hebben de apsiden van de Saint-Nicolas in Caen en van de Saint-Georges in Saint-Martin-de-Boscherville een apskalot zonder ribben, terwijl de rest van de kerk met kruisribgewelven overwelfd is.

4.5 De overwelving van de oostpartij van de Doornikse kathedraal

De geplande en gerealiseerde gewelven van het Doornikse transept

Zoals al eerder bleek (zie § I.5.6.12), kent het Doornikse transept een zeldzame staalkaart van gewelftypes. De middenbeuk van het transept wordt gedekt door een kruisribgewelf over de dubbeltravee, een tongewelf over de travee tussen de torens en een samengesteld ribgewelf van uitwaaiierende tongewelfjes over de apsis. De zijbeuken, galerijen en omgang van de apsis hebben graatgewelven. Al deze gewelven kwamen, evenals de gewelven van het verdwenen 12de-eeuwse koor, in de periode 1120-1140 tot stand.

Uit de bestudering van de bouwgeschiedenis bleek dat het eerste overwelvingsproject een zesdelig gewelf over de dubbeltravee en een vierdelig gewelf over de travee tussen de torens betrof. Hoe deze gewelven er precies moesten uitzien, is niet meer te achterhalen, maar gezien de ook op andere punten gesignaleerde verwantschap met de Anglo-Normandische architectuur ligt het voor de hand dat – zoals hiervoor al bleek – de Doornikse plannen verwantschap vertonen met de gewelfbouw aldaar.

Voordat de geplande overwelving ook daadwerkelijk gerealiseerd kon worden, vond de al meermaals vermelde conceptwisseling plaats, die leidde tot de triconchale oostpartij met vijftorengroep. Het nieuwe concept hoefde feitelijk geen gevolgen te hebben voor de overwelvingsplannen. Zowel de dubbeltraveeën, als de aangrenzende traveeën (nu tussen de

⁶³ Hauteceur 1954a: p.171.

⁶⁴ Fernie 2000a: p.266.

torens) hadden evengoed vóór als ook na de conceptwijziging respectievelijk zes- en vierdelig overwelfd kunnen worden.

Toch werd voor andere gewelfvormen gekozen. Het spitse tongewelf kwam in de plaats van het geplande vierdelig kruisribgewelf. Dat zware tongewelf was ook pas mogelijk geworden door de bouw van de torens, die zorgden voor tegenwicht aan weerszijden. Het kan dus niet behoord hebben tot een eerdere fase. De dubbeltravee kreeg het huidige vierdelige, in plaats van het geplande zesdelige kruisribgewelf. In dat laatste geval speelde waarschijnlijk mee dat de centrale gordelboog van een zesdelig gewelf te weinig tegendruk zou krijgen bij gebrek aan een zware steunbeer halverwege de lichtbeuk van de dubbeltravee. Het ligt dus het meest voor de hand dat er uiteindelijk om redenen van constructieve eenvoud gekozen werd voor de huidige oplossing.

Motieven om de Doornikse oostpartij te overwelven

Het schip van de Doornikse kathedraal met zijn vierdelige opstand, rijke geleding en uitbundige sculptuur straalt een hoge ambitie uit. Opvallend is daarom dat er geen gewelf was voorzien, terwijl dit bij uitstek een prestigieus onderdeel was van steeds meer grote kerkgebouwen aan het begin van de 12de eeuw. Dat was het geval in Normandië en Engeland, de regio waarmee de opzet van de nieuwe Doornikse kathedraal de meeste vormverwantschap heeft. In de periode rond 1100 kregen aldaar de kerken van Lessay, Durham en Caen indrukwekkende kruisribgewelven. Zoals we hiervoor al zagen, kregen ook in Bourgondië en in het Roomse Rijk prominente kerken een stenen gewelf over middenbeuken van meer dan 10 meter breed. In Zuidwest-Europa waren de grote basilieken, zoals die in Tours en Toulouse en hun navolgers met een tongewelf overwelfd.

Terwijl in Doornik de bouw van de kathedraal in volle gang was, werd omstreeks 1115-1120 besloten om alsnog de oostpartij te overwelven. Deze beslissing werd genomen op het moment dat het schip van de nieuwe kathedraal al zichtbaar vorm begon aan te nemen: de zijbeuken en een aanzienlijk deel van de galerijen moeten toen gereed zijn geweest.

Verskillende motieven kunnen een rol hebben gespeeld bij de beslissing om over te gaan tot overwelving van de oostpartij van de nieuwe kathedraal. In hoeverre brandpreventie in Doornik een rol speelde, is moeilijk uit te maken.

De technische ontwikkeling in de tussenliggende periode kan zeker een rol hebben gespeeld: het is in de eerste decennia van de 12de eeuw dat het kruisribgewelf verder werd ontwikkeld. Juist een kruisribgewelf bood betere mogelijkheden om het gewelf over een brede middenbeuk met lichtbeukvensters te combineren.

Het zesdelige kruisribgewelf dat in Doornik voorzien was, moet tot de eerste zesdelige kruisribgewelven hebben behoord, ongeveer gelijktijdig met die van de Saint-Étienne in Caen.⁶⁵ De bijzondere betekenis van deze gedeelten van het gebouw, zal ook in Doornik, uiteindelijk het motief zijn geweest om deze hoogst sacrale ruimtes te overwelven.

De keuze om de oostpartij te overwelven vormde de eerste stap van het kapittel om de sacraliteit van dit deel van de kathedraal te benadrukken en om tevens het prestige van het gebouw te vergroten. Door deze daad van het kapittel voegde de kathedraal zich bij de kleine groep van kerken die in deze tijd werd uitgerust met kruisribgewelven over de middenbeuk. Bovendien werd hiermee veel duidelijker gemaakt dat de oostpartij het Hemelse Jeruzalem moest representeren.

Dat de representatie van de Hemelse Stad door de oostpartij van de kathedraal als bijzonder belangrijk werd beoordeeld, bleek korte tijd later. Niet lang na het besluit om te gaan overwelven werd besloten tot de volgende en radicale stap, die leidde tot de triconchale

⁶⁵ Baylé 1979a: p.142. Maylis Baylé dateert de gewelven van La Trinité enkele jaren later.

oostpartij met vijftorengroep. Dit was destijds de sterkste en meest ostentatieve architectonische representatie van de Hemelse Stad, zo zal blijken in het volgende hoofdstuk.

5 De oostpartij als Hemelse Stad en martyrium

5.1 De opstand van de oostpartij: de vijftorengroep

De 12de-eeuwse oostpartij van de Doornikse kathedraal vormde een uitzonderlijk bouwdeel, waarvan geen tweede voorbeeld uit de middeleeuwse bouwkunst bekend is. De manier waarop in dit bouwdeel verschillende belangrijke architectuurschema's uit het middeleeuwse bouwen zijn gecombineerd, was uniek.

De plattegrond van deze oostpartij had als basis een triconchale aanleg, waarbij zowel het koor als de transeptarmen van de kruiskerk eindigden in apsiden met omgang zonder straalkapellen. Op deze centraliserende plattegrond verrees een bouwdeel van basilicale opzet: hoge middenbeuken met lichtbeukvensters, aan weerszijden begeleid door lagere zijbeuken. Het ensemble kreeg als bekroning een veeltorengroep waarvan de torens een quincunx vormen met de viering als centrum. Door de combinatie van de triconchale aanleg en de plaatsing van de torens kregen beide transeptfaçades een apsis met flankerende torens. Op de oost-westas van de kerk, die zich in het westelijk deel manifesteert in het vroeg-12de-eeuwse schip, werd aan de oostzijde een omgangskoor zonder straalkapellen gebouwd. Onder de vieringtoren kruist deze as de noord-zuidas van het transept. De forse vieringtoren vormt tevens het hart van het diagonale kruis van een quincunx, waarvan de assen door de vier transepttorens gemarkeerd worden.

In het navolgende zullen deze verschillende architectuurschema's een voor een gesitueerd en geanalyseerd worden binnen de traditie van de kerkelijke architectuur. Onderzocht zal worden wat hun is betekenis voor het ensemble van de kathedraal en hun plaats is in de architectuurgeschiedenis. De vergelijking beperkt zich tot die gebouwen die wezenlijke overeenkomsten bezitten met de hierboven genoemde schema's. Daarbij zullen steeds de historische verbanden met de Doornikse kathedraal betrokken worden.

De veeltorengroep domineert letterlijk en figuurlijk de andere schema's. Het ensemble van vijf torens, zichtbaar tot in de verre omtrek, vormt het silhouet van de kathedraal en beheerst de skyline van de stad. Dit motief zal als eerste aan de orde komen (§ III.5.1.1).

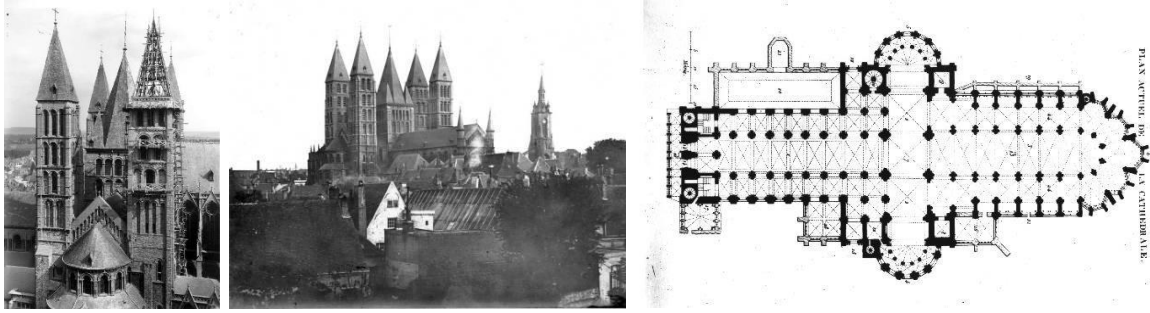
Dé andere dominante architectuurvorm die in de oostpartij is toegepast, is de triconchale aanleg: de kruisvormige plattegrond waarvan drie armen met een apsis worden beëindigd. Deze bijzondere vorm, die teruggaat tot het vroege christendom en verder, zal zeer ongewoon voor een kathedraal blijken (§ III.5.2).

De noordelijke en zuidelijke transeptfaçades van de kathedraal bestaan uit prestigieuze pronkfaçades opgebouwd uit een apsis met flankerende torens, een motief dat in de regel gebruikt werd voor oost- en westkoren. Bij de Doornikse kathedraal richten zij zich juist naar het noorden en zuiden (§ III.5.4).

Als onderdeel van de triconchale aanleg had het 12de-eeuwse koor een kooromgang. Het betrof een omgangskoor zonder straalkapellen (§ III.5.3.1). Opvallend is ook het zeer uitgestrekte transept (§ III.5.3.2).

De basilicale opzet van de oostpartij sluit aan bij het schip. Dat geldt ook voor de vierdelige opstand (§ III.5.5.1), die in de oostpartij hoger is en andere verhoudingen heeft gekregen. Anders is dat het derde niveau is uitgevoerd als een echt triforium (§ III.5.5.2), in plaats van de nissenzone in het schip. Ook nieuw in de oostpartij zijn de gewelven van de middenbeuk, die in het schip nog met een plafond was gedekt. De gerealiseerde kruisribgewelven behoren tot de grootste van hun tijd. Bijzonder is de overwelfing van de apsiden, waar de lichtbeuk en een apsidiaal ribgewelf zijn geïntegreerd (§ III.5.6).

III.5 De oostpartij als Hemelse Stad en martyrium

III.5.1.1A links: Doornik, kathedraal, de torens van het transept vanuit het zuiden (foto: KIK-IRPA).

III.5.1.1B midden: Doornik, kathedraal, vanuit het noordwesten (foto: KIK-IRPA).

III.5.1.1C rechts: Doornik, kathedraal, plattegrond, Du Mortier, 1841 (foto: KIK-IRPA B3186).

5.1.1 De torens van de kathedraal

De indrukwekkende oostpartij van de Doornikse kathedraal wordt nog altijd gedomineerd door de vijftorengroep van de vieringtoren en vier transepttoren. Ook na de bouw van het 13de-eeuwse koor wordt de torengroep, ook op grote afstand, nog als zeer indrukwekkend ervaren. De kathedraaltorens zijn zeer herkenbaar voor de beschouwer en domineren het silhouet van de stad. Zij hebben een sterke afstandswerking (*Fernwirkung*). De vijftorengroep wordt als zó kenmerkend gezien, dat deze steeds weer – in een meer of minder gestileerde versie – wordt gebruikt in reclames en logo's (afb. III.5.1.2A, 2B, 2C).

III.5.1.2A links: logo van het bisdom Doornik.

III.5.1.2B midden: logo van het binnenstedelijke ontwikkelingsplan *Coeur cathédral*.

III.5.1.2C rechts: logo van de vriendenvereniging van de kathedraal.

Voor de architectuurhistoricus zijn middeleeuwse kerktorens lastige objecten. Vaak zijn ze onvoltooid gebleven. Aan de andere kant blijken torens – ook als ze maar gedeeltelijk voltooid zijn – veelal de meest bestendige onderdelen van het kerkgebouw. Talrijk zijn de kerken waarbij de toren van de voorganger is blijven staan of dient als onderbouw voor een latere bekroning.¹ Toch is ook een groot aantal kerktorens verloren gegaan, juist omdat torens het politiek meest expressieve en militair het meest strategische deel van het gebouw vormden.² Daarnaast waren vele torens en torenopbouwen vanwege de hoogte kwetsbaar voor blikseminslag en vielen, zeker als ze in hout gebouwd waren, vaak ten prooi aan brand. Torens behoren tot de slechtst gedateerde onderdelen van middeleeuwse kerken, zeker als het om de bovenste geldingen gaat.³ Eigentijdse vermeldingen over het voltooiën van een toren zijn zeldzaam. Een enkele keer is bekend dat er klokken in een toren zijn geplaatst. De dakstoelen van torens zijn in de loop der eeuwen vaak vervangen. Als er dan wel oud hout aanwezig is, lijkt dendrochronologisch onderzoek van torenspitsen, klokkenstoelen en ander

¹ Voorbeelden in de kerkprovincies van Reims en Sens: de westtoren van de verdwenen kathedraal van Kamerijk, de westtorens van de kathedraal van Chartres of de transepttoren van de kathedraal van Châlons-en-Champagne. In Nederland is de Sint-Jan in Den Bosch een goed voorbeeld.

² Een voorbeeld vormen de kerktorens in Midden-Limburg die tijdens de Tweede Wereldoorlog verwoest werden vanwege hun functie als uitkijkpost.

³ Dit geldt met name voor de periode tot 1300. In de 14de en 15de eeuw neemt de documentatie over de bouw toe.

houtwerk in torens veel minder te gebeuren dan van dakstoelen van de kerkschepen. Bij verdwenen kerken is de reconstructie van een toren op basis van opgravingsresultaten vaak een hachelijke zaak: aanwijzingen dat een verdwenen volume een grote hoogte had, zijn schaars. Al dan niet als gevolg van de genoemde complicaties is er bovendien relatief weinig vergelijkend onderzoek naar middeleeuwse torens gedaan.⁴

5.1.1.1 Het eerste concept: een tweetorenfaçade met vieringtoren

Zoals uit de bouwgeschiedenis is gebleken (§ I.6), waren van meet af aan drie torens onderdeel van het concept voor de nieuwe kathedraal die aan het begin van de 12de eeuw verrees. Aan de westzijde was men begonnen met een tweetorenfaçade, waarvan de onderste twee bouwlagen werden gerealiseerd. Op de viering was een vieringtoren gepland, zo blijkt uit de versterkte fundamenteën in de oostelijke schiptraveeën en de zware vieringpijlers. Westelijke transepttorens waren niet voorzien en over de plannen voor de koorpartij van de vroeg-12de-eeuwse kerk is verder niets bekend. De concepten van de tweetorenfaçade (§ III.2), het schip (§ III.3) en de vieringtoren (§ III.3.5) zijn hiervoor reeds besproken.

5.1.1.2 De torens van de oostpartij

Terwijl gebouwd werd aan het schip, besloot men om de plannen voor de kathedraal radicaal te wijzigen. De westtorens werden opgegeven en de façades van het transept kregen vier rijzige torens. Deze torens, gebouwd op de zijbeuken van het transept, begeleiden de vieringtoren en flankeren de apsidiaal gesloten transeptarmen. Zij behoren tot twee dominante bouwschema's van de oostpartij. De transepttorens zijn namelijk onderdeel van (1) de vijftorengroep, die de vorm van een quincunx heeft (§ III.5.1.2), terwijl (2) de torenparen in het aanzicht ook bepalend zijn in de beide transeptgevels: pronkfaçades die volgens het schema van de apsis met flankerende torens zijn uitgevoerd (§ III.5.4).

De vier transepttorens hebben hun karakteristieke opzet gemeen: het zijn hoge, slanke torens, bekroond door een steile spits. Hun sokkels zijn grotendeels ingebouwd in de oksels van schip, transept en koor. Aan weerszijden van de apsisomgang is bij drie van de vier transepttorens de geleiding vanaf het maaiveld te volgen. Alleen bij de Parochietoren is dit niet mogelijk door de aanwezigheid van de traptoren. Het vrijstaande gedeelte van de torens begint bij alle torens ter hoogte van de daklijst van het transept.

III.5.1.3A links: noordelijke transeptarm, apsis met Sint-Janstoren (links) en Brunintoren (rechts) (foto: JW).

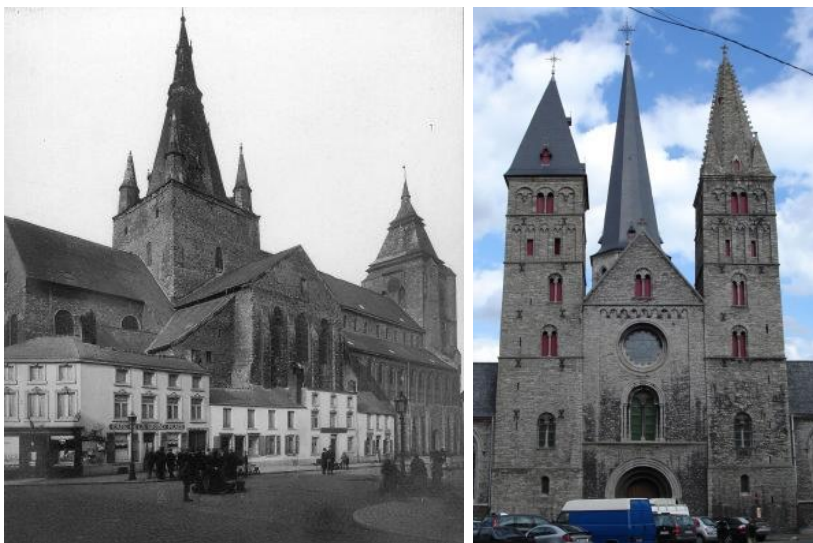
III.5.1.3B rechts: zuidelijke transeptarm, apsis met Parochietoren (links) en Mariatoren (rechts) (foto: JW).

⁴ Een recente uitzondering: Röder 2011a. Oudere publicaties: Labouchère 1927a, Ter Kuile 1941a. Zie ook de studie van Thomas von der Dunk (2015a).

III.5 De oostpartij als Hemelse Stad en martyrium

Opvallend bij de Doornikse torens is de wijze waarop de hoeksteunberen een geleedende rol hebben en sterk bijdragen aan de verticale werking, ondanks de aanwezigheid van talrijke horizontale lijsten.

De bouwlagen van de torens zijn door hoge openingen of nissen geleed. Vooral de twee torens aan de noordelijke transeptarm hebben een opvallend harmonieuze en evenwichtige opbouw van enerzijds horizontale (bouwlagen, waterlijsten) en anderzijds verticale elementen (hoeksteunberen, pilasters, colonnetten). In de vrijstaande torendelen zijn de traptorens ondergebracht op de vanuit de omgeving minst zichtbare hoek, namelijk aan de zijde van de viering. De bovenste drie bouwlagen zijn per zijde steeds geleed door twee of drie openingen, waarin galmborden zijn aangebracht. Dit deel van de zuidwestelijke of Parochietoren, dat als laatste werd voltooid, heeft een vormgeving die past bij de late 12de en vroege 13de eeuw, met spitsbogen en knopkapitelen. De vormgeving van de eerste bouwlaag van het vrijstaande deel van de zuidoostelijke Mariatoren (afb. III.5.1.3B) wijkt ook af van de andere torens: iedere zijde is gedecoreerd met een arcade van vier, smalle en hoge rondboognissen zonder profilering. Deze eenvoudige vormgeving is bij de andere torens niet terug te vinden en kan erop wijzen dat dit deel van de Mariatoren van alle torens het oudste is.

III.5.1.4A links: Soignies (Zinnik), Saint-Vincent, omstreeks 1914-1918 (foto: KIK-IRPA B015652).

III.5.1.4B rechts: Gent, Sint-Jacobskerk, westfaçade (foto: wikimedia.org).

In de omgeving van Doornik zijn weinig torens bekend die verwantschap vertonen met de Doornikse transepttorens. In Henegouwen, Brabant en Vlaanderen zijn überhaupt weinig belangrijke kerktorens uit de 11de en 12de eeuw bewaard. Uit archeologische resten en schriftelijke of iconografische bronnen is wel bekend dat de abdijkerken van Sint-Amands, Sint-Bertijns en de Gentse Sint-Baafs en Sint-Pieter elk een of meer torens hadden. De opzet daarvan was voor zover bekend wezenlijk verschillend van de Doornikse torens, daar zij vermoedelijk slechts zeer beperkt geleed waren. Dat geldt ook voor de nagenoeg ongelede torens van de Sint-Vincentiuskerk in Zinnik/Soignies (afb. III.5.1.4A). Van de parochiekerken in het bisdom Doornik heeft de zwaar gerestaureerde Sint-Jacobskerk in Gent (afb. III.5.1.4B) een tweetorenfaçade uit het midden van de 12de eeuw. Alleen de bovenste twee bouwlagen van die torens kennen enige, zij het bescheiden en vlakke geleiding.⁵

⁵ Mogelijk kenden de torens van Affligem, die uit dezelfde tijd als de Doornikse torens dateerden, in hun opzet enige overeenkomst met de Doornikse torens. Verleyen 1983a: p.143-146. Deléhouzée 2000a: p.92. Leurs 1922a: p.97-101.

De algemene opzet en vormgeving van de Doornikse torens sluit vooral aan op de bouwtraditie in Noordwest-Frankrijk, met name in de noordelijke Île-de-France, Picardië en Normandië. Het onderbrengen van een stenen wenteltrap in een hoekmassief van de toren is kenmerkend voor Anglo-Normandische kerktorens, waar trappen in plaats van de tot dan toe en elders ook nog gebruikelijke houten laders en trappen zijn aangebracht. Voorbeelden zijn de torens van de abdijkerken van Caen, de kerk van Ver-sur-Mer en de kathedralen van Winchester en Canterbury. De dubbelwandigheid met loopgang in beide verdiepingen van de Doornikse vieringtoren is ook in Anglo-Normandische kerken aanwezig, zo bleek hierboven al (§ III.3.5).

De smalle, hoge blindnissen van de Doornikse Mariatoren vertonen sterke gelijkenis met de geleiding van de torens van de Saint-Étienne in Caen (bisdom Bayeux, afb. III.5.1.5B) en de Notre-Dame in Montivilliers (aartsbisdom Rouen, afb. III.5.1.5C).

III.5.1.5A links: Doornik, Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, detail van de zuidoostelijke of Mariatoren, tekening Constant Sonnevillie, detail (foto: KIK-IRPA).

III.5.1.5B midden: Caen (Calvados), Saint-Étienne, detail westtorens (foto: JW).

III.5.1.5C rechts: Montivilliers (Seine-Maritime), Notre-Dame, detail westtoren (foto: JW).

In de 12de eeuw werd de geleiding van de torens in Normandië en vooral in Engeland steeds rijker. Door de sobere toepassing van boogreeksen en nissen hebben de Doornikse torens echter een aanmerkelijk strenger uiterlijk dan de meestal rijk gedecoreerde Normandische en Engelse tijdgenoten. Ook kennen deze torens in de regel geen doorlopende verticale geleiding.

III.5.1.6A links: Rhuis (Oise), Saints-Gervais-et-Protais (foto: wikimedia.org).

III.5.1.6B midden: Morienvall (Oise), Notre-Dame (foto: wikimedia.org).

III.5.1.6C rechts: Doornik, Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, noordelijke transeptarm, links de Sint-Janstoren, rechts de Brunintoren (foto: JW).

Wat de geleiding en decoratie betreft zijn de treffendste overeenkomsten met de Doornikse torens te vinden in de Île-de-France (vooral de Oisevallei) en Picardië, zoals bij de koortorens van de Notre-Dame in Morienvall (afb. III.5.1.6B) en de kerk van Rhuis (afb. III.5.1.6A), beide gelegen in het voormalige bisdom Soissons en daterend uit de late 11de eeuw.⁶ Hier treft

⁶ Prache 1983a: p.479-494.

men ook de verjongende steunberen aan, die – zoals aan de noordoostelijke of Sint-Janstoren in Doornik – bij de voorlaatste bouwlaag tenietgaan. Dergelijke verjongende hoeksteunberen zijn ook aan te treffen bij de omstreeks 1145/1150 gebouwde westpartij van de priorij van Saint-Leu-d'Esserent (vm. bisdom Beauvais), waar ook de bij de Doornikse torens veelvuldig aanwezige tweedeling te vinden is.⁷

5.1.1.3 De vieringtoren

De machtige Doornikse vieringtoren die de kruising van de twee axiale hoofdruimtes van de kathedraal bekroont, vormt het compositorische middelpunt van het gebouw. Een vieringtoren was al onderdeel van het eerste concept voor de 12de-eeuwse kathedraal, zo is uit de bouwgeschiedenis gebleken (§ I.5.3.4). De bijzondere betekenis van de vieringtoren kwam ook reeds ter sprake (§ III.3.5): de toren markeert als een hemels baldakijn het kosmische snijpunt van de kruisvormige plattegrond van de kathedraal. Bijzonder aan de Doornikse vieringtoren is het spectaculaire kruisribgewelf dat op grote hoogte in de vrijstaande toren werd gerealiseerd. Uitzonderlijk is de monumentale spits, waarvan de dakstoel bewaard is gebleven.

5.1.2 De quincunx met vijf torens

5.1.2.1 De veeltorengroep in de middeleeuwse architectuur

In zijn *Dictionnaire de l'architecture médiévale* publiceerde Viollet-le-Duc een in zijn optiek ideale versie van de kathedraal van Reims met zeven voltooide torens (afb. III.5.1.9A): twee voor iedere façade en een centrale vieringtoren. Zijn idee van de door torens gedomineerde kathedraal werd een icoon in de kunstgeschiedschrijving.⁸ Enkele decennia later maakten Georg Dehio en Gustav von Bezold een reconstructietekening voor de complete 12de-eeuwse kathedraal van Doornik (afb. III.5.1.9B): een tweetorenfront in het westen en in het oosten tweemaal twee transepttorens en een vieringtoren.⁹ De Duitse kunsthistorici gingen er vanuit dat de bouw van de kathedraal was begonnen met een westelijke tweetorenfaçade en dat deze onvoltooid was gebleven. Zij voegden de twee westtorens daarom toe aan het beeld van de gerealiseerde vijftorengroep aan de oostzijde.

Paul Rolland gaf zijn reconstructie van de kathedraal in 1934 (afb. III.5.1.9C-9D) zelfs negen torens. Naar analogie van de transeptarmen kreeg ook het koor een door torens geflankeerde apsis. Voor Rolland was het, gezien de overeenkomsten die hij constateerde tussen de opstand van het transept en het 12de-eeuwse koor, moeilijk voorstelbaar dat er geen flankerende koortorens zouden zijn geweest. Omdat hij meende dat de transepttorens een constructieve rol vervulden als steunbeer voor de grote middenbeukgewelven, achtte hij ook om die reden koortorens onontbeerlijk.¹⁰ Na Rolland raakte de kwestie van het geplande aantal torens voor de

⁷ Hanquiez 2012a: p.143-172.

⁸ Viollet-le-Duc 1854-1868a, II: p.324. Later zou deze tekening gezien worden als Viollet-le-Ducs voorstelling van de ideale gotische kathedraal. Villes 2009a: p.36. Viollet-le-Duc dacht dat de kathedraal van Reims ook daadwerkelijk vijf torens op het transept had gehad en dat deze bij de grote brand in 1481 verwoest waren. In werkelijkheid was er alleen een houten vieringtoren gerealiseerd. Deze brandde in 1481 af en werd niet meer herbouwd. Villes 2009a: p.615.

⁹ Dehio & von Bezold, 1891-1901a: pl. 212.

¹⁰ Rolland 1934a: p.118. Rolland 1937a: p.239. De vrijstaande vieringtoren laat zien dat steun verlenende torens voor de overwelling niet noodzakelijk waren. Rolland was niet de eerste die dacht dat het Doornikse koor ook flankerende torens had gehad. Louis Vitet, schrijver van een monografie over de kathedraal van Noyon ging er ook al vanuit. Vitet 1845a: p.218-219.

oostpartij op de achtergrond. Joseph Cornet ging in zijn studie naar het 12de-eeuwse koor niet op deze vraag in.¹¹

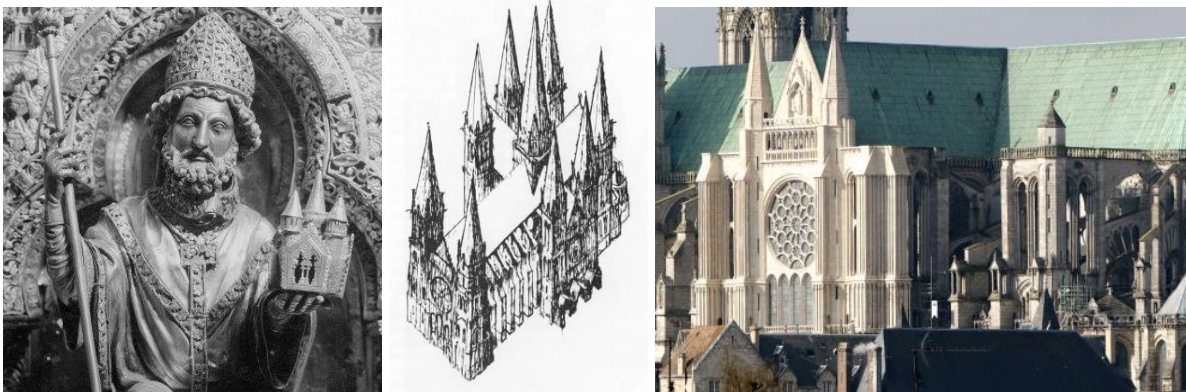
III.5.1.9A links: reconstructietekening van de kathedraal van Reims, Viollet-le-Duc.

III.5.1.9B midden links: reconstructietekening van de kathedraal van Doornik, Georg Dehio en Gustav von Bezold (tekening: Dehio & Von Bezold, 1891-1901a: pl. 212).

III.5.1.9C midden rechts: reconstructietekening van de kathedraal van Doornik, Paul Rolland.

III.5.1.9D rechts: reconstructietekening van de kathedraal van Doornik, Paul Rolland.

Met drie maal twee flankerende torens en een centrale vieringtoren zou de Doornikse oostpartij hetzelfde programma hebben gekregen als later het koor en het transept van de kathedraal van Chartres. Naast de oudere westtorens waren daar een vieringtoren en flankerende torens voor koor en transept gepland.¹² Het plan voor de vieringtoren werd in Chartres al spoedig verlaten, maar de andere torens werden als torso gerealiseerd. De octogoon met spits die ze hadden moeten krijgen, werd nooit gebouwd (afb. III.5.1.10C).¹³

III.5.1.10A links: Tournai, Trésor de la cathédrale, reliëfschrijn van Sint-Eleutherius, de heilige met model van de kathedraal (foto: KIK-IRPA B098556).

III.5.1.10B midden: Chartres, cathédrale Notre-Dame, reconstructie van het oorspronkelijke concept (John James).

III.5.1.10C rechts: Chartres, cathédrale Notre-Dame, zuidzijde, transept- en koortorens (foto: wikimedia.org).

De reconstructie van Paul Rolland is spectaculair en verleidelijk. Het is echter onwaarschijnlijk dat de 12de-eeuwse oostpartij in Doornik naast de gerealiseerde transepttorens nog twee koortorens heeft gehad of had moeten krijgen. Er is namelijk geen enkele aanwijzing dat de Doornikse kathedraal met de transepttorens vergelijkbare koortorens heeft gehad (§ I.6.7). Zo zijn er geen restanten van de koortorens in het huidige gebouw. Bij het onderzoek naar de

¹¹ Cornet 1970a: p.150-157. Over een traptoren tussen de lichtbeuk en de dakstoel van het koor: § I.6.7.

¹² John James (1990a: p.76) maakte een reconstructie (afb. III.5.1.10B).

¹³ Röder 2011a: p.341-342.

hergebruikte stenen van het 12de-eeuwse koor in de muren en gewelven van de 13de-eeuwse opvolger zijn geen elementen aangetroffen die wijzen op torens.¹⁴ Bovendien was er tussen de oostelijke transepttorens en het verdwenen koor weinig ruimte om ook nog aan weerszijden een toren in te passen. De koortorens zouden zeer dicht bij de transepttorens gestaan hebben. Van de latere 12de en 13de-eeuwse kathedralen met een veeltorengroep is die van Chartres de enige met koortorens. De kathedralen van Laon en Reims, die in tijd, plaats en context veel dichter bij Doornik stonden, kregen rond de kruising wel een vijftorengroep in de vorm van een quincunx, maar geen koortorens. Het ontbreken daarvan kan als een aanwijzing beschouwd worden dat Doornik ze ook niet had.¹⁵ Immers, als in Doornik ook koortorens tot het concept hadden behoord, dan zou dit voor de opdrachtgevers in Laon, maar ook voor de metropolitaanse Kerk in Reims aanleiding kunnen zijn geweest om bij de kathedralen aldaar ten minste eenzelfde aantal torens te realiseren.

Er is dus geen aanleiding om aan te nemen dat de oostpartij van de Doornikse kathedraal ooit in totaal negen torens had moeten krijgen. Maar ook de genoemde reconstructie van Dehio en Von Bezold met in totaal zeven torens – vijf rond de kruising en twee op de westfaçade – overtuigt niet. Het onderzoek naar de bouwgeschiedenis (§ I.5.6) heeft namelijk laten zien dat de twee westtorens niet alleen onvoltooid zijn gebleven, maar dat het idee om deze te bouwen tussentijds geheel was verlaten. Vanaf het derde niveau van de opstand van het schip, boven de galerijen, werd namelijk geen rekening meer gehouden met mogelijke torens aan de westzijde. De muren zijn hier aanmerkelijk dunner en de pijlers slanker dan op zijbeuk- en galerijniveau. Op lichtbeukniveau zet de opengewerkte lichtbeukarcade – die niet meer kon dienen als deel van een toren – zich voort tot aan de flankerende traptorentjes van de westfaçade (afb. I.2.15A-15B).¹⁶ Er werd geen rekening gehouden met de voltooiing van westelijke torens op een later tijdstip. Eveneens is duidelijk dat de westtorens van het transept, respectievelijk de noordelijke Brunin- en de zuidelijke Parochietoren, aanvankelijk niet gepland waren. Hun onderbouw heeft in eerste aanleg dezelfde opzet als de reguliere traveeën van het schip. Vooral bij de noordwestpijler van de Parochietoren en de zuidwestpijler van de Brunintoren is dit goed te zien (§ 5.6.8). Pas vanaf het galerijniveau werden alle hoeken van deze torens verzwaard uitgevoerd, rekening houdend met de massa die zij moesten gaan dragen.

Uit dit alles blijkt dat het verlaten van het plan voor torens aan de westfaçade rechtstreeks samenhangt met het besluit om aan de oostzijde een vijftorengroep te realiseren. Blijkbaar was de gewenste nadruk op de oostpartij zo belangrijk dat werd afgezien van de westtorens. Had men de westtorens in een later stadium willen voltooien, dan waren ook de bovenste niveaus van de westpartij voorbereid op de later te realiseren torens, zoals in zoveel andere kerken gebeurde.¹⁷ Uit het doortrekken van de nissenzone en de lichtbeuk van het schip tot aan de westgevel blijkt dat die optie niet open gehouden is. De conclusie die daaruit volgt is dat een kathedraal met zeven torens evenmin een beeld geweest is dat het kapittel voor ogen had.

5.1.2.2 Het torenensemble van de oostpartij

De vijftorengroep is de kroon op de 12de-eeuwse kathedraal. Dat er bijzondere betekenis aan dit schema werd toegekend, blijkt niet alleen uit het opgeven van het plan voor de westtorens. Ook het ontwerp van de vieringtoren wijst erop. De opvallend hoge spits van deze toren zorgt

¹⁴ Vriendelijke mededeling van Laurent Deléhouzée. Het koor had mogelijk wel kleinere koortorens. Zie § I.6.7.

¹⁵ Toen in Laon omstreeks 1200 het rondgesloten koor alsnog werd vervangen door een aanzienlijk dieper, rechtgesloten koor, werden ook geen koortorens toegevoegd.

¹⁶ Alleen de bredere muurdam en de extra colonnetten tussen het laatste en voorlaatste venster wijzen nog op het feit dat er in de onderbouw zwaardere muren ten behoeve van een toren waren gebouwd.

¹⁷ Zoals bij de kerken van Laon, Chartres, Reims, Saint-Denis en Rouen, waar torenrompen van transept- en koortorens aanwezig zijn.

er namelijk voor dat in het beeld van de kathedraal de op zichzelf lagere middentoren een krachtig middelpunt vormt te midden van de hogere transepttorens.¹⁸

Ook het feit dat decennia na de voltooiing van de eerste drie transepttorens het vrijstaande deel van de zuidwesttoren (de Parochietoren) alsnog werd opgetrokken, laat zien dat aan het voltooiën van de vijftorengroep grote waarde werd gehecht.¹⁹ Het belang van de vijftorengroep als essentie en pars pro toto van de gehele kathedraal werd ook zichtbaar in het attribuut dat gekozen werd voor de heilige Eleutherius, de nieuwe patroonheilige van het bisdom Doornik: een model van de kathedraal in de vorm van een centraalbouw met vijf torens (afb. III.5.1.10B).

Dat de torengroep het merkteken van de kathedraal was geworden, verklaart ook waarom er bij de nieuwbouw van het koor halverwege de 13de eeuw voor gekozen werd om aan te sluiten bij de bestaande bouw. Dit handhaven van bestaande bouwdelen staat in contrast met de gang van zaken elders in Noord-Frankrijk, waar bij de meeste 12de en 13de-eeuwse nieuwbouwprojecten de oude kathedraal volledig werd gesloopt. Weliswaar was het ook in Doornik in de 13de eeuw de bedoeling geweest om na het koor ook het transept, en daarna ongetwijfeld het schip, te herbouwen in de nieuwe stijl, maar de vijftorengroep zou behouden blijven.²⁰

De Doornikse torengroep baarde opzien en sprak blijkbaar aan door de betekenis ervan. Na Doornik volgde een reeks veeltorengroepen bij Noord-Franse kathedralen die hierboven ook al aan de orde kwam. In Laon werd als eerste getracht de Doornikse kathedraal te overtreffen door zowel een westelijke tweetorenfaçade als vijf torens rond het transept te plannen (afb. III.5.1.11C). Het machtige kapittel van Laon had als hoeder van de voornaamste suffragaankathedraal van Reims alle reden om de Doornikse torengroep naar de kroon te steken.²¹ Maar het bleef deels bij een voornemen, aangezien van de twee oostelijke transepttorens het vrijstaande deel nooit gerealiseerd werd. In Laon werden geen koortorens gepland, ook niet toen rond 1200 het koor aanzienlijk werd verlengd.²²

Het onvoltooid blijven van torens was het lot van alle kathedralen waar het concept van de veeltorengroep werd overgenomen. Dat gold ook voor de kathedraal van Chartres waar vanaf 1195 met een plan voor in totaal negen torens werd gestart.

De metropolitaanse kathedraal in Reims kon omstreeks 1220 niet achterblijven bij de kathedraal van Doornik en vooral niet bij die in het nabijgelegen Laon dat, zoals gezegd, in Reims beschouwd werd als het voornaamste suffragaanbisdom in de kerkprovincie. In Reims was het bovendien van belang om de status van de kathedraal als kroningskerk te benadrukken door een monumentaal transept, waarvan de viering het theater voor de kroningsplechtigheden moest vormen. Ook dat transept moest bekroond worden door een vijftorengroep. Maar net zoals in Laon bleef het ensemble in Reims onvoltooid: de transepttorens kwamen uiteindelijk niet boven

¹⁸ In tegenstelling tot de kathedraal van Laon, waar de vieringtoren in het uitwendige bescheiden bleef.

¹⁹ Dit in tegenstelling tot de kathedralen van Laon en alle navolgers, waar eenmaal gestokte projecten voor transepttorens niet meer werden opgepakt (Chartres, Reims, Saint-Denis, Rouen).

²⁰ Complete (geplande) nieuwbouw was onder meer het geval in Sens, Noyon, Laon, Parijs, Soissons, Auxerre, Reims, Troyes, Amiens en Beauvais.

²¹ De ondergeschiktheid van de suffragaanbisdommen van Reims en hun onderlinge hiërarchie zijn verbeeld op de lichtbeukvensters van de koorlantaarn van de kathedraal van Reims. In de as van de kerk bevindt zich de Kerk van Reims. Aan haar rechterhand (voor de beschouwer links) staat Laon. Doornik bevindt zich als een van de laatste helemaal rechts. Behalve in Laon werd in de tweede helft van de 12de eeuw ook in Atrecht/Arras een flink aantal torens gerealiseerd, maar hier lijkt geen sprake te zijn geweest van een samenhangend ensemble. Het gaat om twee torens op de westfaçade, een vieringtoren en twee torens tegen de gevel van de noordelijke transeptarm, die een pronkfaçade vormde (afb. III.5.1.11A).

²² De torengroep in Laon stond waarschijnlijk model voor de veeltorengroep van de kapittelkerk in Limburg an der Lahn en die van de Dom in Bamberg. Dit laatste kerkgebouw vond op zijn beurt weer navolging in de kathedraal van Naumburg

III.5 De oostpartij als Hemelse Stad en martyrium

de daklijst uit (afb. III.5.1.11D). Een vieringtoren, die echter niet geopend was op de kerkruipte, werd wel gerealiseerd, maar brandde af in 1481 en werd niet herbouwd.²³

III.5.1.11A links boven: Arras, Musée Saint-Vaast: maquette van Atrecht: Onze-Lieve-Vrouwekathedraal (foto: JW).

III.5.1.11B midden boven: Limburg an der Lahn, Dom (foto: wikimedia.org, A. Köppl).

III.5.1.11C rechts boven: Laon, cathédrale Notre-Dame (foto: (flickr.com/photos/geoffspotos/).

III.5.1.11D links onder: Reims, cathédrale Notre-Dame (foto: google.maps).

III.5.1.11E rechts onder: Saint-Denis, cathédrale basilique de Saint-Denis (foto: google.maps).

De opzet van de dwarsbeuk met flankerende transepttoren in Reims was op zijn beurt bepalend voor het centraalbouwachtige transept van de abdijkerk van Saint-Denis, als pantheon van de Franse koningen net als de kroningskathedraal een koninklijke kerk bij uitstek.²⁴ In Saint-Denis werden de torens niet direct tegen de middenbeuk van het transept geplaatst, maar op de tweede zijbeuk, zodat ze een zelfstandiger verschijningsvorm kregen (afb. III.5.1.11E).²⁵ Ook in de ambitieuze kathedraalprojecten in Rouen, Beauvais, Clermont-Ferrand, Narbonne en Bordeaux werd een vijftorengroep voor het transept gepland.²⁶ Geen enkel van deze plannen werd voltooid, al kwam men in Rouen een heel eind.²⁷

Tussen circa 1180 en 1235 werden te Limburg an der Lahn de hogere delen van de oostpartij van de op een burchtheuvel gelegen kapittelkerk van de heilige Joris en Nicolaas zodanig omgebouwd dat dit deel van de kerk het karakter van een centraalbouw kreeg (afb. III.5.1.11B). De graven van Leiningen, destijds de voogden van deze kerk, lieten deze veranderingen doorvoeren om het graf van de kerkstichter, graaf Konrad Kurzbald, dat zich in de viering bevond, sterk te benadrukken. Daarmee wensten zij het belang van de kerkstichter en zijn stichting op een zeer imposante wijze te representeren (afb. III.5.1.11B). Deze memoriebouw is naast Doornik een van de weinige kerken waarbij een vijftorengroep rondom een transept ook

²³ Het ging om een houten dakstoel, waarin klokken hingen. Villes 2009a: p.615.

²⁴ Kimpel & Suckale 1990a: p.393.

²⁵ Het is onduidelijk of er in Saint-Denis nog een vieringtoren gepland was. Er zijn geen sporen of berichten van een 13de-eeuwse vieringtoren in Saint-Denis.

²⁶ Voorbeelden bij Villes 2009a: p.244-249.

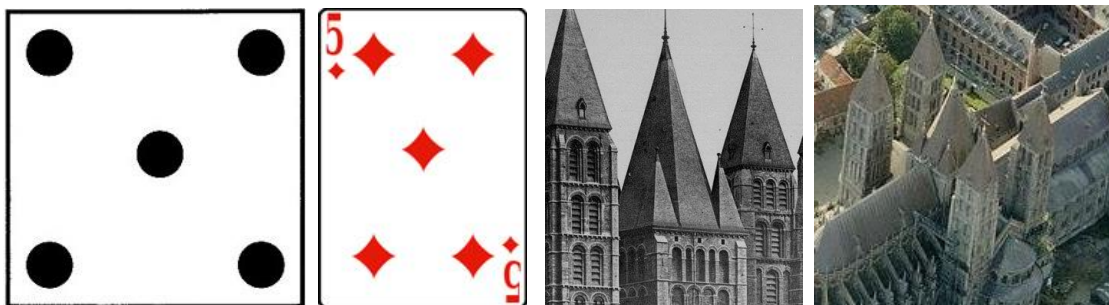
²⁷ Heinzelmann 2003a: p.257-258.

daadwerkelijk voltooid werd.²⁸ Het feit dat de complete realisatie in Limburg gelukte, is ook te danken aan de relatief bescheiden vorm van de transepttorens, die in feite traptorens op de hoeken van het transept zijn.

5.1.2.3 De quincunx

De groep van vijf torens van de Doornikse oostpartij kan op verschillende wijzen benoemd worden. Een eerste kwalificatie om aan te geven dat hier een samenhangend ensemble gerealiseerd is, waarvan de visuele impact gepland was, is die van een *vijftorengroep*. Door de wijze waarop zij zich verhouden ten opzichte van elkaar en ten opzichte van de beuken van de kruiskerk vormen de vijf torens van het Doornikse transept ook een *quincunx*: vijf elementen, ingeschreven in een vierkant of rechthoek, waarvan vier elementen de assen van het diagonaal kruis markeren en het vijfde element de kruising van deze assen. De bekendste voorbeelden zijn het getal vijf op een dobbelsteen en op een speelkaart (afb. III.5.1.12A-12B).

In het geval van de Doornikse kathedraal betreft de quincunx de vier transepttorens die een rechthoek vormen met de vieringtoren in het centrum. Binnen de groep van vijf torens is het schema in Doornik nogmaals aanwezig bij de vieringtoren, waarvan de centrale spits wordt begeleid door vier hoekspitsen. De term quincunx, zoals het grootste deel van de begrippen die de architectuurgeschiedenis gebruikt, is geen term die in de 12de eeuw in deze context werd gebezigd. Toch was het ook toen al een betekenisvol schema. Dat wordt vooral duidelijk bij bestudering van afbeeldingen van architectuur in de middeleeuwse beeldende kunst.

III.5.1.12A: quincunx op een dobbelsteen.

III.5.1.12B: quincunx op een speelkaart: ruiten vijf.

III.5.1.12C: de vieringtoren vanuit het westen, met hoektorentjes (foto: KIK-IPRA B15011).

III.5.1.12D: luchtfoto van de kathedraal (foto: www.linternaute.com).

In Doornik is sprake van een uitgerekt diagonaal kruis, waarvan de assen niet haaks op elkaar staan. Dit komt doordat de torens nog een andere functie hebben: zij vormen een wezenlijk onderdeel van de transeptfaçade die volgens het schema van de apsis met flankerende torens is opgezet. Daar komt bij dat de exacte rangschikking van de torens in de plattegrond ondergeschikt zal zijn gebleven aan het beoogde beeld van de dominante torengroep op een centraliserende aanleg: een centraal element dat op de vier hoeken begeleid wordt door flankerende elementen.

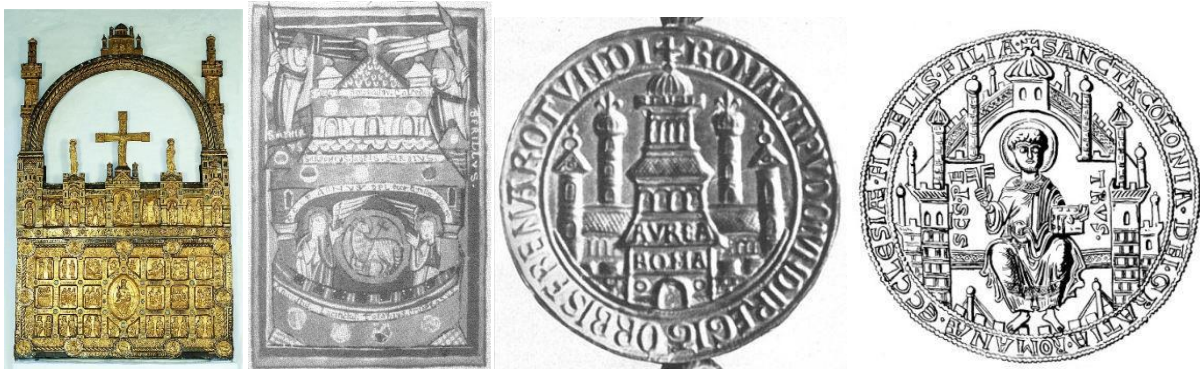
Beschouwing van de plattegrond laat zien dat de centraliserende aanleg wordt versterkt door de triconchale of drieapsidenaanleg van de oostpartij: de drie armen zijn nagenoeg even lang en door de verdubbelde traveeën in de zijbeuken rond de vieringtoren wordt het centrum benadrukt. In het interieur van de kathedraal doen de apsidiaal gesloten armen de blik van de beschouwer steeds terugkeren naar het centrum.

Het schema van een centrale toren omringd door vier torens is te vinden in talrijke middeleeuwse architectuuruitbeeldingen. Een mooi voorbeeld van dit beeldschema biedt het middenregister van

²⁸ Metternich 1994a: p.200-203.

III.5 De oostpartij als Hemelse Stad en martyrium

het *Gouden altaar* in de Sint-Michielskerk in Sahl op Jutland (circa 1200). De architectuuruitbeelding in Sahl is hiërarchisch opgebouwd: de middentoren is forser dan de andere torens en gedecoreerd. In de grote poortopening staat Christus, die als middelpunt van de hemelstad verschijnt (afb. III.5.1.13A). Op een vergelijkbaar, iets ouder, maar architectonisch minder uitgewerkt altaar in Lisbjerg biedt de inscriptie CIVITAS HIERUSALEM een ondubbelzinnige identificatie voor de architectuur.²⁹ De relatie met de kruisdood en Christus' graf is in Sahl tot uitdrukking gebracht in de verticale as: op de middentoren staat het kruis van Golgotha en op de kruin van de boog is het Heilig Graf afgebeeld. De verbondenheid van Hemelstad en Heilig Graf blijkt reeds bij Eusebius van Caesarea (ca. 260-voor 341), die de Anastasis Rotonde van het Heilig Grafcomplex in Jeruzalem het Nieuwe Jeruzalem noemde,³⁰ omdat daar het aardse en Hemelse Jeruzalem elkaar raken, zoals uiteindelijk zal gebeuren volgens de Openbaring van Johannes (21,2). Een vijftorengroep of quincunx kan ook Christus' graf bekronen.³¹ Het is in dit verband vermeldenswaardig dat het motief van de quincunx in de vorm van vijf kruisen zich vanaf 1100 over het westelijk Avondland verspreidde in een bijzondere vorm, namelijk als wapen van de kruisvaarders.

III.5.1.13A links: Sahl (Viderup), Sahl Kirke, “Gouden altaar” (foto: denstoredanske.dk).

III.5.1.13B midden links: miniatuur bij de kerkwijdingshymne *Urbs beata Hierusalem* in een 12de-eeuws officieboek (Vlaanderen/Rijnland, 12de eeuw), Brussel, KB, hs. 3089, f.23v (uit: Klinkenberg 2009a).

III.5.1.13C midden rechts: koningsbul van koning (1222-1235) Hendrik VII, Rome als het nieuwe Jeruzalem, 1126 (uit: Hausherr 1977-1979a: III, afb.23).

III.5.1.13D rechts: stadszegel van Keulen met Petrus omringd door vier grote en acht kleine torens, matrijs uit circa 1147-1149 (uit: Klinkenberg 2009a: p.453).

Een in dit kader interessante afbeelding van een quincunx is een 12de-eeuwse, mogelijk in Vlaanderen vervaardigde miniatuur bij de kerkwijdingshymne *Urbs beata Hierusalem* (afb. III.5.1.13B).³² De tekst van de hymne, vast onderdeel van de liturgie van de metten en vespers van het feest van de kerkwijding, legt een rechtstreeks verband tussen het kerkgebouw en de uit levende stenen gebouwde Hemelstad.³³ De hemelse stad is uitgebeeld als een ommuurde stad met daarin het Lam Gods tussen twee engelen. Over hen heen rijst een gestileerde koepel, geflankeerd door vier torens. Het gebruikte beeldschema van de miniatuur is verwant aan dat van Christus' graf, zodat daar ook in dit geval een verbinding mee wordt gelegd.³⁴ De twaalf grote

²⁹ Anderssohn 1986a; Klinkenberg 2009a: p.52-53.

³⁰ Klinkenberg 2009a: p.117.

³¹ Voorbeelden bij Klinkenberg 2009a: p.53-54.

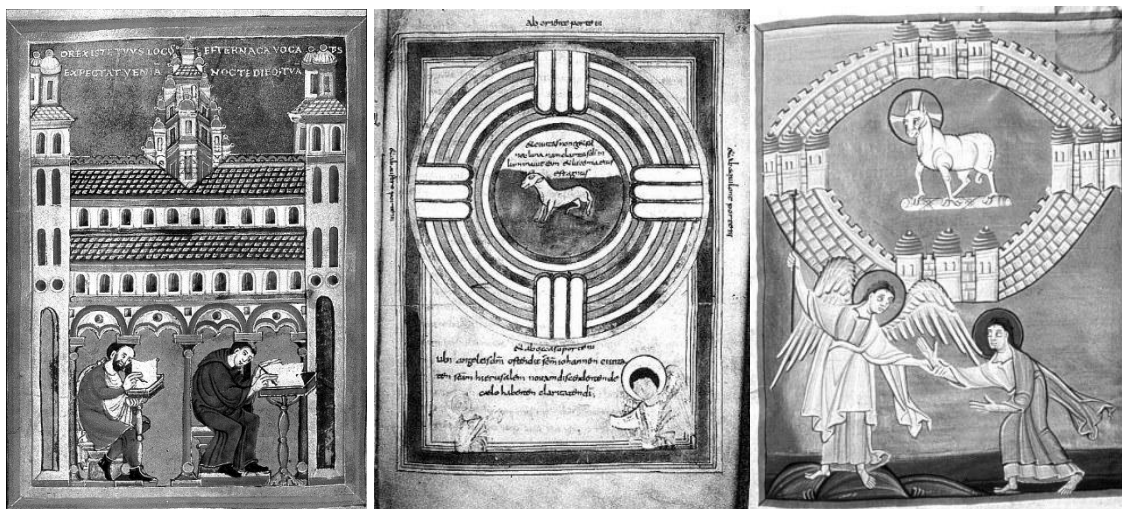
³² Brussel, KB, 3089, fol. 23. Er is geen overeenstemming over datering en herkomst: laat-12de-eeuws Rijnland (Gaspar & Lyna 1937a: p.91-92) of eerste helft 12de-eeuws Vlaanderen (Swarzenski 1973a: p.22).

³³ Zie voor de hymnetekst: Blume 1908a: p.110-112.

³⁴ Zie voor deze relaties: Klinkenberg 2009a: p.53-54 (met verdere verwijzingen).

edelstenen, die op de muren zijn aangebracht, verwijzen nadrukkelijk naar het Hemelse Jeruzalem.³⁵

Voorals op zegels verbeeldt de quincunx veelvuldig de Hemelse Stad, zoals op de bullen van de keizers Lotharius III, Frederik I, Frederik II, Rooms koning Hendrik VII (afb. III.5.1.13C), (tegen)paus Clemens III en tegenkoning Hendrik Raspe.³⁶ Ook zijn voorbeelden van de hemelstad als quincunx te vinden op stadszegels, zoals dat van Keulen. Hier is Petrus onder een koepel het centrum van een quincunx van vier grote torens (afb. III.5.1.13D). Samen met acht andere kleine torens vormen de twaalf torens samen de representatie van de twaalf stammen Israëls en de twaalf apostelen en verzinnebeelden zo het Hemelse Jeruzalem, dat aldus Keulen als de hemelstad op aarde toont.³⁷ Ook op de stadszegels van Mainz, Frankenberg, Utrecht, Bonn, Worms legt een torenquincunx de associatie van deze steden met het Hemelse Jeruzalem.³⁸

III.5.1.14A links: Kopiist en verluchter in de abdijkerk van Echternach, Perikopenboek van keizer Hendrik III, Echternach, 1039-1043; Bremen, Staats- und UB, b.21, fol. 124v (naar: Spang 1983, afb. op 28).

III.5.1.14B midden: Het Hemelse Jeruzalem, Apocalypshandschrift, Saint-Amand, begin 9de eeuw; Valenciennes, BM, ms 99, f.38r (naar: Kühnel 1987, fig. 78).

III.5.1.14C rechts: Het Hemelse Jeruzalem, *Bamberger Apokalyps*, Reichenau, begin 11de eeuw; Bamberg, Staatsbibl., Hs 140, f.55r (naar: Galtier Martí 2001, fig. 143).

Een enkele maal is het mogelijk een specifieke relatie te leggen tussen een architectuuruitbeelding en de gebouwde architectuur. Dit is het geval met de miniatuur achter in het perikopenboek voor koning/keizer (1039/1046-1056) Hendrik III, vervaardigd tussen 1039 en 1043 in het scriptorium van Echternach (afb. III.5.1.14A). Op de miniatuur schrijft een monnik aan het boek, terwijl de verluchter het versiert. Zij bevinden zich in een met een quincunx bekroond bouwwerk dat zich op deze wijze als het Hemelse Jeruzalem presenteert.³⁹ Het gebouw is echter ook herkenbaar als de abdijkerk van Echternach met zijn karakteristieke scheibogenarcade met omvattende (*übergreifende*) en ondergeschikte (*übergriffene*) bogen.⁴⁰ De abdijkerk van Echternach had in de 11de eeuw echter alleen twee westtorens; de oosttorens

³⁵ Wellicht ten overvloede zij opgemerkt dat de quincunx niet de enige manier was om de Hemelse Stad te duiden. Daarvoor waren verschillende beeldschema's geëigend, zoals ook uit de diverse iconografische voorbeelden blijkt.

³⁶ Klinkenberg 2009a: p.433-440.

³⁷ Klinkenberg 2009a, p.453, afb.480 en verwijzingen naar verdere literatuur.

³⁸ Klinkenberg 2009a: p.451-456; p.493-497.

³⁹ Klinkenberg 2009a: p.51-52.

⁴⁰ Mekking 1986a: p.166-167. De begrippen *übergreifende* en *übergriffene Bogen* werden voor het eerst toegepast door Hans Sedlmayr in 1933. Zie: Sedlmayr 1959a: p.85.

werden pas in de late 12de eeuw gebouwd. De in de miniatuur weergegeven quincunx kan teruggevoerd worden op de beeldtraditie van het Hemelse Jeruzalem en laat de Echternacher abdijkerk in het miniatuur verschijnen als een Hemels Jeruzalem.⁴¹

Hoe de kosmische assen van de hemelstad gevisualiseerd konden worden, is te zien in twee vergelijkbare miniaturen bij de Openbaring van Johannes 21 en 22, waarin de engel aan Johannes het Nieuwe Jeruzalem, de Stad van het Lam, toont. De miniatuur uit Saint-Amand (afb. III.5.1.14B) toont een abstracte versie van de stad met concentrische ringen en bogen in de vier windrichtingen. Twee eeuwen later wordt hetzelfde beeldschema in Reichenau gebruikt (afb. III.5.1.14C). Daar wordt de afbeelding figuratiever uitgewerkt: de concentrische ringen zijn nu uitgebeeld als muren en op iedere windrichting staan drie torens. De vergelijking tussen beide afbeeldingen toont hoe architecturale schema's, die in de regel een hoge mate van abstractie hebben en het tekstuele kader van de miniaturen missen, hun betekenis uitdragen. De afbeeldingen uit Saint-Amand en Reichenau laten zien dat het benadrukken van de kosmische assen zowel zonder als met een uitgewerkte architectuuruitbeelding mogelijk was.⁴²

5.1.2.4 De quincunx in de architectuur

In de architectuur bestaat de quincunx uit een centraal bouwdeel met op gelijke afstand van het centrum vier flankerende elementen. De quincunx uit zich in de gebouwde architectuur in de eerste plaats in de plattegrond. Wanneer de assen en elementen van de quincunx ook in het opgaande werk van de architectuur gemarkeerd worden, neemt de beeldwerking toe. In de Byzantijnse bouwkunst zijn talrijke kerken met koepels in een quincunxopstelling gebouwd. De meest pregnante manier om een quincunx in een gebouw te visualiseren is door middel van torens. Quincunxen met vijf afzonderlijke torens, zoals in Doornik, zijn echter een zeldzaam gegeven. Met de kanttekening dat in het middeleeuwse architectuurhistorisch onderzoek in het algemeen teveel waarde wordt gehecht aan praktische verklaringen, kan opgemerkt worden dat de bouw van een veelvoud aan torens vraagt om een zeer forse investering in 'nutteloze' architectuur. Waar een quincunx in torenopstelling voorkomt, is dat dan ook des te meer aanleiding om de context en betekenis ervan te onderzoeken.

De paleiskerk van Kalundborg

In Kalundborg (bisdom Roskilde) op het Deense Sjaelland werd rond 1200 een kerk gerealiseerd in de vorm van een quincunx waarin de verwijzing naar het Hemelse Jeruzalem sterk werd doorgevoerd. De kerk bestaat uit een centrale, vierkante middentoren, die op basis van een Grieks kruis geflankeerd wordt door vier slankere achthoekige torens. De twaalf vensters, drie in elk van de vier torens, en de maatvoering verwijzen naar de hemelstad. De middelste toren – herbouwd na 1827 – werd aan Maria gewijd en de vier hoektorens aan andere vrouwelijke heiligen, respectievelijk Anna, Gertrudis, Maria Magdalena en Katharina. De patrocinia geven daarmee ook een hiërarchisch onderscheid tussen de centrale toren en de vier hoektorens aan. De bouwtijd van de kerk is onbekend, maar ligt waarschijnlijk in het begin van de 13de eeuw. De versterkte Mariakerk werd door de Deense graaf Esbern Snare (1127 - † 1204) of zijn zoon bij hun burcht gebouwd. Toen in 1187 de inname van Jeruzalem door de troepen van Saladin bekend raakte, riep Esbern aan het Deense koninklijke hof in Odense op tot een onmiddellijke kruistocht om de heilige stad te ontzetten. De slotkerk van Kalundborg kan beschouwd worden als de architectonische uitdrukking van deze ridderlijke toewijding, waarmee de graaf op basis van de quincunx een eigen Jeruzalem creëerde.⁴³ Aron Andersson opperde dat de kruisvormige

⁴¹ Klinkenberg 2009a: p.51-52.

⁴² Klinkenberg 2009a: p.51-52.

⁴³ Andersson, 1968a, II: p.229, 235-236. Untermann 1989a: p.195-198. Klinkenberg 2009a: p.52-53. Over de datering: Zie de bijdrage van Søren Juul (Universiteit van Roskilde) op

plattegrond van Kalundborg van Byzantijnse oorsprong zou zijn.⁴⁴ Die invloed zou dan afkomstig zijn van de indrukken die de Deense kruisvaarders onderweg naar het Heilig land hadden opgedaan (Esbern ging overigens zelf niet mee). In de Byzantijnse architectuur spelen torens echter niet of nauwelijks een rol. De torens van Kalundborg met hun prominente silhouet behoren daarentegen onmiskenbaar tot de Noordwest-Europese bouwkunst.

III.5.1.15A links: Kalundborg, Vor Frue Kirke, circa 1200, plattegrond (foto: wikimedia.org).

III.5.1.15B midden: Kalundborg, Vor Frue Kirke, circa 1200, exterieur (foto: wikimedia.org).

III.5.1.15C rechts: Kalundborg, Vor Frue Kirke, circa 1200, interieur (foto: wikimedia.org).

De als quincunx uitgevoerde torengroep is een zeldzaam fenomeen en hoewel de burchtkerk van Kalundborg een gebouw van een heel ander type en schaal dan de Doornikse kathedraal is, bestaan er wel degelijk verbanden. Zo zijn er aanwijsbare relaties tussen Doornik en de top van de Deense clerus en adel. De broer van Esbern Snare, bisschop (1158-1191) Absalom van Roskilde kende Noord-Frankrijk. Hij had in Parijs gestudeerd in het klooster van Sainte-Geneviève. Op aanraden van Absalom stuurde de machtige edelman Sune Ebbensen zijn zoon Peder voor studie naar het Parijse klooster, waar op dat moment Stephanus, de latere bisschop van Doornik, abt was. Terug in Denemarken werd Peder de opvolger van Absalom als bisschop (1191-1214) van Roskilde. Peder bleef in contact met Stephanus en correspondeerde nog met hem toen deze inmiddels bisschop in Doornik (1192-1203) was.⁴⁵

De banden tussen Stephanus en de Denen zouden echter nog nauwer worden, nadat de Deense prinses Ingeborg, zus van koning Knut VI, ten huwelijk was gegeven aan koning Philips II Augustus. De koning belastte Stephanus met de taak om de bruid en haar gezelschap op weg naar de bruiloft in Amiens in Atrecht te verwelkomen. Tot haar gevolg behoorde ook bisschop Peder Sunesen. Maar tijdens de kroningsceremonie van de nieuwe koningin op 15 augustus 1193, daags na de bruiloft in de kathedraal van Amiens, verstootte Philips plotsklaps zijn nieuwe bruid en sommeerde de Denen om haar mee terug te nemen. Deze weigerden.⁴⁶

Stephanus, vertrouweling van de koning en ongetwijfeld concelebrant bij de ceremonies in Amiens, nam het op voor Ingeborg. De koningin verbleef vervolgens enige tijd in het klooster Cysoing in het bisdom Doornik.⁴⁷ Ondertussen bepleitte Stephanus haar zaak bij de aartsbisschop van Reims, Willem van Champagne.⁴⁸ Hij weigerde echter in maart 1196 – met excuses en vanwege zijn hoge leeftijd – om in verband met deze zaak voor de koning te

<http://www.vorfruesogn.dk/index.php?id=13223> (d.d. 11 04 2014). Over de Deense betrokkenheid bij de derde kruistocht: Skovgaard-Petersen 2001a.

⁴⁴ Andersson 1968a: p.236.

⁴⁵ STEPHANUS VAN DOORNIK 1893a. Olrik 1902a: p.592-595. Jørgensen 1887a: p. 70–81.

⁴⁶ Warichez 1937a: p.273-274.

⁴⁷ Het is niet helemaal duidelijk in welk(e) klooster(s) Ingeborg verbleef. Stephanus (STEPHANUS VAN DOORNIK 1893a: p.264; brief 213) noemt Cysoing. Dit betreft de benedictijnenabdij van Saint-Calixte in Cysoing, tussen Doornik en Rijsel. Maar ook de van deze abdij afhankelijke nonnenpriorij van Beaufort (bisdome Atrecht, tussen Valenciennes en Douai) komt in aanmerking. Zie: Warichez 1937a: p.274. Deuchler 1967a: p.114. Mogelijk verbleef de koningin eerst in Cysoing en daarna in Beaufort.

⁴⁸ Warichez 1937a: p.158..

verschijnen.⁴⁹ Stephanus bleef zich tot het eind van zijn leven (+ 1203) inzetten voor Ingeborg, die na jarenlange pressie vanuit de Kerk in 1213 alsnog door Philips als wettige echtgenote werd geaccepteerd.

Stephanus had in die jaren met regelmaat contact met Deense geestelijken die tot het gezelschap van de koningin hoorden. Zij moeten toen ook de Doornikse kathedraal met haar vijf torens gezien hebben. Het idee van het uitzonderlijke vijftorenschema in Kalundborg zou daardoor verklaard kunnen worden. Dat de Mariakerk in Kalundborg heel anders van opzet is dan de Doornikse kathedraal, komt doordat het twee zeer onderscheiden functietypen betreft: een slotkerk, eigenkerk van een edelman, tegenover een kathedraal, moederkerk van een bisdom. Daarbij zijn zowel het materiaal (baksteen) als de uitwerking van het concept onderscheiden.

De quincunx in de laatantieke en vroegmiddeleeuwse kerkbouw

De Mariakerk in Kalundborg is dus een mogelijke navolger van Doornik, net zoals – direct of indirect – de transeptpartijen van Noord-Franse katedralen, die al eerder aan de orde kwamen. De vraag is waar dit thema al eerder werd toegepast en in welke context dat was. Geconstateerd werd al dat de quincunx als veeltorengroep in de afgebeelde architectuur van het christelijke Westen veelvuldig voorkomt⁵⁰, maar veel zeldzamer is in de gebouwde architectuur. Toch komt het schema al bij de vroegste christelijke kerkgebouwen voor. Ten minste twee prominente 4de-eeuwse kerken in Romeinse hoofdsteden, hadden een veeltorengroep in de vorm van een quincunx: de kathedraal van Trier en de San Lorenzo in Milaan.

III.5.1.16A links: Trier, reconstructie van de vroegchristelijke kathedraal (uit: Lheure 2007a).

III.5.1.16B midden: Milano, San Lorenzo, volumetrie (tekening: flickr.com/sketchitaly)

III.5.1.16C rechts: Trier, maquette van de vroegchristelijke bisschoppelijke kerkengroep (foto: Gauthier 2001a: p.136).

De eerste, de kathedraal van de laat-Romeinse hoofdstad Trier, behoort tot de oudste kerken van Noord-Europa. De kerk zou volgens de overlevering door keizerin Helena (†329/330) gesticht zijn in haar eigen paleis, maar deze werd na een halve eeuw herbouwd onder keizer (375-†383) Gratianus. De kern van de oostpartij van de huidige Dom gaat, ondanks vele latere wijzigingen, nog altijd in belangrijke mate tot deze tijd terug. Theo Kempf reconstrueerde op basis van het onderzoek van de bouwsubstantie een centrale vieringtoren met vier lagere hoektorens (afb. III.5.1.16A & 16C).⁵¹ Van de veranderingen in later eeuwen was vooral de verbouwing en uitbreiding halverwege de 11de eeuw onder aartsbisschop (1016-†1047) Poppo ingrijpend. De quincunx was toen niet meer herkenbaar. Maar ondertussen hadden de

⁴⁹ STEPHANUS VAN DOORNIK 1893a: p.267 (brief 215).

⁵⁰ In het overzichtswerk van Emanuel Klinkenberg (2009a) zijn tientallen – lang niet altijd expliciet als quincunx benoemde – voorbeelden te vinden.

⁵¹ Zink 1980a: p.23-28. Overzicht bij: Kubach & Verbeek, 1976a, II: p. 1085-1089. Baldwin Smith (1956a: p.80) ziet in de 4de-eeuwse Dom van Trier een voormalige troonzaal, keizerlijk mausoleum of martyrium en in de torenquincunx het voorbeeld voor de middeleeuwse met torens bekroonde kerken van het Rijnland.

kathedraal en andere Romeinse gebouwen in Trier bijgedragen aan de verspreiding van Romeins-keizerlijke architectuurelementen.⁵²

In tegenstelling tot de dom van Trier was de quincunx van de San Lorenzo Maggiore (afb. III.5.1.16B) in Milaan ook in de 12de eeuw nog zeer herkenbaar.⁵³ De tetraconchale centraalbouw met vier flankerende torens en centrale koepel wordt algemeen tegen het einde van de 4de eeuw of het begin van de 5de eeuw gedateerd.⁵⁴ De kerk is een perfect voorbeeld van een quincunx, waarbij vier relatief slanke, deels vrijstaande torens een grote centraalbouw flankeren. Latere wijzigingen en toevoegingen hebben dit beeld intact gelaten: de 4de-eeuwse opzet ervan nog goed bewaard.

In de periode dat de kerk gebouwd werd, was Milaan een van de hoofdsteden van het Romeinse Rijk.⁵⁵ De opmerkelijke plattegrond van de San Lorenzo doet vermoeden dat het concept afkomstig is uit de keizerlijke paleisbouw.⁵⁶ Algemeen wordt dan ook aangenomen dat de kerk een 4de-eeuwse keizerlijke stichting is of tot stand kwam door een opdracht van de keizer of uit de kringen rond het keizerlijk hof.⁵⁷ De kerk bevond zich niet ver van de keizerlijke residentie en kan de functie van paleiskerk, martyrium en/of mausoleum gehad hebben.⁵⁸

III.5.1.17A links: Istanbul, Bodrum Camii – de voormalige Ekklesia tou Myrelaion (foto: wikimedia.org).

III.5.1.17B midden: Ronse, Sint-Hermeskerk, noordelijke transeptarm met resten van 11de-eeuwse traptoren (foto: KIK-IRPA B39108).

III.5.1.17C rechts: Gent, Sint-Baafsabdij op de kaart van Gent uit 1534, Stadsmuseum, Gent (foto: burenvandeabdij.be).

In de architectuurgeschiedenis wordt de quincunx echter vooral in verband gebracht met de Byzantijnse architectuur. Het motief is daar veelvuldig toegepast in koepelkerken, waar een

⁵² De keizerlijke status was in latere eeuwen een voortdurend argument bij strijd om de plaats van Trier in de kerkelijke en wereldlijke hiërarchie. Klinkenberg 2009a: p.299-303.

⁵³ Fieni 2004a: passim.

⁵⁴ Een recente, gecombineerde natuurwetenschappelijke datering van het metselwerk (o.a. C14-datering en thermoluminescentiedatering) komt op de periode 390-410, zie: Ardovino 2004a. Paolo Piva (2010b: p.113) komt tot een datering in het eerste decennium van de 5de eeuw.

⁵⁵ Krautheimer & Ćurčić 1986a: p.78-81. Schwarz 1989a: p.38-39.

⁵⁶ Baldwin Smith 1956a: p.130-151.

⁵⁷ Het is eigenlijk nauwelijks denkbaar dat een dergelijke kerk in de late 4de eeuw, toen Milaan, één van de hoofdsteden van het Romeinse Rijk was, zonder keizerlijke bemoeienis tot stand is gekomen. Zie hierover: Lewis 1973a: p.200-202; Ardovino 2004a: p.91-96. Zie verder ook: Krautheimer & Ćurčić 1986a: p.78-81. Kleinbauer 1968a: p.2-22. Kleinbauer 1976a: p.1-9.

⁵⁸ Volgens André Grabar (1946a, I: p.408) is de San Lorenzo in Milaan een *martyrium* vanwege de ligging buiten de stad, het patrocinium en het feit dat de toegevoegde kapellen ook aan martelaren gewijd zijn. De plattegrond zou teruggaan op antieke mausolea.

centrale koepel wordt geflankeerd door vier kleinere koepels (*pentyrion*). Bij deze kerken wordt de plattegrond gevormd door een Grieks kruis ingeschreven in een vierkant. De oudst bekende kerken van dit kruis-in-vierkanttype zijn uit de 9de eeuw (het Myrelaion (afb. III.5.1.17A) en de Nea Ekklesia in Constantinopel). Het type kent een bredere verspreiding vanaf de 11de eeuw.⁵⁹ Er zijn echter ook eerder enkele kerken met een aan de quincunx verwante opzet gebouwd. De voornaamste daarvan, de kerk van de Heilige Apostelen in Constantinopel, heeft mogelijk als prototype gediend. Deze kerk, die aanvankelijk door keizer (310-337) Constantijn als zijn grafkerk was gesticht, werd door keizer (527-565) Justinianus I herbouwd tussen 536 en 550. De plattegrond van deze kerk was eveneens op een Grieks kruis gebaseerd en waarschijnlijk bekroond met vier koepels rond een grotere centrale koepel.⁶⁰ Afgezien van enkele bijzondere gevallen – de San Marco in Venetië en de Saint-Front in Périgueux – zijn er geen aanwijzingen dat er een direct verband is tussen de Byzantijnse architectuur en het gebruik van de quincunx in middeleeuws West-Europa.⁶¹

Veeltorengroepen uit de 11de en 12de eeuw

Het is lastig om te bepalen hoe talrijk de veeltorengroepen in de gebouwde architectuur in het westen in de periode tussen de 6de en 12de eeuw zijn geweest. Het verlies van verreweg de meeste gebouwen uit deze tijd is hiervan de oorzaak. Op basis van muurresten die bij archeologisch onderzoek worden gevonden, is het zelden mogelijk om te komen tot een overtuigende reconstructie van de opstand, zelfs als er meer dan alleen fundamenten zijn overgeleverd. Een voorbeeld hiervan is de Sint-Hermeskerk in Ronse (afb. III.5.1.17B), 30 km ten noordoosten van Doornik. Onderzoek naar de 11de-eeuwse crypte van deze abdijkerk bracht Albert Cambier tot de conclusie dat de oostpartij van deze kerk een quincunx vormde met een centrale vieringtoren geflankeerd door vier slankere torens aan zowel de oost- als westzijde van het transept.⁶² Het is echter twijfelachtig of aan de westzijde ook daadwerkelijk de hoog opgaande traptorens bestaan hebben, of zelfs maar gepland waren. Waarschijnlijker is dat er alleen aan de oostzijde traptorens waren, zoals bij de Sint-Baafsabdij in Gent (afb. III.5.1.17C) en de abdij in Mesen. Vanaf de Karolingische tijd werden steeds meer kerken met stenen torens uitgerust. Het bekendste en vroeg bewaard gebleven voorbeeld is de Akense paleiskapel met de door traptorens geflankeerde westtoren. De laat-8ste-eeuwse abdijkerk van Centula, bekend uit oude afbeeldingen beschrijvingen en opgravingen, kende zowel een westkoor als een oostkoor met drie torenachtige bekroningen.⁶³ Ook de kerk op het beroemde abdiplan van St. Gallen had meerdere torens. Wel bewaard is de westpartij van de abdijkerk in Corvey an der Weser (af. III.2.12B). Veeltorengroepen werden in de eeuwen daarop gerealiseerd bij belangrijke kerken in de kerngebieden van het oude Karolingische rijk.⁶⁴ De torengroepen van deze gebouwen bestaan veelal uit westelijke en/of oostelijke viering- of koortorens, die geflankeerd worden door kleinere torens, vaak traptorens die bescheidener van doorsnede en hoogte zijn dan de grotendeels vrijstaande Doornikse torens.

⁵⁹ Voorbeelden bij: Krautheimer & Ćurčić 1986a: p.285-300, 355-369. 524.

⁶⁰ Krautheimer & Ćurčić 1986a: p.241-242. Dit thema zou later ook in de Ottomaanse architectuur worden overgenomen. Baldwin Smith 1956a: p. 193-196. De kerk werd na de val van Constantinopel gesloopt en in 1469 vervangen door de Fatih-moskee. De bekendste en waarschijnlijk meest trouwe “afbeelding” van deze kerk is de San Marco in Venetië. Deze was op zijn beurt het voorbeeld voor de Saint-Front in Périgueux, de kerk van Frontinus/Frontius, apostel van de Périgord en een leerling van de heilige Marcus, Westerman 1994a. Over het belang van de Heilige Apostelenkerk voor architectuuruitbeeldingen: Klinkenberg 2009a: p.53,

⁶¹ Naast de driedimensionale vorm komt de quincunx ook tweedimensionaal voor, met name als polychroom ornament in mozaïekvloeren. Pajares-Ayuela 2002a: p.198.

⁶² Cambier 1960a: p.76-77. Cambier 1974-1975a: passim.

⁶³ Bernard 2009a: passim.

⁶⁴ De Karolingische Dom van Keulen behoort tot de oudst bekende voorbeelden. Deze kende zowel een westelijke als een oostelijke vieringtoren en twee westelijke koortorens.

De meeste kathedralen en ook enkele voorname abdij- en kapittelkerken in het Roomse Rijk werden in de 11de en begin 12de eeuw voorzien van torenensembles: twee ensembles van twee torens aan de oost- en westzijde van de kathedralen van Verdun, Luik en Toul, een ensemble van twee oost- en drie westtorens aan de Sint-Servaas in Maastricht, tweemaal drie torens aan de kathedralen van Worms en Speyer en, volgens Luc-Francis Genicot, een groep van drie en een groep van vier torens aan de abdijkerk van Sint-Truiden.⁶⁵ In opzet verschillen deze gebouwen sterk van de Doornikse kathedraal.

Geen van deze torengroepen is gebaseerd op de quincunx, behalve mogelijk Sint-Truiden. De reconstructie van het oostelijke transept van de abdijkerk van Sint-Truiden is in dit kader een interessant voorbeeld, omdat hier de torens de hoeken van de transeptarmen markeerden, een plaatsing die vergelijkbaar is met de situatie in Doornik als men de apsiden buiten beschouwing laat. Belangrijk verschil met de Doornikse kathedraal is dat de vieringtoren ontbreekt. Bovendien wordt in Sint-Truiden het transept lager dan het schip gereconstrueerd. Ook waren de transepttorens waarschijnlijk lager dan het dak van het schip en dus niet als één torengroep te zien. Bovenal was het in Sint-Truiden de indrukwekkende westpartij, waarvan de middentoren nog bewaard is, die de abdijkerk domineerde.

Hoewel de opzet van de veeltorengroep van de Doornikse kathedraal van een andere orde is dan de hierboven genoemde kerken, kan de keuze voor een veeltorengroep in Doornik wel degelijk mede ingegeven zijn door de bouwprojecten bij belangrijke kerkelijke instellingen in de regio. Zo had de kapittelkerk van Zinnik/Soignies een oostpartij met een vieringtoren geflankeerd door traptorens (1050-1060) en een westtoren, eveneens met traptoren. Bij de Sint-Baafsabdijkerk (Ganda) in Gent werden in de loop van de 12de eeuw twee torengroepen gerealiseerd, waarvan de eerste – rond de oostpartij – in dezelfde tijd als het Doornikse transept tot stand kwam.⁶⁶ De torens van de abdijkerk van Ronse kwamen hierboven al ter sprake.

De waarschijnlijk meest torenrijke kerk van de Middeleeuwen is de derde abdijkerk van Cluny, die kort na 1080 werd begonnen en bij de wijding op 25 oktober 1130 door paus Innocentius II grotendeels voltooid moet zijn geweest.⁶⁷ De *maior ecclesia* kreeg op haar twee transepten vier grote torens plus twee forse traptorens aan de uiteinden van het grote transept. In de periode na 1130 verrees in het verlengde van het schip de grote voorhal (*galilea*) die een imposante tweetorenfaçade kreeg. Het complete ensemble moet een ongekeerde monumentaliteit hebben vertoond, waarbij de in totaal acht torens een grote rol speelden. De plaatsing en de vorm van de torens in Doornik is echter zeer verschillend van die in Cluny, waar de voornaamste torens geen flankerende torens waren, maar als vieringtorens op de kruisingen van de middenbeuk en de zijbeuken van het schip met de twee transepten verreesen. In algemene zin ligt er zeker een overeenkomst met de Doornikse kathedraal. Beide kerken konden met hun vele torens een expliciete verwijzing naar de torenrijkdom van de Hemelse Stad vormen (§ III.5.1.2.5).

Engelse voorbeelden

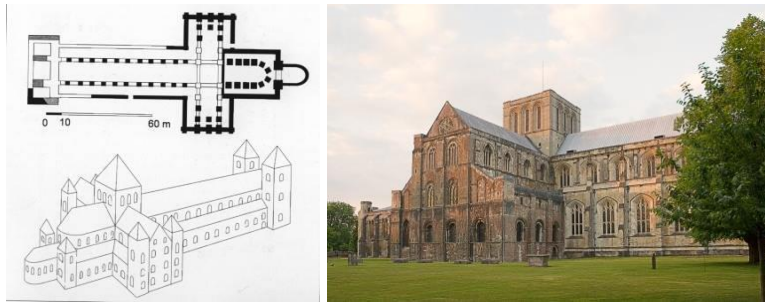
De prestigieuze oostpartij van de Doornikse kathedraal is een van de weinige bekende vijftorengroepen in de middeleeuwse architectuur die ook daadwerkelijk voltooid is. Hierboven bleek al dat verschillende opdrachtgevers in Frankrijk later in de 12de en in de 13de eeuw een veeltorengroep planden, maar deze nooit volledig realiseerden. Oudere voorbeelden van een geplande vijftorengroep zijn schaars, maar er zijn er meerdere in Engeland, ook al zijn de flankerende torens daar over het algemeen bescheidener van afmetingen. In alle gevallen gaat het om kathedralen en abdijkerken die verreesen in een periode van ongekeerde bouwwoede in de decennia na de Normandische verovering.

⁶⁵ Genicot 1970b: p.3-91; Genicot 1972a: p.33-34.

⁶⁶ De Smidt 1956a: p.221-223.

⁶⁷ Stratford 2010a: p.96-115.

III.5 De oostpartij als Hemelse Stad en martyrium

III.5.1.18A links: Winchester, Cathedral, plattegrond en reconstructie van het 11de-eeuwse concept, tekening: John Croke 1993a (uit: Lheure 2007a: p.119).

III.5.1.18B rechts: Winchester, Cathedral, noordgevel van het transept met aanzet van torens (foto: wikimedia.org).

De aan Sint-Swithin, Petrus en Paulus gewijde kathedraal van Winchester werd vanaf 1079 door de Normandische bisschop Walkelin herbouwd (afb. III.5.1.18A & 18B).⁶⁸ Deze nieuwe kathedraal in de voormalige West-Angelsaksische hoofdstad werd in afmetingen een kerk met keizerlijke pretenties, groter dan alle kerken die de Normandiërs tot dan toe – in Normandië en in Engeland – gebouwd hadden.⁶⁹ Naast de kathedraal bouwde koning Willem I een paleis; het was pas in het begin van de 12de eeuw dat het complete hof in Westminster bij Londen terecht kwam. Onder leiding van Walkelin verrees één van de langste kerken van dat moment. De bisschop plande ook een westwerk en een oostpartij met torens op alle armen van de kathedraal.⁷⁰ De veeltorengroep van Winchester werd echter nooit gerealiseerd, wat wellicht mede het gevolg was van het instorten van de vieringtoren in 1107. Analyse van de hoektraveeën van het transept, waarop de transepttorens moesten verrijzen, laat zien dat het om relatief bescheiden torens moet zijn gegaan. Boven het galerijniveau werd het idee van torens verlaten: de lichtbeuk van het transept houdt geen rekening meer met mogelijke torens. Behalve met het instorten van de vieringtoren kan het opgeven van de transepttorens ook te maken hebben gehad met werkzaamheden aan de andere zijde van de kathedraal. Winchester kreeg namelijk aan de westzijde een grote westpartij met een centrale toren bovenop een westtransept.⁷¹ Hiermee kreeg de kathedraal een aanzien dat vergelijkbaar was met dat van de keizerlijke kathedralen van het Roomse rijk.⁷²

De westpartij van de kort na Winchester begonnen abdijkerk en (vanaf 1109) kathedraal van Ely Sint-Etheldreda (Aethelthryth) kan een idee geven van dit westtransept met centrale toren (afb. III.5.1.19B). De noordarm van dit transept stortte in de 15de eeuw in, maar de centrale toren en de zuidarm laten zien hoe de complete westpartij eruit had gezien. Een grote westelijke vieringtoren op vierkante grondslag bekroonde een dwarsbeuk, die op de vier uiterste hoeken door forse traptorens geflankeerd werd, zodat het westtransept van Ely met een quincunx bekroond werd. Ook de westelijke vieringtoren zelf, met zijn vier hoektorens, had een quincunx-opzet. De voltooiing van de westpartij vond plaats onder bisschop (1173-1189) Ridel, maar het begin van de werkzaamheden aan dit bouwdeel kan al omstreeks 1120 gesitueerd worden.⁷³

⁶⁸ Crook 1993a: p.21-36.

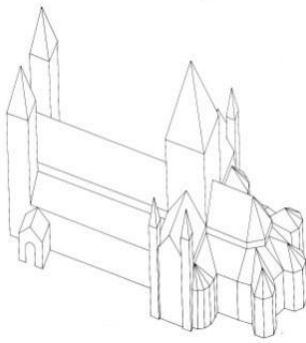
⁶⁹ Fernie 2000a: p.117.

⁷⁰ Gem 1983b: p.1-12. Willis 1846a: p.25-27.

⁷¹ Fernie 2000a: p.118. McAleer 1994a; p.129-147.

⁷² De westpartij, waarvan slechts een fragment bewaard is, werd in de 14de eeuw afgebroken. De plattegrond is bekend uit een 19de-eeuwse opgraving. John Crook (1993b: p.24-26) reconstrueerde een tweetorenfaçade., terwijl Eric Fernie (2000a: p.118) tot een drietorengroep kwam.

⁷³ Fernie 2003a: p.95, p.103.

III.5.1.19A links: Gloucester, St Peter, reconstructietekening, Christopher Wilson (foto: Wilson 1985a: fig.1).
 III.5.1.19B rechts: Ely, Cathedral Church of the Holy and Undivided Trinity, westgevel (foto: Diliff /
 wikimedia.org).

Behalve het westwerk hadden de kathedraal van Ely en Winchester ook hun grote lengte en brede oosttransept met omgang gemeen.⁷⁴ De overeenkomsten tussen de twee kerken zijn niet zo vreemd, als men bedenkt dat de nieuwbouw in Ely werd geïnitieerd door abt (1082-1093) Simon. Hij was de broer van bisschop Walkelin; ze waren beide afkomstig uit de Normandische hoofdstad Rouen. Voor zijn benoeming in Ely was Simon onder Walkelin prior van het kathedrale kapittel in Winchester geweest.⁷⁵

Het is interessant om de bouwgeschiedenis van de kathedraal van Ely te situeren in de geschiedenis van de kerkelijke instelling: de nieuwe abdijkerk, waar vanaf circa 1085 aan gebouwd werd, promoveerde in 1109 tot kathedraal van het nieuwe bisdom Ely. Op dat moment was de oostpartij in aanbouw, maar aan de westpartij moest nog begonnen worden. Of op dat moment ook al de gerealiseerde monumentale westpartij voorzien was, is niet bekend, maar het zou niet vreemd zijn als de verheffing van Ely tot bisdom heeft geleid tot aanpassing van de plannen voor de in aanbouw zijnde kerk.

In West-Engeland herbouwde abt (1072-1100) Serlo, oud-monnik van het klooster op de Mont-Saint-Michel, de abdijkerk van St Peter in Gloucester. Het transept van de kerk werd bekroond door een grote vieringtoren, terwijl op de vier hoeken van de dwarsbeuk traptorentjes kunnen worden gereconstrueerd (afb.III.5.1.19A). De wenteltrappen die zij moeten hebben bekroond, zijn bewaard gebleven.⁷⁶

Hoewel aanvankelijk niet als samenhangende toengroep gepland, kende de kathedraal van Canterbury – moederkerk van de Engelse Kerk – vanaf het begin van de 12de eeuw vijf torens. De twee westtoren en de vieringtoren behoorden tot de kerk die kort na de Normandische verovering was gebouwd door aartsbisschop (1070-1089) Lanfranc. De twee oosttoren flankerden het koor en de koorzijkapellen van de uitbreiding die aartsbisschop (1093-1109) Anselmus kort na zijn aantreden in gang zette en die in 1130 gewijd werd. Deze uitbreiding, waarmee de kathedraal van Lanfranc in omvang verdubbelde, bestond uit een diep, op een grote crypte gebouwd omgangskoor met een oosttransept, grote omgangskapellen en een askapel op vierkante grondslag. Aanvankelijk kreeg dit koor twee flankerende torens tegen de beide omgangskapellen. Hoewel wat bescheidener van afmetingen dan de westtoren, werden deze koortoren ervaren als prominent onderdeel van het ensemble, zo blijkt uit de beschrijving van de kathedraal door de monnik Gervasius. Hij maakt geen onderscheid tussen de torens van

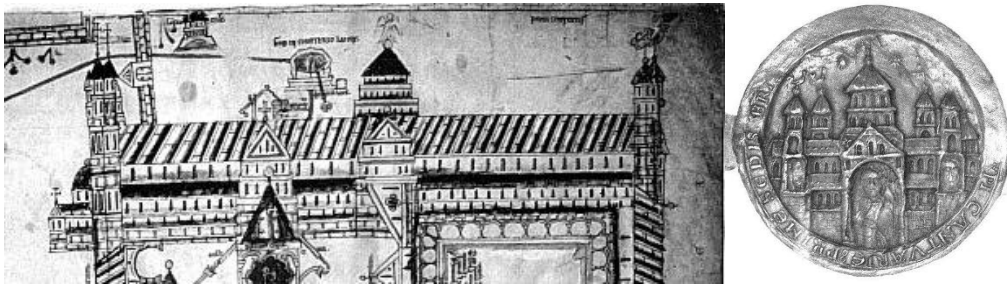
⁷⁴ In navolging van Ely werd halverwege de 12de eeuw bij het transept van de abdijkerk van Peterborough een quincunx van torens gebouwd, bestaande uit traptoren op de hoeken van de transeptarmen en een vieringtoren in het midden.

⁷⁵ Keynes 2003a: p.48-51.

⁷⁶ De kern van de 11de-eeuwse abdijkerk bleef ondanks grote verbouwingen in de 14de en 15de eeuw behouden. Zie: Wilson 1985a: p.36-51.

III.5 De oostpartij als Hemelse Stad en martyrium

verschillende afmetingen.⁷⁷ Op de vrij nauwkeurige tekening van het waterleidingplan van prior (1151-1167) Wibert zijn de oosttorens links te zien (afb. III.5.1.20A). De beide torens werden afgebroken na de brand van 1174. Deze koortorens moeten overigens niet verward worden met de twee traptorens uit het derde kwart van de 12de eeuw die nog steeds aan de westzijde van het oosttransept staan. Deze overleefden de brand van 1174 en werden geïntegreerd in de laat-12de-eeuwse herbouw van de oostpartij. Een van de aanwijzingen hiervoor zijn de brandsporen die nog zichtbaar zijn in het trappenhuis van de zuidwestelijke transepttoren. Deze transepttorens zijn niet getekend op de waterleidingkaart en dateren van na 1151.⁷⁸ Als aan het tweede kapittelzegel van Canterbury een portretmatigheid mag worden toegekend, valt hun datering na 1155/1158, toen het kathedraal kapittel dit nieuwe zegel in gebruik nam (afb. III.5.1.20B).⁷⁹ Het zegel toont de kerk vanuit het zuiden met links de westtorens, in het midden de vieringtoren en rechts de koortorens. Bij het zegel zal, meer dan het streven naar realistische portretmatigheid, de wens doorslaggevend zijn geweest om de kathedraal als Hemels Jeruzalem te verbeelden en daarvoor het beeld van de quincunx te gebruiken.

III.5.1.20A links: Tekening van de kathedraal op het plan van het waterleidingsysteem voor het kathedraalklooster van Canterbury.

III.5.1.20B rechts: Tweede domkapittelzegel van Canterbury, in gebruik vanaf 1155/1158 (foto: Klinkenberg 2009a).

De Engelse voorbeelden zijn interessant voor de Doornikse kathedraal, omdat zij contemporain zijn met de bouw van de oostpartij en afkomstig zijn uit een regio waar Doornik veel contact mee had. Al bij de analyse van het schip bleek dat er belangrijke overeenkomsten waren met de Engelse architectuur (§ III.3). Of er bij het Doornikse transept sprake is van hernieuwde Engelse invloed is moeilijk te zeggen, maar er is in ieder geval sprake van enkele interessante parallellen.

Behalve in de vorm van een veeltorengroep, die de as van een kerkgebouw bekroont en flankiert, komt de quincunx bij enkele Engelse kerken ook voor bij vieringtorens: het centrale bouwdeel wordt dan op de hoeken geflankeerd of bekroond door hoektorentjes of decoratieve elementen. Een vroeg voorbeeld hiervan is de vieringtoren van de abdijkerk van St Albans, die vanaf 1077 onder leiding van de Normandische abt Paulus werd gebouwd.⁸⁰ Het fraaiste voorbeeld van een vieringtoren met elementen op de vier hoeken is de al genoemde westelijke vieringtoren van de kathedraal van Ely. De weelderig gedecoreerde toren is op elke hoek voorzien van een traptoren.

⁷⁷ GERVASIUS VAN CANTERBURY 1879-1880a.

⁷⁸ Kahn 1991a: p.114. Tatton-Brown 1994a: p.22-27. Fernie 2000a: p.141-143.

⁷⁹ Over het zegel: Klinkenberg 2009a: p.515-516. Het is overigens wel mogelijk dat de onderbouw van de transepttorens wel ouder was dan 1151 en dat er een trap tussen koor en crypte in was ondergebracht.

⁸⁰ Dit motief kan afkomstig zijn van de vieringtoren van de kathedraal van Canterbury, waarvan de bouw enkele jaren eerder was begonnen door Paulus oom Lanfranc. Uit Canterbury nam Paulus namelijk ook de liturgische gewoonten over. Fernie 2000a: p.111-114. Klukas 1983a: p.143. De 11de-eeuwse vieringtoren van Canterbury werd in de 15de eeuw vernieuwd, waarbij de toren (opnieuw?) hoektorentjes kreeg. Aan de andere kant kan worden opgemerkt dat op de tekening van het waterleidingnet en het kapittelzegel de vieringtoren geen hoektorentjes heeft.

In Doornik werd – omstreeks 1145 – het quincunxschema bij de vieringtoren niet gerealiseerd met behulp van traptorens, maar door middel van vier hoekspitsen die aan de torenbekroning werden toegevoegd: de achthoekige vieringspits is op de vier hoeken geflankeerd door spitsen op vierhoekige grondslag. Een dergelijke quincunxopbouw van een toren of torenspits werd vanaf de tweede helft van de 12de eeuw steeds gangbaarder. Vanaf de 13de eeuw werden in Vlaanderen talrijke kerktorens en belforten op deze manier bekroond.⁸¹

5.1.2.5 Het kerkgebouw als het Hemelse Jeruzalem

De veeltorengroep in de vorm van een quincunx is een motief dat niet voorbehouden is aan de kerkelijke architectuur en kunst van de Middeleeuwen. De quincunx als representant van de kosmos is als oeroud motief aanwezig in de (bouw)kunst van vele culturen, niet alleen in de christelijke wereld.⁸² Als prominent voorbeeld geldt een aantal tempelcomplexen in Angkor (Cambodja), de oude hoofdstad van het Khmer-rijk, waaraan de quincunx ten grondslag ligt.⁸³ Het immense tempelcomplex van Angkor Wat werd gerealiseerd onder koning (1113-1150) Suryavarman II, precies in de tijd dat de quincunx bij de Doornikse kathedraal gebouwd werd. Ondanks de gelijktijdigheid is er vanzelfsprekend geen enkele aanleiding om te veronderstellen dat er sprake zou zijn van een historische relatie tussen Doornik en Angkor Wat. De hoge ouderdom en het wereldwijde gebruik van de quincunx in de religieuze architectuur doen echter wel de vraag rijzen naar de betekenis van dit motief.

De quincunx met torens of koepels is een combinatie van de twee kosmische assenkruisen: het kruis dat de vier windrichtingen aanduidt (het gelijkarmige of Griekse kruis) en het diagonale kruis dat de hoeken van de aarde vastlegt en daarmee eveneens de kosmos (de wereldorde) aanduidt (het *crux decussata*). Het middelpunt van de twee kruisen afzonderlijk en van de combinatie van beide representeert het middelpunt van de wereld, alwaar zich de verticale as verheft die hemel en aarde verbindt. Het kruis wordt als zodanig in verband gebracht met tal van kosmische verschijnselen die aan het getal vier gerelateerd kunnen worden: de vier windrichtingen, de vier jaargetijden, de vier elementen, et cetera.⁸⁴ In het centrum van het kruis staat de kosmische mens, die zich met behulp van de assen – en de genoemde viertallige fenomenen – oriënteert in de kosmos. De quincunx staat daarmee dus voor het zich kunnen oriënteren, dat wil zeggen het verwerven van de plaats in de wereld, tussen hemel en aarde en uiteindelijk in de hemel.

Specifiek binnen de context van de middeleeuwse theologie maken de Doornikse torens in hun quincunxopstelling op een zeer monumentale wijze zichtbaar dat het gebouw het Hemelse Jeruzalem representeert, of in christelijk-theologische taal, er de aardse voorafbeelding van is. De Doornikse kathedraal staat aldus voor de kosmische stad bij uitstek, het Hemelse Jeruzalem, die het middelpunt van het universum vormt. Het gebouw markeert de sacrale plaats waar de verbinding tussen hemel en aarde tot stand komt.

Nu is dit zichtbaar maken van de verticale as tussen hemel en aarde de functie van elke kerktoren: iedere kerktoren vormt daardoor een kosmische as, onafhankelijk van andere betekenissen en functies die de kerktoren kan vervullen: klokkentoren, uitkijktoren, vuurtoren, weertoren, of machtsymbool van een heerser en zijn door God gesanctioneerde plaats in de wereldlijke hiërarchie. Sterker nog, de symboliek van het Hemelse Jeruzalem geldt voor ieder kerkgebouw, ook zonder toren: het kerkgebouw is als Huis Gods een voorafbeelding van het

⁸¹ De wisselwerking tussen stedelijke torens, verdedigingstorens en kerktorens vormt een interessant onderzoeksgebied, dat met uitzondering van versterkte kerktorens nog nauwelijks onderzocht is

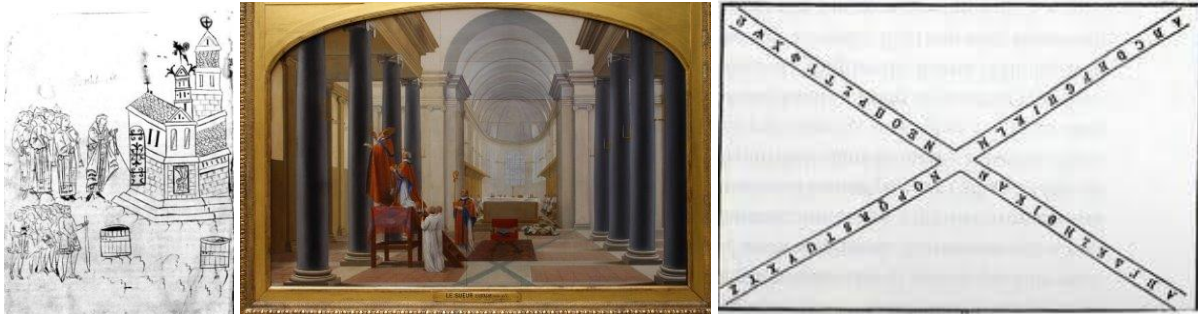
⁸² In de Chinese cultuur is sprake van vijf elementen (vuur, water, lucht, aarde en hout), die betrokken worden op de in totaal vijf armen van het vierarmige kruis en de verticale as. Zie: Huang 2012a.

⁸³ Mekking 2009a: p.37-38. Zie ook: Müller 1961a: p.135-159.

⁸⁴ Müller 1961a; Esmeijer 1973a.

III.5 De oostpartij als Hemelse Stad en martyrium

Hemelse Jeruzalem en een afspiegeling van de goddelijke ordening van de wereld. De oorsprong van deze fundamentele gedachte met betrekking tot de middeleeuwse kerkbouw gaat terug tot de antieke voorchristelijke traditie. Zeer invloedrijk in de christelijke traditie is de passage in de Openbaring van Johannes (21: 2) over het neerdalen van de heilige hemelstad, het Nieuwe Jeruzalem, die door veel theologen is becommentarieerd. Het is Augustinus die dit thema – significant genoeg na de val van heilige stad Rome – op grootse wijze geformuleerd heeft in *De civitate Dei* (Over de Stad Gods).⁸⁵

III.5.1.21A links: Wijding van een kerk. Pontificale Lanalatense, 10de eeuw. Rouen, BM, ms. Lat. A 27 (Catal. 368, Jumièges K 26) f.2v.(foto: Iogna-Prat 2006a: afb.6).

III.5.1.21B midden: Atelier Eustache Le Sueur (1616-1655), *Wijding van een Karthuiser kerk*, Paris, Musée du Louvre (foto: RMN-Grand Palais / René-Gabriel Ojéda).

III.5.1.21C rechts: het Griekse en Latijnse alfabet

De bijzondere betekenis van het kerkgebouw in relatie tot de quincunxvorm komt nadrukkelijk naar voren in de liturgie van de kerkwijding, waarin de allegorie van het kerkgebouw als representatie van het Hemelse Jeruzalem een prominente plaats inneemt. In de liturgie speelt het diagonale kruis (*crux decussata*) een bijzondere rol tijdens de zogenaamde alfabetritus (het *abcdarium*). In de Middeleeuwen werd dit ritueel in de te wijden kerk door de bisschop voltrokken na de intochtritus van de clerus. Met zijn staf schreef hij in uitgestrooid zand of as op de vloer van de kerk de letters van het Latijnse en Griekse alfabet (afb. III.5.1.21B & 21C): van A tot Z en van Alpha tot Omega, eerst van noordoost naar zuidwest en vervolgens van zuidoost naar noordwest (bij een georiënteerde kerk).⁸⁶

Het diagonale kruis vormt de X, initiaal van Christus en kruis van het Christusmonogram. Door dit kruis op de vloer van de kerk te tekenen wordt het gebouw door het Woord geheiligd en aan God gewijd.⁸⁷ Zo neemt de bisschop de kerkruijme in bezit namens Christus, die heerser over de kosmos en de Alpha en Omega is, het begin en het einde van de schepping (Openbaring van Johannes 1,8).⁸⁸ Het kerkgebouw wordt aldus onttrokken aan de onheilige aardse chaos en verenigd met de kosmische orde, waardoor het daar tegelijkertijd de representatie van vormt. Ook in het ritueel van de altaarwijding, dat eveneens onderdeel is van de kerkwijding, speelt de quincunx een belangrijke rol. Tijdens de plechtigheden zalft de celebrant vijf kruisen: één in het midden en vier op de vier hoeken van de altaarmensa. De vijf kruisen worden, behalve als de kosmische punten, geïnterpreteerd als de vijf wonden van Christus.⁸⁹ Dankzij zijn immer herhaalde offer op het altaar kan de gemeenschap der gelovigen blijven delen in de genade die hij als Verlosser van de wereld heeft verworven en aldus deel zijn van de universele orde.

⁸⁵ AURELIUS AUGUSTINUS 1955a. Bandmann 1998a: p.63-67. Mekking 1986a: p.226-227.

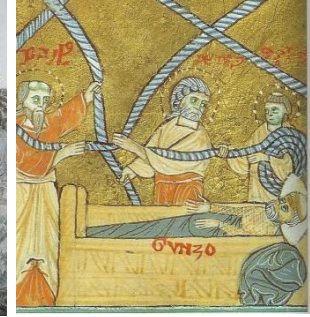
⁸⁶ Greenwell 1853a: p.33.

⁸⁷ Puniet 1920a: p.389-390. Het is onduidelijk vanaf wanneer het gebruikelijk wordt om het diagonale kruis in zand of as op de grond te strooien en daarin de letters van het alfabet te schrijven. In de oudste pontificalen komt dit nog niet voor, zie bijvoorbeeld: Greenwell 1853a: p.33.

⁸⁸ Brinkhoff 1958-1968a: I, kol. 87-88 (Alfabet).

⁸⁹ Zie over deze vijfvoudige kruissymboliek: Koldewey 1985a: p.83-88.

Tegelijkertijd is het altaar dankzij de erin geborgen heiligenreliëken een representatie van de Hemelse Stad, waarvan de heiligen de bewoners zijn. Als beeldteken is de quincunx dan ook op talrijke middeleeuwse altaartafels aanwezig: in het midden en nabij de vier hoeken van de mensa zijn met een kruisteken de vijf zalvingsplekken aangegeven.⁹⁰

III.5.1.22A Mosteiro de Alcobaça, Sala dos Reis, tegeltabelauw: engelen die door knopen in touwen te leggen de kosmische maten voor de plattegrond vastleggen (foto: wikimedia.org).

III.5.1.22B Mosteiro de Alcobaça, Sala dos Reis, tegeltabelauw: met het hemelse meetsnoer wordt de plattegrond van de abdijkerk uitgezet (foto: wikimedia.org).

III.5.1.22C rechts: Gunzo Miscellanea secundum usum ordinis Cluniacensis (12de/13de eeuw), Bibliothèque nationale de France, ms.lat. 17716, f.46r (foto: monastirs.cat).

De liturgische wijdingsplechtigheid van het kerkgebouw kan eveneens beschouwd worden als een geritualiseerde herhaling van het ontwerpproces. Niet alleen uit de praktijk, maar ook uit stichtingslegenden is bekend dat de plattegrond van een kerk door middel van touwen en paaltjes in rechthoeken en diagonalen op de bouwplaats uitgezet werd.⁹¹ Zo werd de monnik Gunzo in Cluny door de heiligen Petrus, Paulus en Stephanus in een visioen opgedragen om een kerk te bouwen volgens het geometrische schema dat zij voor hem met touwen hadden uitgezet (afb. III.5.1.22C). Ook in de stichtingslegende van de Portugese koningsabdij van Alcobaça wordt de nieuwe stichting met hemelse touwen, en daarin met knopen vastgelegde kosmische maten, in het veld uitgezet, zo is te zien op de 18de-eeuwse tegeltabelaus in de koningszaal (*Sala dos Reis*) van het klooster (afb. III.5.1.22A-22B).⁹² Wezenlijk aan deze legendes is dat de afgepaste touwen, de daarin vervatte maten en instructie van de wijze waarop zij uitgelegd moesten worden, van hemelse oorsprong waren.

In de middeleeuwse kunst zijn afbeeldingen van de architectuur van de Hemelse Stad alom tegenwoordig.⁹³ Vooral in de boekschilderkunst en iets minder in de monumentale kunst komen afbeeldingen van het Hemelse Jeruzalem veel voor, zo bleek hierboven al (§ III.5.1.2.3). Door de brede en algemeen geldende sacraliteit van het kerkgebouw zijn er in de loop van de eeuwen verschillende beeldschema's ontwikkeld die deze symboliek verbeelden en die hun toepassing vonden op wandschilderingen, glasramen en in beeldhouwwerk. De bijbehorende beeldschema's kunnen gebaseerd zijn op de veronderstelde architectuur van oudtestamentische voorafbeeldingen of typen van het Hemelse Jeruzalem, zoals het Paradijs, de Paradijspoort, de ark van Noach, het Tabernakel, de Ark des Verbonds, het paleis van David, de Salomonische

⁹⁰ Vergelijkbaar met de vijf kruizen op de altaarmensa zijn de vijf kruizen in de baard van de sleutel van Sint-Servatius in de schatkamer van de Maastrichtse Sint-Servaasbasiliek. De in een quincunx geplaatste vijf kruizen vormen als het ware de code van de sleutel waarmee de heilige Servatius toegang tot de hemel kan verlenen. Zoals op het dubbelreliëf in de westpartij te zien is, zou de heilige deze sleutelmacht net zoals Petrus rechtstreeks van Christus gekregen hebben. Koldewey 1985a: p.83-88.

⁹¹ Het is mogelijk dat de rite uiteindelijk teruggaat op de antieke *agrimensores* die in hun meetkundige werk letters als aanduiding gebruikten, waarbij de X (chi) de belangrijkste letter was. Müller 1961a: p.36-45.

⁹² Rodrigues 2007a: p.95-105.

⁹³ Zie de talrijke voorbeelden bij Adolf Reinle (1976a: passim) en vooral Emanuel Klinkenberg (2009a: passim).

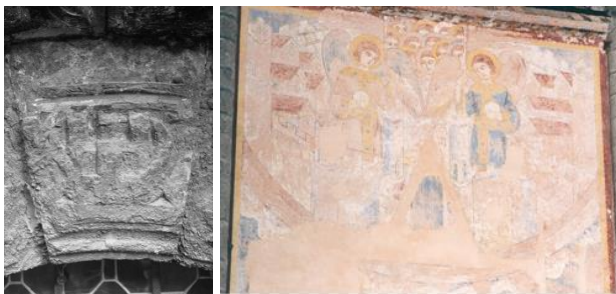
tempel van Jeruzalem, het aardse Jeruzalem op de berg Sion of de tempel van Ezechiël. Andere beeldschema's zijn gebaseerd op nieuwtestamentische typen, zoals het Graf van Christus, de aardse stad Jeruzalem, het apocalyptische Nieuwe Jeruzalem, of komen voort uit de christelijke exegeese, zoals Maria als Toren der Wijsheid of Toren van David (op basis van Hooglied 4,4). Uiteindelijk gaan al deze typologieën terug op de antieke cultus van de vergoddelijkte heersers en de architectuur die daarbij hoorde: het heilige paleis, de koningshal en de afgebakende heilige plek of *templum*, die alle de kosmische ordening verbeelden.⁹⁴

Ook overgeleverde bouwwerken of afbeeldingen van antieke architectuur waren van invloed op de ontwikkeling van de beeldtraditie. Door torens geflankeerde stadspoorten (§ III.2.2) en vestingtorens moeten een voorname rol hebben gespeeld.⁹⁵ Reeds bij Augustinus wordt de Hemelse Stad uit de Apocalyps geïnterpreteerd als een aardse stad, hetgeen betekende dat de gebouwde stad en afbeeldingen daarvan als een representatie van het Hemelse Jeruzalem konden worden gezien.⁹⁶

Hoe deze representatietraditie vorm kon krijgen in de afbeeldingen van de kosmische stad, is ook in de Doornikse kathedraal te zien. Uit de 12de eeuw zijn twee afbeeldingen van het Hemelse Jeruzalem bewaard: in het beeldhouwwerk van het zuidportaal en als schildering tegen de oostwand van de zuidelijke transeptarm (§ III.5.1.2.1).

5.1.2.6 Het Hemelse Jeruzalem in de Doornikse kathedraal

Het zuidportaal van de kathedraal (*Porte du Capitole*), dat omstreeks 1120-1125 gedateerd kan worden, heeft als hoofdthema het Laatste Oordeel. Op de binnenste archivolt is aan weerszijden de opstanding van de doden uitgebeeld. Op de sluitsteen verschijnt de hemelstad in vogelvlucht (afb. III.5.1.23A), herkenbaar aan de rondom lopende stadsmuur en enkele torens.⁹⁷ Ondanks de verweerde staat van het reliëf is wel te zien dat het gaat om een cirkelvormige stad met een poorttoren in de as van de voorstelling.

III.5.1.23A links: Zuidportaal, eerste archivolt, sluitsteen: Het Hemelse Jeruzalem (foto: JW).

III.5.1.23B rechts: Zuidelijke transeptarm, oostzijde, muurschildering: Het Hemelse Jeruzalem (foto: KIK-IRPA).

Enkele decennia na het zuidportaal werd – waarschijnlijk omstreeks 1160 – een schildering aangebracht op de oostwand van de zuidelijke transeptarm, tegen de onderbouw van de Mariatoren.⁹⁸ De in 1998 gerestaureerde schildering toont de Hemelse Stad als een polygonale ommuring tussen torens op een golvend wolkendek (afb. III.5.1.23B). Een poort, geflankeerd door torens, markeert de as van de stad. Direct achter de poort staan twee engelen, ieder gekleed

⁹⁴ Zie: Bandmann 1951a; Smith 1956a; Reinle 1976a; Mekking 2009a Het voert te ver om dit thema hier verder uit te diepen.

⁹⁵ Smith 1956a: p.11-17,95. Een interessante analogie vormt de Mesopotamische ziggoerat, die als voorbeeld voor de islamitische minaret heeft gediend. Heinrich 1982a: p.21.

⁹⁶ Reske 1973a: p.79.

⁹⁷ Het reliëf is zeer ernstig verweerd en moeilijk leesbaar. Alle onderzoekers die zich met de portalen hebben beziggehouden, onderschrijven de identificatie van het Hemelse Jeruzalem. Zie onder meer: Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a: I, p.305. Schwartzbaum 1977a: p.162-163.

⁹⁸ De schildering werd omstreeks 1865 blootgelegd. Voisin 1865b: p.165; Moris 2009a: p.71.

in een rijk gedecoreerde tuniek met *loros*. Zij houden beide met de ene hand een staf met wapperende banier vast en dragen in de andere een globe.⁹⁹ Ze worden geïdentificeerd als de aartsengelen Gabriël en Michaël.¹⁰⁰ De stad wordt bevolkt door een twaalfstal engelen, verwijzend naar de twaalf engelen bij de twaalf stadspoorten (Openbaring van Johannes 21: 12). Onder de voorstelling zijn de resten van twee grote figuren met nimbus zichtbaar. De rechterfiguur draagt een tekstband met een vers uit de brief aan de Hebreeën (13: 14): NON HABEMUS HIC M[ANE]N[TE]M CI[VITA]TEM // [S]ED FUTURUM [INQ]U[IR]IMU[S] (Wij hebben hier geen blijvende stad, maar zijn op zoek naar de toekomstige [stad]). De tekst en zijn uiterlijk maken duidelijk dat deze figuur Paulus moet zijn. De fragmentarisch bewaarde figuur tegenover hem zal Petrus zijn geweest, de sleuteldrager van het Koninkrijk der Hemelen (Mattheus 16:18), zoals ook de Doornikse kanunnik Denis Waucquier (geboren 1689) zich uit zijn jeugd meende te herinneren.¹⁰¹ Petrus en Paulus zijn bij uitstek het apostelpaar dat staat voor de (Romeinse) Kerk en haar exclusieve vermogen om de mensheid deel te laten hebben aan de genade Gods. Beide voorstellingen – de portaalsculptuur en de wandschildering – ondersteunen de betekenis van de kerk, in dit geval de Doornikse kathedraal, als Hemels Jeruzalem. Het feit dat zij gebruik maken van verschillende beeldschema's doet daar niets aan af. Beide afbeeldingen maken gebruik van het motief van de stadsmuur en verschijnen in een ondubbelzinnige context die duidelijk maakt dat het Hemelse Jeruzalem bedoeld is: de sluitsteen in de archivolt bekroont de scènes van de opstanding op de Jongste Dag, terwijl de stad op de transeptschildering bevolkt is met engelen en de tekstband van Paulus rechtstreeks naar de toekomstige stad verwijst.

Soms onderstreept ook de architectuur zelf zeer expliciet de status van het kerkgebouw als voorafbeelding van de Hemelse Stad. Het voorbeeld van Kalundborg liet dit al zien. Nog veel indrukwekkender dan de Deense paleiskerk toont de Doornikse oostpartij met zijn vijftorengroep de quincunx van de Hemelstad. Het vijftorenschema is bij de Doornikse kathedraal niet voor het eerst toegepast in een monumentaal gebouw, maar krijgt hier met vijf grote torens een ongekende monumentaliteit.

Dat ieder kerkgebouw een voorafbeelding van het Hemelse Jeruzalem is, werd hierboven al gememoreerd. Het is in wezen niet noodzakelijk om dat ook nog eens extra te onderstrepen door de architectuur. Het Doornikse kathedraal kapittel had echter blijkbaar een sterke behoefte om de oostpartij van de kathedraal extra nadrukkelijk te markeren als representatie van het Hemelse Jeruzalem. Het kapittel ging daarom op zoek naar een concept van in deze streken niet eerder vertoonde grandeur, waarmee het Hemelse Jeruzalem gepresenteerd kon worden. De vijftorengroep in quincunxopstelling vormt daar de kern van. Het veelvoud aan torens werd op zich echter als onvoldoende beschouwd om de aanspraken van de Doornikse Kerk te visualiseren. De vijftorengroep werd namelijk gekoppeld aan een plattegrond met drie apsiden, een zeer specifiek motief van eerbiedwaardige betekenis en ouderdom. Hierop zal in het volgende hoofdstuk nader worden ingegaan (§ III.5.2).

5.1.2.7 De koorsluiting en koortraptorens

Zoals hierboven al ter sprake kwam, zijn er geen aanwijzingen dat het koor van de Doornikse kathedraal ooit werd geflankeerd door torens die vergelijkbaar waren met de transepttorens (§ I.6.7). Hoe zag de koorsluiting er dan uit? Dehio & Von Bezold reconstrueerden een vrij brede kooromgang – breder dan die van de beide transeptarmen – zonder askapel, maar lieten

⁹⁹Volgens Voisin (1865b: p.172), Louis Cloquet (1906a: p.198) en Paul Rolland (1946a: Pl. XXIX). Stéphanie Moris (2009a: p.61) opteert voor een aardbol.

¹⁰⁰ Een inscriptie op de banieren boven hun hoofd met de teksten [MI]CAEL EN S GA//BRIEL zou in de 19de eeuw nog goed zichtbaar zijn geweest. Voisin 1865a: p.173, pl. V.

¹⁰¹ Kort daarna werd het transept gewit en verdwenen de schilderijen onder een pleisterlaag. Warichez 1934-1935a: I, p.127.

III.5 De oostpartij als Hemelse Stad en martyrium

de aansluiting tussen de koortravee en de apsis wijselijk wat in het vage (afb. III.5.1.9B). Op basis van de teruggevonden resten van het 12de-eeuwse koor lijkt het er inderdaad op dat deze omgang wat breder was.

In ieder geval zullen de hoeken van de grote travee van het 12de-eeuwse koor, die net zoals in het transept overwelfd was met een groot kruisribgewelf (§ I.6.6), verstevigd zijn geweest om de spatkrachten van het gewelf op te vangen. In het westen bood de vieringtoren voldoende steun voor het gewelf. Op de oostelijke hoeken van deze travee, aan de zijde van de apsis, zouden bescheiden koortorens gestaan kunnen hebben, waarin ook tenminste één trap was ondergebracht. De aanwezigheid van tenminste één trap in het koor was noodzakelijk, omdat de dakstoel van het 12de-eeuwse koor niet bereikbaar was via de vieringtoren: de restanten van de dakmoet tegen de oostzijde van de vieringtoren liggen immers lager dan de onderste loopgang van de toren (zie § I.6.4).

Het ligt voor de hand om voor de vorm van deze mogelijke traptorens te kijken naar de westgevel van de kathedraal, waar dergelijke torentjes omstreeks 1120 gerealiseerd werden, nadat besloten was om het concept van de tweetorenfaçade te verlaten (afb. III.5.1.24B en 24C). Interessant is dat vergelijkbare traptorens als koortraptorens aanwezig zijn bij kerken in het bisdom Doornik, zoals de Sint-Jakob in Doornik (afb. III.5.1.25A en 25B) en de Sint-Walburga in Oudenaarde.¹⁰² Daar op deze wijze de band met de moederkerk tot uitdrukking kon worden gebracht, kan de aanwezigheid van deze torens bij de parochiekerken een indicatie zijn voor de aanwezigheid ervan bij de Doornikse kathedraal.

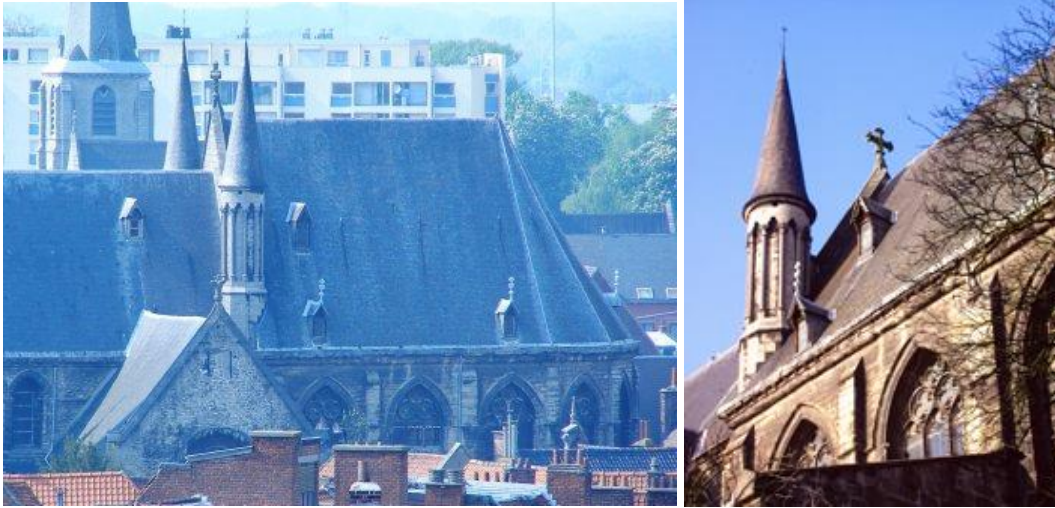

III.5.1.24A links: Caen, La Trinité, koor met flankerende traptorentjes (foto: JW).

III.5.1.24B midden: westfaçade met traptorentjes (foto: JW).

III.5.1.24C rechts: traptorentje van de westgevel, gezien vanuit het zuidoosten (foto: JW).

¹⁰² Vergelijkbare traptorens komen ook voor bij andere kerken, maar dan aan de gevel van het schip of transept. Voorbeelden zijn de Sint-Niklaas en Sint-Kwinten in Doornik en de Onze-Lieve-Vrouw van Pamele, tegenover Oudenaarde.

III.5.1.25A links en rechts: Tournai, Saint-Jacques, koor met flankerende traptorentjes (foto: JW).

III.5.1.25B onder links en rechts: Tournai, Saint-Jacques, koor met flankerende traptorentjes (foto: JW).

De oorsprong van koortraptorens zou ook kunnen liggen in de Anglo-Normandische architectuur. De koortraptorens van de 13de-eeuwse koren van de kathedraal van Bayeux en de Saint-Étienne in Caen wijzen erop dat koortraptorens een prominent element vormden in de architectuur in het hertogdom Normandië. Van de bewaard gebleven koortraptorens met flankerende traptorens uit de late 11de en 12de eeuw zou de Sainte-Trinité in Caen een voorbeeld voor Doornik kunnen zijn geweest (afb. III.5.1.24A). Maar het is ook mogelijk dat de koortorens in beide groepen kerken teruggaan op gemeenschappelijke Karolingische voorbeelden.¹⁰³

5.2 De plattegrond van de oostpartij: de triconchale aanleg

5.2.1 Inleiding

Een van de lastigste vragen met betrekking tot de oostpartij van de Doornikse kathedraal is de aard en de herkomst van de klaverbladvormige of triconchale plattegrond, ook wel drieapsidenaanleg genoemd. Vanaf het midden van de 19de eeuw heeft deze kwestie een voorname rol gespeeld in het wetenschappelijk debat over de kathedraal. Tot voor kort behoorde tot dat debat ook de vraag of er überhaupt ooit een klaverbladaanleg geweest of gepland was. Sinds de recente opgravingen is echter duidelijk (zie § I.6) dat de oostpartij van de kathedraal inderdaad een drieapsidenaanleg heeft gehad.¹⁰⁴

Onder een triconchale aanleg (Grieks: *tri* = drie; *concha* = schelp, apsis) of *triconchos* wordt hier verstaan: een gebouw of bouwdeel op een plattegrond met een centrale concha of middenapsis op de middenas, en haaks op de middenas, ter beëindiging van de dwarsas, telkens een concha of nevenapsis (afb. III.5.2.1.1A-C). Anders gezegd: het gaat om een kruisvormig (kerk)gebouw, waarvan het koor en de beide transeptarmen bestaan uit of beëindigd worden door een apsis. Triconchale aanleg en drieapsidenaanleg worden meestal als synoniemen gebruikt.¹⁰⁵

Het onderzoek naar de herkomst van de klaverbladplattegrond is vaak bepaald door wat de auteur onder het begrip klaverbladvorm verstond en welke (sub)categorieën zij/hij daar al dan niet in meende te onderscheiden. Zo is er onderscheid gemaakt tussen een klaverbladaanleg

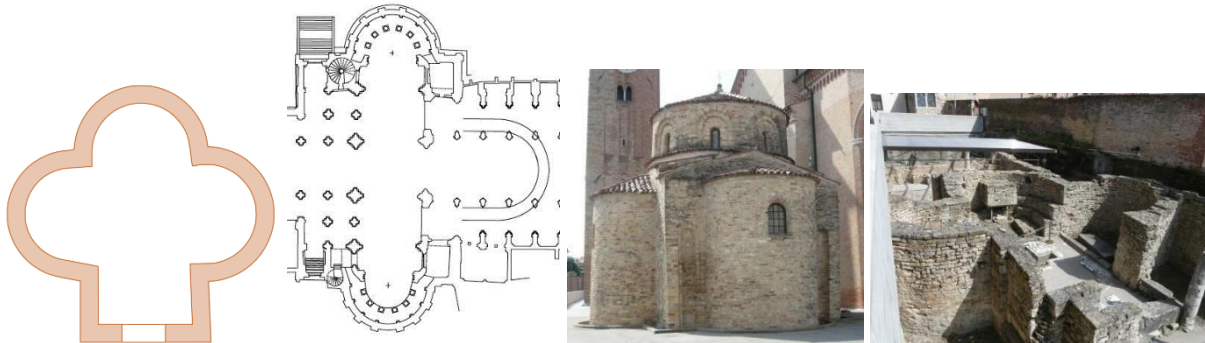
¹⁰³ Stöver 1988a.

¹⁰⁴ Dat er een 12de-eeuws koor was geweest, was al eerder aangetoond (Rolland 1934a, Cornet 1970a), maar de plattegrond van dit koor was tot voor kort onbekend.

¹⁰⁵ Het Duits gebruikt daarvoor *Dreikonchenanlage*, resp. *Kleeblattanlage*, het Engels *triconch* en *trefoil* en het Frans *plan triflé* of *plan à trois absides*.

III.5 De oostpartij als Hemelse Stad en martyrium

waarbij absiden rechtstreeks op een viering aansluiten en klaverbladen met langgerekte armen. Er zijn echter geen aanwijzingen dat dergelijke subcategorieën in de Middeleeuwen een betekenis hadden.¹⁰⁶ Dit onderscheid is daarom in deze studie buiten beschouwing gelaten. Daarmee wordt overigens niet beweerd dat specifieke vormen binnen een triconchale aanleg geen rol zouden hebben gespeeld bij het representeren van relaties tussen individuele gebouwen.

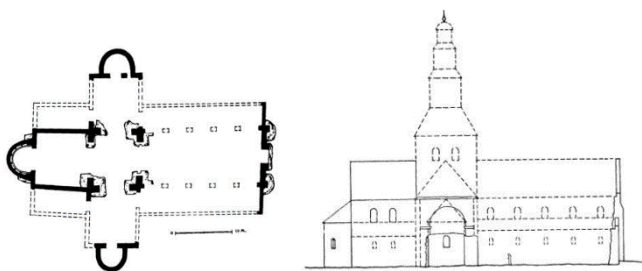
III.5.2.1.1A links: Triconchale vorm met absiden die rechtstreeks op de viering aansluiten, ook *cella trichora* genoemd (afbeelding: wikimedia.org).

III.5.2.1.1B midden links: plattegrond van de 12de-eeuwse drieapsidenaanleg (plaats koorapsis ingetekend in de plattegrond van het huidige koor) (tekening: Laurent Deléhouzée)

III.5.2.1.1C midden rechts: Concordia Sagittario (Veneto), baptisterium, 11de eeuw (foto: JW).

III.5.2.1.1D rechts: Concordia Sagittario (Veneto), resten van de vroegchristelijke *cella trichora* van het martyrium van de heiligen Donatus, Secundianus en gezellen (foto: JW).

De Latijnse term *trichorum* (= drie koren) werd al in de Oudheid gebruikt. De antieke betekenis ervan lijkt echter ruimer te zijn geweest, dan uitsluitend een plattegrond met drie, aan het uiteinde van haaks op elkaar staande assen geplaatste *conchae*. Zo zouden ook drie naast elkaar gelegen absiden hiermee aangeduid kunnen zijn.¹⁰⁷ Daarom wordt deze term hier vermeden. Naast *trichorum* komt ook de benaming *cella trichora* voor. Deze is over het algemeen gebruikt voor kleine funeraire kapellen, vaak *martyria*, waarvan de plattegrond bestaat uit een vierkant met absiden aan drie zijden (afb. III.5.2.1.1D).¹⁰⁸

III.5.2.1.2A links: Angers, Saint-Martin, reconstructie van de 10de-eeuwse plattegrond (tekening: Forsyth 1950a).

III.5.2.1.2B rechts: Angers, Saint-Martin, reconstructie van de 10de-eeuwse kerk (tekening: Forsyth 1950a).

In de literatuur wordt ook veel gesproken over *klaverbladvorm* of *-aanleg*. Soms bedoelt men dan uitdrukkelijk een compacte plattegrond waarbij absiden direct op een viering aansluiten, zoals bij de *cella trichora*. Het gebruik van deze terminologie is echter niet consequent. In deze studie wordt het begrip klaverbladvormig gebruikt voor alle kerken, waarvan zowel het koor als de beide transeptarmen een apsis als beëindiging hebben en de drie armen van de triconchale

¹⁰⁶ Het onderscheid om te werken met steeds nader gedefinieerde subcategorieën heeft in de 19de eeuw zijn intrede gedaan. Kultermann 1966a: p.303.

¹⁰⁷ Deichmann 1954a: p.944-945.

¹⁰⁸ Voor het eerst door De Rossi 1877a: p.473-477. Verbeek 1958a: p.468.

aanleg in grote lijnen gelijkwaardig zijn. Dat geldt ook voor de Doornikse kathedraal (afb. III.5.2.1.1B), voordat in 1242 met de bouw van een nieuw koor werd begonnen.¹⁰⁹

Vooraf in Franse teksten wordt gesproken over de klaverbladplattegrond (*plan tréflé*) of over met een half rond beëindigde transeptarmen (*croisillons terminés en hémicycle*). Bij het gebruik van de tweede benaming wordt – soms impliciet – verondersteld dat de twee armen van het transept niet zozeer een onderdeel van een triconchale aanleg zouden zijn, die als een samenhangend geheel kan worden gezien, maar vooral de beëindiging van een bouwlichaam.¹¹⁰ Het gaat er dan met name om in hoeverre de apsidiale vorm de opstand domineert.

De benaming triconchale aanleg beschrijft in de eerste plaats de plattegrond, maar veronderstelt ook de aanwezigheid van de apsisvorm in het opgaande werk. Daarin zijn gradaties mogelijk. Zo kan een apsis slechts een beperkte hoogte hebben ten opzichte van het aangrenzende bouwwerk, waardoor de impact op het totaalbeeld bescheiden is. Een voorbeeld daarvan is de reconstructie van de Saint-Martin in Angers (afb. III.5.2.1.2A,2B).¹¹¹

5.2.2 De Doornikse triconchale aanleg

De triconchos is in de eerste plaats een vorm die zichtbaar is in de plattegrond van een gebouw. Uit wat er bekend is over de middeleeuwse kerkbouw, kan geconcludeerd worden dat gebouwen in hoge mate op basis van de plattegrond werden geconcipieerd.¹¹² Dat men in de 11de en 12de eeuw reeds op een lange traditie van deze tweedimensionale conceptie van architectuur kon bogen, blijkt uit overgeleverde tekeningen en vermeldingen. Het uitzetten van de plattegrond van een kerkgebouw op de bouwplaats vormde een belangrijke symbolische handeling bij nieuwbouw, die verricht of geleid kon worden door de opdrachtgever zelf.¹¹³

Als vanuit die achtergrond naar de kenmerken van de plattegrond van de Doornikse oostpartij wordt gekeken, valt in de eerste plaats het totaalconcept van de klaverbladaanleg op (afb. III.5.2.1.1B). Daarnaast is het opmerkelijk dat het koor en het transept zijbeuken hebben en de apsiden een omgang. De hoofdruimtes van de kathedraal worden dus rondom begeleid door een nevenruimte. Uitbouwen in de vorm van apsidiole of andere annexen ontbreken. In de plattegrond (en ook in de opstand van de façades) benadrukken de omgangen met galerij de halfronde vorm van de transeptapsiden. Alleen aan de westzijde van het transept bevinden zich vestibules, maar deze sluiten zowel in de plattegrond als in de opstand naadloos aan bij de zijbeuken van het schip en het transept. Dit alles in ogenschouw nemend, betekent het denken vanuit een plattegrond voor de oostpartij van de Doornikse kathedraal dat de drieapsidanaanleg zich als een wezenlijk aspect van het ontwerp vertegenwoordigt, waaraan grote betekenis moet zijn gehecht.

Verskillende 19de-eeuwse architectuurhistorici meenden dat de oorsprong van het Doornikse klaverbladmotief direct of indirect gezocht moest worden in Noord-Italië, en meer precies in Lombardije. Sommigen, zoals Edmond Reusens, zagen een rechtstreekse ontlening aan

¹⁰⁹ In sommige kerken, zoals in de abdijkerk in Rolduc sloot de drieapsidanaanleg aan op een transept. Hardering 1998a: p.115-117. In dat geval kan ook gesproken worden van een klaverbladkoor.

¹¹⁰ Bijvoorbeeld bij Sandron 1998a: p.66.

¹¹¹ Forsyth 1950a: p.308-318.

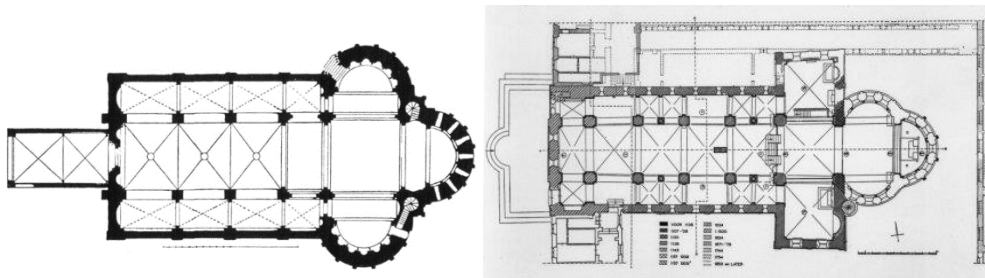
¹¹² Ten noorden van de Alpen is tot het einde van de Middeleeuwen geen enkele maquette bekend, waaruit ook blijkt dat de bouwplanning tot die tijd louter op een tweedimensionaal medium (perkament, papier) plaatvond papier. Helten 2006a: p.235.

¹¹³ Binding 1985a: p.9-24. Zie ook het schetsboek van Villard de Honnecourt.

III.5 De oostpartij als Hemelse Stad en martyrium

Lombardische voorbeelden.¹¹⁴ Ook Louis Cloquet was deze mening toegedaan. Hij zag in het bijzonder verbanden met een aantal kerken in Milaan.¹¹⁵

Groter was de groep wetenschappers die keek naar de kerken in het Rijnland, waarvan overigens algemeen werd aangenomen dat ook zij teruggingen op Lombardische voorbeelden.¹¹⁶ De eerste moderne onderzoeker van de kathedraal, Idesbald Le Maistre d'Anstaing, wees al op het klaverblad als gemeenschappelijk kenmerk van de plattegrond van de Doornikse kathedraal en meerdere kerken in Keulen.¹¹⁷ Vooral St. Maria im Kapitol en Groß St. Martin (afb. III.5.2.2.1A) werden gezien als directe voorbeelden voor Doornik.¹¹⁸ Camille Enlart veronderstelde dat de klaverbladaanleg vanuit het Rijnland via Doornik in Noord-Frankrijk terecht was gekomen, terwijl Marcel Anfray de verschillen met St. Maria im Kapitol te groot vond om deze als een voorbeeld voor Doornik te kunnen beschouwen.¹¹⁹

III.5.2.2.1A links: Köln, Groß Sankt Martin,

III.5.2.2.1B rechts: Kerkrade, abdijkerk van Rolduc, plattegrond (uit: Van Agt, GBMGK Zuid-Limburg p.323).

Een voorname rol in deze discussie speelde een vermelding in de *Annales Rodenses*, de kroniek over de abdij van Rolduc (afb. III.5.2.2.1B), dat Elbertus¹²⁰, voormalig scholaster van het Doornikse kapittel, in Rolduc een crypte bouwde met daarop een kerk *schemate longobardino* (volgens de Lombardische wijze of stijl).¹²¹ Omdat deze kwalificatie met de klaverbladvorm van de crypte en de koorpartij van de abdijkerk in verband werd gebracht, veronderstelde men dat via het netwerk van Elbertus de triconchale vorm vanuit Lombardije via het Rijn- en Maasland in Doornik bekend was geworden. Inmiddels is duidelijk dat de klaverbladvorm in Rolduc pas uit het begin van de 13de eeuw dateert. Daarmee is de klaverbladvorm te jong om beschreven te zijn in de *Annales Rodenses* en kan de kwalificatie *schemate longobardino* er niet op bedoeld hebben.¹²²

Ook andere kerken werden als voorbeeld voor de Doornikse kathedraal genoemd. Al zeer vroeg (1851) zag Barthélemy Dumortier Sr. de Geboortekerk in Bethlehem als herkomst van de klaverbladaanleg.¹²³ Pierre Héliot wees op de verdwenen Noord-Franse abdijkerken van Saint-Lucien-lès-Beauvais en Saint-Pierre in Corbie.¹²⁴

¹¹⁴ Reusens 1885a: p.339.

¹¹⁵ Cloquet 1893b: p.216.

¹¹⁶ Enlart 1905b: I, p.507; Enlart 1927b: I, p.281. Deshoulières 1925a: p.234; De Lasteyrie 1929a: p.214; Vallery-Radot 1931a: I, p.289.

¹¹⁷ Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a: I, p.96-97.

¹¹⁸ Joseph Warichez (1934-1935, I: p.3, fig.3) verwees naar Groß St. Martin.

¹¹⁹ Enlart 1905b: p.489-490. Cornet 1970a: p.213. Anfray 1939a: p.73.

¹²⁰ Pycke 1988a: p.98-99.

¹²¹ Voor een overzicht over de bouwgeschiedenis van Rolduc: Hardering 1998a: p.142-143.

¹²² Klaus Hardering (1998a: p.98-120) heeft laten zien dat het klaverbladkoor van Rolduc (gewijd in 1224) een navolging is van dat van de Munsterkerk in Roermond.

¹²³ Dumortier 1851a: p.160-169.

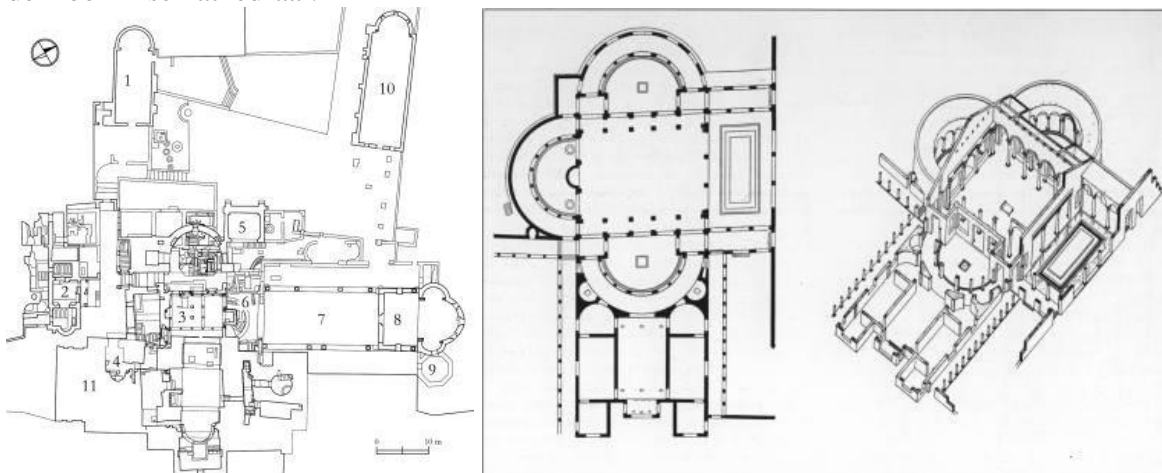
¹²⁴ Héliot 1969a: p.78.

5.2.3 De triconchale aanleg in de christelijke kerkbouw

De oorsprong van de triconchale aanleg

Algemeen wordt aangenomen dat de triconchale aanleg een motief is dat in de Hellenistisch-Romeinse wereld is geconcipieerd. Het lijkt erop dat de triconchale bouwdelen aanvankelijk vooral een plaats kregen in de keizerlijke architectuur in Rome en andere residenties elders.¹²⁵ Met name in grote villa's en paleizen zijn zalen teruggevonden met een triconchale aanleg. Deze kunnen vaak geïdentificeerd worden als *triclinia* (eetzalen). Belangrijke voorbeelden zijn de Villa Adriana bij Tivoli (afb. III.5.2.3.1B & 1C) en de Villa del Casale bij Piazza Armerina. Het motief werd in de late Oudheid in het gehele Middellandse Zeegebied toegepast, zodat de groep antieke triconchale bouwwerken groot is. De triconchale vorm komt ook voor in tal van andere representatieve ruimtes, zoals bronhuizen (*nymphaea*), badgebouwen en mausolea. Vanaf het vroege christendom werd de klaverbladaanleg ook in religieuze architectuur gebruikt, zowel in kleine kapellen als grootse kerkgebouwen. Vooral bij mausolea, grafkerken, gedachteniskerken (*memoriae*) en reliekenkapellen komen ze relatief vaak voor.¹²⁶ Een beroemd voorbeeld is de basilica met triconchale beëindiging die de heilige Paulinus in 401/402 bouwde bij het martyrium voor de heilige Felix op zijn landgoed Cimitile bij Nola ten oosten van Napels (afb. III.5.2.3.1A).¹²⁷

Vooral in het zuidelijke en oostelijke deel van het Middellandse Zeegebied is de triconchale aanleg al vroeg veel toegepast en ook in de latere Byzantijnse kerkelijke architectuur komt deze vaak voor. Belangrijke voorbeelden zijn de kathedraal van Hermopolis (Ashmunein), het *martyrium* van de Sint-Menas in Abu Mîna (omstreeks 490), beide in Egypte, en de 6de-eeuwse herbouw van de Geboortekerk in Bethlehem (560-603/604) (afb. III.5.2.3.2A).¹²⁸ Hoe ver weg deze kerken in plaats en tijd ook verwijderd zijn, zij laten interessante overeenkomsten zien met de Doornikse kathedraal.

III.5.2.3.1A links: Cimitile (Campania), plattegrond van het *martyrium*-complex van de heilige Felix (uit: Ebenista 2011a: p.397).

III.5.2.3.1B & 1C midden en rechts: Tivoli (Lazio), Villa Adriana, reconstructie van het kleine triclinium (naar: Lheure 2007a: fig.12).

Bij de eerste twee kerken hebben de transeptarmen een omgang. Ook de langgerekte tetraconch in Sergiopolis (R'safa, Syrië), waarvan de beide "armen" op de oost-westas (koor - schip) langer waren dan de armen van het transept, heeft omgangen rondom drie apsiden (afb. III.5.2.3.2B).

¹²⁵ Smith 1950a: p.120.

¹²⁶ Voor overzichten zie: Rahtgens 1913a; Grabar 1946a; Reyers 1988a

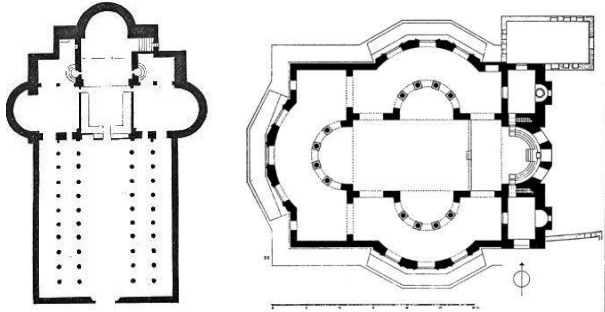
¹²⁷ Krautheimer & Ćurčić 1986a: p.195-196.

¹²⁸ Krautheimer & Ćurčić 1986a: p.110-112 (Abu Mîna), 113-114 (Hermopolis) en 266 (Bethlehem).

III.5 De oostpartij als Hemelse Stad en martyrium

Daarnaast kent deze kerk aan de oostzijde torenachtige annexen die de apsis flankeren. Deze kerk, lange tijd voor een *martyrium* gehouden, fungeerde waarschijnlijk als kathedraal.¹²⁹

Van alle genoemde triconchale kerken kan de Geboortekerk in Bethlehem als de hoogste in rang en aanzien gelden. Hoe de onderlinge relaties tussen deze vroege kerken zijn geweest, is moeilijk te achterhalen. Mogelijk werden ontwerpen voor deze gebouwen vanuit het keizerlijk bouw bureau in Constantinopel aangeleverd. Een dergelijke werkwijze is bekend van de Johannesbasilica in Efese.¹³⁰

III.5.2.3.2A links: Bayt Lahm, Kanisat al-Mahd (Bethlehem, Geboortekerk), plattegrond (foto: wikimedia.org).

III.5.2.3.2B rechts: R'safa (Sergiopolis), plattegrond van een tetraconchale kerk (kathedraal?) (foto: Kleinbauer 1972a: p.259).

Het is aannemelijk dat de triconchale vorm vanuit de context van de eetzaal (*triclinia*) in paleizen en aanverwante gebouwen binnen de antieke bouwtraditie werd overgenomen ten behoeve van christelijke kerken en kapellen met een graf- of gedachtenisfunctie. Het laatantieke Romeinse triclinium had immers al een geheiligd karakter, zodat deze architectuur ook geëigend was voor de christelijke gedachtenisarchitectuur.¹³¹ Het vroegchristelijke gebruik om gedachtenismaaltijden ter ere van overledenen, in het bijzonder martelaren en andere heiligen, te houden, en het gegeven dat de christelijke eucharistie in essentie een dank- en gedachtenismaal is, vormt ook een verbinding met het *triclinium*.

Naast de oorsprong in de tricliniumarchitectuur kan de triconchale aanleg ook uit de opzet van troonzalen met een triconchale aanleg voortkomen. De overname van dit motief uit de paleisarchitectuur voegt zich bij de andere parallellen tussen de antieke keizerlijke heerserscultus en de daarop gebaseerde nieuwe Christuscultus. Deze herkomst biedt ook een verklaring voor de toepassing van een tri- of tetraconchaal schema bij kerken die geen expliciete *martyrium*-functie hadden, zoals de Geboortekerk in Bethlehem en de kathedraal van Hermopolis.

5.2.4 De triconch en de tetraconch

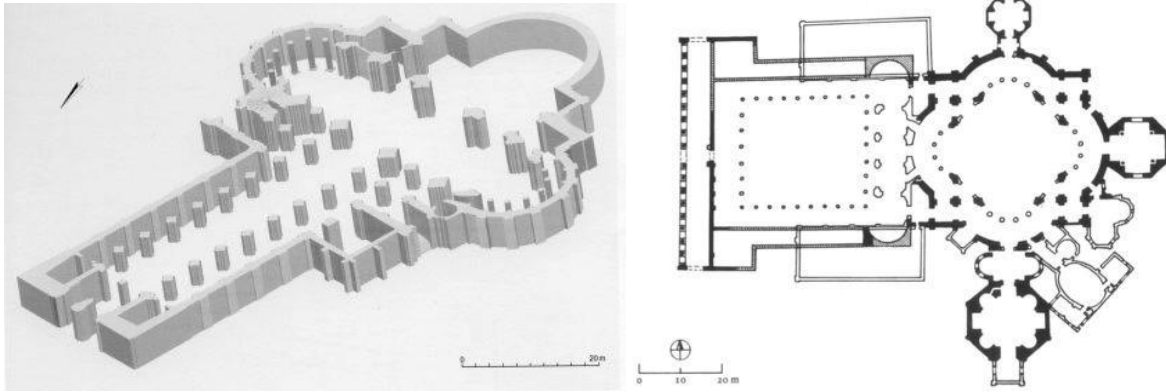
De tetraconch of vierpas in de middeleeuwse kunst

Onafhankelijk van de verklaring van de herkomst van de triconchos uit de ceremoniële tricliniumarchitectuur kan de vraag gesteld worden in hoeverre de triconchale plattegrond een afgeleide is van de volmaakte tetraconchale vorm, de vierpas (afb. III.5.2.4.1B). Als verklaring voor de oorsprong van de triconchale vorm is de vierpas echter problematisch, aangezien triconchale gebouwen veel vroeger voorkomen, dan tetraconchale.

¹²⁹ Vanwege de aanwezigheid van een *cathedra* en een doopvont. Krautheimer & Ćurčić 1986a: p.262-263.

¹³⁰ Krautheimer & Ćurčić 1986a: p.242-245.

¹³¹ Lassus 1965a: p.600-606. Lavin 1962a: p.5-7.

III.5.2.4.1A links: Doornik, het concept van de kathedraal met triconchale aanleg, invulling koor niet aangeduid (uit: Brulet 2012a: fig.311).

III.5.2.4.1B rechts: Milano, San Lorenzo Maggiore, plattegrond van de tetraconch met annexen en atrium (foto: wikimedia.org).

Dat laat onverlet dat de tetraconch (vierpas) een veel voorkomend motief in de Middeleeuwse kunst is. In de loop der eeuwen werd de triconchale vorm (driepas) dan ook gezien als een afgeleide van de tetraconch. De centralistische en alzijdig symmetrische vorm van de tetraconch bleek namelijk uitermate geëigend voor kosmische schema's, die alomvattendheid moeten verbeelden. Zo is dit schema in de Oudheid en de Middeleeuwen ook gebruikt. De vier conchae kunnen bijvoorbeeld staan voor de vier windrichtingen die elkaar kruisen op de plaats van de wereldas, de *axis mundi*. De tetraconch is dan ook bij uitstek geschikt om de christelijke kosmische stad, het Hemelse Jeruzalem, te representeren. In middeleeuwse afbeeldingen wordt de vorm ook zo gebruikt: zowel voor het Hemelse Jeruzalem, voor één van zijn voornaamste voorafbeeldingen, de Tempel van Salomo, als voor het aanduiden van de openbaring van de goddelijke sfeer in meer algemene zin.¹³²

In de 13de eeuw wordt de veelpas, en vooral de vierpas, een alomtegenwoordig motief.¹³³ Zo komt de veelpas, individueel of in reeksen, voor in maaswerk (zowel blind- als venstermaaswerk) en als ordenend element in gebrandschilderde ramen (afb. III.5.2.4.2A, 2C), waarbij het aantal lobben kan variëren van drie tot acht en zelfs meer. Vaak zijn boogzwikken met een veelpas versierd. In hoeverre aan de vierpas in laatmiddeleeuws maaswerk een algemene betekenis kan worden toegeschreven, is niet duidelijk, maar binnen een specifieke context blijkt het motief gedurende de hele Middeleeuwen een bijzondere zeggingskracht te hebben.¹³⁴

Als zelfstandige vorm binnen de christelijke kunst reikt de vierpas terug tot het vroege christendom, dat antieke kosmische schema's overnam.¹³⁵ Als ordenend schema is de vierpas vaak gebruikt als illustratie bij theologische en exegetische teksten, waarbij het goddelijke (Christus, het Lam, het Kruis) in het centrum wordt omringd door betekenisvolle viertallen in de vier lobben: de wezens van de Apocalyps, de vier evangelisten, de vier jaargetijden of de vier windrichtingen (afb. III.5.2.4.2B, 2C). Zo is in het Reichenauer perikopenboek van omstreeks 1020 een pinkstervoorstelling in een vierpas geplaatst met in het centrum de Heilige Geest. De vier lobben van de vierpas duiden de vier windrichtingen aan, waarheen de apostelen, drie per

¹³² Klinkenberg 2010a: p.174.

¹³³ Leonhard Helten (2006a: p.235-239) heeft laten zien hoe in Duitsland het maaswerk in de tweede helft van de 13de eeuw alle kunstuitingen in toenemende mate gaat beheersen.

¹³⁴ Het unieke en zeer vroege vierpasvenster, waardoor men van buiten de kerk in de hoofdkamer van het laat-11de-eeuwse Heilig Graf in de Sankt Cyriakus in Gernrode kijkt, laat zien dat de vierpas als venstervorm een bijzondere positie en daarmee betekenis kan hebben.

¹³⁵ Voorbeelden bij: Esmeijer 1973a en Van Run 1989a: p.152-178.

III.5 De oostpartij als Hemelse Stad en martyrium

windrichting, worden uitgezonden bij de uitstorting van de Heilige Geest (afb. III.5.2.4.2D).¹³⁶ Vergelijkbare vierpasschema's komen ook voor in de edelsmeedkunst, bijvoorbeeld in medaillons van email, waarbij Christus in het centrum is afgebeeld op een vierkante emailplak waarop aan alle zijden een halfronde lob aansluit.¹³⁷

III.5.2.4.2A links: Amiens, cathédrale Notre-Dame, Detail van de westgevel van de 1225 (foto: CEphoto, Uwe Aranas / CC-BY-SA-3.0).

III.5.2.4.2B links midden: Fylacterion met reliëf van de heilige Hubertus, 1230-1235. Namur (Namen), Trésor d'Oignies. Musée provincial des arts anciens du Namurois (foto: KIK-IRPA).

III.5.2.4.2C rechts midden: Bourges, cathédrale Saint-Étienne, kooromgang, raam van de Apocalyps, circa 1200 (foto: ndoduc.free.fr).

III.5.2.4.2D rechts: Uitstorting van de Heilige Geest. Reichenauer perikopenboek, circa 1020 (afb. Klinkenberg 2010a: p.171).

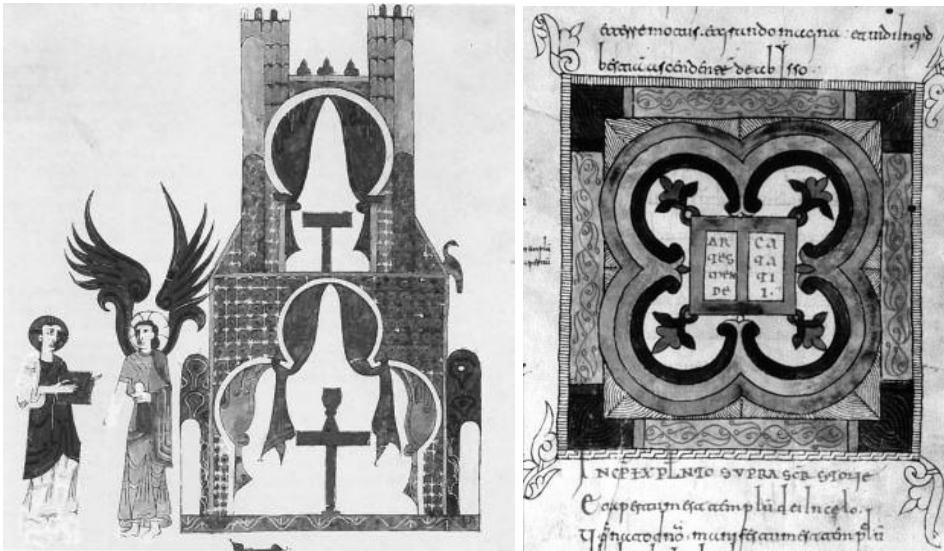
Dat de vierpas en de driepas dezelfde of zeer verwante betekenis kunnen hebben, blijkt uit het gebruik ervan in de reeks geïllustreerde handschriften van het commentaar op de Apocalyps van Beatus van Liébana. Een aantal van deze manuscripten bevat een miniatuur met een vierpas bij het Bijbelvers: “[...] en de tempel Gods in de hemel is geopend, en de ark van zijn verbond is gezien in zijn tempel” (Apocalyps 11:7). De Escorial-Beatus (circa 1000) geeft met een inscriptie de sleutel tot de beeldverklaring: een tweeluikje in het centrum wordt benoemd met de woorden ARCA TESTAMENTI DEI (de ark van Gods verbond) (afb. III.5.2.4.3B). De vierpas die de ark omringt stelt de Hemeltempel, de tempel in het Hemelse Jeruzalem, voor.¹³⁸ Zoals in de Escorial-Beatus is in een aantal van deze handschriften de vierpas als zelfstandig motief afgebeeld.

In een andere tak van de Beatus-traditie is de vierpas aan één zijde geopend, zodat een driepasvorm ontstaat. Deze wordt echter in dezelfde situatie gebruikt als de vierpas in andere handschriften. De driepas is in die gevallen blijkbaar een vierpas, waar een lob aan ontbreekt. In de Girona-Beatus (circa 975) blijkt dat de driepas ook gebruikt kan worden om er een kerkgebouw mee aan te duiden, zoals de kerk die de brief (Openbaringen 3: 7-12) aan de gemeente van Philadelphia illustreert (afb. III.5.2.4.3A). Op dezelfde wijze kan de plattegrond van een kerkgebouw worden geanalyseerd: een triconchale oostpartij is dan een vierpasvorm waarvan de vierde of westelijke pas is weggelaten om een aansluiting te maken met het longitudinale schip.

¹³⁶ München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 233338, f.104v. Schiller 1966-1991a: IV.1, p.21. Klinkenberg 2010a: p.171.

¹³⁷ Gauthier 1972a: p.136-138.

¹³⁸ Emanuel Klinkenberg (2010a: p.165) heeft de betekenissen van deze vierpassen als uitbeelding van Gods tempel in de Hemel geanalyseerd.

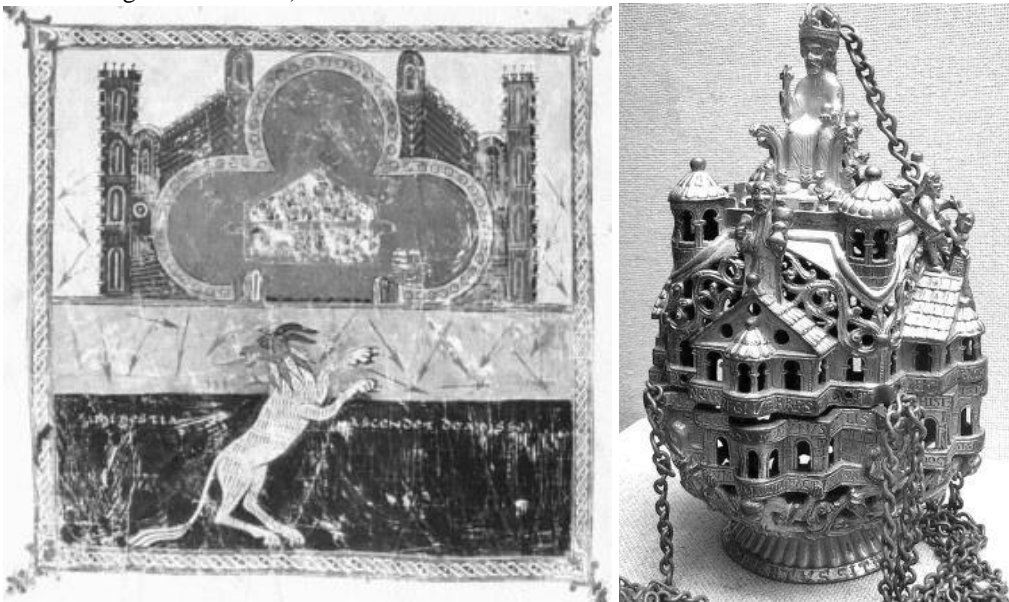

III.5.2.4.3A links boven: Boodschap aan de Kerk van Philadelphia, Girona Beatus, f.94r (Williams 1994-2003a: III, afb.310).

III.5.2.4.3B rechts boven: De ark des Verbonds in de hemeltempel. Beatus-handschrift uit San Millán de la Cogolla, circa 1000. El Escorial, Biblioteca Monasterio Cod. & II.5, f.103v (Williams 1994-2003a: III, p.193).

III.5.2.4.3C links onder: De Tempel met de Ark des Verbonds en het beest uit de afgrond, Morgan Beatus, f.156v (Williams 1994-2003a: II, afb.68).

III.5.2.4.3D rechts onder: Gozbertus, wierookvat van verguld brons, 12de eeuw. Trier, Domschatz (foto: Klinkenberg 2010a: afb.31).

In de Morgan-Beatus (circa 940-945) wordt de driepas omringd door vier torens, die als geheel de Hemelstad representeren. In twee latere handschriften uit de Beatus-reeks, de Rylands-Beatus (omstreeks 1175) en de Arroyo-Beatus (eerste helft 13de eeuw), is het driepasmotief gecombineerd met een quincunx, waardoor de thema's van de Hemeltempel en de Hemelstad samenkomen. De combinatie van de driepas en de quincunx in de genoemde miniaturen komt terug in het concept voor de 12de-eeuwse oostpartij van de Doornikse kathedraal. Binnen deze contexten zijn quincunx, vierpas en driepas alle drie motieven die aangeven dat er sprake is van een goddelijke of hemelse sfeer.

Het gebruik van de vierpas om de goddelijke wereld weer te geven, gaat tenminste terug tot de 5de eeuw, zoals blijkt uit het mozaïek op het gewelf van de kapel van Johannes de Evangelist bij het Lateraanse baptisterium, waar deze het Lam Gods omkadert. De genoemde

voorbeelden uit de Spaanse Beatus-handschriften zijn uit de late 10de, 11de en 12de eeuw. Maar daarvoor komt de vierpas ook al voor in 9de-eeuwse Byzantijnse miniaturen. Ook bij meerdere evangeliaria van omstreeks 850 uit het scriptorium van Saint-Martin in Tours is het begin van de evangelietekst in een vierpasvorm geplaatst.

Letterlijk en figuurlijk veelzijdig is de driedimensionale uitbeelding van de hemelse sfeer op het 12de-eeuwse wierookvat van Gozbertus (afb. III.5.2.4.3D) in de schatkamer van de Dom van Trier.¹³⁹ Het vat toont een tetraconchale centraalbouw met rijke architectuur en kent een uitgebreide iconografie die bovendien door inscripties ondersteund wordt. Afbeeldingen van profeten en oudtestamentische typologieën voor de heilsgeschiedenis sieren de bouwlagen. Bovenop troont koning Salomon, op zijn door leeuwen gedragen troon, als type voor Christus. Salomon en de vier hoektorens vormen samen een quincunx. Aan de troon van Salomo is de kettinghouder bevestigd, waarop Christus, omringd door vier apostelen, troont als Salomons antitypus. De architectuur van het wierookvat vertegenwoordigt door middel van de vierzijdige gekanteelde muur de Hemelstad.¹⁴⁰ De drievoudige openingen in de stadsomwalling die de Apocalyps beschrijft, zijn terug te vinden in de vier gevels.

In het begin 12de-eeuwse traktaat *De diversis artibus* van de monnik Theophilus blijkt hoe sterk de architectuursymboliek is doorgedrongen in de toegepaste kunsten, bijvoorbeeld als het gaat om de decoratie van wierookvaten.¹⁴¹ Theophilus beschrijft een met die uit Trier vergelijkbare wierookbrander als *similitudinem civitas, quam vidit propheta in monte*, naar de gelijkenis van de stad die de profeet op de berg zag, waarmee de Hemelstad of één van zijn aardse types is aangeduid.¹⁴² Samen met de inscripties op het exemplaar in Trier maakt de tekst van Theophilus duidelijk dat de wierookbrander een meerduidige afbeelding is van hemelse architectuur die zowel de oudtestamentische tempel, de apocalyptische Hemelstad, als de nieuwe tempel in het centrum daarvan representeert.

De uitbeelding van de Hemeltempel door het kerkgebouw is slechts een kleine stap binnen de christelijke exegese. Paulus (Galaten 4, 25; Hebrëeën 12, vers 22-23) schreef al dat de Kerk op aarde vooruitwijst naar het eind der tijden en in ononderbroken samenhang is met het Hemelse Jeruzalem waar God en de uitverkorenen verblijven. Dit Paulinische thema werd veelvuldig ontwikkeld in de christelijke theologie, waarbij de grootste invloed toekomt aan Aurelianus Augustinus' gezaghebbende werk *De civitate Dei contra paganos* (426), dat in hoge mate bijdroeg aan de verspreiding van het beeld van de Kerk als stad.¹⁴³

Het kerkgebouw kan dienen als afbeelding voor de Hemelstad of de Hemeltempel en omgekeerd kunnen beeldschema's die gebruikt worden voor de afbeelding van de Hemelse Stad toegepast worden op het kerkgebouw.¹⁴⁴

De horizontale doorsnede van het wierookvat is een centraalbouw waarvan de vier korte armen eindigen in een apsis: het is een vierapsidenaanleg, een tetraconch. In de oksels van de armen zijn torens weergegeven. De opzet van deze hemelse architectuur, die een combinatie is van een vierapsidenaanleg en een quincunx, komt dicht in de buurt van de oostpartij van de Doornikse kathedraal. Beide kunnen beschouwd worden als uitingen van eenzelfde beeld- of representatietraditie, die teruggaat tot het vroege christendom.

¹³⁹ Er zijn meer van dergelijke wierookvaten bekend, maar de symboliek is het meest expliciet op dit exemplaar uit Trier. Over de symboliek en andere voorbeelden: Gousset 1982a: p.81-94. Over het wierookvat in Trier: Legner 1982a: p.76, 182, nr. 331. Eeuw 1985a: I, p.478.

¹⁴⁰ Klinkenberg 2010a: p.48-49.

¹⁴¹ Vooral in de hoofdstukken 60 en 61 van het derde boek. Gousset 1982a: p.81-106.

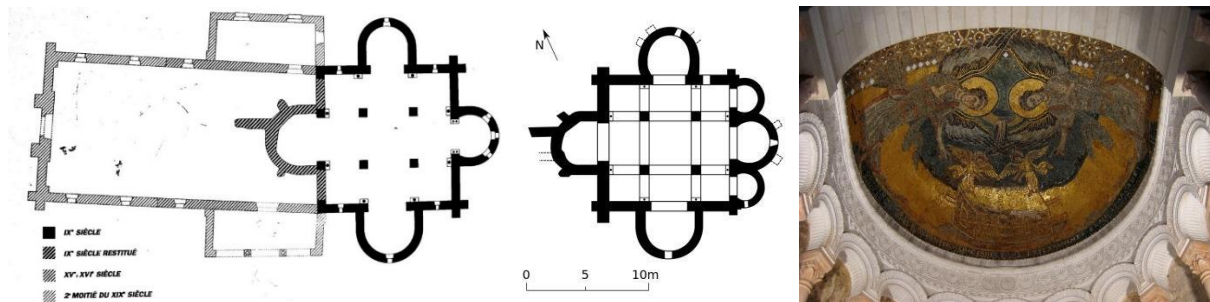
¹⁴² THEOPHILUS MONACHUS 1986a: p.112. Zie ook: Gousset 1982a. Dodwell 1986a: p. xviii-xliv (over de datering en het auteurschap van het traktaat); Westermann-Angerhausen 1988a: p. 45-51.

¹⁴³ Iogna-Prat 2006a.

¹⁴⁴ Skubiszewski 1985a: p.145.

De tetraconch in de architectuur

Niet alleen in de beeldende kunst en de kunstnijverheid zijn er voorbeelden van tetraconchale kerkgebouwen die de Tempel van Salomon representeren, ze zijn ook gebouwd. De in 806 aan Christus Salvator gewijde paleiskapel van bisschop Theodulfus van Orléans in Germigny-des-Prés werd opgetrokken op een vierkante plattegrond met centrale apsiden in alle vier de windrichtingen (afb. III.5.2.4.4A & 4B).¹⁴⁵ Dat het hier om een representatie van de Tempel gaat, wordt onderstreept door het apsismozaïek in de centrale oostapsis: twee reusachtige engelen flankeren de Ark des Verbonds (afb. III.5.2.4.4C). De opdrachtinscriptie onder het mozaïek benoemt de afbeelding als het heilig orakel (*sanctum oraculum*) en de Ark van Gods Verbond (*testamenti arca Dei*). Op deze wijze representeert de apsis het allerheiligste en het kerkgebouw de Tempel van Salomon, die op zijn beurt de Oudtestamentische voorafbeelding van de Hemelse Stad is.¹⁴⁶

III.5.2.4.4A links: Germigny-des-Prés (dép. Loiret), reconstructie van de plattegrond (tekening: ekladata.com).

III.5.2.4.4B midden: Germigny-des-Prés (dép. Loiret), reconstructie van de plattegrond (tekening: wikimedia.org, JMaxR).

III.5.2.4.4C rechts: Germigny-des-Prés (dép. Loiret), apsis, mozaïek van de Ark des Verbonds (foto: wikimedia.org).

De paleiskerk van Theodulfus vormde aanvankelijk een compacte ruimte op basis van een tetraconchale plattegrond. Halverwege de 11de eeuw, toen de functie van paleiskerk was verdwenen en de kerk in verval was geraakt, werd de kerk hersteld door de abt van Fleury, die er een kleine priorij aan verbond. Aan de westzijde werd de tetraconch opengebrouwen en verlengd met een schip. Zo ontstond in Germigny uit een tetraconch een triconch, waarop een andere ruimte is aangesloten die de vorm heeft van het longitudinale schip van een kerkgebouw. De symbolische betekenis van de tetraconch kan op deze wijze verenigd worden met de praktische noodzaak om plaats te bieden aan een menigte gelovigen die zich naar de altaarruimte richt. In het triconchaal beëindigde kerkgebouw heeft de schare der gelovigen – de *ecclesia* – vanuit het schip uitzicht op de triconchale aanleg, die de Hemelse Stad, verblijfplaats van de uitverkorenen bij God, representeert.

Tetraconchale kerken komen vooral voor in het oostelijke Middellands Zeegebied en de Kaukasus, maar ook in Noord-Italië. De vroegste bewaarde christelijke tetraconchale aanleg is namelijk de kerk van San Lorenzo in Milaan (afb. III.5.2.4.1B), die hierboven al aan de orde kwam vanwege de veeltorengroep in de vorm van een quincunx (§ III.5.12.4.2). Algemeen wordt aangenomen dat de kerk een 4de-eeuwse keizerlijke stichting is of tot stand kwam door

¹⁴⁵ Berland 1980a: p.149-165. Over de authenticiteit van het huidige gebouw: Poilpré 1998a: p.281-297.

¹⁴⁶ Naredi-Rainer 1994a: p.124. In de tempelrepresentatie ligt ook de verklaring voor de eigentijdse vermelding dat de kerk in Germigny naar voorbeeld van de kerk in Aken gebouwd werd. De paleiskerk in Aken was namelijk ook een representatie van de Tempel in Jeruzalem. De paleiskerk werd immers gebouwd “naar de Alwijze Salomon.” Zie: ALCUINUS 1895a: p.234-235.

een opdracht van de keizer of uit de kringen rond het keizerlijk hof in de tijd dat Milaan een van de hoofdsteden van het Romeinse Rijk was.¹⁴⁷

Vermoed wordt dat het voorbeeld voor de San Lorenzo in het Oost-Romeinse Rijk gezocht moet worden.¹⁴⁸ Mogelijk gaat de kerk terug op een voorbeeld in de keizerlijke kerkbouw van Constantinopel.¹⁴⁹ Als het voorbeeld voor de San Lorenzo een verdwenen keizerlijke kerk uit deze nieuwe hoofdstad van het Rijk is geweest, zou dit verklaren waarom de tetraconchale kerken met omgang zowel in Italië als in het oostelijk deel van het Middellandse Zeegebied en de Kaukasus voorkomen.¹⁵⁰ Tot de Oost-Romeinse invloedssfeer behoort ook de 6de-eeuwse kathedraal van de Romeinse stad Teurnia (Sankt-Peter-im-Holz) in Binnen-Noricum (Karinthië), die een triconchale oostpartij had.¹⁵¹

De Milanese San Lorenzo – waar de klaverbladaanleg met centrale koepel ook nog eens geflankeerd wordt door vier torens (zie § 5.1.2.4) – is wel genoemd als mogelijk voorbeeld voor de Doornikse kathedraal.¹⁵² Inderdaad is de San Lorenzo naast de Doornikse kathedraal de enige kerk waar een klaverbladaanleg gecombineerd is met omgangen en galerijen en geflankeerd wordt door torens. Toch verschilt deze kerk sterk van de Doornikse kathedraal door zijn compacte centraliserende karakter. Problematisch is vooral een mogelijk politiek-historisch verband tussen beide kerken. Er zijn geen aanwijzingen dat de San Lorenzo een rol heeft gespeeld bij het Doornikse concept. Noch de historische betekenis van deze Milanese kerk, noch het Laurentiuspatrocinium bieden aanknopingspunten voor een relatie met de Kerk van Doornik. Eerder lijkt het te gaan om een gelijkaardige toepassing van de twee belangrijke ‘hemelse’ schema’s: de quincunx en de klaverbladvorm.

5.2.5 Triconchale gebouwen in West-Europa

Hierboven is al geconstateerd dat er in de historiografie meermaals een verband gelegd is tussen de kerkelijke architectuur in Lombardije en de Doornikse kathedraal, waarbij het motief van het klaverblad of de afgeronde transeptarmen een voorname rol speelde.¹⁵³ Milaan en het omliggende Lombardije kenden namelijk verhoudingsgewijs veel kerken met een triconchale aanleg.¹⁵⁴ In Milaan hebben, behalve de San Lorenzo, ook de vroegchristelijke kerken van Santo Sepolcro (H. Graf) (afb. III.5.2.5.1A) en San Satiro (Sint Satyrus) een klaverbladvormige plattegrond. Mogelijk is er een verband met het feit dat Milaan van 286/293 tot 402 een van de hoofdsteden van het West-Romeinse Rijk was. De door Ambrosius gestichte Sancti Apostoli (H. Apostelen), later omgedoopt tot San Nazaro Maggiore (Sint-Nazarus de Meerdere), werd bij een verbouwing in de 11de eeuw voorzien van apsiden tegen de transeptarmen, waardoor de kerk een drieapsidenaanleg kreeg. De kerk van San Fedele (Sint-Fidelis) in Como (afb. III.5.2.5.1B-1C) heeft een basilicaal opgezet schip met als oostpartij een klaverbladaanleg met grote transeptomgangen, die voorzien zijn van galerijen. De oostpartij vertoont in hoofdzaak de kenmerken van een

¹⁴⁷ Het is eigenlijk nauwelijks denkbaar dat een dergelijke kerk in de late 4de eeuw, toen Milaan, één van de hoofdsteden van het Romeinse Rijk was, zonder keizerlijke bemoeienis tot stand is gekomen. Zie hierover: Lewis 1973a: p.200-202; Ardovino 2004a: p.91-96. Zie verder ook: Krautheimer & Ćurčić 1986a: p.78-81. Kleinbauer 1968a: p.2-22. Kleinbauer 1976a: p.1-9.

¹⁴⁸ Krautheimer & Ćurčić 1986a: p.81.

¹⁴⁹ Kleinbauer 1987a: p.287-292.

¹⁵⁰ Karivieri 1994a: p.110-111.

¹⁵¹ Untermann 2006a: p.49 (met afbeelding). De stad Terunia werd begin 7de eeuw verlaten.

¹⁵² Cloquet 1893a: p.216-230. Warichez 1934-1935a: p.12. Laurent 1928a. Zie ook: Rolland 1937a: p.233-234.

¹⁵³ Reusens 1871-1875a, I: p.339; Cloquet 1893a: p.216-230. Zie ook, voor de associatie met het *scemate longobardino* en de klaverbladvorm: Hardering 1998a: p.142-143.

¹⁵⁴ Reyers 1988a: p.46-50. Cassanelli & Piva 2010a.

triconchale aanleg, zij het dat de plattegrond en massa door de dominante transeptapsiden naar een centraalbouw op veelhoekige grondslag neigen. De datering van de kerk is problematisch, mede door de verbouwingen in de 17de en 18de eeuw en de ingrijpende restauraties in de 19de en 20ste eeuw. Het is echter aannemelijk dat de vroegste opzet van de triconchale aanleg, inclusief de eerste bouwlaag, uit de 10de eeuw stamt. De hogere delen van de kerk dateren uit latere eeuwen.¹⁵⁵

III.5.2.5.1A links: Milano (Lombardia), Santo Sepolcro, plattegrond (uit: Cassanelli & Piva 2010a: p.166).

III.5.2.5.1B midden: Como (Lombardia), San Fedele, interieur van de koorapsis (foto: JW).

III.5.2.5.1C rechts: Como (Lombardia), San Fedele, plattegrond (uit: Cassanelli & Piva 2010a: p.171).

In de historiografie is de San Fedele aanvankelijk vooral gerelateerd aan de architectuur ten noorden van de Alpen. Vanwege de triconchale opzet met transeptomgangen is in het bijzonder gewezen op de Sankt Maria im Kapitol in Keulen (zie hieronder).¹⁵⁶ Afgezien van de triconchale aanleg zijn er echter weinig overeenkomsten tussen de twee gebouwen.¹⁵⁷ De galerijen en polygonale opzet van de transeptapsiden ontbreken bij de kerk in Keulen. Frappant daarentegen zijn de overeenkomsten met de Akense paleiskerk, met name als het om de transeptconchae met hun min of meer octogonale grondslag. Opvallend is ook de bijna identieke pijlervorm.¹⁵⁸ De gelijkenis van de kerk in Como met de keizerlijk kerk in Aken kan in verband gebracht worden met de talrijke interventies van keizers en rijksbisschoppen in Como gedurende de 10de en 11de eeuw.¹⁵⁹ Voor de herkomst van het concept is ook gewezen op tal van voorbeelden uit de late Oudheid en de vroege Middeleeuwen, in de eerste plaats op de San Lorenzo Maggiore in Milaan en de verschillende triconchale kerken in die stad.¹⁶⁰ De voorgangerkerk van de San Fedele was met het patrocinium van Sint-Eufemia in de vroege Middeleeuwen de kathedraal van Como geweest. De kerk verloor deze positie in de loop van de 10de eeuw, waarschijnlijk in 964, toen de relieken van de heilige Eufemia overgeplaatst werden naar de nabijgelegen kerk van Sint-Marie, die de nieuwe kathedraal werd. De oude kathedraal kreeg een herbestemming door er de relieken van de heilige martelaar Fidelis onder te brengen, die voortaan de patroonheilige van deze kerk werd.¹⁶¹ Interessant is dat de triconchale aanleg dankzij de 10de-eeuwse datering verbonden kan worden met de aankomst van de relieken van de heilige martelaar Fidelis. De keuze voor de triconchale opzet past in de, uit vroegchristelijke tijd stammende, traditie om deze vorm te gebruiken voor een martyrium. In dezelfde tijd verloor de San Fedele de kathedrale status.

¹⁵⁵ Zie over San Fedele: Brucher 1987a: p. 44-49. Cassanelli & Piva 2010a: p.170-179.

¹⁵⁶ Conant 1959a: p.239. Timmers 1976a: p.28.

¹⁵⁷ Brucher 1987a: p.45.

¹⁵⁸ Brucher 1987a: p.46.

¹⁵⁹ Cassanelli & Piva 2010a: p.178.

¹⁶⁰ Brucher 1987a: p.46, 48.

¹⁶¹ Beretta 2006a: p.34.

Ondanks het verlies van de bisschopszetel behield de San Fedele samen met de nabijgelegen nieuwe kathedraal Santa Maria Maggiore en de doopkapel San Giovanni in Atrio een voorname plaats in de stad Como.¹⁶² Kon de keuze voor de triconchale vorm ook verwijzen naar de eerbiedwaardige geschiedenis van deze voormalige moederkerk?

Ten noorden van de Alpen bleef het motief van de drieapsidenaanleg aanvankelijk zeldzaam. Bij opgravingen zijn wel enkele kerken met een triconchale of tetraconchale aanleg teruggevonden, zoals de kleine grafkerk uit de vroege 8ste eeuw in Rosny-sur-Seine (afb. III.5.2.5.2A).¹⁶³ Dankzij het apsismozaïek is de betekenis van de tetraconch van de al genoemde kerk van Germigny-des-Prés bijzonder expliciet.¹⁶⁴ In Doornik zelf kende de Karolingische Mariakerk, de voor-voorganger van de huidige kathedraal, een transept dat zowel aan de oostzijde als aan de kopse kanten beëindigd was met apsidiolen (zie § I.4.5).¹⁶⁵ De restanten hiervan verdwenen echter al bij de bouw van de 11de-eeuwse opvolger diep onder de grond en kunnen daarom geen rol gespeeld hebben bij de formulering van het concept van de 12de-eeuwse kathedraal.¹⁶⁶

5.2.5.1 11de-eeuwse triconchale kerken

In Noord-Frankrijk verrezen in de 11de en vooral de 12de eeuw verschillende grote kerken met een klaverbladaanleg. De 11de-eeuwse abdijkerk van Corbie kende een triconchale koorpartij, die alleen uit oude tekeningen bekend is. De apsidiaal gesloten transeptarmen van Saint-Germain-des-Prés zijn iets beter gedocumenteerd, maar ook zij zijn verdwenen. Ten dele opgegraven en dankzij enkele oude prenten vrij goed bekend is de abdijkerk van Saint-Lucien bij Beauvais, die van omstreeks 1100 dateert. Deze kerken zullen hierna nog uitgebreid aan de orde komen. Een belangrijke groep kerken met een drieapsidenaanleg is te vinden in Keulen en omgeving. De meeste van deze kerken dateren uit de tweede helft van de 12de eeuw of later, maar aanzienlijk ouder is de St. Maria im Kapitol. Deze kerk, zo bleek al, heeft in de historiografie een belangrijke rol toebedeeld gekregen bij de verbreiding van dit type oostpartij in het Rijnland en aangrenzende gebieden en zal hieronder uitgebreider aan bod komen.

5.2.5.2 Een voorname triconchale aanleg in het noorden: Sankt Maria im Kapitol

De kerk die in de literatuur het vaakst genoemd is als voorbeeld voor de oostpartij van de Doornikse kathedraal, is de abdijkerk van St. Maria im Kapitol, na de Dom in rang de voornaamste Keulse kerk.¹⁶⁷ Deze 11de-eeuwse abdijkerk combineert een basilicaal schema (hoog middenschip met lagere zijbeuken) met een drieapsidenaanleg. Schip, transept en koor hebben een nevenbeuk in de vorm van een zijbeuk of omgang (afb. III.5.2.5.2B). De aanleg van de oostpartij is nagenoeg symmetrisch: de armen van koor en dwarsschip kennen eenzelfde plattegrond. De verdubbeling van de zijbeuken aan de oostzijde van het transept, doet denken aan de situatie aan de westzijde van het Doornikse transept, al vormde deze ruimte in Doornik de

¹⁶² Beretta 2006a: p.46.

¹⁶³ Untermann 2006a: p.94-95.

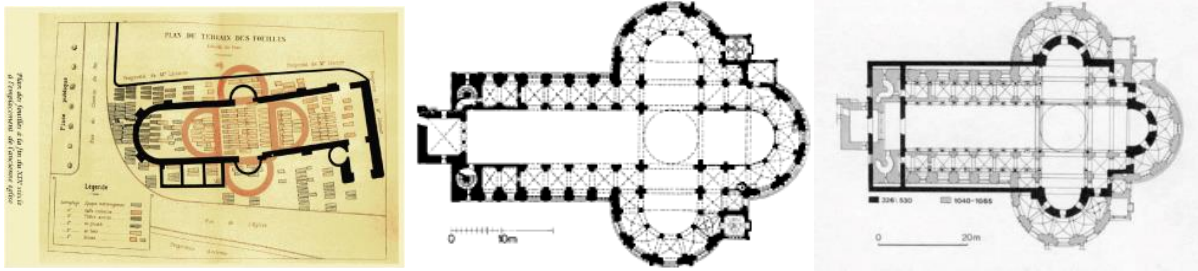
¹⁶⁴ Uit de 9de en 10de eeuw kunnen verder nog genoemd worden de Sankt-Georg in Oberzell op de Reichenau (Rahtgens 1913a: p.153), de Sankt-Stephan in Böckweiler en de Sankt-Stephan in Essen-Werden. In Midden en Oost-Europa verrezen in de 10de en 11de eeuw een groot aantal kerkjes met klaverbladplattegrond, onder meer op adellijke en koninklijke burchten (Praag, Krakau).

¹⁶⁵ Brulet 2012a: p.398.

¹⁶⁶ Onder de noordelijke arm van het transept van de Sint-Servaaskerk in Maastricht zijn moeilijk te dateren resten gevonden van een polygonale structuur. Zie: Panhuysen 1991a: p.20. Er zijn echter onvoldoende aanknopingspunten om deze te beschouwen als de resten van een triconchale aanleg.

¹⁶⁷ Over deze kerk, zie: Kubach & Verbeek 1976a: p.557-568. Krings 1985a: p.103-105. Kitschenberg 1990a. De bundel van *Colonia Romanica*, 24 uit 2009 is volledig aan de kerk gewijd.

vestibule voor de zijportalen, terwijl deze plaats in de Sankt Maria im Kapitol eerder bestemd zal zijn geweest voor zijaltaren.

III.5.2.5.2A links: Rosny-sur-Seine (dép. Yvelines), plattegrond van een tetraconchale kerk, opgravingstekening uit 1892 door Henri Thomas (uit: www.rosnyavenir.fr/ville%20d'histoire%20b.htm).

III.5.2.5.2B midden: Köln, St. Maria im Kapitol, plattegrond (foto: Schäfke 1987a: p.167).

III.5.2.5.2C rechts: Köln, St. Maria im Kapitol, plattegrond met ingetekend de Geboortekerk in Bethlehem (foto: Schäfke 1987a: p.172).

Als stichteres van St. Maria im Kapitol werd de hoogadelijke Plectrudis¹⁶⁸, echtgenote van de Merovingische huismeier Pepijn de Middelste van Herstal († 714), vereerd. Samen met haar man en haar moeder stichtte zij verscheidene kerken, waaronder de abdij van Echternach. Na Pepijns dood was Plectrudis drie jaar regentes, tot zij in 717 aftrad onder druk van haar stiefzoon Karel Martel. Toen zij omstreeks 726 overleed, werd zij bijgezet in de door haar gestichte Mariakerk, vermoedelijk nabij de Keulse residentie van de Merovingische hofmeiers, waaruit het geslacht der Karolingers zou voortkomen.¹⁶⁹ Het oorspronkelijke kanunnikessenstift werd door de Keulse aartsbisschop (953-965) Bruno hervormd tot benedictinessenklooster. Abdis Ida († circa 1060), uit het aan de Ottoonse keizers verwante geslacht der Ezzonen, begon omstreeks 1040 met de bouw van de nog bestaande kloosterkerk. Deze werd in 1049 door paus Leo IX en vervolgens nogmaals in 1066 door aartsbisschop Anno gewijd. Na talrijke aanpassingen, reparaties en reconstructies – vooral na de zeer zware schade in de Tweede Wereldoorlog – is dit in grote lijnen de kerk die er nu staat.

Voor de oostpartij van de 11de-eeuwse kerk werd een, tot dan toe ten noorden van de Alpen ongekende, vorm gekozen: een monumentale drieapsidenaanleg met omgangen. De herkomst hiervan is al sinds de 19de eeuw onderwerp van debat. Hoewel lange tijd werd aangenomen dat de triconchale vorm überhaupt pas in de 11de eeuw ten noorden van de Alpen was toegepast, zijn er toch wel, zoals reeds vermeld, enkele voorbeelden van oudere gebouwen bekend. Niet zo ver van Keulen is een voorbeeld te vinden in de kapel van St. Stefan in Werden bij Essen uit circa

¹⁶⁸ Schaefer 1902a: p.67-75, 90-92; Rahtgens 1913a: p.33-36; Wampach 1929-1930a: I, p.113-135; Mühlberg 1962a: p.21-23; Werner 1980a: p.166-169, 426-430.

¹⁶⁹ Middeleeuwse bronnen situeerden dit paleis op de Kapitoolsheuvel in het zuidoosten van de stad. Deze plek dankte zijn naam aan een antieke tempel die hier had gestaan. Deze was gewijd aan de Romeinse staatsgoden (de *trias capitolina*: Jupiter, Iuno en Minerva) die in Rome op het Kapitol vereerd werden. Jordanus van Osnabrück schrijft in *De praerogativa Romani imperii* (omstreeks 1280-1285) over de oorsprong van St. Maria im Kapitol: “De huismeier Pepijn had zijn belangrijkste woning in Keulen op de plaats waar zich nu het klooster bevindt dat St. Maria im Kapitol wordt genoemd. Hier stichtte Plectrudis, de echtgenote van Pepijn bijgenaamd de Dikke, ter ere van de Moeder Gods een convent, bevolkte het met kloosterlingen en op deze plaats, die door veel rijkdom en door de schoonheid van de omgeving uitmuntte, wilde zij na haar dood begraven worden.” JORDANUS VAN OSNABRÜCK 1868-1869a: p.63-64: Pipini vero maioris domus principale domicilium erat in Colonia Agrippina in loco ubi nunc est monasterium quod dicitur sancte Marie in Capitolio. Hoc siquidem Plectrudis, dicti Pipini Grossi conjunx, fundavit in honore genetricis Dei, ibique conventum monialum congregavit, et ipsum locum multis divitiis et ornatu regio sublimavit, in quo etiam post mortem voluit sepeliri. Het hier vermelde convent werd in werkelijkheid pas rond 953-962 door aartsbisschop Bruno bij de kapittelkerk gesticht. Hlawitschka 1966-1967a: p.2-16. Zie ook: Mekking 1986a: p.314-316.

825.¹⁷⁰ In deze kerk, waarschijnlijk gebouwd naar voorbeeld van de kleinere graf- en gedachteniskapellen in het Middellandse Zeegebied, is de vroegchristelijke traditie van memoriaalkapellen op triconchale grondslag voortgezet. Dat de grootse aanleg met omgangen bij St. Maria im Kapitol van een bescheiden kapel zou zijn overgenomen, lijkt echter onwaarschijnlijk. Mogelijk illustreerde de kapel voor de opdrachtgever van de St. Maria im Kapitol een betekenisvol schema dat ook anderszins bekend was. Er is wel geopperd dat de mogelijk triconchaal opgezette zalen in de keizerlijke paltscomplexen in Aken en Ingelheim een rol speelden, en in het verlengde daarvan paleiszalen in Trier (basilicacomplex), Rome (Lateraanse paleis) of Tivoli (Villa Adriana).¹⁷¹

Als concreet voorbeeld voor de Mariakerk in Keulen is gewezen op de eveneens aan Maria gewijde **Geboortekerk in Bethlehem**. Deze kerk werd in de 6de eeuw herbouwd op initiatief van keizer (527-565) Justinianus I. De overeenkomsten tussen de afmetingen van St. Maria im Kapitol (zonder de omgangen) en de Geboortekerk in Bethlehem zijn dermate opvallend, dat geopperd is dat het om een kopie zou gaan (afb. III.5.2.5.2C).¹⁷² Het is de vraag of deze overeenkomst in afmetingen tussen de Geboortekerk en de Sankt-Maria-im-Kapitol het gevolg is van een bewuste overname of toeval. Opgemerkt is dat juist de punten waar de plattegronden overeenstemmen, lastig te meten of over te dragen zijn op een ander gebouw.¹⁷³ Het overnemen van de maten van een vererenswaardig kerkgebouw is een fenomeen dat bekend is uit een contemporaine kerkstichting. Bisschop (1009-1036) Meinwerk van Paderborn stuurde omstreeks 1033 abt Wino van Helmershausen naar Jeruzalem om de maten van de Heilig Grafkerk en het Heilig Graf op te meten ten behoeve van een nieuwe kloosterstichting in Paderborn.¹⁷⁴ Het blijkt echter dat het, zoals in dit laatste geval, eerder ging om de verwerking van de afmetingen als abstracte getallen in het concept van het gebouw, dan om de maatvoering en dus de formele nabootsing, als zodanig. De maten waren 'heilige maten/getallen' die als een soort relieken in een ander gebouw werden verwerkt en op deze wijze tot de representatie van het ene kerkgebouw in het andere bijdroegen.¹⁷⁵

Veel wezenlijker dan een mogelijke maatovereenkomst met de Geboortekerk is de aanwezigheid van de drieapsidenaanleg in beide gebouwen in combinatie met het Mariapatrocinium en de symbolische betekenis van de beide kerken.¹⁷⁶ De associatie met Christus' menswording bestond in de St. Maria im Kapitol niet alleen uit de gelijkenis met de plattegrond van de Geboortekerk, en uit het patrocinium, maar ook uit de rol die deze belangrijkste Mariakerk in de Keulse stedelijke liturgie vervulde. De aartsbisschop vierde in deze kerk de Kerstnachtsmis, één van de voornaamste plechtigheden van het kerkelijk jaar.¹⁷⁷ Als Bethlehem in Keulen was de kerk een krachtige representatie van de eigenlijke Geboortekerk in het Heilig Land.

¹⁷⁰ Kubach & Verbeek 1976a: p.1236.

¹⁷¹ Georg Dehio en Gustav Von Bezold (1891-1901a, I: p.51-56) dachten dat de klaverbladaanleg terugging tot de troonzaal van een Romeins paleis op deze plek. In hoeverre er in die tijd nog antieke ruïnes met een drieapsidenaanleg in West-Europa zichtbaar waren, is niet bekend.

¹⁷² Zie de tekening van Otmar Schwab (1975a: p.23-28), ook afgebeeld bij Schäfke 1987a: p.172.

¹⁷³ Beuckers 2009a: p.255.

¹⁷⁴ Bannasch 1972a: p.245-247.

¹⁷⁵ Krautheimer 1942a: p.13. Mekking 1995

¹⁷⁶ Over de toevoeging *in Capitolio*, die in 1189 voor het eerst opduikt en de mogelijke betekenis hiervan, zie: Mekking 1986a: p.314-316.

¹⁷⁷ De liturgische betekenis van de Santa Maria im Kapitol is vergelijkbaar met die van de Santa Maria Maggiore in Rome. Daarnaast kende Rome ook de kerk Santa Maria de Capitolio, Onze-Lieve-Vrouw van het Kapitoel, later Santa Maria in Aracoeli genoemd, gebouwd op de plaats van de tempel van Juno Moneta. Deze kerk speelde in middeleeuwse Romeinse statieliturgie geen rol, maar werd met de opkomst van de Romeinse commune belangrijk als kerk van de Senaat, die in de aangrenzende gebouwen op het Kapitoel zetelde. Krautheimer 1996a: p.225.

Naast de navolging van de Geboortekerk kan de keuze voor de triconchale aanleg in Keulen ook verklaard worden uit de wens om de stichteres van het klooster Plectrudis († ca. 726?) een memoriebouw te geven die een zo voorname en heilige vrouw waardig was. Plectrudis had in de 11de eeuw namelijk nog steeds niet de status van heilige verkregen.¹⁷⁸ Dat de kloostergemeenschap en haar hoge afstammelingen streefden naar de heiligverklaring van Plectrudis blijkt ook uit de graftombe (derde kwart 12de eeuw), waarop zij met nimbus is afgebeeld.¹⁷⁹ Het nieuwe kerkgebouw dat in de tweede helft van 11de eeuw verrees, bracht deze ambities op twee manieren tot uitdrukking: het westwerk kreeg met de arcade in de scheiboog op de verdieping een expliciete verwijzing naar de Karolingische hofkerk van Karel de Grote in Aken, terwijl de oostpartij een monumentale klaverbladvorm kreeg, zodat deze zich toonde als een indrukwekkende *memoria* voor de als heilige vereerde Plectrudis.

5.2.6 Drie kerken met een triconchale oostpartij in Noord-Frankrijk

De intentie om met de triconchale vorm te verwijzen naar het verre, eerbiedwaardige verleden van de stichting en de heiligheid van de stichter(es) en het daaruit voortvloeiende prestige van de huidige instelling speelde ook een rol in enkele Noord-Franse abdijkerken. De betreffende kerken bevonden zich zowel geografisch, kerkelijk-politiek als cultureel aanmerkelijk dichter bij Doornik, dan de Rijnlandse en Lombardische kerken. Het gaat om de kloosters van Saint-Germain-des-Prés, Corbie en Saint-Lucien bij Beauvais. In de eerste kerk zijn de apsiden afgebroken, terwijl van de andere twee de (middeleeuwse) kerk geheel verdwenen is. Uit opgravingen en oude afbeeldingen kan echter afgeleid worden dat deze kerken een triconchale oostpartij hadden.

5.2.6.1 De abdijkerk van Saint-Germain-des-Prés

Als de uitdrukking “wie schrijft, die blijft” op enig moment in de middeleeuwse architectuurgeschiedenis van toepassing is, dan is het wel op de geschiedenis van de kerkelijke architectuur rond 1140. Met zijn teksten over de bouw van de nieuwe abdijkerk van Saint-Denis verwierf bouwheer abt Suger voor de nieuwe abdijkerk voor eens en voor altijd een plaats in het brandpunt van de architectuurgeschiedenis. En ondanks talrijke, goed onderbouwde studies die laten zien dat de nieuwbouw van de façade en het koor van Saint-Denis niet dé, maar “slechts” één van de belangrijkste bouwprojecten van zijn tijd was, is de mythe dat Suger in Saint-Denis een nieuwe bouwstijl uitvond onverwoestbaar. Bouwprojecten als de nieuwbouw van de abdijkerk van Saint-Germer-de-Fly, de kathedraal van Sens en de uitbreiding van de abdijkerk van Saint-Germain-des-Prés speelden eveneens een grote rol in de ontwikkeling die de architectuur in de Île-de-France in de jaren 1130-1140 doormaakte.¹⁸⁰ Saint-Germain-des-Prés (*Sanctus Germanus a Pratis*) bij Parijs was één van de voornaamste koninklijke kloosters van Frankrijk.¹⁸¹ Het abdijcomplex lag in de Middeleeuwen ‘in de velden’ (*pratium* = Lat. weide) ten zuidwesten van de hoofdstad. De Merovingische koning (511-558) Childebert I, zoon van Clovis, stichtte de abdij en koos de abdijkerk als zijn laatste rustplaats. De aanvankelijk aan Sint-Vincentius en het Heilig Kruis gewijde kerk, een

¹⁷⁸ Vanaf de tweede helft van de 12de eeuw schrijven visuele en schriftelijke bronnen de stichting van de Keulse stiftskerk St. Maria im Kapitol aan Plectrudis († ca. 726?) toe. Zie over Plectrudis en haar stichting: Hlawitschka 1966-1967a: p.1; Hilger 1985a: p.3 en de volgende noten.

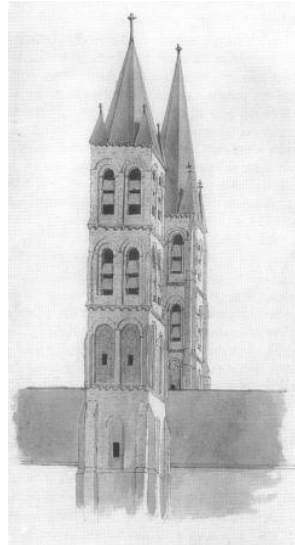
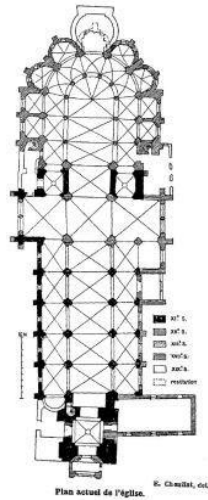
¹⁷⁹ Toen in de 13de eeuw bleek dat de heiligverklaring geen haalbare zaak meer zou worden, werd ze afgebeeld als koningin. Klinkenberg 2010a: p.402.

¹⁸⁰ Over de kathedraal van Sens: Henriët 1982a: p.81-168. Over de abdijkerk van Saint-Germer-de-Fly: Henriët 1985a: p.7-142. Over Saint-Germain-des-Prés: Plagnieux 2000a: p.6-87; Schoofs 2014a.

¹⁸¹ Prache 1983a: p.33-37. De meest recente bouwhistorische studie is: Plagnieux 2000a: p.6-87. Zijn conclusies over de bouwgeschiedenis vormen hier het uitgangspunt. Zie ook: Kramp 1995a en Schoofs 2014a.

III.5 De oostpartij als Hemelse Stad en martyrium

kruisvormige martyrium, werd op 23 december 558 door de Parijse bisschop (552-576) Germanus in gebruik met de begrafenis van de koning.¹⁸² Germanus zelf werd na zijn dood begraven in de naastgelegen kapel van Saint-Symphorien. De grote verering voor de Germanusreliken zorgde ervoor dat zijn patrocinium al in de 7de eeuw werd toegevoegd aan dat van de abdij. In 756 werd Germanus' lichaam in het bijzijn van koning (751-768) Pepijn de Korte en zijn zoon, de latere keizer Karel, overgebracht naar de eigenlijke abdijkerk.

III.5.2.6.1A links: tekening van de graftombe van koning Chilperik in de Saint-Germain-des-Prés (foto: wikimedia.org).

III.5.2.6.1B links midden: Paris, Saint-Germain-des-Prés, plattegrond (foto: wikimedia.org).

III.5.2.6.1C rechts midden: Paris, Saint-Germain-des-Prés, tekening van de transepttorens (foto: wikimedia.org).

III.5.2.6.1D rechts: J. Hill, naar John-Claude Nattes: koorsluiting van Saint-Germain-des-Prés, Parijs, begin 19de eeuw (foto: www.fr.muzeo.com).

In de 9de eeuw had de abdij ernstig te lijden onder de Noormanneninvallen. Abt (990-1014) Morard begon met steun van de Franse koningen met de herbouw van de kerk. De westtoren en het schip dateren uit deze bouwcampagne. Over de historie van het bijbehorende koor bestaat geen consensus. Philippe Plagnieux meende dat de gehele kerk in de loop van de 11de eeuw herbouwd werd, terwijl Alain Erlande-Brandenburg betoogde dat aan de 6de-eeuwse oostpartij in de 11de-eeuw onder meer flankerende koortorens toegevoegd werden.¹⁸³ Hoe het ook zij, eind 11de eeuw moet de Saint-Germain een kruisvormige plattegrond hebben gehad met een basilicaal aangelegd schip en aan de westzijde een forse toren. De oostpartij bestond uit een uitstekend transept en een vrij diep eenbeukig koor, met een nevenkoor aan iedere zijde. In de oksels van koor en transept stonden twee rijzige torens. Omdat de transeptarmen uitliepen in apsiden, had de kerk een triconchale aanleg.

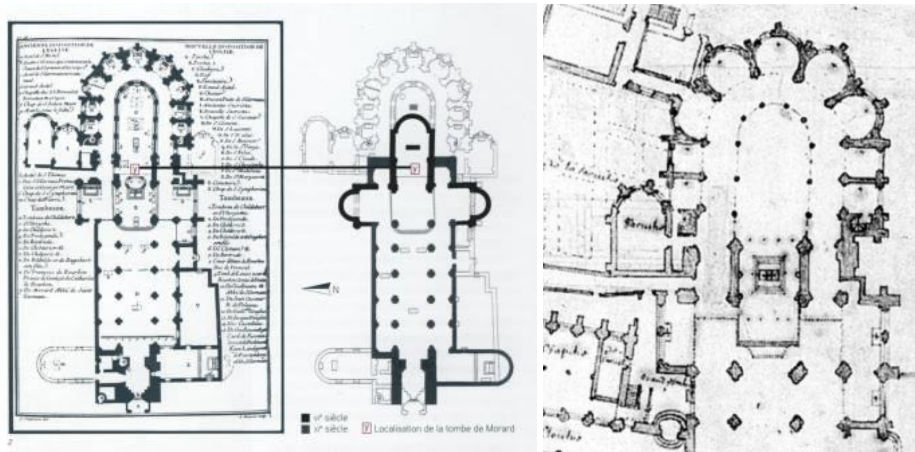
De apsidiale beëindiging van de transeptarmen heeft in de literatuur weinig aandacht gekregen, ondanks het feit dat de reconstructie ervan overtuigend is. Tijdens archeologisch onderzoek in de jaren 1878-1880 ontdekte Théodore Vacquer aan de buitenzijde van de kerk namelijk de fundamenten van een apsis tegen de kopse muur van de zuidelijke transeptarm. Vacquer interpreteerde deze resten als de overblijfselen van de Julianuskapel, een onderdeel van de Merovingische stichting van Childebert.¹⁸⁴ Het is echter waarschijnlijker dat deze resten

¹⁸² *Vita Sancti Doctrovei*, in: Bapst 1887a: p.145. Hubert 1938a: p.9. Périn 1996a: p.29-36.

¹⁸³ Plagnieux 2000a: p.14-18. Erlande-Brandenburg 2011a: p.14. Of Robert de Vrome ook zelf bijdroeg aan de bouw van het schip, zoals De Lasteyrie (1912a: p.229) beweert, is niet overgeleverd. Kramp 1995a: p.169.

¹⁸⁴ Bibliothèque Historique de la Ville de Paris, papiers Vacquer, ms.227, fol.116.

behoorden tot de 11de-eeuwse kerk, waarvan het schip en transept nog bestaan. Vóór deze interpretatie pleit dat de fundering van de zuidelijke apsis exact aansluit op de kopse gevel van het transept. Bovendien was het opgaande gedeelte van het muurwerk van de teruggevonden apsis opgebouwd uit dezelfde kleine stenen als de 11de-eeuwse noordelijke transeptarm.¹⁸⁵ Hoewel aldaar geen fundering van een afsluitende apsis is blootgelegd, zijn er goede gronden om ook daar een apsis te veronderstellen. Op een 17de-eeuwse abdijplattegrond is namelijk te zien dat op de plaats waar zich de noordapsis moet hebben bevonden een loze ruimte was tussen de transeptgevel en de zuidgevel van het 13de-eeuwse refectorium. De noordapsis op deze plaats moet dan tussen de 14de en 17de eeuw zijn afgebroken.¹⁸⁶

III.5.2.6.2A links: Paris, Saint-Germain-des-Prés, plattegrond, 1724, Dom Bouillart (uit: Erlande-Brandenburg & Mérel-Brandenburg 2011a: p.14).

III.5.2.6.2B midden: Paris, Saint-Germain-des-Prés, plattegrond met reconstructie van de triconchale aanleg (uit: Erlande-Brandenburg & Mérel-Brandenburg 2011a: p.14).

III.5.2.6.2C rechts: Placide Roussel, Plan de Saint-Germain-des-Prés, 1653, detail (foto: www.mappinggothicfrance.com).

Het koor van de abdijkerk werd vanaf circa 1145 vervangen door een omgangskoor met straalkapellen dat overwelfd werd door kruisribgewelven en gestut door steunberen en luchtbogen. De beide torens en het transept bleven gehandhaafd. Op 21 april 1163 wijdde paus (1159-1181) Alexander III het nieuwe koor. Nadien werd de kerk meermaals aangepast. Met name in de 17de en 18de eeuw heeft de Saint-Germain belangrijke verbouwingen ondergaan, die het aanzicht van de kerk hebben gewijzigd. Dit betrof onder andere de overwelfing van het schip, het vergroten van de lichtbeukvensters van het koor en de sloop van de transeptapsiden.

De abdij had bijzondere betekenis als belangrijkste grafkerk van de Merovingers en wedijverde met de abdij van Saint-Denis om de koninklijke gunst. Nadat Saint-Germain in de 6de en begin 7de eeuw de belangrijkste grafkerk voor de Merovingische vorstenfamilie was geweest, nam Saint-Denis in de loop van de 7de eeuw de rol van voornaamste koninklijk mausoleum over en zou dit tot de Revolutie blijven. De monniken van Saint-Germain bleven echter iedere kans aangrijpen om de koninklijke status van de abdij te onderstrepen.¹⁸⁷

¹⁸⁵ Plagnieux 2000a: p.17-18. Uit een handschrift uit 1656 (Bibliothèque nationale de France, ms.18816, fol.66v, geciteerd door Plagnieux 2000a: p.15) blijkt dat toen in 1644 nieuwe ramen in de transeptgevels werden geplaatst, de zuidmuur van pleisterwerk was en de noordmuur dreigde in te storten: [...] *il n'y avoit qu'une muraille de plâtre. Le gros mur [...] qui est opposé à celui cy menoit ruïne* [...]. Dit wijst erop dat de toenmalige transeptgevels geen deel uitmaakten van het 11de-eeuwse metselverband.

¹⁸⁶ Hubert 1950a: p.92-82.

¹⁸⁷ Kramp 1995a: p.247-248.

Hoe belangrijk de Merovingische koningen voor de abdij van Saint-Germain waren, blijkt uit de opdracht voor een reeks grafmonumenten voor de in de abdijkerk begraven koningen die halverwege de 12de eeuw voor het nieuwe koor werden besteld. Het grafmonument voor de stichter Childebert was daarvan het belangrijkste. Het bestaat nog altijd, maar bevindt zich tegenwoordig bij de koningsgraven in... Saint-Denis. Tot de reeks behoorde ook een monument voor koning Chilperik I,¹⁸⁸ een vorst die in Doornik als weldoener van het kapittel werd vereerd (zie § III.5.2.8). Zijn monument werd in maart 1791 door revolutionairen verwoest, maar is bekend dankzij enkele tekeningen.¹⁸⁹ Daarop is te zien dat Chilperik een duidelijk herkenbare leliekroon draagt.¹⁹⁰

Opvallend is dat de grafmonumenten die in de 12de eeuw in Saint-Germain gerealiseerd werden, precies betrekking hebben op die koningen en koninginnen van wie in destijds bekende teksten vermeld was, dat zij in de Vincentiuskerk begraven waren. Het betreft Childebert I, Chilperik I, Clotarius II en koningin Fredegonde.¹⁹¹ Dat wijst erop dat de oorspronkelijke graven niet meer bekend waren en dat het oprichten van een serie gedenkstenen voor de Merovingische koningen de bewuste hernieuwing van dit vroegmiddeleeuwse pantheon beoogde. Waarschijnlijk in dezelfde tijd als waarin de grafmonumenten werden gemaakt, voegden de monniken van Saint-Germain een gedachtenis (*memoria*) voor Childebert toe aan hun liturgie.¹⁹²

Naast de rivaliteit met Saint-Denis waren er regelmatig conflicten met de bisschoppen van Parijs, die met lede ogen aanzagen hoe de abdij met haar vele bezittingen zich aan de bisschoppelijke macht onttrok. De abdij beriep zich op de exemptie die bij de stichting zou zijn toegekend. Volgens een privilege van bisschop Germanus had de abdij een onafhankelijke status gekregen, zodat deze gevrijwaard zou blijven van inmenging door de Parijse bisschoppen.¹⁹³ Deze laatsten probeerden echter steeds weer greep op het klooster te krijgen. In de 12de eeuw stond de abdij blijkbaar dermate onder druk, dat elke nieuwe paus gevraagd werd om een herbevestiging van de vrijheden en rechten van de abdij.¹⁹⁴

Daarbij ontwikkelde Saint-Germain zich vanaf de late 11de eeuw tot een centrum van de kerkelijke hervorming en een steunpunt van de paus in zijn pogingen om de Franse koning ertoe te brengen zich niet langer in te laten met kerkelijke zaken.¹⁹⁵ Het mag geen verwondering wekken dat in die context de steun van de vorsten in de 12de eeuw afnam en zij in hoge mate de voorkeur gaven aan de abdij van Saint-Denis.¹⁹⁶

5.2.6.2 De abdijkerk Saint-Pierre in Corbie

Naast de abdij van Saint-Germain-des-Prés zijn er in Noord-Frankrijk nog twee andere abdijskerken bekend die een drieapsidenaanleg hebben gehad. De in de 11de eeuw gebouwde abdijkerk van Sint-Petrus-en-Paulus in Corbie (bisdom Amiens) had een triconchale aanleg, zo

¹⁸⁸ Kramp 1995a: 212-213. Huard 1935a: p.35-53.

¹⁸⁹ Kramp 1995a: p.203.

¹⁹⁰ Kramp 1995a: p. 207-208.

¹⁹¹ Genoemd in respectievelijk de *Historia Francorum* van Gregorius van Tours (twee maal), de *Kroniek van Fredegarius* en het *Liber Historiae Francorum*. Zo kreeg Childerik II geen nieuw monument, omdat men veronderstelde dat hij niet in Saint-Germain was begraven, maar in Rouen. Zijn graf werd echter in 1656 in Saint-Germain-des-Prés teruggevonden.

¹⁹² Plagnieux 2000a: p.20.

¹⁹³ Het privilege stamt waarschijnlijk in zijn huidige vorm uit de 9de of 10de eeuw, maar bevat waarschijnlijk wel authentieke elementen. Kramp 1995a: p.158.

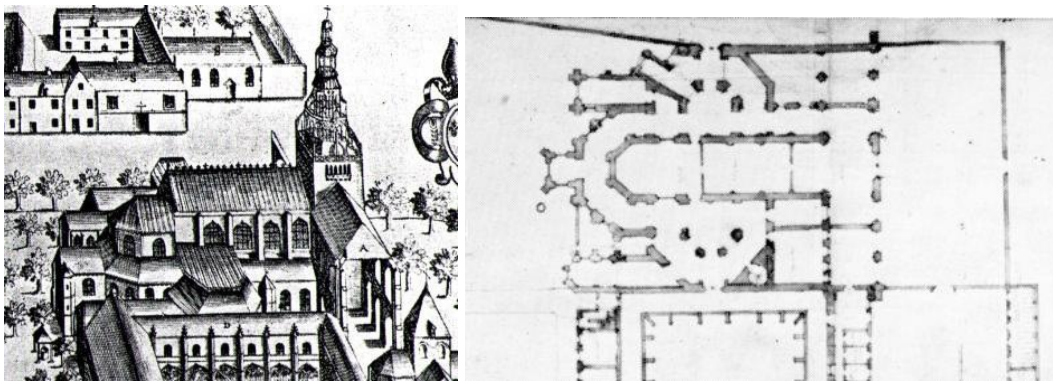
¹⁹⁴ De pausen Paschalis II (1107), Calixtus II (1122), Innocentius II (1130), Lucius II (1144), Eugenius II (1146), Anastasius IV (1152), Adrianus II (1159) en Alexander III (1162) bevestigden de privileges van Saint-Germain-des-Prés.

¹⁹⁵ Kramp 1995a: p.170.

¹⁹⁶ Kramp 1995a: p.171-189.

heeft Pierre Héliot op basis van oude plattegronden aannemelijk gemaakt.¹⁹⁷ Deze kerk zou tussen 1050 en 1075 gereed zijn gekomen. Van de bekende triconchale oostpartijen die ouder zijn dan de Doornikse kathedraal, was Corbie met 125 kilometer afstand het dichtst bij Doornik gelegen.¹⁹⁸

Net als Saint-Germain had ook Corbie een koninklijke Merovingische oorsprong. Het was een stichting (657/662) van regentes-koningin Batilde (†680/681) en haar minderjarige zoon koning (663-673) Clotarius III. De abdij, één van de rijkste van Noord-Frankrijk, genoot exemptie en vormde een eigen feodale heerlijkheid met veel bezittingen. De abdij van Corbie onderhield intensieve relaties met de Franse koning en zijn voornaamste vazallen in het Noorden, waaronder de Vlaamse graaf. Verder had de abdij een belangrijk netwerk in de Duitse en Scandinavische landen.¹⁹⁹

III.5.2.6.3A links: Corbie (dép. Somme), zicht op de abdijkerk vanuit het noorden, afgebeeld in het *Monasticon Gallicanum*, 1677 (uit: Héliot 1957a).

III.5.2.6.3B rechts: Corbie (dép. Somme), tekening van de plattegrond van de abdijkerk, 17de eeuw (uit Héliot 1957a: planche X).

De bouw van de 11de-eeuwse abdijkerk zou omstreeks 1052 zijn begonnen en in de jaren 1070-1073 voltooid zijn. Van die kerk is op dit moment niets meer over, aangezien deze in de 17de en 18de eeuw afgebroken is. Héliot veronderstelde ronde of polygonale transeptarmen met omgang op basis van een oude plattegrond en een afbeelding van de kerk in het *Monasticon Gallicanum* (afb. III.5.2.6.3A en 3B).²⁰⁰

5.2.6.3 De abdijkerk van Saint-Lucien bij Beauvais

Vergeleken met de eveneens verdwenen triconchale plattegronden van Saint-Germain-des-Prés en Corbie is die van de Saint-Lucien bij Beauvais een stuk beter gedocumenteerd. De kerk is in de literatuur meermaals genoemd als mogelijk voorbeeld voor de kathedraal van Doornik, maar zonder dat de relatie tussen beide instellingen nader onderzocht werd. Aangezien een monografische studie ontbreekt, zal hieronder kort op de geschiedenis van de abdij en de architectuur van de abdijkerk worden ingegaan.²⁰¹

¹⁹⁷ Héliot 1957a: p.78-81.

¹⁹⁸ Ter vergelijking: Noyon ligt op 130 km van Doornik, Beauvais op 170 km, Parijs op 230 km, Keulen op 280 km. Het is niet uitgesloten dat de 11de-eeuwse abdijkerk van de op 25 km van Doornik gelegen abdij van Sint-Amands een triconchale aanleg had. De 17de-eeuwse opvolger van deze kerk had polygonaal gesloten transeptarmen. Pierre Héliot (1955b) heeft er terecht op gewezen dat de opzet van die kerk sterk beïnvloed is door de middeleeuwse voorganger.

¹⁹⁹ Zie: Héliot 1957a; Gaillard 1963a. Zie ook: Caron 1994a.

²⁰⁰ *Corbeia Vetus illustrata, Monasticon Gallicanum* (III.5.2.6.3A). Afbeelding: Héliot 1957a: p.81. De 17de-eeuwse plattegrond (III.5.2.6.3B) wordt bewaard in de *Archives nationales* in Parijs (N.III 13/1, Somme).

²⁰¹ Voornaamste recente literatuur: Aubert 1965a; Hubert 1966a; Fons 1975a; Leman 1977a; Gardner 1980a; Henriët 1983a (herdrukt in Henriët 2005a), Gardner 1986a en Hanquiez 2008a.

Ten noordwesten van Beauvais bevond zich tot de Franse Revolutie de abdij van Saint-Lucien-lès-Beauvais. Bij het complex hoorde een indrukwekkende abdijkerk, waarvan de plattegrond deels bekend is dankzij opgravingen. Bouwfragmenten en vooral enkele oude afbeeldingen leveren belangrijke informatie voor het uiterlijk van de kerk.

Enkele vermeldingen werpen licht op de bouwtijd. Zo is er een oorkonde van bisschop (1114-1133) Petrus I van Beauvais die een oorkonde van zijn voorganger (1089-1095) Fulco herbevestigt. De oorkonde betreft een schenking aan de abdij ten behoeve van de bouw van de nieuwe abdijkerk van Saint-Lucien.²⁰² De oorkonde van Petrus I, die circa 1115 gedateerd wordt, vermeldt dat de kerk nog onvoltooid is. Enkele jaren later, in 1121, kent dezelfde bisschop aflaten toe aan bezoekers van de abdijkerk. Deze noodzaak tot inkomsten wijst erop dat er ook toen nog aan de kerk gebouwd werd. Een loden tekstplaatje dat in 1815 gevonden werd in een tombe in het middenkoor van de kerk, vermeldt de translatie van de resten van bisschop (882/888-†901) Honoratus in 1109.²⁰³

Op grond van deze gegevens mag aangenomen worden dat de bouw van de kerk uiterlijk omstreeks 1095 begonnen is en dat deze in 1109 voldoende ver gevorderd was om Honoratus in het koor te kunnen begraven. In hoeverre het koor toen gereed was, is onbekend. In de loop van de 12de eeuw werd er verder gewerkt aan de kerk. De overgeleverde bouwfragmenten leveren ook argumenten voor een datering in deze periode. Zij kunnen op basis van een vergelijking met andere gebouwen gedateerd worden in de periode 1050-1150. Zo is er een kapiteel dat verwantschap heeft met Normandische architectuur van omstreeks 1060 en zijn er fragmenten van ribben die vergelijkbaar zijn met die in het koor van de abdijkerk van Morienvall (circa 1130).²⁰⁴

Een aantal afbeeldingen uit de 17de en 18de eeuw geeft ons een idee hoe de abdijkerk er in die periode uitzag. Het lijkt erop dat de kerk toen nog in grote lijnen het 12de-eeuwse bouwwerk was, ondanks het feit dat de abdij zwaar te lijden had gehad van de belegering van Beauvais door de Engelse koning Edward III in 1436.²⁰⁵

De abdijkerk bestond uit een schip van acht traveeën en een triconchale oostaanleg, waarvan het koor iets langer was dan de twee transeptarmen (afb. III.5.2.6.4A). Schip, transept en koor werden geflankeerd door zijbeuken en omgangen. Aan de oostzijde van de transeptarmen bevond zich aan beide zijden een schuin geplaatste kapel. Tussen de oostelijke transeptkapellen en de kooromgang werd in later tijd aan iedere zijde een kapel toegevoegd. De kooromgang gaf toegang tot een askapel op vierkante grondslag. De kerk kende een driedelige opstand met galerijen met dubbelarcades die geheel rondom liepen en daarboven een lichtbeuk (afb. III.5.2.6.4D). De zijbeuken, maar mogelijk ook een deel van de middenbeuk, waren overwelfd.²⁰⁶ De viering van de kerk werd bekroond door een vieringtoren met twee traptorentjes tegen de oostzijde. In de oksels van schip en transept bevonden zich traptorens die toegang gaven tot de galerijen. De omgang van de drie apsiden rustte op gemetselde zuilen, terwijl de rechte delen van de beuken samengestelde pijlers op kruisvormige grondslag hadden. De westgevel van de kerk bestond uit een centrale topgevel geflankeerd door lage torens en kende een axiaal ingangsportaal. Op bepaalde punten blijft de

²⁰² De oorkonde is overgeleverd via de 17de-eeuwse historicus Dom Percheron. Compleet citaat bij Henriët 2005a: p.77.

²⁰³ Henriët 2005a: 77-78. Lange tijd werd aangenomen dat de translatie van 1109 ook de voltooiing van de kerk betekende.

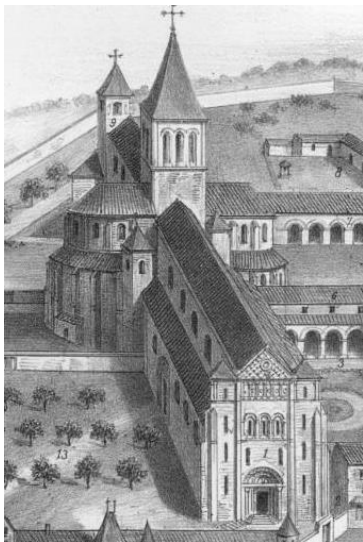
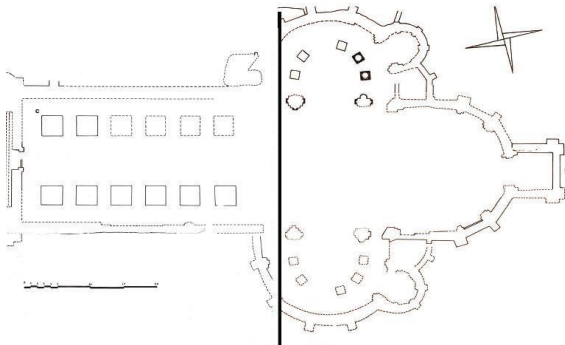
²⁰⁴ Hanquiez 2008a: p.43-49. Fons 1975a, p.234-243.

²⁰⁵ Henwood-Reverdot 1982a: p.4.

²⁰⁶ Ernst Gall (1926a: p.59-71) reconstrueerde een kooromgang met kapellenkrans overwelfd door kruisribgewelven, overwelfde galerijen en luchtbogen onder de galerijdaken. Hij kende aan de kerk een belangrijke rol toe in de ontwikkeling van de gotische stijl. Henriët (1983a) corrigeerde de reconstructie van Gall.

reconstructie van de abdijkerk en de plaatsbepaling ervan binnen de architectuur van zijn tijd lastig. Dat betreft behalve de datering, de opstand van het interieur en de vraag of en hoe de middenbeuken van de kerk overwelfd waren.

Volgens de overlevering was de abdijkerk gesticht op de plaats van het graf van de heilige Lucianus, die in de 3de eeuw het christelijk geloof in de Beauvaisis zou hebben verkondigd en door onthoofding als martelaar gestorven zou zijn. Bij zijn graf zou in de vroegchristelijke tijd een klooster zijn gesticht, dat vervolgens geplunderd en verwoest zou zijn bij een inval van de 'heidenen' (*paganorum irruptione vastata atque destructa*). In 606 (!) zou de abdij dankzij de Merovingische koning (561-584) Chilperik I weer zijn opgericht en onder koninklijke bescherming zijn geplaatst. Chilperik werd in de abdij vereerd als stichter: jaarlijks op 13 februari werd zijn gedachtenis in een plechtige liturgie gevierd.²⁰⁷

III.5.2.6.4A Boven: plattegrond van de abdijkerk van Saint-Lucien bij Beauvais opgesteld door Jacques Henriët (2005a: p.80) op basis van het opgravingsverslag van Pierre Leman (1977a). Het binnenkoor is niet ingetekend.

III.5.2.6.4B links: vogelvluchtzicht van de abdijkerk van Saint-Lucien bij Beauvais. Steendruk van Deroy naar een verloren tekening uit 1673 (BnF, Paris) (foto: wikimedia.org).

III.5.2.6.4C rechts: zicht vanuit het zuiden op de abdijkerk van Saint-Lucien bij Beauvais. Tavernier de Dejonquières, 1778 (?), BnF (foto: wikimedia.org).

²⁰⁷ De gedachtenis was samen met die van Karel de Kale. Deladreau & Mathon 1871a: p.668. Deze vermelding is overgeleverd in een obituarium uit de 17de eeuw, maar ontbreekt in een fragment van een obituarium uit de 14de eeuw.

III.5 De oostpartij als Hemelse Stad en martyrium

III.5.2.6.4D Onder: zicht vanuit het noorden op de ruïnes van de abdijkerk van Saint-Lucien bij Beauvais, begin 19de eeuw. Steendruk van Deroy naar een verloren tekening van Van den Berghe (foto: wikimedia.org).

Er zijn geen contemporaine bronnen die de stichting door Chilperik onderbouwen. De abdij van Saint-Lucien verschijnt vanaf de 9de eeuw in de schriftelijke bronnen, namelijk in het testament van abt Angesius van Fontenelle (†833)²⁰⁸ en in oorkondes van koning Karel de Kale uit 847 en 868/869.²⁰⁹ De buiten de stad gelegen abdij zou in de Karolingische periode gedurende enige tijd de bisschoppelijke residentie zijn geweest en had mogelijk een groter belang dan de kathedraal.²¹⁰ Nadat in de 10de eeuw de bisschoppen zich bij de kathedraal van Saint-Pierre aan de rand van de voormalige Romeinse stad hadden gevestigd, bleef de Saint-Lucien een belangrijke bisschoppelijke kerk *extra muros*. In 1002 werden in de kerk op wonderbaarlijke wijze kledingstukken van de heilige Lucianus gevonden. Bisschop (998-1025) Roger ging voor bij deze *inventio* (vondst) van deze relieken.²¹¹

Bijzondere betekenis had de abdij in de eerste plaats als grafkerk van de martelaar Lucianus, apostel van de Beauvaisis. In latere *vitae* van Lucianus wordt hij bisschop genoemd.²¹² In ieder geval vanaf de 11de eeuw werd Lucianus algemeen gezien als de eerste bisschop van Beauvais. Hij was de patroonheilige van de bisschopszetel. Zijn grote betekenis bleek in het bijzonder bij het aantreden van een nieuwe bisschop. De nacht voorafgaand aan zijn installatie bracht de elect-bisschop door in de abdij. Vanaf het heiligengraf vertrok hij vervolgens in processie voor zijn plechtige intrede in de stad.²¹³ De nauwe banden tussen de abdij en het bisdom blijken ook uit het feit dat de abt van Saint-Lucien meermaals tot bisschop van Beauvais gekozen werd. Saint-Lucien was ook de grafkerk voor vele bisschoppen van Beauvais: zij lieten zich begraven *ad sanctum*, in de nabijheid van hun heilige voorbeeld en voorganger. Ook veel kanunniken van het kathedrale kapittel kozen Saint-Lucien als begraafplaats.

Niet alleen politiek-religieus was de abdij van groot belang, ook economisch speelde ze een grote rol voor de Kerk van Beauvais. Als bisschoppelijk eigenklooster behoorde de abdij met zijn grote bezittingen tot het bisschoppelijk temporale.²¹⁴ Sleuteldocument in de

²⁰⁸ Henriët 2005a: p.77.

²⁰⁹ Vercauteren 1928a: p.107; Guyotjeannin 1987a: p.8.

²¹⁰ De kerkelijke topografie van Beauvais is in de vroege Middeleeuwen sterk aan verandering onderhevig. Henwood-Reverdot 1982a: p.4. De ten zuiden van de huidige kathedraal Saint-Pierre gelegen kerk van Saint-Étienne zou de oudste kerk van Beauvais en eerste kathedraal zijn geweest.

²¹¹ Guyotjeannin 1987a: p.20-21.

²¹² Plantin-Moretus 1953a: p.34. De *vitae* van Lucianus bevatten zeer tegenstrijdige elementen. Volgens de oudste *vita* zou hij door Petrus zelf zijn gestuurd, volgens een ander door paus Clemens en weer een ander door Sint-Quintinus. Zie: Plantin-Moretus 1953a.

²¹³ Guyotjeannin 1987a: p.17.

²¹⁴ Zo blijkt uit een oorkonde van koning Karel de Kale uit 868. Guyotjeannin 1987a: p.17. Over het bezit: Lohrmann 1976a: p.45-46. De bisschoppen van Beauvais waren machtige feodale heren, die over het algemeen

bezitsaanspraken van de abdij vormde een schenkingsoorkonde van koning Chilperik. In maart 1283 lieten de monniken de oorkonde vidimeren (bekrachten) door koning Philips III.²¹⁵ Op grond van de oorkonde claimde de abdij koninklijke status en maakte aanspraak op steun van de koning als het ging om het beschermen van haar eigendommen en prerogatieven. Fernand Vercauteren heeft inzichtelijk gemaakt dat dit document een pseudo-Merovingische oorkonde is, die waarschijnlijk in de 11de eeuw is opgesteld op basis van Merovingische en Karolingische voorbeelden.²¹⁶ Het stuk is mogelijk gefabriceerd voor het herstel van het goederenbezit van de abdij na een moeilijke periode in de 9de en 10de eeuw, toen de abdij meerdere Noormanneninvallen te verduren kreeg.

Als martyrium voor de heilige Lucianus, de patroonheilige van de bisschopszetel van Beauvais, vormde de klaverbladaanleg van de Saint-Lucien een uitzonderlijk bouwdeel. De monumentaliteit ervan werd versterkt door de omgangen rondom koor en transeptarmen en de opstand met galerijen. De kerk behoorde tot de meest imposante abdijcomplexen voor de muren van Noord-Franse bisschopssteden.

5.2.7 Een tussenstand: onderlinge verbanden en mogelijke relaties met de Doornikse kathedraal

De Sankt Maria im Kapitol, Saint-Germain-des-Prés en de Saint-Lucien in Beauvais vormen, zover onze kennis reikt, de voornaamste 11de-eeuwse kerken met een triconchale aanleg in de regio tussen Elbe en Loire. Mogelijk behoorde daartoe ook de abdijskerk van Corbie, waarvan echter weinig bekend is. Daarom wordt deze kerk verder alleen zijdelings betrokken bij de vraag naar de oorsprong van het concept van de oostpartij van de Doornikse kathedraal.

Sankt Maria im Kapitol

Er zijn meerdere redenen waarom de Sankt Maria im Kapitol van belang kan zijn geweest voor de Doornikse kathedraal. In de eerste plaats zijn er sterke vormovereenkomsten. Bij beide kerken zijn de drie armen van het klaverblad in hoge mate gelijk en beide kerken hebben een klaverbladaanleg op basilicale grondslag, waarbij de apsiden begeleid worden door omgangen.²¹⁷ In de tweede plaats had de Keulse Mariakerk een hoge status. Het gebouw moet wijd bekend zijn geweest, wat bijvoorbeeld blijkt uit de overeenkomsten in de opzet van de crypte van de Keulse kerk en die van de kathedraal van Canterbury.²¹⁸

Vanuit de context van beide gebouwen zijn er echter weinig elementen die een directe receptie aannemelijk maken. Het verschil tussen beide instellingen – een adellijk vrouwenklooster tegenover de kathedraal van een bisdom – is groot.

Zoals hierboven bleek kan de Geboortekerk in Bethlehem een belangrijke rol gespeeld hebben bij het concipiëren van de Sankt Maria im Kapitol. Voor een programmatische relatie tussen de Doornikse kathedraal en de Geboortekerk, die Barthélémy Du Mortier al in 1863 opperde, lijkt onvoldoende aanleiding te zijn. Het feit dat dat in de vroege 12de eeuw de bekendheid met de Geboortekerk dankzij de kruistochten aanzienlijk moet zijn toegenomen, vormt op zichzelf onvoldoende grond om een relatie tussen beide gebouwen te veronderstellen.²¹⁹

sterke banden met de Franse koningen hadden. In de loop van de 11de eeuw verwierven zij de grafelijke rechten in de Beauvaisis, zodat zij graaf-bisschoppen waren. Guyotjeannin 1987a: p.3-31.

²¹⁵ Vercauteren 1928a: p.84.

²¹⁶ Vercauteren 1928a.

²¹⁷ Deze overeenkomsten gelden voor meerdere van de Noord-Franse triconchale opgezette oostpartijen in vergelijking met die van de St. Maria im Kapitol. Kubach & Verbeek 1989a: p.280.

²¹⁸ Fernie 2000a: p.141, 144.

²¹⁹ Over Doornik en de Kruistochten: Hocquet 1937a: p.373-392. Rolland 1938b: p.161-181.

De koorpartij van de St. Maria im Kapitol had als eerste van een reeks in Keulen en omgeving een klaverbladvormige grondslag.²²⁰ Een aantal van deze kerken, met name Groß St. Martin en St. Aposteln, zijn ook genoemd in verband met de oostpartij in Doornik.²²¹ De bouw van deze Keulse triconchale oostpartijen vond echter pas plaats in de tweede helft van de 12de eeuw en later. De Doornikse klaverbladaanleg was toen al voltooid.²²²

De abdijkerk in Corbie

Of de apsidiaal gesloten transeptarmen van de abdijkerk in Corbie een rol gespeeld hebben bij het concept van de Doornikse kathedraal is moeilijk te zeggen. De rol en het belang van het Merovingische koningshuis bij de stichting en dotatie van de beide instellingen hebben de beide kerken gemeen, maar specifieke aanknopingspunten om de instellingen met elkaar in verband te brengen ontbreken. Lastig is dat (de vorm van) de triconchale aanleg in Corbie erg onzeker is. Het feit dat Corbie van de bekende kerken met een triconchale plattegrond die ouder zijn dan de Doornikse kathedraal, op 125 kilometer afstand het dichtst bij Doornik gelegen was, is op zich onvoldoende reden om de abdijkerk als mogelijk voorbeeld te zien.

De abdijkerk van Saint-Germain-des-Prés

Terwijl tussen de Sankt Maria im Kapitol en de Doornikse kathedraal – zeker gezien de zeldzaamheid van het triconchale schema – de formele overeenkomsten vrij sterk zijn, valt bij de Saint-Germain-des-Prés juist op dat de historische context belangrijke aanknopingspunten biedt.

Afgezien van de gebruikelijke contacten binnen de hoge clerus, waren er tussen het bisdom Doornik en de Parijse abdij historische banden. Zo vonden de monniken van Sint-Amands tijdens de Noormanneninvallen hun toevlucht bij Saint-Germain, samen met de relieken van hun heiligen.

Van grotere betekenis was de gedeelde Merovingische geschiedenis van de Parijse abdij en het Doornikse kapittel. Beide instellingen beriepen zich op een eerbiedwaardige ouderdom en koninklijke status die terugging tot de Merovingische vorsten uit de stichtingstijd van de instelling. Zoals hierboven (§ III.5.2.6.1) bleek, vormde de stichting door koning Childebert en het feit dat de kerk als necropool voor de generaties Merovingische koningen na Clovis had gediend, een belangrijk rechtvaardiging voor de positie van de abdij van Saint-Germain. Hoe belangwekkend deze traditie was, blijkt uit de koninklijke grafmonumenten die halverwege de 12de eeuw tegelijkertijd met het nieuwe koor vervaardigd werden. Hiertoe behoorde ook het hierboven genoemde monument voor koning (561-584) Chilperik I.²²³ Chilperik draagt daarop een duidelijk herkenbare leliekroon, net zoals op het zegel van het Doornikse kapittel.²²⁴ Dezelfde Chilperik zou ooit in Doornik bescherming hebben gekregen

²²⁰ Kerken in het Rijnland en omgeving met een klaverbladaanleg zijn de St. Andreas en St. Aposteln (rond 1200) in Keulen, de St. Cassius-und-Florentius in Bonn (vanaf circa 1145), het westkoor van de Dom in Mainz (omstreeks 1200), de Sint-Quirinus in Neuss (1209), de Munsterkerk en de Sint-Christoffelkathedraal in Roermond en de abdijkerk van Rolduc.

²²¹ Warichez 1934-1935a: I, fig.3. Rolland 1937a: p.234. Héliot 1956a: p.45.

²²² Cornet 1970a: p.213. De enige andere Keulse kerk met een triconchale opzet die ouder is dan de Doornikse kathedraal is de St. Georg. Deze kerk met zijn verlaagde dwarsschip heeft echter, behalve de aanwezigheid van transeptconchae, weinig gemeen met Doornik. Andere kerken in Noordwest-Europa, waar een klaverbladvorm is teruggevonden: Sint-Nicolaas in Kampen, Sint-Lievens/Onze-Lieve-Vrouw-Monsterkerk in Zierikzee, de abdijkerk in Rijnsburg, St. Stephan in Werden en de Saint-Nicolas-en-Glain bij Luik. Verder werd een drieapsidenaanleg gebouwd in Plettenburg, Harburgerberg, Breslau, Bücken an der Weser, Neurenberg en Sankt Elisabeth in Marburg. Deze staan echter letterlijk en figuurlijk verder verwijderd van de kerken aan de Rijn. Wolfgang Götz (1968a: p.90) zag in de Mariakerk in Brandenburg een mogelijke navolging van de Doornikse kathedraal met klaverbladplattegrond (tetraconch), galerijen en vier torens in de hoeken.

²²³ Kramp 1995a: 203, 212-213. Huard 1935a: p.35-53.

²²⁴ Kramp 1995a: p. 207-208.

toen hij op de vlucht was voor zijn broer Sigebert en zou, volgens een latere overlevering, uit dank daarvoor de Kerk van Doornik grote bezittingen hebben geschonken (zie § II.2.2), die vanaf de 12de eeuw beschouwd werden als de kern van het bezit van het kathedrale kapittel (zie § III.5.2.8).

In tegenstelling tot de abdij van Saint-Germain beschikte het Doornikse kapittel aanvankelijk niet over historische getuigenissen, die de aanspraken op de Merovingische oorsprong van het kapittelbezit konden onderbouwen. Een architectonische verwijzing naar de Parijse abdijskerk kon deze aanspraken versterken. Dat de abdijskerk van Saint-Germain ook nog eens de laatste rustplaats was van Chilperik I, maakte de Saint-Germain een extra interessant voorbeeld voor de Doornikse kathedraal.

Saint-Germain was voor de Doornikse kanunniken om nog een andere reden aantrekkelijk om naar te verwijzen. De abdij was een medestichting van de voornaamste Merovingische bisschop van Parijs, Germanus, die in het Franse rijk een grote verering genoot. De associatie van koningschap en bisschoppelijke heilige in de abdij van Saint-Germain paste goed bij de veronderstelde stichter-bisschop Eleutherius van wie men aannam dat hij onder Clovis door de heilige Remigius als bisschop van Doornik was aangesteld (zie § II.2.2).²²⁵

Ten slotte kan ook nog gewezen worden op de pauselijke gezindheid van de Saint-Germainabdij in de periode van de kerkhervorming. Ook dit gegeven was aantrekkelijk voor de Doornikse kanunniken, aangezien de steun van de paus en de context van de kerkhervorming voor de gewenste onafhankelijkheid van hun bisdom een factor van doorslaggevende betekenis was.

De abdijskerk van Saint-Lucien bij Beauvais

De meest recente bekende triconchale aanleg in het Franse koninkrijk op het moment dat in Doornik gekozen werd voor de triconchale vorm van de nieuwe oostpartij, vormde de kerk van Saint-Lucien in Beauvais, waarvan de oostpartij mogelijk al omstreeks 1120 voltooid was. Net zoals de Sankt Maria im Kapitol en de Doornikse kathedraal was de Saint-Lucien een grote basilicale kerk met als oostpartij een drieapsidenaanleg met ommegangen. De Saint-Lucien had, net zoals de Doornikse kathedraal, galerijen langs de middenbeuken van koor, schip en transept en een forse vieringtoren. Daar komt nog bij dat de abdijskerk in Beauvais en de kathedraal in Doornik in een verwante vormtaal werden opgetrokken.

Naast de formele overeenkomsten zijn er belangrijke overeenkomsten in de historische context van beide gebouwen. De geschiedenis en positie van de bisschoppelijke abdijskerk boden de kanunniken van Doornik namelijk de mogelijkheid van een hoge mate van identificatie.

Als eerste bisschop van Beauvais kon Lucianus gelijkgesteld worden met de Doornikse bisschop Eleutherius die in Doornik als feitelijke stichter van de bisschopszetel werd beschouwd.

In de tweede plaats voerde de Saint-Lucienabdij, net zoals het Doornikse kapittel, de kern van zijn bezit terug op een schenking van koning Chilperik I. Voor beide instellingen gold hij als de grote weldoener.

Voor het kathedrale kapittel van Doornik kon de Saint-Lucien ook een gewenst voorbeeld zijn vanwege de eenheid van bisschop en kapittel. Het feit dat in de Saint-Lucien ook de kanunniken van het kathedrale kapittel van Beauvais werden begraven, is een uiting van het ideaal van eenheid en gemeenschappelijkheid van bisschop en kapittel, een ideaal dat ook in de kringen van de kerkhervorming leefde.²²⁶

²²⁵ *HISTORIAE TORNACENSIS* 1883a: p.332 (cap.2).

²²⁶ Guyotjeannin 1987a: p.97.

5.2.8 De Merovingische oorsprong van de Kerk van Doornik

Uit het voorafgaande is gebleken dat de Merovingische oorsprong bij meerdere triconchale bouwwerken (Saint-Germain bij Parijs, Saint-Lucien bij Beauvais en Saint-Pierre in Corbie) in het Franse koninkrijk een belangrijke rol speelde. De Merovingische oorsprong van de Doornikse Kerk was in de 12de eeuw bijzonder actueel. Niet alleen vanwege de opkomst van de cultus voor de heilige stichter-bisschop Eleutherius, maar ook door de nadrukkelijke manier waarop het kapittelbezit werd teruggevoerd op een schenking van de Merovingische koning Chilperik.²²⁷ Deze verering voor Chilperik kwam hierboven bij de Saint-Germain-des-Prés al kort aan de orde.

5.2.8.1 Doornik en de schenking van koning Chilperik

Volgens Gregorius van Tours had de Merovingische koning Chilperik zich in een jarenlang voortslepende twist met zijn broer Sigebert, te Doornik verschanst (575). En terwijl Chilperik daar vreesde voor zijn leven, kwam het bericht dat Sigebert vermoord was.²²⁸ Volgens 12de-eeuwse Doornikse bronnen zou Chilperik uit dank voor de bescherming die hij had genoten, grote schenkingen hebben gedaan aan de bisschop en het kapittel. De passage komt voor in het relaas van Herman van Doornik, die uitgebreid melding maakt van de diverse bezittingen en rechten die de Kerk ten deel vielen.²²⁹ Bovendien zou dankzij koning Chilperik de kathedraal aanmerkelijk vergroot zijn: *Chilperici, qui ecclesiam beate Marie Tornacensis valde ampliavit.*²³⁰

Een grote Merovingische schenking is inderdaad prominent terug te vinden in de archieven van het kapittel. Het betreft het zogenaamde *privilegium Hilperici*, dat in 1566 bij de Beeldenstorm verbrandde, maar waarvan de tekst uit meerdere kopieën en vermeldingen bekend is. De oorkonde, gedateerd op 1 mei 716, vermeldde dat Chilperik, koning der Franken, alle tol- en belastinginkomsten en alle daaraan verbonden rechten in Doornik had geschonken *ad aecclesiam ipsius pontificis domni Chrasmari quae est in honore sanctae Mariae in ipso Tornaco constructa* (aan de kerk van genoemde bisschop Chrasmarus, gebouwd ter ere van Onze Lieve Vrouw in de genoemde [stad] Doornik) om te dienen voor de uitkeringen aan de kanunniken.²³¹

Een bisschop Chrasmarus komt ook voor in de 12de-eeuwse bisschopslijst van Noyon en Doornik, en wel aan het begin van de 8ste eeuw. Wat betreft koning Chilperik is er sprake van een persoonsverwisseling. De koning Chilperik bij Gregorius van Tours betreft koning (561/575-†584) Chilperik I. Het privilege staat echter op naam van koning (715-†720/721) Chilperik II.

De betekenis van de schenkingsoorkonde blijkt uit de plaats waar deze in het kapittelarchief was opgeborgen: in de eerste doos op de eerste plank (*in prima capsula prima lecti*).²³² In de loop van de 14de, 15de en 16de eeuw werd de tekst meermaals gekopieerd en opgenomen in de

²²⁷ Rolland 1926a: p.143-188. Fourez 1947a: p.109-116. Tournai 1982a: p.215-234.

²²⁸ Aldus Gregorius van Tours (GREGORIUS TURONENSIS 1994a: IV, 50): "Toen Chilperik zich realiseerde dat Gunthram zich opnieuw met Sigebert had verzoend, verschanste hij zich met vrouw en kinderen binnen de muren van Doornik." En (GREGORIUS TURONENSIS 1994a: IV, 51): "Toen hij [Sigebert] dit hoorde stuurde hij een legertje om zijn broer in Doornik te belegeren. [...] Chilperik wist met de hele situatie niet goed raad. Hij was er niet zeker van of hij zou weten te ontkomen dan wel zou sterven, totdat boodschappers hem de dood van zijn broer [i.e. Sigebert] berichtten. Onmiddellijk verliet hij met zijn vrouw en kinderen Doornik [...]."

²²⁹ HERMAN VAN DOORNIK 2010a: par.92; HISTORIAE TORNACENSIS 1883a: p.335.

²³⁰ HERMAN VAN DOORNIK 1996a: p.64. HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.293.

²³¹ ACT, cartularium C, f.1r. Over de schenking van Chilperik en alle diplomatische bronnen, zie in laatste instantie: Guyotjeannin, Pycke & Tock 1993a: p.322-324, 378-393, 398-401. Zie ook: Tournai 1982a: p.215-234 en Rolland 1926a.

²³² ACT, ms.42 (*Magnum repertorium*): f° 1r^o. Uitgave: Pycke 2008c: p.19. Zie ook: Warichez 1927a: p.229. Guyotjeannin, Pycke & Tock 1993a: p.297-301.

documentenoverzichten van het kapittel. Prominent is ook de plaats in de *cartularia* van het kapittel. Drie ervan openen met een afschrift van de oorkonde.²³³ In 1291 waarmerkte koning Philips de Schone een kopie van de oorkonde.²³⁴

Het grote belang van het *privilegium Hilperici* lag in de aanzienlijke rechten die het kapittel eraan kon ontleen. Deze tol-, marktrechten en andere belastingen van koninklijke oorsprong (*regalia*) vormden een aanzienlijk deel van de kapittelinkomsten. Erkenning van de schenking was belangrijk om deze rechten te kunnen handhaven ten overstaan van iedereen, die deze ter discussie stelde.

Hoewel het aannemelijk is dat de kern van het kerkelijke bezit in Doornik inderdaad teruggaat op Merovingisch koningsgoed (zie § II.2), is het *privilegium Hilperici* een vervalsing.

Aanvankelijk ging men er vanuit dat de akte in de eerste helft van de 12de eeuw gemaakt was met behulp van Merovingische en Karolingische oorkonden. Nader intern onderzoek wees vervolgens in de richting van een falsum uit 9de of 10de eeuw.²³⁵

Het is echter opvallend dat de schenking ontbreekt in de lijst van kapittelbezittingen in de pauselijke bevestiging van dat bezit uit 1108, terwijl een vermelding bij uitstek daar verwacht zou mogen worden.²³⁶ Er zijn ook geen oudere vermeldingen van de schenking bekend. De vroegst bekende vermelding van Chilperik als weldoener van de Kerk van Doornik is de genoemde passage in de kroniek van Herman van Doornik van kort na 1140.²³⁷ Vervolgens wordt de schenking vanaf de tweede helft van de 12de eeuw frequent genoemd in administratieve en verhalende bronnen. Het in 1178 opstelde cartularium C opent met de akte van schenking.

Hoewel niet helemaal uitgesloten is dat het *falsum* van de schenking van Chilperik ouder is, is duidelijk dat Chilperik in ieder geval vanaf het tweede kwart van de 12de eeuw beschouwd werd als de grote weldoener van de Kerk van Doornik.

5.2.8.2 Gedachtenis van Chilperik

Jaarlijks herdacht het kathedrale kapittel de vorstelijke weldoener op 28 maart, waarvan men in Doornik dacht dat het de sterfdatum van koning Chilperik II was.²³⁸ Vanaf circa 1200 is er een schriftelijke overlevering van deze herdenking. Hoe oud deze toen al was is niet bekend,

²³³ Het gaat om de cartularia C f° 1r^o (tweede helft 12de eeuw), D f° 1r^o (tegen 1285) en R f° 1r^o (13de eeuw). Pycke 1982b: p.226.

²³⁴ Voor een overzicht van afschriften en kopieën, zie: Rolland 1926a en Guyotjeannin, Pycke & Tock 1993a. Het 'vidimus' van Philips de Schone beschrijft de afbeelding op het zegel aan de *donatio* als de buste van een koning met rondom de inscriptie HILPERICUS REX FRANCORUM. Guyotjeannin, Pycke & Tock 1993a: p.385, 389, 390.

²³⁵ Of de vervalser gebruik heeft gemaakt van een Merovingisch origineel of dat hij op basis van voorbeelden van Karolingische en Merovingische akten archaisch aandoende formuleringen heeft gebruikt, is onduidelijk. Volgens Paul Rolland (1926a: p.143-188; 1949a: p.253-259) werd de akte tussen 1130 en 1146 gemaakt door het aanbrengen van wijzigingen in een authentieke Merovingische akte. Volgens Warichez (1927a: p.223-231) zou de vervalste oorkonde van Chilperik gemaakt zijn in Doornik in een in vervalsingen gespecialiseerd atelier, waarvan melding wordt gemaakt door bisschop Stephanus van Doornik: "*Falsas litteras Tornaci fabricatas quarum bullam culpatam vobi misimus*" in: STEPHANUS VAN DOORNIK 1893a: p.372. Guyotjeannin, Pycke en Tock (1993a: p.382-391) houden onder andere op grond van een aantal typisch Karolingische formuleringen een datering in de 9^e eeuw waarschijnlijker. De akte zou dan gefabriceerd moeten zijn in de periode van de scheiding van de collegiale en bisschoppelijke bezittingen, die in Doornik plaatsvond in 855. Zie § II.4.2. Een andere mogelijke context zou de scheiding van de bisschoppelijke en collegiale bezittingen te Noyon aan het eind van de 10e eeuw kunnen zijn, kort voor 989.

²³⁶ Pycke 1971b: p.67-69.

²³⁷ HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.148-151, 174-175.

²³⁸ Volgens Olivier Guyotjeannin, Jacques Pycke en Benoît Tock (1993a: p.393) kwam 28 maart overeen met de sterfdag van Chilperik II, maar het obituarium van Saint-Lucien-lès-Beauvais vermeldt 13 februari 721 als sterfdag. Zie: Semmler 1977a: p.25. Zie verder: Vos 1894a: p.16. Chilperik I werd in september 584 vermoord.

maar mogelijk bestond deze toen al enige tijd.²³⁹ De koninklijke *memoria* werd gevierd volgens de *ritus triplex*, de meest plechtige liturgie.²⁴⁰ De grootste weldoener van het kapittel werd in de liturgie dezelfde eer bewezen als een overleden paus, met dien verstande dat de zwarte koorgewaden van de kanunniken vervangen werden door gewaden met een boord van lelies.²⁴¹ Het belang van de gedachtenis werd onderstreept door het feit dat 28 maart één van de zes dagen in het jaar was waarop de kapitteldecken zelf in het officie voorging.²⁴²

Het opvallendst is de plaats van de feestdag in de verdeling van kapittelinkomsten. Op geen enkele andere dag in het jaar ontvingen de kanunniken een vergelijkbaar hoog bedrag. Uit de inkomsten van het *Officium cellarii* en het *Officium refectorii* kregen zij op 28 maart namelijk een bijzondere uitkering van 420 *deniers. obitus Chilperici*.²⁴³ Omdat 28 maart dikwijls in de vastentijd viel, zal de feestelijke onderbreking daarvan extra nadrukkelijk beleefd zijn. Bij de gedachtenisviering hoorde ook het uitdelen van brood en andere levensmiddelen aan de armen.

De viering van de sterfdag van Chilperik met bijzondere plechtigheden duurde tot 1797.²⁴⁴

5.2.8.3 Het zegel

De bijzondere positie van Chilperik als koninklijke weldoener blijkt ook uit het middeleeuwse kapittelzegel. Op de voorzijde ervan is koning Chilperik afgebeeld. Dit is opvallend, omdat men daar Maria, de beschermvrouwe van het kapittel, zou verwachten.²⁴⁵ Van het kapittelzegel is een zeldzame ivoren matrijs bewaard gebleven (afb. III.5.2.8.1A-1B).²⁴⁶ Afgebeeld is een gekroonde figuur in een wijde geplooid mantel. In zijn linkerhand draagt hij een tweede kroon met lelies, in zijn rechter houdt hij een scepter. Rondom staat de inscriptie: + SIGNUM S[AN]C[T]E MARIE TORNACENSIS ECCL[ESI]E, het zegel van de kerk van de heilige Maria te Doornik.²⁴⁷

Een opvallend gegeven zijn de twee kronen. Op zijn hoofd draagt hij een diadeemkroon met lelies. In zijn linkerhand draagt hij een beugelkroon met een lelie. Chilperik I was eerst koning van Neustrië en later van Austrasië. Het is daarom mogelijk dat de twee kronen wijzen op de twee rijken.²⁴⁸

²³⁹ Pycke 1982c: p.226.

²⁴⁰ Dumoulin 1982a: p.226-228. Ook uit de 15de-eeuwse ordinarius blijkt de bijzondere positie van het feest. Pycke 2003: p.83 (117), 92 (142), 112 (187).

²⁴¹ Guyotjeannin, Pycke & Tock 1993a: p.393.

²⁴² De andere dagen waren Palmzondag, Witte Donderdag, Goede Vrijdag en Stille Zaterdag en de zaterdag voor Pinksteren. Pycke 1986a: p.133.

²⁴³ Deze gegevens zijn van het eind van de 13de eeuw. Pycke, 1986a: p.207. Ter vergelijking: met Kerst, in orde van hoogte van uitbetaling na de gedachtenis van Chilperik de belangrijkste dag van het jaar, kregen de kanunniken een bijzondere uitkering van 149 *deniers*, Pycke, 1986a: p.210.

²⁴⁴ Dumoulin 1982a: p.234. Dumoulin 1994b: 219-220.

²⁴⁵ Op de regel dat kerkelijke instellingen hun patroonheilige op het zegel afbeeldden komen overigens wel meer uitzonderingen voor. Het koninklijke kapittel van Onze Lieve Vrouw in Étampes had een afbeelding van de koning (mogelijk de stichter Lodewijk de Vrome) op zijn zegel staan.

²⁴⁶ Matrijzen waren bijna altijd in metaal en soms in hout. Pastoureau 1981a: p.31-32. Hoewel bijzonder is de Doornikse matrijs niet uniek. Zo worden in het British Museum twee 11de-eeuwse Angelsaksische zegelmatrijzen van walrusivoor bewaard. Backhouse, Turner & Webster 1984a: p.113-114. Ook in het Castello Sforzesco – Museo Civico in Milaan bevindt zich een ivoren zegelmatrijs. Klinkenberg 2010a: p.469. Aan het eind van de 19de of begin 20ste eeuw raakte de matrijs zoekgeraakt. Joseph Warichez (1927a: p.230-231) meldde in augustus 1921 de matrijs als vermist. In ieder geval in 1947 was deze weer boven water. Fourez 1947a.

²⁴⁷ Voisin 1861a: p.343-351; Pycke 1971c: p.37-38. Dumoulin 1982b: p.225. Pycke 1982d: p.224-225. Hier is het zegel in afgedrukte vorm beschreven. De matrijs is vanzelfsprekend in spiegelbeeld (zie foto).

²⁴⁸ Rolland (1949a: p.259) noemt hier Chilperik I. Deze werd echter geen koning van Austrasië, zoals duidelijk blijkt bij Gregorius van Tours bij het einde van boek IV (hoofdstuk 51). Neustrië en Austrasië zouden in retrospectief kunnen staan voor het westelijke Franse (konink)rijk en het oostelijke Duitse (keizer)rijk.

III.5.2.8.1A links: afdruk van het kapittelzegel met koning Chilperik, 12de eeuw (uit: Fourez 1947a).

III.5.2.8.1B midden: Tournai, Trésor de la cathédrale, ivoren matrijs van het kapittelzegel, 12de eeuw (foto: IKI-IRPA E30227).

III.5.2.8.1C rechts: Metz, munt met de steniging van Stephanus.

De matrijs dateert waarschijnlijk uit het tweede kwart van de 12de eeuw.²⁴⁹ Een charter uit 1159 voor de Sint-Medardusabdij (Saint-Nicolas-des-Prés) in Doornik is het oudst bekende dat met het Chilperikzegel bezegeld is.²⁵⁰ Maar al in 1150 is er sprake van een zegel van het kathedrale kapittel (*sigillum capitulli*).²⁵¹ Het zegel werd dus waarschijnlijk vanaf het midden van de 12de eeuw gebruikt.²⁵² Dit stemt overeen met het gebruik van de lelie door de koning van Frankrijk dat vanaf het midden van de 12de eeuw bekend is.²⁵³ Het zegel werd in ieder geval tot 1435 gebruikt.²⁵⁴

In de late Middeleeuwen ging de herinnering aan de afbeelding op het zegel mogelijk verloren en werd de vorstelijke Chilperik aangezien voor Sint-Stephanus, de tweede kerkpatroon en patroonheilige van het hoofdaltaar.²⁵⁵ De iconografie van het zegel voldoet echter niet aan een afbeelding van Stephanus: de figuur heeft geen nimbus en draagt als diaken geen dalmatiek. Vergelijking met andere zegels en munten waarop Stephanus staat afgebeeld maakt duidelijk dat Stephanus in de regel heel anders werd afgebeeld. Op het kapittelzegel van de Sint-Stephanuskathedraal/Saint-Étienne van Agen is zijn marteldood door steniging afgebeeld. Ook op munten en zegels uit de steden Metz en Périgueux, waar Stephanus patroonheilige van de kathedraal was – staat de steniging van Stephanus afgebeeld. Op het zegel van de Sint-Stephanusabdij/Saint-Étienne in Fesmy (vm. bisdom Kamerijk / departement Aisne), dat in

²⁴⁹ Fourez 1947a: p.115. Pycke 1971c: p.37.

²⁵⁰ Warichez 1927a: p.230.

²⁵¹ In een oorkonde voor de Sint-Pietersabdij in Gent. Van Lokeren, *Chartes et documents de l'abbaye de Saint-Pierre au Mont Blandin*, I: o.144-145, n.242 [=]. Het is niet zeker dat deze vermelding om hetzelfde zegel gaat, maar andere, oudere zegels zijn niet bekend.

²⁵² Lucien Fourez (1947a: p.115) ging uit van een datering tussen 1100 en 1159. Jacques Pycke meent dat het zegel "vanaf de 12de eeuw (?)" gebruikt werd. Zie: Guyotjeannin, Pycke & Tock 1993a: p.393. In Noyon is het gebruik van een kapittelzegel voor het eerst aantoonbaar in 1136. Marchand 1994a: p.139.

²⁵³ Lodewijk VII wordt dan ook wel *Ludovicus Florus* genoemd. Voisin 1861a: p.343-351.

²⁵⁴ Dumoulin 1982b: p.225. Guyotjeannin, Pycke & Tock 1993a: p.393.

²⁵⁵ In 2003 concludeerde Jacques Pycke (2003a: p.134) dat niet Chilperik maar Stephanus op het zegel staat afgebeeld. De reden hiervoor zou een vermelding zijn op folio 290r-291v van het *Liber decani* (van kort na 24 mei 1434), waarin sprake is dat van akten die verzegeld worden *perpetuo sigillo presentis ecclesie, quodquidem sigillum insignitum est ymagine sancti Stephani prothomartiris, cuius in honore antedictum maius altare fundatum est* (het blijvende zegel van deze kerk, welk zegel voorzien is van een afbeelding van de heilige eerste martelaar Stephanus, in wiens eervolle naam het voornoemde hoofdaltaar gesticht is). Jacques Pycke is later teruggekomen op deze conclusie. http://fasti.univ-paris1.fr/reunion_010705.php

ieder geval in 1212 in gebruik was, is Stephanus knielend en onder een regen van stenen afgebeeld.²⁵⁶

Als juridische middel ter bekrachtiging van officiële stukken stond het zegel voor de authenticiteit en de rechten en plichten van de eigenaar. De afbeeldingen op het zegel representeerden tevens de status, het zelfbeeld en de aanspraken van de zegelaar.²⁵⁷ De keuze van het kapittel om de koning-weldoener op het zegel te plaatsen, laat zien hoe belangrijk het voor het kapittel was om duidelijk te maken dat het kapittelbezit een oude en eerbiedwaardige oorsprong had.

Tot in de late Middeleeuwen behield de schenking van Chilperik een grote autoriteit. Hierboven werd al genoemd dat ze werd bevestigd door een *vidimus* van koning Philips de Schone in 1291.²⁵⁸ Eind 15de eeuw plaatste het kapittel in de kathedraal nieuwe gebrandschilderde ramen met afbeeldingen van episodes uit de geschiedenis van de schenking van Chilperik.²⁵⁹ Fragmenten van deze ramen kregen later een plaats in de omgang van de zuidelijke transeptapsis. In de late 16de eeuw werd de geschiedenis van Chilperik ook afgebeeld op een serie reliëfs in de porticus tegen de westgevel van de kathedraal.²⁶⁰

5.2.8.4 De schenking van Chilperik en de kathedraal

In de loop van de 12de eeuw kreeg koning Chilperik een sleutelrol toebedeeld in de legitimering van de rechten en bezittingen van het kapittel. Aan hem werd immers de oorsprong van het temporele bezit toegeschreven. Daarmee had het kapittel een sterke troef in handen. Op deze manier werden de kapittelrechten teruggevoerd op een hoogst eerbiedwaardige traditie. De hierboven vermelde passage bij Gregorius van Tours ondersteunde de motivatie van de schenking. Chilperik kreeg een ereplaats op het kapittelzegel, werd ieder jaar herdacht op 28 maart en het *Privilegium Hilperici* kreeg een voorname plaats in de archieven en daarmee in de later opgestelde *cartularia*. Chilperik gold niet alleen als de schenker van het kapittelvermogen. In de 12de eeuw werd ook aangenomen dat hij in zijn tijd de kathedraal aanzienlijk had uitgebreid, zo werd hierboven al gememoreerd: *qui ecclesiam beate Marie Tornacensis valde ampliavit*.²⁶¹ Op een andere plaats schrijft de kroniekschrijver “*Hoc itaque modo amplificata ecclesia beate virginis Marie, [...]*” En op vergelijkbare wijze vergrootte hij de kerk van de zalige maagd Maria, [...].²⁶² De Merovingische koning wordt hier zo expliciet met de kathedraalbouw verbonden dat men zich af kan vragen of de prestigieuze uitbreiding die de kathedraal vanaf 1120 onderging, ook niet gerelateerd kan worden aan het voorbeeld dat de Merovingische koning eeuwen eerder had gegeven. Op dit aspect zal verderop nog nader worden ingegaan bij de bespreking van de transeptfaçades in de vorm van een apsis met flankerende torens (zie § III.5.4).

²⁵⁶ Demay 1873a: p.221 (beschrijving geen afbeelding).

²⁵⁷ Pastoureaux 1981a: p.65.

²⁵⁸ Pycke 1982a: p.215-218. Zie voor de vermelding van de *vidimus* in de zogenaamde rotulus van Chilperik: Guyotjeannin, Pycke & Tock 1993a: p.385-387

²⁵⁹ Helbig 1961a: p.203-281; Milet 1982a: p.228.

²⁶⁰ Huvelle 1982a: p.230-233.

²⁶¹ HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.84 (§ 43)

²⁶² HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.149-150 (§ 92).

5.2.9 De oostpartij van de nieuwe kathedraal in Noyon

Halverwege de 12de eeuw werd in Noyon begonnen met de bouw van een nieuwe kathedraal, waarschijnlijk tussen 1145 en 1150.²⁶³ Het was na Doornik de eerste kathedraal in Noord-Frankrijk met apsidiaal gesloten transeptarmen. Gezien de nauwe banden tussen de twee bisdommen is het niet verwonderlijk dat al zeer vroeg een verband is gelegd tussen de triconchale aanleg in Noyon en die in Doornik. Victor Hugo, die veronderstelde dat in Noyon de bouw in 1153 was begonnen, was in 1837 één van de eersten: “Het is ook erg waarschijnlijk dat de ronde vorm van de deze twee transeptarmen is gehandhaafd als herinnering aan de kathedraal van Doornik, de zus van onze kathedraal. In Doornik bestaan inderdaad nog de twee Byzantijnse transeptarmen in hun oorspronkelijke majesteit, met hun rij van hoge, massieve zuilen. In 1153 was de scheiding van de twee zetels pas sinds zeven jaar uitgesproken. De herinnering aan deze twee bewonderenswaardige transeptarmen was toen nog heel vers, en het is misschien een getuigenis van het ongenoegen, en als een soort van protest tegen de bul van de Heilige Vader, dat het kapittel van Noyon wenste dat de transeptarmen van zijn nieuwe kerk, ten minste via de plattegrond, zouden verwijzen naar die van kathedraal, die ze verloren hadden [...]”²⁶⁴ Ook na Victor Hugo veronderstelden de meeste architectuurhistorici dat de apsidiaal gesloten transeptarmen in Noyon overgenomen waren uit Doornik.²⁶⁵ Toen in Noyon aan het transept werd begonnen was de Doornikse oostpartij net in grote lijnen voltooid. Dankzij de personele unie en de daarmee gepaard gaande intensieve betrekkingen tussen de twee bisdommen zal een aanzienlijk deel van de Noyonenzer clerus de nieuwe Doornikse kathedraal goed gekend hebben.²⁶⁶

Opvallend in Noyon is dat de transeptarmen geen omgang hebben in tegenstelling tot de kathedraal in Doornik en de kerken van Corbie en Beauvais. Ook de apsidiaal gesloten transeptarmen van de katedralen van Soissons en Cambrai zouden eind 12de eeuw een omgang krijgen. De verklaring voor het ontbreken van een omgang in Noyon zou gelegen kunnen zijn in plaatsgebrek: de kathedraal lag namelijk ingeklemd tussen het bisschoppelijk paleis aan de zuidzijde en de kapittelgebouwen aan de noordzijde.²⁶⁷ Maar daar kan tegenin worden gebracht dat deze gebouwen tijdens of kort na de bouw van de kathedraal werden vernieuwd.

Van de hier besproken Franse triconchale kerkgebouwen had de abdijkerk van Saint-Germain-des-Prés als enige eveneens een triconchale aanleg zonder omgangen rond de transeptapsiden. In dat verband is het zeer interessant dat de plattegrond en de eerste bouwlaag van de midden-12de-eeuwse koren van Noyon en Saint-Germain-des-Prés bijna identiek zijn. De overeenkomsten zijn zo groot dat architectuurhistorici nog altijd discussiëren over de vraag welke van de twee het

²⁶³ De datering van Charles Seymour (1939a: p.41-53) zijn bevestigd of overgenomen door alle onderzoeken na hem.

²⁶⁴ « Il est très-probable aussi que la forme arrondie de ces deux transsepts a été conservée en souvenir de la cathédrale de Tournay, cette sœur de notre cathédrale. À Tournay, en effet, les deux transsepts byzantins subsistent encore aujourd'hui dans leur majesté primitive, avec leur ceinture de hautes et massives colonnes. En 1153, la séparation des deux sièges n'était prononcée que depuis sept années. La mémoire de ces admirables transsepts était encore toute fraîche, et c'est peut-être en témoignage de ses regrets, et comme une sorte de protestation contre la bulle du Saint-Père, que le chapitre de Noyon voulut que les transsepts de sa nouvelle église lui rappelassent, au moins par leur plan, ceux de la cathédrale qu'il avait perdue...». Hugo 1987a: 1, p.104-105.

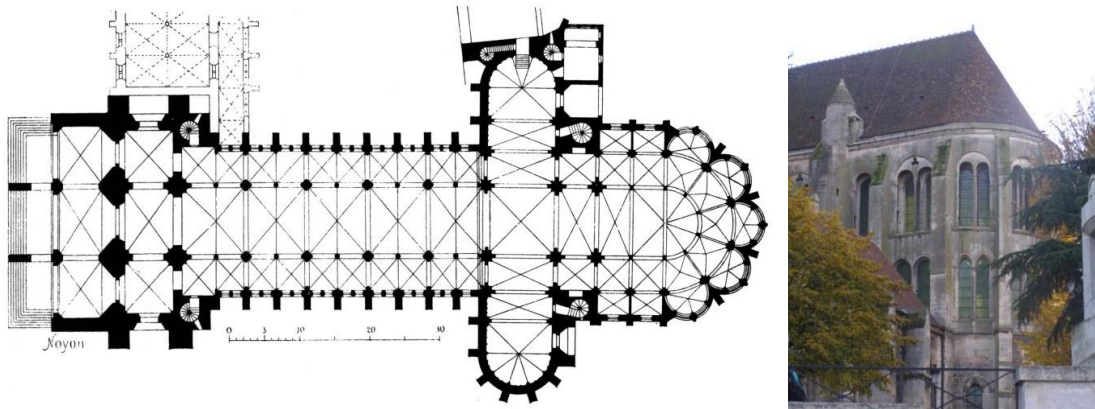
²⁶⁵ Na de vergelijking door Victor Hugo werd deze relatie ook door anderen gelegd, onder meer door Eugène-Émanuel Violet-le-Duc (1854-1868a: II: p.302) Ludovic Vitet (1845a) en Dieter Kimpel en Robert Suckale (1990a: p.125). Charles Seymour (1939a: p.124-125) wees in zijn monografie over de kathedraal van Noyon naast Doornik als voorbeeld ook naar andere kerken.

²⁶⁶ Algemeen wordt het begin van de bouw van de kathedraal Noyon gedateerd omstreeks 1145-1150, vanaf 1165 zou aan het transept zijn gewerkt. Bideault & Lautier 1987a: p.259.

²⁶⁷ De dubbelschalige architectuur van het transept van de kathedraal van Noyon zou zelfs beschouwd kunnen worden als een gereduceerde uitwerking van een transept met galerijen en triforium.

III.5 De oostpartij als Hemelse Stad en martyrium

oudste is en dus voor de ander als voorbeeld kan hebben gediend, al wordt in het recente onderzoek meestal het primaat aan het koor van Saint-Germain toegekend.²⁶⁸

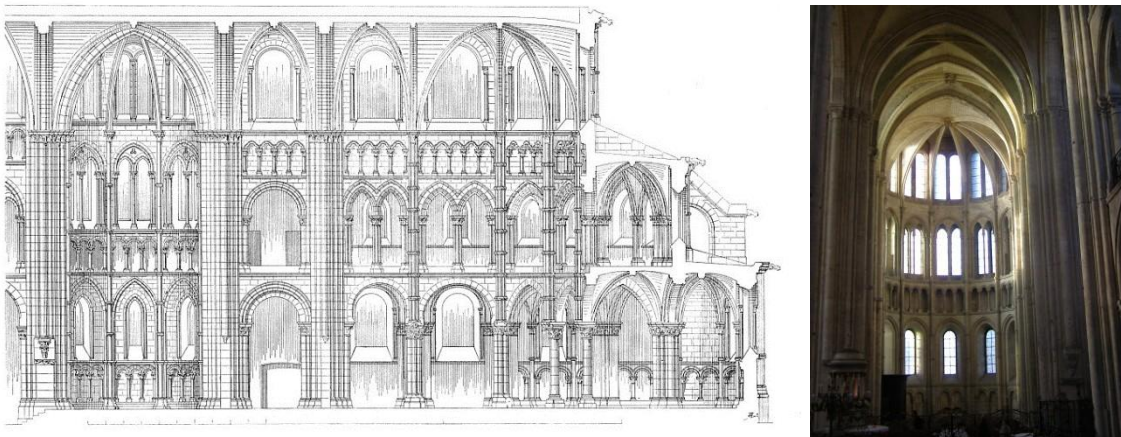

III.5.2.9.1A links boven: Noyon, cathédrale Notre-Dame, plattgrond (uit: Dehio & Von Bezold).

III.5.2.9.1B rechts boven: Noyon, cathédrale Notre-Dame, exterieur van de zuidelijke transeptarm vanuit het zuidwesten (foto: JW).

III.5.2.9.1C links onder: Noyon, cathédrale Notre-Dame, doorsnede van het koor (uit: Dehio & Von Bezold).

III.5.2.9.1D rechts onder: Noyon, cathédrale Notre-Dame, interieur van de zuidelijke transeptarm (foto: JW).

De koren van de Saint-Germain en de kathedraal van Noyon lijken dus sterk elkaar, maar ook de beide transepten. In beide kerken eindigen de transeptarmen in apsiden zonder omgang en beide kerken kennen flankerende torens in de oksels van koor en transept. Aangezien bij de Saint-Germain-des-Prés de torens en het transept aanmerkelijk ouder zijn dan het midden-12de-eeuwse koor, kan worden geconcludeerd dat niet alleen het koor, maar de gehele oostpartij van Saint-Germain in Noyon is nagevolgd. Binnen dit totaalconcept is het omgangsloze oosttransept met koortorens in Noyon²⁶⁹ een midden-12de-eeuwse vertaling van het oudere, eveneens omgangsloze, transept van Saint-Germain.²⁷⁰

²⁶⁸ Eugène Lefèvre-Pontalis (1920a, p.343-344) dateerde Noyon vroeger dan Saint-Germain, maar latere onderzoekers kwamen tot de conclusie dat de Parijse kerk ouder moet zijn. Charles Seymour (1939a: p.116) concludeerde al voorzichtig dat Noyon waarschijnlijk jonger is. Philippe Plagnieux (2000a; p.6-87) en Till Schoofs (2014a) dateren het koor van Saint-Germain vroeger dan dat van Noyon. Alleen Dieter Kimpel en Robert Suckale (1990a: p.121-125) menen dat het koor van Saint-Germain pas tegen 1150 werd begonnen en daarom geen voorbeeld voor dat van Noyon kan zijn.

²⁶⁹ Het is Noyon noodzakelijk om te spreken van een oosttransept, omdat de kathedraal ook een westtransept kent dat onderdeel is van de westelijke tweetorenfaçade.

²⁷⁰ Maryse Bideault & Claudine Lautier (1987a: p.259) wezen in hun lemma over de kathedraal van Noyon al op de apsidiaal gesloten transeptarmen van Saint-Germain zonder daar conclusies aan te verbinden.

Er waren meerdere redenen waarom het kapittel van Noyon een beroep kon doen op de architectuur van Saint-Germain bij het formuleren van het concept van de nieuwe kathedraal. De eerste is een verwijzing naar de eerbiedwaardige en oude koninklijke status van de abdij. De kathedraal van Noyon kon zich namelijk ook laten voorstaan op sterke banden met de Franse koningen vanaf de Merovingische tijd. De kathedraal was in 768 de kroningskerk geweest, waar Karel de Grote tot Frankisch koning gekroond was, lang voordat hij in Rome de keizerskroon ontving. In 987 werd Hugo Capet er in navolging van de grote keizer tot koning gekroond. Net zoals de abdijkerk van Saint-Germain was de kathedraal van Noyon een koninklijke grafkerk. Daarnaast lag in Noyon Chilperik II (†721), de laatste Merovingische koning, begraven. De associatie van de kathedraal met de kerk van Saint-Germain als belangrijkste grafkerk van Frankrijks vroegste koningen was daarom passend.

Ten slotte, en daarmee komen we tot de belangrijkste reden, werd de nieuwe kathedraal in Noyon de schrijn voor de relieken van de heilige Eligius (†660), goudsmid, koninklijk schatbewaarder en bisschop. Eligius, één van de populairste Merovingische heiligen, was bisschop van Noyon en Doornik geweest (zie § II.3.3). Als vertrouweling van koning Dagobert I had Eligius grote politieke invloed gehad. Hij werd in Noyon begraven, op de plaats van het latere Sint-Eligiusklooster. Frappant is dat men er in de Middeleeuwen van overtuigd was dat de goudsmid Eligius zelf de vervaardiger was van de schrijn van de heilige Germanus die een plaats kreeg in de Saint-Germain.²⁷¹

De relieken van Eligius, verreweg de belangrijkste heilige van de Kerk van Noyon, werden vanaf 1060 in de kathedraal van Noyon vereerd. Het was voor de kanunniken van Noyon van groot belang om de kathedraal als enige en rechtmatige bewaarplaats van Eligius' relieken te presenteren. De Sint-Eligiusabdij voerde gedurende de hele Middeleeuwen strijd om de relieken van hun patroonheilige terug te krijgen. Aldus vonden de kanunniken van Noyon in de recent vernieuwde monumentale grafkerk van de heilige Germanus een geëgend voorbeeld voor de grafkerk van zijn collega-bisschop Eligius.

De receptie van de oostpartij van Saint-Germain-des-Prés in Noyon is zowel formeel als inhoudelijk veel beter te onderbouwen dan de veronderstelde receptie van de oostpartij van de Doornikse kathedraal. Het hernemen van een gereduceerde versie van de Doornikse oostpartij bij de nieuwbouw van de kathedraal van Noyon lag niet voor de hand. Waarom zou de Kerk van Noyon ervoor kiezen om zo nadrukkelijk te verwijzen naar het verlorengedane bisdom en zo de aandacht te vestigen op het grote verlies aan macht en prestige dat de recente opheffing van de personele unie voor hen betekende? Met de voorbeeldkeuze van Saint-Germain daarentegen onderstreepte zij juist haar oude Merovingische en koninklijke status en realiseerde een passend schrijn voor de relieken van Sint-Eligius. Daarbij werd het oude en eerbiedwaardige concept van de triconchale aanleg met flankerende torens opgetrokken naar voorbeeld van Saint-Germain in de nieuwe, spectaculaire en verfijnde architectuurvormen van de Île-de-France in het midden van de 12de eeuw, die sterk met de opkomende Franse koningsmacht moeten zijn geassocieerd.²⁷²

5.2.10 De triconchale concepten in Kamerijk en Soissons

Na de Notre-Dame in Noyon kregen tegen het einde van de 12de eeuw nog twee kathedralen binnen het aartsbisdom Reims apsidiaal gesloten transeptarmen: de Saints-Gervais-et-Protais in Soissons en de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal in Kamerijk. Deze laatste kathedraal is in de

²⁷¹ Aldus de *Vita sancti Doctrovei*, zie: Bapst 1887a: p.145.

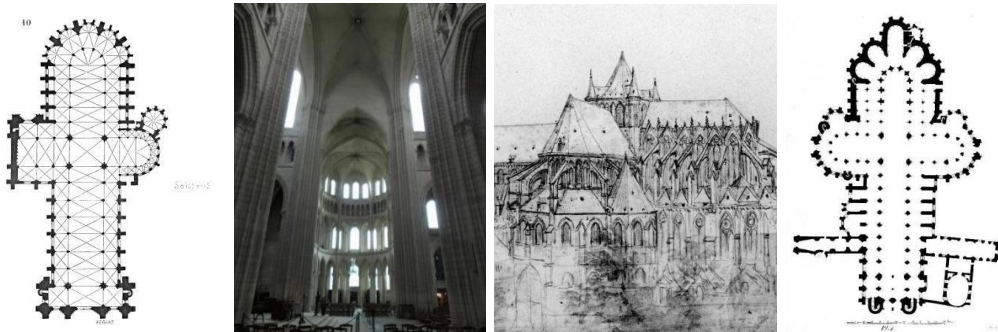
²⁷² Dieter Kimpel en Robert Suckale (1990a: p.125-139) hebben prachtig beschreven hoe geraffineerd de architectuur van het transept van Noyon is.

III.5 De oostpartij als Hemelse Stad en martyrium

decennia na de Franse Revolutie volledig afgebroken. Maar dankzij een aantal oude afbeeldingen en plattegronden kunnen de plattegrond en het uitwendige van het gebouw betrouwbaar gereconstrueerd worden.

Van de klaverbladaanleg in Soissons is de zuidelijke transeptarm bewaard. De noordelijke werd omstreeks 1300 afgebroken om plaats te maken voor de huidige transeptarm. Sporen aan de noordkant van de viering tonen dat deze dezelfde opstand had als de zuidelijke arm.²⁷³

Bij beide kathedralen werden de plannen gedurende de bouw ingrijpend gewijzigd. Het transept in Soissons vormde het begin van de complete nieuwbouw van de kathedraal. Tijdens de bouw van het transept besloot het kapittel omstreeks 1195 tot de bouw van een aanzienlijk hoger koor en schip, waar de beide transeptarmen op zorgvuldige wijze ingepast werden: precies zoals in de 13de eeuw in de Doornikse kathedraal zou gebeuren, werd de hoogte van de nieuwe zijbeukarcade gelijk aan die van de oude zijbeuk en de galerij samen, zodat het triforium op gelijke hoogte bleef. De lichtbeuk van schip en koor werd echter aanzienlijk hoger opgetrokken. De opzet van de bewaarde zuidelijke transeptarm met schuin geplaatste kapellen wijst in de richting van de Saint-Lucien bij Beauvais en de kathedraal van Kamerijk, waarvan het robuustere concept waarschijnlijk iets ouder was dan dat van Soissons.²⁷⁴ In zijn uitwerking heeft de architectuur van de zuidelijke transeptarm in zijn vormtaal ook sterke overeenkomsten met de kathedraal van Laon.²⁷⁵

III.5.2.10.1A links: Soissons, cathédrale Saints-Gervais-et-Protais, plattegrond (uit: Viollet-le-Duc 1854-1868: II, p.313).

III.5.2.10.1B midden links: Soissons, cathédrale Saints-Gervais-et-Protais, zuidelijke transeptarm (foto: GO69).

III.5.2.10.1C midden rechts: Kamerijk (Cambrai), Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, zuidelijke transeptarm, tekening Frans-Adam Van der Meulen (foto: Mobilier nationale, Paris).

III.5.2.10.1D rechts: Kamerijk (Cambrai), Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, plattegrond van Boileux (uit: Le Glay 1843a).

De kathedraal van Kamerijk kreeg tegen het einde van de 12de eeuw een grandioos transept, waarvan mag aangenomen worden dat het onderdeel vormde van een plan voor een complete triconchale oostpartij.²⁷⁶ Beide transeptarmen werden als apsis met omgang beëindigd met een portaal in de lengteas. Uit wat er bekend is over de verdwenen kathedraal, blijkt dat het transept in Kamerijk sterk geleken moet hebben op de zuidelijke transeptarm in Soissons. Tegen de oostkant bevond zich aan weerszijden van het koor een forse, enigszins schuin geplaatste kapel, net zoals in Soissons. Opvallend is de aanwezigheid van ingangen in de as van de

²⁷³ De bouwgeschiedenis van de kathedraal van Soissons is uitgebreid onderzocht door Dany Sandron (1998a). De zuidelijke transeptarm (Sandron 1998a: p.63-88) had ook moeten verdwijnen voor een bouwlichaam met de hoogte het 13de-eeuwse schip. Dit nieuwbouwplan werd echter nooit uitgevoerd. Sandron 1998a: p.85-86.

²⁷⁴ Sandron 1998a: p.149-150.

²⁷⁵ Sandron 1998a: p.154.

²⁷⁶ Thiébaud 1975a; Thiébaud 1976a; Thiébaud 2006a: p.83-85; Thiébaud 2015a .

transeptapsiden. Hierin komt de Kamerijkse kathedraal overeen met de Sankt Maria im Kapitol.²⁷⁷

5.2.11 Koninklijke kerken van Merovingische oorsprong?

Een belangrijke gemene deler van de tot nu toe besproken Noord-Franse kerken met triconchale aanleg, vormde de claim op de Merovingische oorsprong van de betreffende instellingen en daaraan verbonden aanspraken op macht en bezit. Deze drieapsidenkerken uit de 11de en 12de eeuw bevinden zich ook binnen het oudste kerngebied van de Merovingische vorsten in Noord-Frankrijk, grofweg het gebied tussen Seine en Schelde.

Ook Soissons was onder de Merovingers een belangrijke stad geweest en gedurende meerdere periodes koninklijke residentie. Het patrocinium van de kathedraal van Soissons, de Heiligen Gervasius en Protasius, wijst ook op de Merovingische periode, waarin de verering voor deze heiligen groot was. Eén van de altaren van de H. Vincentius en H. Kruiskerk die Childebert ten zuiden van Parijs stichtte (de latere Saint-Germain-des-Prés), was ook gewijd aan de beide Milanese heiligen.

De Merovingische oorsprong was van wezenlijk belang in de geschiedenis van het bisdom Kamerijk. De Kerk van Kamerijk had eind 11de eeuw de afsplitsing van het bisdom Atrecht moeten verwerken (zie § II.7.6). Er was daarom alle reden om de Merovingische oorsprong van het eigen bisdom, waarin met name de heilige Gaugericus een belangrijke rol had gespeeld, naar de voorgrond te halen. Gaugericus' relieken lagen weliswaar niet in de kathedraal, maar in het naar hem vernoemde klooster (Saint-Géry), maar dat deed niets af aan het belang van deze heilige bisschop uit de Merovingische periode voor de Kamerijkse kathedraal.

Wedijver met het stroomafwaarts aan de Schelde gelegen Doornik was Kamerijk overigens ook niet vreemd. Het is opmerkelijk dat de Kamerijkse kathedraal, zoals die er in de tweede helft van de 13de eeuw uitzag, net zoals de Doornikse, in drie bouwfases tot stand is gekomen. Het Kamerijkse schip zou van omstreeks 1140-1150 dateren, het transept van vlak vóór 1200 en het koor uit het tweede kwart van de 13de eeuw.²⁷⁸ Het schip (begonnen omstreeks 1100) en transept (begonnen omstreeks 1120) van de Doornikse kathedraal gingen aan de betreffende bouwdelen in Kamerijk vooraf. In de zuidelijke Scheldestad werd al eerder met een nieuw koor begon, terwijl dat in Doornik pas in 1242 het geval was.²⁷⁹ In tegenstelling tot in Doornik werd het koor dat hoorde bij het concept van het laat-12de-eeuwse transept in Kamerijk nooit gerealiseerd.²⁸⁰ Hoewel het belang van de Merovingische koningen voor alle kerken met een triconchale aanleg in het Noord-Franse gebied groot was, blijft het de vraag of dit een betekenis is die zo stellig verbonden kan worden aan dit bouwschema. Op basis van hetgeen wij weten omtrent de (bouw)geschiedenis van de bekende monumentale kerken met een oostpartij in de vorm van een klaverblad, is het lastig om de hypothese dat de klaverbladvorm bij de Noord-Franse kerken in

²⁷⁷ Jacques Thiébaud (2015a: p.303-304) vermeldt dat de abdijkerk van Hénin-Liétard ook apsidiaal gesloten transeptarmen had.

²⁷⁸ Thiébaud 2006a: p.80-81.

²⁷⁹ Deléhouzée & Westerman 2012a: p.195-201.

²⁸⁰ Thiébaud 2015a: p.415-416. De Schelde stroomafwaarts vanuit Kamerijk, werd eind 12de eeuw in Valenciennes de kerk van Notre-Dame-la-Grande gebouwd. Deze kerk behoorde bij een priorij van het klooster Hasnon, waarvan de kerk werd gebouwd in de jaren 1180-1230. Deze kreeg een klaverbladaanleg met transeptarmen en een koor die beëindigd werden door vijfhoekige apsiden. In de oksel van koor en transept waren torens gepland. De opdrachtgever in Valenciennes – hoeder van een belangrijke Mariareliek, een gordel die aan haar behoord zou hebben – liet zich waarschijnlijk vooral inspireren door de imposante Mariakathedralen van Doornik en Cambrai. Over Valenciennes: Platelle, Sivery & Thiébaud 1982a; Serbat 1903a: p.366-383; Serbat 1906a: p.9-21, 242-252. Serbat 1908a: p.193-204. Serbat 1929a: p.365-435. Thiébaud 1980a: p.331.

algemene zin verwees naar de koninklijke Merovingische voorgeschiedenis van de betreffende instelling, met voldoende argumenten te onderbouwen.

Wel is in het voorafgaande duidelijk geworden dat tussen een aantal van deze kerken onderling sprake was van specifieke relaties. In het kader daarvan werden de voorbeelden niet zozeer op grond van een algemene, bijvoorbeeld ‘Merovingische’, betekenis gerecipieerd, maar vanwege de bijzondere betrekkingen tussen een of meer kerken onderling. Het is daarom waarschijnlijk dat er bij het overnemen van de klaverbladopzet van één of enkele van deze kerken sprake was van een nadrukkelijke voorbeeldkeuze, omdat deze vanwege zijn specifieke connotaties een belangrijke rol kon spelen in de context van het hernieuwde concept van een van de andere kerken. Dat neemt niet weg dat de Merovingische stichtingsgeschiedenis bij meerdere van de bedoelde kerkelijke instellingen nog steeds een voorname rol speelde wat de representatie van de status en aanspraken van de kerkelijke instelling betreft. Een sterk voorbeeld hiervan is de receptie van de oostpartij van Saint-Germain-des-Prés in het nieuwe concept van de kathedraal van Noyon.

5.2.12 De triconchale aanleg in cisterciënzer context: de kerken van Chaalis, Quincy en Roermond

Om de mogelijke betekenis van de triconchale aanleg nader te kunnen preciseren, kan het de moeite waard zijn om de blik te wenden naar een kleine, specifieke groep kerken met een triconchale koor, namelijk de bekende triconchale cisterciënzer kerken van Chaalis, Quincy en Roermond.

Aan het eind van de 12de eeuw en begin van de 13de eeuw werd tenminste driemaal een triconchale plattegrond bij een cisterciënzerklooster toegepast. Dat is opvallend, omdat de architectuur van de abdijkerken van deze orde in de regel vrij strakke voorschriften volgde. Tegen deze achtergrond bieden deze drie kerken de mogelijkheid om een triconchale aanleg te onderzoeken op specifieke betekenis.

De gemeenschap van het cisterciënzer klooster van Chaalis (bisdom Senlis), een dochterklooster van de abdij van Pontigny, bouwde tussen circa 1200 en 1219 eeuw een nieuwe abdijkerk met triconchale oostpartij. Het transept kreeg veelhoekig gesloten armen met rondom straalkapellen. Het koor van de kerk, bestaande uit een rechthoekige travee en een apsis, is even groot als de middenbeuk van de transeptarmen.²⁸¹ De oostpartij van Chaalis is een klaverbladaanleg met transeptkapellen.

Het toepassen van polygonale transeptarmen was voor een cisterciënzer klooster ongebruikelijk. Er zijn maar weinig kerken binnen de orde, die een drieapsidenaanleg kregen. De triconchale plattegrond van Chaalis is in de historiografie dan ook al vroeg in verband gebracht met de 12de-eeuwse triconchale kerken in Noord-Frankrijk, waaronder de kathedralen van Noyon en Soissons.²⁸² Zo werd de opzet van de abdijkerk in Chaalis wel gezien als een vereenvoudiging van de kathedraal van Noyon.²⁸³

De afwijking van de binnen de cisterciënzer orde gebruikelijke concepten is des te opvallender, omdat het binnen de orde gedurende lange tijd gebruikelijk was om bij nieuwe stichtingen de architectuur van het moederklooster als uitgangspunt te nemen. Nu zijn er bij nadere beschouwing wel degelijk belangrijke overeenkomsten tussen Chaalis en het moederklooster in

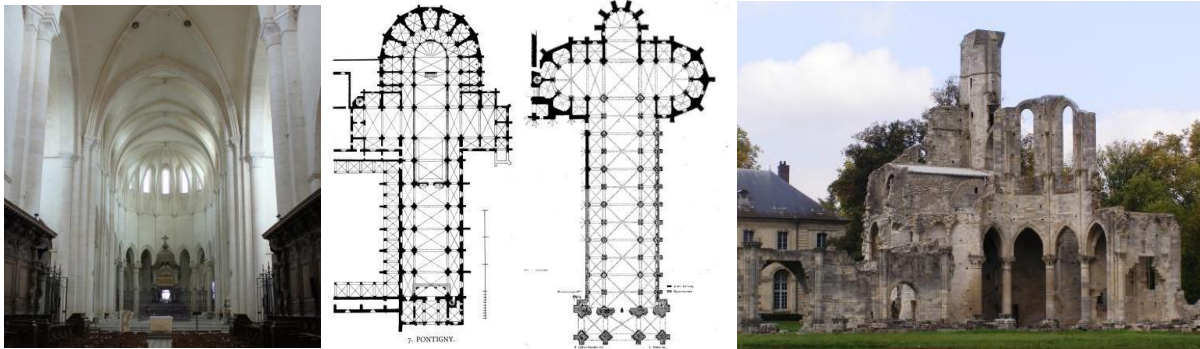
²⁸¹ Caroline Bruzelius (1982a: p.447) zag in het kleinere koor een reden om de kerk van Chaalis niet als een klaverbladaanleg te zien, maar als een kerk met afgeronde transeptarmen. De plattegrond laat echter zien dat gekozen is voor een opzet waarin de middenbeuken van koor en transeptarmen juist wel een identieke plattegrond hebben.

²⁸² Lefèvre-Pontalis 1903a: p.12.

²⁸³ Kimpel & Suckale 1990a: p.277.

Pontigny.²⁸⁴ Zo zijn in Chaalis net zoals in Pontigny de kapellen rondom het hele transept geplaatst. De vormgeving van de kapellen, waaronder de zeshoekige grondvorm, en talrijke details, komt overeen met de straalkapellen van het omgangskoor van Pontigny. Ook in de details van de architectuur zijn er overeenkomsten met Pontigny en de andere dochterkerken van deze moederabdij.²⁸⁵ Het bouwen van een groot aantal kapellen rond het transept past ook in een ontwikkeling binnen de cisterciënzer architectuur die in de loop van de 12de eeuw begon en zich in de 13de eeuw voortzette.²⁸⁶

De overeenkomsten tussen de transeptarmen van Chaalis en het koor van Pontigny tonen de verhouding van moeder- en dochterklooster, maar verklaren niet de keuze voor afgeronde transeptarmen. De aanleiding voor de stichting van Chaalis biedt echter wel een verklaring voor deze bijzondere oostpartij. Toen Lodewijk VI in 1136 besloot in de destijds al bestaande priorij (*cella*) van Chaalis een cisterciënzer abdij te vestigen, deed hij dit ter nagedachtenis aan zijn vermoorde neef, graaf Karel de Goede van Vlaanderen (†1127). Deze wens werd in 1138 door Lodewijk VII tot uitvoering gebracht met aanzienlijke materiële steun van de bisschop van Senlis. Het klooster kreeg de betekenisvolle naam *Caroli locus* (plaats van Karel). Naast gedachtenisklooster voor Karel de Goede werd de abdijkerk ook de grafkerk voor de bisschoppen van Senlis. In totaal 13 bisschoppen kregen hun laatste rustplaats in de kerk.²⁸⁷

III.5.2.12.1A links: Pontigny, cathédrale Notre-Dame-et-Saint-Edme, koor (foto: Christophe Finot).

III.5.2.12.1B midden links: Pontigny, cathédrale Notre-Dame-et-Saint-Edme, plattegrond (uit: Dehio & Von Bezold : Taf.191).

III.5.2.12.1C midden rechts: Chaalis, ancienne abbatiale Notre-Dame, plattegrond, reconstructie door Eugène Lefèvre-Pontalis (1903a: p.10).

III.5.2.12.1D rechts: Chaalis, ancienne abbatiale Notre-Dame, ruïnes van de noordelijke transeptarm (foto: JW).

De dubbele gedachtenisfunctie voor Karel de Goede en voor de bisschoppen van Senlis, plaatst de keuze voor de triconchale aanleg van de abdijkerk in Chaalis in de lange traditie van martyrium- en memoriekerken met een triconchale aanleg. De abdijkerken van Saint-Lucien bij Beauvais, maar ook de kathedralen van Doornik en Noyon vormden daarbij eigentijdse voorbeelden van het gebruik van het triconchale schema als representatie van de bijzondere positie van de aldaar begraven heiligen.²⁸⁸

Voor de in het aangrenzende bisdom Beauvais gelegen abdijkerk van Saint-Lucien bood een passend voorbeeld, aangezien deze martyriumbasiliek voor de heilige Lucianus tegelijkertijd ook de necropool was voor de bisschoppen van Beauvais.

²⁸⁴ Zoals aangetoond door Caroline Bruzelius (1982a: p.447-450).

²⁸⁵ Zie de analyse van Caroline Bruzelius (1982a: p.452-454).

²⁸⁶ Bideault & Lautier 1987a: p.132. De abdijkerken van Pontigny (bisdom Auxerre, dép. Yonne), Fontainejean (aartsbisdom Sens, dép. Loiret), Cîteaux (bisdom Langres, dép. Côte d'Or), Preuilly (aartsbisdom Sens, dép. Seine-et-Marne) kenden kapellen rondom een rechtgesloten transept.

²⁸⁷ Lefèvre-Pontalis 1902a: p.466-487.

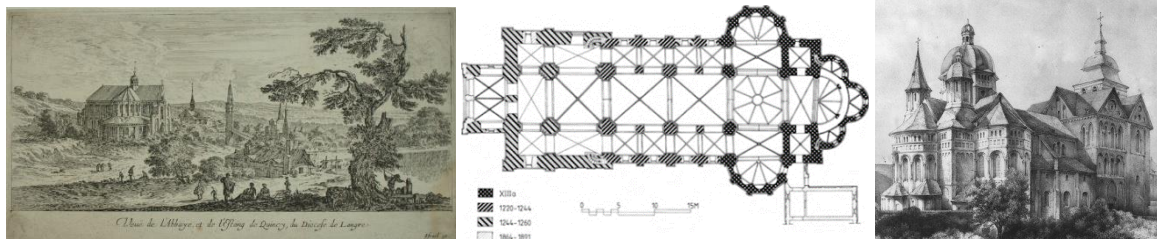
²⁸⁸ Dit zal in mindere mate voor de abdijkerk van Saint-Germain-des-Prés hebben gegolden, die inmiddels was uitgebreid met midden-12de-eeuwse koor.

III.5 De oostpartij als Hemelse Stad en martyrium

Bij de invulling van het triconchale concept moest in Chaalis dus wel rekening gehouden worden met de specifieke eisen van de cisterciënzer architectuur. De voornaamste was de al genoemde behoefte aan veel kapellen met eigen altaren, zodat er voldoende plekken waren voor de priestermonniken om een eigen mis te kunnen opdragen.²⁸⁹ Deze kapellen kregen een plaats rond de beide transeptarmen, omdat het niet passend was deze direct – zonder kooromgang – te laten uitkomen op het hoofdkoor dat geheel op het hoofdaltaar gericht was.

Chaalis was niet de enige dochter van Pontigny met afgeronde transeptarmen. Ook de verdwenen laat-12de-eeuwse abdijkerk van **Quincy** (bisdom Langres) had een triconchale aanleg.²⁹⁰ De abdij werd in 1133 gesticht vanuit Pontigny en de eerste kerk werd gewijd in 1139. Vanaf het einde van de 12de eeuw werd een nieuwe abdijkerk gebouwd, die voorzien werd van polygonale transeptarmen.²⁹¹ In dezelfde tijd werd Quincy een grafkerk voor de familie van Courtenay.

De heren van Courtenay waren in de loop van de 12de eeuw tot hoog aanzien gekomen. Petrus van Frankrijk, zesde zoon van Lodewijk VI en broer van Lodewijk VII, werd omstreeks 1150 heer van Courtenay, dankzij zijn huwelijk met de erfgenaamloze Elizabeth van Courtenay. Via deze verbintenis kwam een groot aantal heerlijkheden in het gebied tussen de Île-de-France en Bourgondië binnen de invloedssfeer van de kroon.²⁹²

III.5.2.12.2A links: zicht op de noordzijde van de abdij van Quincy. 17de eeuw. Israël Sylvestre, *Vue de l'Abbaye, et de l'Estang de Quincy, du Diocese de Langre* (foto: ebay.com).

III.5.2.12.2B midden links: Roermond, Munsterkerk, plattegrond.

III.5.2.12.2C rechts: Roermond, Munsterkerk, 19de-eeuwse tekening uit het Gemeentemuseum in Roermond (foto: RCE).

De Courtenay's ondersteunden verschillende kloosters en waren zeer actief betrokken bij een aantal kruistochten. Drie maal in de 13de eeuw werd een heer van Courtenay Latijns keizer van Constantinopel. De familie begunstigde aanvankelijk vooral het cisterciënzer klooster van Fontainejean (aartsbisdom Sens), dat Elizabeths oom Milo in 1124 had gesticht. Peters nakomelingen kozen echter voor Quincy dat de functie kreeg van adellijke necropool.²⁹³ Evenals in Chaalis vormt het funeraire karakter in Quincy een aannemelijke verklaring voor de triconchale aanleg van deze cisterciënzer abdijkerk.

Hoewel het erop lijkt dat Quincy wat ouder is dan Chaalis, is het geen uitgemaakte zaak welke van de twee kerken als eerste is begonnen en daardoor waarschijnlijk het voorbeeld voor de ander is geweest.²⁹⁴ Het is namelijk goed mogelijk dat de 12de-eeuwse voorganger van de abdijkerk van Chaalis, vanwege de memoriefunctie, ook al een triconchale aanleg had en dat deze plattegrondvorm in de 13de eeuw werd gehandhaafd. De voorgangerkerk was immers ook al de grafkerk voor de bisschoppen van Senlis en de gedachteniskerk voor Karel de Goede.²⁹⁵ In

²⁸⁹ Lucet 1954a: p.273.

²⁹⁰ Seymour 1968a: p.127.

²⁹¹ Branner 1960a: p.165-166.

²⁹² Zie: Saunier-Seité 1998a.

²⁹³ Voor enkele vermeldingen van schenkingen en begravingen:

<http://fmg.ac/Projects/MedLands/CHAMPAGNE%20NOBILITY.html> (10 juni 2014).

²⁹⁴ Net zoals Chaalis had Quincy zeven altaren in iedere transeptarm. Seymour 1968a: p.127, n.26.

²⁹⁵ Lefèvre-Pontalis 1903a: p.6.

dat geval kan een triconchale aanleg in Chaalis als voorbeeld hebben gediend voor de kerk in Quincy. Onderzoek van het bodemarchief van de kerk in Chaalis zou hierover meer duidelijkheid kunnen geven.²⁹⁶

Een derde cisterciënzer kerk met een drieapsidenaanleg is de kerk van de voormalige **Onze-Lieve-Vrouweabdij in Roermond**, beter bekend als de Munsterkerk. Graaf (1207-1229) Gerard IV van Gelre stichtte de abdij – een dochter van de abdij van Kamp (ten oosten van Geldern)²⁹⁷ – in 1218. In 1220 en 1224 vonden wijdingen plaats, die betrekking moeten hebben gehad op het oostkoor.²⁹⁸ Nog meer dan Chaalis en Quincy wijkt de grootse kerk in Roermond, met zijn rijke volumes en flankerende torens, af van de gebruikelijke eenvoud van de cisterciënzer architectuur. De verklaring hiervan ligt in het feit dat de kerk van Roermond tegelijkertijd een adellijk vrouwenklooster was – de moeder van Gerard IV was de eerste abdis – en een mausoleum voor het Gelderse grafelijke huis. Aldus combineerde de kerk twee functies in één gebouw. In het westelijke deel zetelden de adellijke nonnen op de verdieping, de ‘*piano nobile*’, terwijl in het oostkoor voor het hoofdaltaar het mausoleum van de stichters een centrale plaats kreeg in de klaverbladaanleg: het stichtersechtpaar werd recht onder de vieringtoren begraven.²⁹⁹ De opzet van de oostpartij is vooral verwant aan Rijnlandse kerken van rond 1200, zoals de St. Aposteln in Keulen en de St. Quirin in Neuss. Maar de Munsterkerk vertoont ook verwantschap met St. Maria im Kapitol. Deze beide kerken met een Mariapatrocinium waren adellijke dameskloosters en kenden daartoe een westkoor op de verdieping, terwijl het oostkoor de vorm had van een drieapsidenaanleg. Beide adellijke vrouwenkloosters hadden de functie van een *memoria* voor hun stichter: Plectrudis in Keulen en de Gelderse graven in Roermond.³⁰⁰ Het is mogelijk dat de Sankt Maria im Kapitol wat deze aspecten betreft tot voorbeeld was voor de Munsterkerk. Op haar beurt zou de klaverbladaanleg van de Munsterkerk, zoals al ter sprake kwam, tot voorbeeld zijn voor de nieuwe koorpartij van de abdijkerk van Rolduc.

Hoewel er geen directe relatie lijkt te zijn tussen de kathedraal van Doornik en deze drie cisterciënzer abdijkerken, vormen de cisterciënzer klaverbladkoren wel een goede illustratie van de betekenis van het triconchale schema voor martyria en grafkerken. Vooral bij de gedachteniskerk voor Karel de Goede en grafkerk voor de bisschoppen van Senlis in Chaalis komt dit betekenisaspect zeer sterk in de architectuur naar voren.

5.2.13 Kathedralen met een drieapsidenaanleg

De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik blijkt dus de oudste bekende kathedraal in Noordwest-Europa met een triconchale aanleg. Voor zover wij weten – en er zijn geen aanwijzingen dat het tegendeel het geval was – bestond er in deze regio geen oudere traditie waarin kathedralen een klaverbladaanleg kregen. Kort na Doornik volgde de kathedraal van Noyon. Daarna zijn de later in de 12de eeuw gebouwde kathedralen van Cambrai en Soissons de enige andere bekende kathedralen in Noordwest-Europa met een triconchale aanleg uit deze tijd.

Speelde bij één of meer van deze vier kerken de kathedrale status een rol bij de keuze voor een triconchale aanleg? Deze vraag verdient het gesteld te worden, omdat het juist voor de

²⁹⁶ De bescheiden opgravingen die in Chaalis hebben plaatsgevonden, waren gericht op het terugvinden van de bisschopsgraven en hebben zover bekend geen gegevens over de voorgangerkerk opgeleverd,

²⁹⁷ Daarmee hoorde Roermond tot de familie van de abdij van Morimond.

²⁹⁸ Hardering 1998a: p.116-117. Van Deijk 1994a: p.154-160.

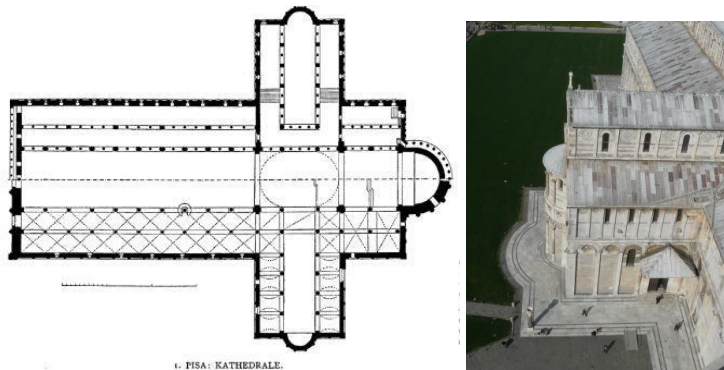
²⁹⁹ Over het praalgraf: Kockerols 2016a: p.18-33.

³⁰⁰ Zie: Mekking 2007b: p.145-148.

III.5 De oostpartij als Hemelse Stad en martyrium

Doornikse kathedraal van belang was om de status van zetelkerk van de bisschop en moederkerk van het bisdom te onderstrepen. De bouw van de kathedraal vond immers plaats in de tijd dat de Doornikse Kerk ijverde voor de onafhankelijkheid van de bisschopszetel en de planwijziging die leidde tot de triconchale aanleg valt hiermee in verband te brengen (zie § II.7.17). Kon de triconchale aanleg de kathedrale status benadrukken?

Binnen de Noord-Franse context ontbreken echter aanknopingspunten om de triconchale vorm op zich in verband te brengen met ‘kathedraalarchitectuur’. In tegenstelling tot de Doornikse situatie, was er in Noyon, Soissons of Kamerijk geen aanleiding om de kathedrale status van de bisschoppelijke hoofdkerk te benadrukken. Die was er wel in Atrrecht, dat eind 11de eeuw was afgescheiden van het bisdom Kamerijk en juist daar werd geen triconchale aanleg toegepast.

III.5.2.13.1A links: Pisa, Cattedrale Metropolitana Primaziale di Santa Maria Assunta (duomo), plattegrond (foto: wikimedia.org).

III.5.2.13.1B rechts: Pisa, Cattedrale Metropolitana Primaziale di Santa Maria Assunta (duomo), zicht op de zuidelijke transeptarm vanaf de klokkentoren (foto: JW).

De vier 12de-eeuwse Noord-Franse kathedralen zijn echter niet de enige bisschopskerken met drie apsiden. In het Middellandse Zeegebied waren eerder al enkele kathedralen met een drieapsidenaanleg gerealiseerd. De voornaamste van deze kerken is de kathedraal van Pisa. Deze kreeg in de tweede helft van de 11de eeuw een transept met apsidiale afsluitingen.³⁰¹ De transeptapsiden van deze kerk zijn echter bescheiden ten opzichte van het totale transept, waardoor de vraag gesteld kan worden welke samenhang de drie apsiden hadden. Dit wordt nog eens versterkt door de doorlopende binnenzijbeuken en hun galerij die de middenbeuk van schip en koor scheiden van de middenbeuk van de transeptarmen. In Pisa vormen deze laatste hierdoor vrijwel zelfstandige kerkrumten. Ook het feit dat – in tegenstelling tot de Noord-Europese kerken – in Pisa de transeptaltaren voor de apsis in de as van het transept staan, draagt hier aan bij.

In navolging van de dom te Pisa kregen de kathedralen van Parma en Piacenza ook apsiden tegen de kopse gevels van het transept, waarbij het transept in Parma ook oostelijke apsiden kreeg, zodat er sprake is van een pentaconchale opzet of vijfapsidenaanleg. Ook voor deze kerken geldt dat deze apsiden ten opzichte van de totale kathedraal als zeer bescheiden overkomen.³⁰² Een andere Noord-Italiaanse kerk die in deze periode apsidiaal gesloten transeptarmen kreeg, was de al genoemde San Nazaro Maggiore in Milaan (zie § III.5.2.5).

Deze voorbeelden laten zien dat gedurende de 11de en 12de eeuw de triconchale vorm weliswaar bij meerdere belangrijke kathedralen werd toegepast, maar dat de vorm geen wijde verbreiding kende. Er zijn ook geen aanwijzingen dat van de verdwenen middeleeuwse

³⁰¹ Brucher 1987a: 129-139 (Pisa).

³⁰² Vincent & Abel 1914a: p.183-187.

kathedralen in West-Europa vele een triconchale aanleg kenden. De triconchale vorm was blijkbaar geen voor de hand liggend concept om de kathedrale status van een kerk tot uitdrukking te brengen.

In het eerste millennium zijn kathedralen met een drieapsidenaanleg eveneens zeldzaam. De tetraconchale kerk van R'safa (Sergiopolis) functioneerde mogelijk als kathedraal (zie § III.5.2.3). In 1100 werd de Geboortekerk in Bethlehem de kathedraal van het nieuwe bisdom Bethlehem dat door de kruisvaarders werd gesticht.³⁰³ In Armenië, waar de triconchale vorm een grote verspreiding kende, kregen meerdere kathedralen een drieapsidenaanleg: de 7de-eeuwse kathedralen van Dwin en Talin en de kathedraal van Kutais van omstreeks 1000.³⁰⁴ Al deze kerken staan in tijd, plaats en betekenis erg ver af van de Doornikse kathedraal en het is niet aannemelijk dat deze een rol hebben gespeeld bij de totstandkoming van het concept.

5.2.14 De koppeling van triconchale aanleg aan het *patrocinium*

Een mogelijk ander verband dat nog niet aan de orde is geweest, betreft de mogelijke samenhang tussen de triconchale vorm en de *patrocinia* van de Doornikse kathedraal. Eén van de manieren waarop een middeleeuws kerkgebouw een ander kerkgebouw en de daaraan verbonden betekenis kon representeren, was namelijk de overname van het *patrocinium*.³⁰⁵ In dat verband is de vraag relevant of er een relatie kan hebben bestaan tussen de Maria- en Stephanuspatrocinia van de kathedraal en de triconchale aanleg.

Het Mariapatrocinium was in de loop der eeuwen het dominante patrocinium van de kathedraal geworden. Daarbij had de Mariaverering in Doornik aan het eind van de 11de eeuw een hoge vlucht genomen, nadat in 1090 het einde van een pestepidemie aan de interventie van de Moeder Gods was toegeschreven. Sindsdien wordt er in Doornik elk jaar op 14 september (of tegenwoordig op de tweede zondag van september) een grote dankprocessie gehouden (§ II.7.2). De nieuwbouw van de kathedraal vond plaats in de decennia na de instelling van de processie.

Het Mariapatrocinium heeft de Doornikse kathedraal gemeen met belangrijke triconchale kerken als de Geboortekerk in Bethlehem en de St. Maria im Kapitol in Keulen en met de later gebouwde kathedralen van Noyon en Kamerijk. Ook de kathedraal van Pisa is aan de Heilige Maagd gewijd, al is hierboven al geconstateerd dat het triconchale karakter van deze aanleg zeer bescheiden is. Zoals hierboven al ter sprake kwam, kan de oostpartij van de dom van Parma met die van de kathedraal van Pisa in verband worden gebracht. Manfred Luchterhandt heeft onderzocht of de transeptapsiden van de dom van Parma specifiek bedoeld waren voor een meerpolige Mariaverering binnen de kathedraal. Luchterhandt verwijst in dat kader ook naar de Mariaverering in Sankt Maria im Kapitol, maar erkent zelf dat de liturgie niet gebonden was aan de triconchale of – in het geval Parma – pentaconchale bouwvorm.³⁰⁶ Het Mariapatrocinium komt echter zo algemeen voor dat het onmogelijk is om alleen hieraan specifieke conclusies te verbinden.³⁰⁷

Het Stephanuspatrocinium van het Doornikse hoofdaltaar biedt om dezelfde redenen geen aanknopingspunten. De overgrote meerderheid van de kathedralen staat onder bescherming van Maria of Stephanus en ook de combinatie van de Moeder Gods en de proto-martelaar als patrocinium is niet uitzonderlijk.³⁰⁸ Alleen al in Noord-Frankrijk (kerkprovincies van Reims

³⁰³ Brucher 1987a: p.66-71 (Parma) 71-75 (Piacenza).

³⁰⁴ Strzygowski 1918a: p.163-164. Krautheimer & Čurčić 1986a: p.323.

³⁰⁵ Krautheimer 1942a: p.15-16.

³⁰⁶ Luchterhandt 2009a: p.162-163.

³⁰⁷ Tenzij het om een relatief zeldzaam expliciet Mariapatrocinium gaat, zoals dat van Maria Boodschap.

³⁰⁸ Ewig 1960a: p.1-61.

en Sens) hadden van de 20 kathedralen er elf Maria als patrones en vier Stephanus.³⁰⁹ Een mogelijke relatie tussen het patrocinium van een voorname/kathedrale kerk met een triconchale oostpartij, kan dus niet worden gelegd.

5.2.15 De Doornikse aanleg en de tricliniumarchitectuur

In de zoektocht naar de betekenis die verbonden is geweest aan de triconchale vorm, zijn verschillende tradities, waarbinnen deze vorm werd toegepast, de revue gepasseerd. In de vroegchristelijke tijd, maar ook later, werd de triconchale vorm bij een aantal zeer belangrijke gebouwen geassocieerd met de paleisbouw. De eetzaal van paleizen, die ook een religieuze functie hadden, hebben waarschijnlijk een voorbeeldfunctie gehad voor vroegchristelijke kerken met een klaverbladaanleg (zie § III.5.2.3).

Ook na de Kerkvrede (313) werden belangrijke *aulae* aangelegd met apsiden aan drie of vier zijden, zoals het *triclinium* in de pauselijke paleizen van het Lateraan, later nagevolgd in de grote keizerzaal van het Karolingische paleiscomplex in Aken. In dezelfde traditie zouden paleiskerken een dergelijke aanleg hebben gekregen, zoals mogelijk de San Lorenzo in Milaan. Er zijn echter nauwelijks aanwijzingen dat deze aan de paleisarchitectuur ontleende typologie in verband kan worden gebracht met de Doornikse kathedraal, al was de paleisaula van het Lateraan waarschijnlijk wel bekend bij de Doornikse kanunniken. Zij waren immers meermaals naar Rome gereisd in de eerste decennia van de 12de eeuw, onder meer in 1113 om bij paus Paschalis II voor een eigen bisschop te pleiten (zie § II.7.10).

5.2.16 De Doornikse kathedraal als apostolische kerk

De Merovingische oorsprong en koninklijke status van de abdijkerken van Saint-Germain en Saint-Lucien maakten dat hun oostpartijen passende voorbeelden voor de nieuwe Doornikse kathedraal konden zijn. Belangrijker nog was waarschijnlijk dat de klaverbladschema's bij beide kerken benadrukten dat het hier om een *martyrium* van een belangrijke heilige ging, in beide gevallen een heilige bisschop. Bij beide kerken werd teruggerepen op het antieke martyrium-karakter van de klaverbladaanleg, reden waarom deze vorm gekozen was.

In het geval van de Saint-Lucien ging het om de grafkerk voor de bisschop-stichter van het bisdom Beauvais. Ook de Saint-Germain-des-Prés herbergde het graf van de heilige bisschop Germanus, zodat die kerk ook vanuit dat oogpunt voor de Kerk van Doornik de mogelijkheid tot identificatie bood. Dat Germanus niet de stichter-bisschop van zijn bisdom, noch de belangrijkste heilige bisschop van Parijs was, laat onverlet dat deze vroege en eerbiedwaardige bisschop van Parijs als een lokale apostel vereerd werd.

Een betekenis-relatie van de Doornikse kathedraal die al bij het schip aan de orde kwam met betrekking tot de toepassing van galerijen en de omlopende zijbeuken is die met de representatie van de "apostolische" traditie, die in een reeks van kerkgebouwen is geconstateerd (zie § III.3.3.6). Onder de kerken met een triconchale aanleg die in dit hoofdstuk aan de orde zijn gekomen, zijn er ook meerdere die als "apostelkerken" aangemerkt kunnen worden. Het gaat daarbij om kerken waar de relieken van belangrijke vroege

³⁰⁹ Aan Maria waren de kathedralen van Reims, Laon, Kamerijk, Doornik, Atrecht, Amiens, Noyon, Senlis, Parijs en Chartres gewijd. De hoofdkerken van Sens, Auxerre, Meaux en Châlons-en-Champagne waren aan Stephanus gewijd. De kathedraal van Beauvais was gewijd aan Petrus, die van Soissons aan Gervasius en Protasius, die van Troyes aan Petrus en Paulus, die van Orléans aan het Heilig Kruis en die van Nevers aan de heiligen Cyricus en Julitta.

bisschoppen cq. bisdomstichters vereerd werden. Dat geldt bijvoorbeeld voor de Saint-Germain-des-Prés en de Notre-Dame in Noyon – vanwege Germanus en Eligius – en in het bijzonder voor de Saint-Lucien bij Beauvais als grafkerk voor Lucianus, de apostel van de Beauvaisis. De oostpartijen van deze kerken vormden eigentijdse voorbeelden van een triconchale aanleg, een plattegrondschemata dat geassocieerd kon worden met de begintijd van het christelijk geloof, de gedachtenis van martelaren en heiligen en de daarbij behorende martyrium-architectuur.

De opzet van de klaverbladaanleg in Doornik, met drie nagenoeg gelijke armen en aan alle drie de uiteinden een apsis met omgang, vertoont veel meer overeenkomst met de abdijkerk bij Beauvais dan met die bij Parijs. Ook de algemene opzet van de architectuur en de aanwezigheid van galerijen hebben de Doornikse kathedraal en de Saint-Lucien gemeen. Bovendien was laatstgenoemde kerk nog in aanbouw of wellicht bijna voltooid op het moment dat in Doornik besloten werd tot de aanleg van de klaverbladaanleg en daarmee zeer actueel. De oostpartij van de Saint-Germain was al een stuk ouder.

De nieuwe kathedraal met de triconchale aanleg en de quincunx met vijf torens kon de Doornikse kanunniken dan ook helpen om duidelijk te maken dat ook het Doornikse bisdom een eigen heilige bisschop-stichter had in de persoon van Eleutherius. Zijn bestaan en aanwezigheid in de vorm van relieken zou de aanspraken van de Doornikse Kerk op een eigen, onafhankelijke bisschop aanzienlijk kunnen versterken.

Daar, zoals uit de 12de-eeuwse geschiedenis van het bisdom is gebleken (zie § II.7.17), de aanspraken van de Doornikse Kerk op het niveau van de eigen kerkprovincie en het Franse koninkrijk onvoldoende weerklank kregen, was het van belang om aan te sluiten bij een voorbeeld op het niveau van de gehele Latijnse Kerk. Dat voorbeeld werd mogelijk gevonden in de Apostelkerk in Rome, de hoofdstad van de westerse Christenheid, waar uiteindelijk over de Doornikse onafhankelijkheid beslist zou worden. Deze kerk in het centrum van de hoofdstad van de Latijnse christenheid is niet eerder met de Doornikse kathedraal in verband gebracht.

De Sancti Apostoli in Rome

Als gevolg van de versterking van de pauselijke macht tijdens de kerkhervorming in de 11de eeuw werd Rome steeds vaker een reisdoel voor de voorname geestelijkheid, hoewel de pausen en hun hof, daartoe gedwongen vanwege politieke onrust of uit eigener beweging, ook nog veel rondreisden. Leden van de Doornikse clerus kwamen vanaf het eind van de 11de eeuw zeer frequent in Rome (zie § II.7). Soms moesten zij er geruime tijd verblijven alvorens zij ontvangen werden aan het pauselijk hof.³¹⁰ Ongetwijfeld bezochten zij de talrijke pelgrimsdoelen en kerken in en rond de Eeuwige Stad. Een van de kerken die ze daar konden aantreffen is in dit kader bijzonder interessant. Het betreft de *Sancti Apostoli*, een kerk met een klaverbladvormige plattegrond.

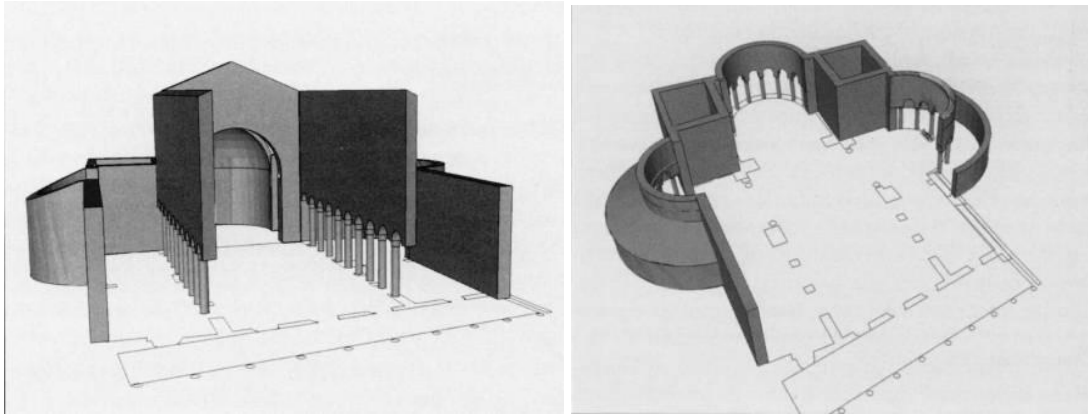
De midden in het antieke Rome gelegen kerk behoorde direct na de zeven grote basilieken tot de hoogste klasse van Romeinse hoofdkerken. De kerk werd gesticht door paus (556-561) Pelagius I en voltooid door zijn opvolger paus (561-574) Johannes III. De kerk bezat relieken van de apostelen Jacobus en Philippus.³¹¹ Uit de geschiedenis van de Romeinse statieliturgie blijkt dat de kerk de opvolger was van een eerdere Apostelenkerk, de *Basilica Julia*, gesticht

³¹⁰ Zoals HERMAN VAN DOORNIK (2010a: p.33-34) beschrijft in de proloog van zijn *Liber de Restauratione*.

³¹¹ Krautheimer 1937a: p.77. Buchowiecki 1967a: p.61-89. Claussen 2002a: p.110-220.

III.5 De oostpartij als Hemelse Stad en martyrium

door paus (337-352) Julius I.³¹² De hoge ouderdom en het belang van de stichting verklaren waarom de kerk vijf staties had in het temporale van de statieliturgie.³¹³ Daarmee kwam deze kerk na de *Basilica Salvatoris* (de Lateraanse basiliek), de Sint-Pieter en de Santa Maria Maggiore op de vierde plaats wat aantal staties in het temporale betrof. Daarnaast werd de kerk ook aangedaan op de feestdag van Jacobus en Philippus. Uiteindelijk werd de kerk in de 11de eeuw een titelkerk met eigen kardinaal-priester.³¹⁴

III.5.2.16.1A links: Roma, SS. Dodici Apostoli, reconstructietekening van de vroegchristelijke kerk Sancti Apostoli: zicht op het schip, door Georg Schelbert (uit: Schelbert 2012a).

III.5.2.16.1B rechts: Roma, SS. Dodici Apostoli, reconstructietekening van de vroegchristelijke kerk Sancti Apostoli: zicht op de triconchale aanleg, door Georg Schelbert (uit: Schelbert 2012a).

De huidige kerk van de Twaalf Apostelen (*SS. Dodici Apostoli*) dankt zijn uiterlijk aan een grote bouwcampagne uit 1701 door paus Clemens XI, waarbij een aanzienlijk deel van de oudere kerk verloren ging. Deze dateerde toen nog in aanleg uit de 6de eeuw, maar was in latere eeuwen meermaals gewijzigd, onder andere onder paus (885-891) Stephanus VI. In de 13de eeuw bevond de kerk zich in bouwvallige toestand. Een belangrijke bouwcampagne vormde het nieuwe koor dat eind 15de eeuw werd gebouwd.³¹⁵ Bijzonder aan dit 15de-eeuwse koor was de triconchale opzet. Deze is in de literatuur beschouwd als het eerste triconchale kerkkoor in de Nieuwe Tijd.³¹⁶ Richard Krautheimer vermoedde echter al dat de triconchale opzet ervan terugging op een oudere, mogelijk vroegchristelijke kerk.³¹⁷ Recent heeft Georg Schelbert laten zien dat de *Sancti Apostoli* in zijn 6de-eeuwse opzet inderdaad al een klaverbladaanleg kende en dat daarvan bovendien aanzienlijke resten bewaard zijn. Deze was zelfs van omgangen voorzien, zo blijkt uit de antieke zuilen die tussen de muurrestanten van de 15de-eeuwse transeptapsiden tevoorschijn kwamen. In de 15de eeuw was de colonnade van de apsis eenvoudig weg dichtgezet met een vulmuur.³¹⁸ De reconstructie van de 6de-eeuwse situatie door Schelbert toont een triconchale opzet met annexen tussen de dwarsbeuk en het koor (afb. III.5.2.16.1A-B).³¹⁹

De oorsprong van de 6de-eeuwse triconchale opzet van de *Sancti Apostoli* ligt wellicht in Byzantium. De kerk werd gebouwd tijdens de periode van de Byzantijnse overheersing in

³¹² Geertman 1975a: p.134. Geertman 2004a: p.21-22. Een waarschijnlijk 14de-eeuwse inscriptie in de voorhal van de huidige SS. Dodici Apostoli verwijst naar de stichting van Julius I. Buchowiecki 1967a: p.639-640.

³¹³ Voor een overzicht van de staties: De Blaauw 1987a: p. 568-569.

³¹⁴ De Blaauw 1987a: p.13.

³¹⁵ De Blaauw 1999a: p.475-482. De Blaauw 2000a: p.179-199.

³¹⁶ Uitgebreide referenties in Schelbert 2012a en Claussen 2002a.

³¹⁷ Krautheimer 1937a: p.77-p.80. De kerk komt weinig voor in de naorlogse literatuur. Kenmerkend is dat het overzichtswerk van Hugo Brandenburg (2013a) over de vroegchristelijke kerkbouw in Rome de kerk niet noemt.

³¹⁸ Schelbert 2012a: p.105-106.

³¹⁹ Er zijn geen aanwijzingen dat deze annexen hoger de onderbouw van torens zouden kunnen zijn.

Rome. De gezamenlijke verering van Jacobus en Philippus was ook afkomstig uit het oosten.³²⁰ Ook andere kerken uit deze tijd tonen kenmerken die in die richting wijzen. Enkele jaren eerder (538-545) was ook een triconchale aanleg gerealiseerd in de kerk van Santi Quirico e Giulitta, die ten zuiden van de Sancti Apostoli lag, niet ver van het voormalige Forum van Nerva.³²¹

5.2.17 De Doornikse triconchale aanleg als stichtingskerk van een bisdom en grafkerk voor de stichter-bisschop

De toepassing van een triconchaal schema voor de plattegrond van een oost- of westpartij van een kerkgebouw vormde binnen de religieuze architectuur van de 11de en 12de eeuw een uitzondering. Slechts een klein deel van de kerken in West-Europa werd in die tijd voorzien van een dergelijke aanleg. Dat geldt in het bijzonder voor kathedralen, abdij- of kapittelkerken. Bij die kerken waar dit schema wel werd toegepast, is er extra aanleiding om de receptie hiervan te onderzoeken.

Zoals hierboven gebleken is, kent het triconchale schema een hoge ouderdom. Vanaf de vroegchristelijke tijd werd het in de kerkelijke architectuur gebruikt. Het schema kende niet alleen een traditie in de kerkbouw, maar ook in de beeldende kunst. Het is in verschillende beeldtradities toegepast om de Hemelstad of Hemelse sferen aan te duiden. Die betekenis is ook bij uitsteking van toepassing op kerkgebouwen met een martyrium- of memoriafunctie en juist bij dat type gebouwen is de tri- en tetraconchale plattegrondvorm gebruikt.³²²

De associatie van dit schema met het vroege verleden van de Kerk, in het bijzonder de tijd van apostelen en martelaars, lijkt ook in de 11de en 12de eeuw nog aanwezig te zijn geweest. De triconchale vorm kan in meerdere gevallen verbonden worden met de aanwezigheid van relieken van plaatselijke heilige martelaren en belijders, die de status van lokale of regionale apostel hadden. De San Fedele in Como, de Saint-Lucien bij Beauvais en de Saint-Germain bij Parijs zijn daarvan belangrijke voorbeelden.

De casussen van de cisterciënzer kerken in Chaalis, Quincy en Roermond laten daarnaast op een andere manier zien hoe betekenisvol het triconchale schema in de late 12de en vroege 13de eeuw nog was. Juist binnen de context van de cisterciënzer architectuur, die in het algemeen gekenmerkt wordt door uniformering en een sterke relatie tussen moeder- en dochterkloosters, blijkt dat het schema geëigend was voor de functie van grafkerk of memoriebouw. Een vergelijkbare betekenis is ook aanwezig bij de 11de-eeuwse abdijkerk van Sankt Maria im Kapitol, alwaar de stichteres Plectrudis als heilige werd vereerd.

De historische context van de Saint-Lucien bij Beauvais en de Saint-Germain bij Parijs maakte dat deze kerken betekenisvol konden zijn voor de opdrachtgevers van de Doornikse kathedraal. In beide gevallen betroffen het koninklijke kloosters, waar de eerste (Saint-Lucien), dan wel een zeer prominente (Saint-Germain) heilige bisschop was begraven. In beide gevallen betrof het de kerk van een Merovingische koninklijke stichting.

Dat Merovingische aspect was belangrijk voor de Doornikse Kerk: het kapittel baseerde zijn bezitsaanspraken in belangrijke mate op de schenking van koning Chilperik, aangevuld met schenkingen van latere vorsten. Nog belangrijker echter was voor het Doornikse kapittel dat de nieuwe kathedraal als bisschopskerk voor een onafhankelijk bisdom Doornik moest verschijnen.

³²⁰ Krautheimer 1996a: p.89.

³²¹ Krautheimer 1996a: p.80-81, 111-112.

³²² Dat ook baptisteria deze vorm kregen, past in de theologische betekenis van de doop als de wedergeboorte van de gelovige christen, in wie de oude ongelovige heiden sterft.

De sterke link tussen het triconchale type en funeraire architectuur, zoals grafkerken en *martyria*, wijst erop dat de nieuwe Doornikse kathedraal ook deze betekenis moest uitdragen. Wat dat betreft is er aanleiding om de triconchale vorm te bezien in samenhang met de opkomst, gedurende de eerste helft van de 12de eeuw, van de cultus voor de heilige Eleutherius, die onder de Merovingers bisschop van Doornik zou zijn geweest (zie § II.6.6). Als ‘stichter’ van het bisdom werd Eleutherius in dezelfde tijd dat oostpartij van de kathedraal werd gebouwd naar voren geschoven als de patroon van Doornik, als hoeder van de bisschoppelijke status van de kathedraal, maar bovenal als pleitbezorger van een eigen en onafhankelijke Doornikse bisschop. Hoewel hij één of meer voorgangers zou hebben gehad, werd hij feitelijk gezien als een bisschop-stichter. Het belang van deze heilige voor de Doornikse Kerk was groot, ondanks dat zijn verering nooit grootse vormen heeft aangenomen en het zeker geen populaire heilige is geworden. Onderpand voor de historische onafhankelijkheid van het bisdom Doornik vormden de relieken van de heilige Eleutherius, waarover de kathedraal vanaf een gegeven moment in de late 11de of vroege 12de eeuw beschikte.

Doordat Eleutherius’ heilige relieken pas zo recent in de kathedraal werden vereerd, waren zij nogal onbekend. Een prestigieus martyriumachtig gebouw kon in belangrijke mate bijdragen aan de cultus. Daarom kozen de Doornikse kanunniken in de jaren 1110-1120 voor de grandioze klaverbladaanleg, waarvan het imposante transept nog steeds de getuige is. Hierin is er ook een overeenkomst van de Sankt-Maria-im-Kapitol: zowel in Keulen als in Doornik moest het gebouw bijdragen aan het vergroten van de status van de als heilige vereerde stichter. In Keulen was het niet vanzelfsprekend dat de stichteres Plectrudis als heilige vereerd zou worden en een groots martyrium droeg bij aan haar gepretendeerde heilige status. In Doornik moest de heilige Eleutherius een waardig onderkomen krijgen in de nieuwe oostpartij om zijn bekendheid te vergroten. In tegenstelling tot Plectrudis zal er over de status van Eleutherius als heilige waarschijnlijk geen discussie zijn geweest: als bisschop-stichter uit de allervroegste tijd van het bisdom was zijn heiligheid vanzelfsprekend. Eleutherius was echter een bijzonder onbekende heilige. De triconchale vorm was zowel in Doornik als in Keulen een verwijzing naar het verre, eerbiedwaardige verleden van de stichting en de stichter(es).

De betekenis van Eleutherius als feitelijke bisschop-stichter van het bisdom toont de relatie met de beide Noord-Franse abdijkerken. Ook daar werden ook de relieken van een bisschop-stichter vereerd: in Beauvais die van de apostel van de Beauvaisis, de heilige Lucianus, en in Parijs die van de voorname Merovingische bisschop Germanus.

De betekenis van de Sankt-Maria-im-Kapitol, de Saint-Lucien en de Saint-Germain was voor het Doornikse kapittel echter niet zo sterk dat één van deze kerken als bepalend voor het basisconcept van oostpartij kan worden beschouwd, laat staan dat er sprake is van een citaat of kopie. Geen van deze gebouwen was voor het Doornikse kapittel voldoende prestigieus om het complete concept van deze kerken over te nemen. Het lijkt er eerder op dat deze gebouwen aan het Doornikse kapittel konden laten zien dat de klaverbladaanleg als type een geëigende vorm voor de nieuwe kathedraal was, waarin de eigen Doornikse heilige bisschop als stichter en “herstichter” van het bisdom een plaats kreeg.

Naast de triconchale aanleg van de Sankt-Maria-im-Kapitol, de Saint-Germain-des-Prés en vooral die van Saint-Lucien bij Beauvais kan ook de Santi Apostoli in Rome een belangrijke rol hebben gespeeld bij de totstandkoming van het concept van de nieuwe oostpartij. Juist deze kerk, waarvan in de 12de eeuw zal zijn aangenomen dat deze uit de tijd van het vroege Christendom toonde stamde, dat het triconchale schema juist voor een apostolische heilige geschikt was.

Een triconchaal schema voor een kathedraal was omstreeks 1120 een uitzonderlijk concept, dat ook later slechts bij enkele andere kathedralen (Noyon, Soissons, Cambrai) zou worden nagevolgd. De keuze voor dit bijzondere schema was een zeer bewuste beslissing van het

kapittel om de nieuwe kathedraal te laten verschijnen als de hoofdkerk van een eerbiedwaardige instelling, waarvan de stichter (Eleutherius) en de weldoener (koning Chilperik) geëerd werden als patronen. Voor dit programma werd een passend concept gevonden. Als plattegrond van de moederkerk, die tevens het martyrium van de eigen, lokale 'apostel' was, koos men een antiek schema dat verwees naar de tijden van het vroege christendom, toen de Kerk van Doornik nog zelfstandig was.

Het centraalbouwkarakter van de oostpartij van de kathedraal werd bovendien versterkt door de realisatie van een vijftorengroep. De kracht van de Doornikse oostpartij is namelijk dat de transeptapsiden met flankerende transepttorens in combinatie met de vieringtoren en het koor twee belangrijke schema's konden presenteren: de quincunx in de vorm van de vijftorengroep en aan twee zijden de apsiden met flankerende torens. Beide schema's staan voor het Hemelse Jeruzalem en onderstrepen ook nog eens hoe de moederkerk van het bisdom de geprivilegieerde plek is in het goddelijk heilsplan.

5.3 De armen van de triconchale aanleg: omgangskoor en transept

De basis voor het concept van de oostpartij van de Doornikse kathedraal bestaat uit de triconchale aanleg in combinatie met de door vijf torens gevormde quincunx. Terwijl de triconchale aanleg in de eerste plaats als een alomvattend schema verschijnt, kunnen de afzonderlijke armen van de oostpartij ook beschouwd worden binnen de gangbare opzet van middeleeuwse kerkgebouwen met een kruisvormige plattegrond. In dat perspectief vormen de noordelijke en zuidelijke arm van de triconchale aanleg het transept dat als dwarsbeuk haaks op de oost-westas van de kerk ligt. De oostelijke arm van de klaverbladaanleg vormde het architectonische koor.³²³

5.3.1 Het omgangskoor zonder straalkapellen

Het koor van de Doornikse kathedraal kende een kooromgang waarvan op grond van het archeologisch onderzoek aangenomen wordt dat deze ongeveer even breed was als de koor- en schipzijbeuken.³²⁴ Daarmee was deze breder dan de omgang van de transeptapsiden. Hoogstwaarschijnlijk kende de kooromgang geen straalkapellen, maar dit is niet zeker. Daarvoor is het oppervlak waarop archeologisch onderzoek gedaan is, te beperkt. De opstand van het koor was in hoge mate vergelijkbaar met die van de transeptarmen, zo bleek uit de bouwhistorische analyse van de oostzijde van het transept. De teruggevonden elementen van het afgebroken 12de-eeuwse koor, die in het huidige 13de-eeuwse koor zijn hergebruikt, bevestigen dit beeld (zie § I.6).

De kooromgang rondom de apsis (Lat. *ambitus, deambulatorium*) komt in de vroegchristelijke Romeinse architectuur al voor.³²⁵ Oude voorbeelden zijn de Romeinse basilieken, waaronder de *Basilica Salvatoris* (Sint Jan van Lateranen) en de Santa Maria Maggiore.³²⁶ Aanvankelijk diende de al dan niet verdiepte kooromgang vooral als processieweg rondom het hoofdaltaar en de voorname relieken die zich bevonden in het binnenkoor of in een *confessio*, een verdiept gelegen of ondergrondse nis of kamer, meestal

³²³ Het architectonische koor is het gedeelte van de kerk ten oosten van de kruising of viering. Het liturgische koor omvat dat gedeelte van de kerk dat afgescheiden is voor de clerus en bestaat uit het kapittelkoor met het koorgestoelte en het hoogkoor met het hoofdaltaar. Zie § I.7.2.

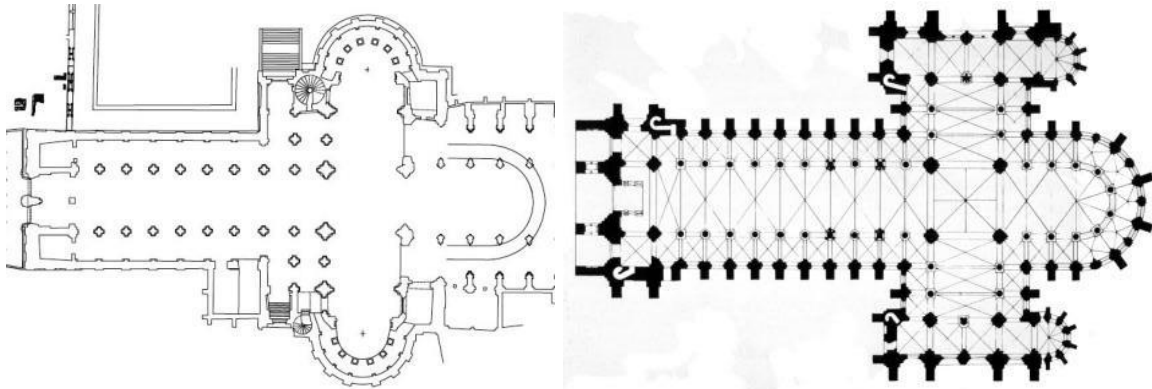
³²⁴ Op basis van het archeologisch onderzoek: Brulet 2012a: p.401-403.

³²⁵ Over de kooromgang, zie: Binding 1998a: p.28-32; Bosman 1990a: p.133-149.

³²⁶ De Blaauw 1987a: p.108, 175.

III.5 De oostpartij als Hemelse Stad en martyrium

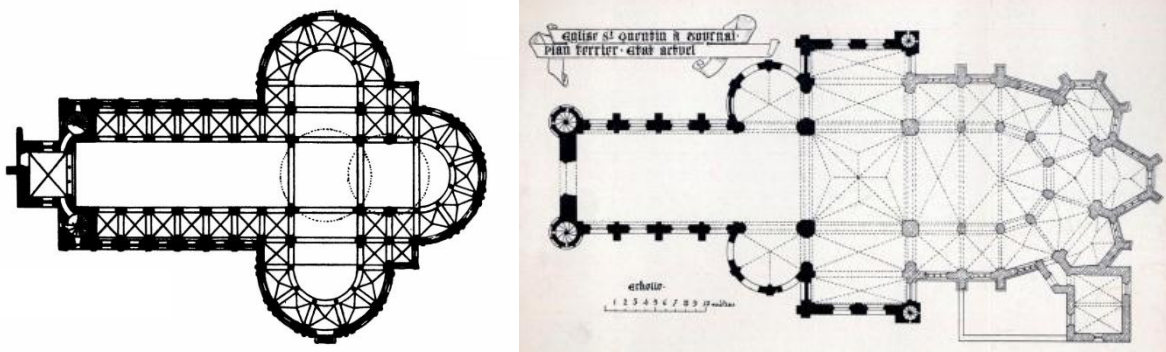
onder het koor, waarin relieken werden bewaard. In de vroege Middeleeuwen kregen sommige crypten een omgang rondom de onder het koor gelegen *confessio*. In later tijd werd bij een aantal kerken rondom de koorapsis een kooromgang met straalkapellen aangelegd. Deze omgang was tevens de ontsluiting van deze kapellen, waarheen veelal de relieken waren verplaatst die vroeger in het omgangsloze koor of in de crypte werden bewaard. Om uiteenlopende redenen kregen in de 11de en 12de eeuw vooral belangrijke kerken in het Franse gebied een kooromgang met straalkapellen.

III.5.3.1A links: Doornik, kathedraal, reconstructie van de 12de-eeuwse situatie, met schematische weergave van het koor

III.5.3.1B rechts: Laon, kathedraal, reconstructie van het eerste project voor de 12de-eeuwse kathedraal met apsidiaal gesloten koor.

De kooromgang is in de middeleeuwse architectuur in de eerste plaats een architectonisch pronkstuk³²⁷, een element dat passend was voor kerken die in hoog aanzien stonden vanwege de bijzondere status van de bijbehorende instelling of de aanwezigheid van belangrijke relieken. Het is niet voor niets dat de naar eenvoud strevende cisterciënzer orde, die wars was van uiterlijk vertoon, aanvankelijk de kooromgang niet toepaste in haar kerkbouw, ook al zouden de straalkapellen praktisch zijn geweest in verband met de talrijke altaren die nodig waren voor de priester-monniken.

III.5.3.2A links: Keulen, St. Maria im Kapitol, plattegrond.

III.5.3.2B rechts: Tournai, Saint-Quentin, plattegrond (uit: Gent, UB, BRKZ.TOPO.659.E.01).

In meerdere kathedraalsteden van Noordwest-Europa was de kooromgang lange tijd voorbehouden aan de kathedraal en bleven parochiekerken en minder voornamen klooster- en kapittelkerken verstoken van deze bouwvorm.³²⁸ Dit was ook het geval in Doornik, waar pas

³²⁷ Gall 1912a: p.517; Gall 1954a: kol.579.

³²⁸ Aart Mekking (1998a: p.210-211) heeft laten zien dat kapittel- en parochiekerken in de kathedraalsteden Keulen, Luik en Utrecht tot in de late Middeleeuwen verstoken bleven van het omgangskoor.

in de 15de eeuw de parochiekerk Sint-Kwinten (Saint-Quentin) als eerste kerk naast de kathedraal een kooromgang kreeg (afb. III.5.3.2B). In niet kathedraalsteden kregen voorname kerken al eerder een kooromgang.

Was de kooromgang met kapellenkrans in de 12de eeuw met name in de Franse gebieden een vrij courante bouwvorm, zeldzamer waren, in Frankrijk en daarbuiten, de kerken met omgang zonder kapellenkrans. Een bekend voorbeeld is de St. Michael in Hildesheim, die begin 11de eeuw gebouwd werd met een half verzonken westelijke ringcrypte. In het Rijn- en Maasland verrezen halverwege de 11de eeuw drie grote kerken met een kooromgang zonder kapellen: de abdijkerken van Stavelot, Brauweiler en de kerk van St. Maria im Kapitol in Keulen.³²⁹ Bij deze laatste kerk – die hierboven al ter sprake kwam – vormt het omgangskoor zonder kapellen de oostelijke afsluiting van de klaverbladaanleg (afb. III.5.3.2A).

Bij triconchale aanleggen met omgangen zijn kapellen, en zeker een reeks straalkapellen, zeldzaam. De symmetrische opzet van de drie apsiden was leidend. Zo kan de keuze voor een kooromgang zonder kapellen bij de St Maria im Kapitol verklaard worden uit de symmetrische opzet van de klaverbladvormige plattegrond met drie gelijke, apsidiaal gesloten, armen. Daarbij moet wel opgemerkt worden dat een damesabdij als St Maria im Kapitol aanvankelijk niet zozeer behoefte had aan kapellen voor altaren, hoewel deze later wel opgericht werden, vooral dankzij particuliere stichtingen.³³⁰

Bij de meeste Noord-Franse triconchale aanleggen kregen de beide transeptarmen een oostelijke kapel, enigszins diagonaal geplaatst tegen de transeptarm. Dit was het geval bij de Saint-Lucien bij Beauvais, de kathedralen van Soissons en Kamerijk en de Notre-Dame-la-Grande in Valenciennes. In Beauvais en Valenciennes kreeg ook de oostelijke apsis een askapel, maar verder geen straalkapellen.³³¹ Bij de kathedraal van Cambrai bleef de laat-12de-eeuwse drieapsidenaanleg onvoltooid. De oostelijke arm werd in de eerste helft van de 13de eeuw gebouwd met een op de kathedraal van Reims geënt omgangskoor met zij- en straalkapellen.

Interessant in vergelijking met de Doornikse oostpartij is de oorspronkelijke oostpartij van de kathedraal van Laon, die rond 1150 gebouwd werd. Deze oostpartij, waarvan het koor rond 1200 plaats moest maken voor een langer, rechtgesloten koor, had aanvankelijk een omgangskoor zonder straalkapellen (afb. III.5.3.1B). De eerste oostpartij van Laon greep in hoofdopzet terug op de oostpartij van de Doornikse kathedraal, weliswaar zonder de triconchale aanleg, maar met de quincunx van vijf torens, de vierdelige opstand en de rondomlopende zijbeuken en galerijen. Het is aannemelijk dat ook het waarschijnlijk kapellenloze omgangskoor van Laon – dat ook ongeveer even diep was – is overgenomen uit Doornik. De relaties tussen de beide bisdommen waren intensief in de eerste helft van de 12de eeuw. Deken (1142-1155) en vervolgens bisschop (1155-1174) Walter van Mortagne, die een belangrijk aandeel had in de bouw van de nieuwe kathedraal in Laon, was in de jaren '20 en '30 van de 12de eeuw kanunnik in Doornik geweest, waar toen de nieuwe kathedraal in aanbouw was.³³² In dezelfde tijd, en ook daarna, onderhield abt (1127-1136) Herman van het Doornikse Sint-Maartensklooster tijdens en na zijn abbatiaat uitstekende betrekkingen met de kerkelijke instellingen in Laon.³³³

³²⁹ Bosman 1987a: p.142.

³³⁰ Ruf 2009a: p.207.

³³¹ Voor Soissons is niet bekend hoe het koor dat behoorde tot hetzelfde concept als de gerealiseerde 12de-eeuwse apsidiaal gesloten transeptarmen eruit had moeten zien. Omgangskoren met enkel een apsiskapel werden in de 12de eeuw gebouwd bij de kathedralen van Sens, Atrecht en Lausanne. In de 13de eeuw kreeg het koor van de Doornikse kathedraal ook slechts een askapel, al suggereert de vorm van de kooromgang wel radiaalkapellen.

³³² Over Walter van Mortagne: Voisin 1870a; Petit 1974a; Petit 1984a; Pycke 1988a: p.201-202.

³³³ Huygens 2008a: p.498-502. Saint-Denis 2006a: p.1611-1647. Saint-Denis 2008a.

De kapelloze vorm van het eerste koor in Laon versterkt de aanname dat ook het koor in Doornik geen straalkapellen kende, net zoals bij de St. Maria im Kapitol. Was de triconchale aanleg zodanig wezenlijk voor de oostpartij dat de drie apsiden zo identiek mogelijk werden opgezet, zowel qua plattegrond als qua opstand?

5.3.2 Het weidse transept met zijbeuken en galerijen

De nauwe verwantschap van de oostpartijen van Doornik en Laon omvat ook het lange transept, waarvan de armen ver uitsteken. In Doornik behoren beide transeptarmen tot de triconchale aanleg en eindigen ze in een apsis, in Laon zijn ze recht gesloten. De transeptarmen, de koorpartij en het schip doen in beide gevallen weinig voor elkaar onder in maat en monumentale opbouw. Bovendien komen deze bouwdelen in beide kerken samen in de grote, monumentale viering. Daardoor dragen de transeptarmen niet alleen in hoge mate bij aan het sterk centraliserend karakter aan de oostpartij, maar spelen ze, in beide kerken, ook een essentiële rol in het zichtbaar maken van de kruisvormige plattegrond van het gebouw. Het weidse transept was in Doornik al onderdeel van het eerste concept van de 12de-eeuwse kathedraal. Bij de analyse daarvan is ook dit thema aan de orde geweest (zie § III.3.6). Het brede transept bleef onderdeel van de triconchale opzet. De reeds gerealiseerde aanzet van een weids transept kan medebepalend geweest zijn voor de lengte van de armen van de triconchale opzet voor de Doornikse oostpartij.

5.3.3 Combinatie van longitudinale bouw en centraalbouw

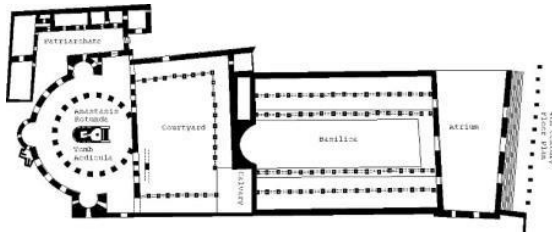
Met de planwijziging waardoor de oostpartij de vorm van een klaverbladaanleg kreeg (het derde concept), werd de Doornikse kathedraal een combinatie van een longitudinale bouw en een centraalbouw. In de kerkbouw is deze combinatie zeldzaam, maar wel zeer oud. In bijna alle gevallen gaat het om kerken met een belangrijk memorie- of graffunctie. Vroege voorbeelden zijn twee Constantijnse heiligdommen in Palestina. Zo bestond de Geboortekerk in Bethlehem uit de koppeling van een basiliek en een octogonaal *martyrium*.³³⁴ Bij de verbouwing onder Justinianus maakte de octogoon plaats voor een klaverbladaanleg. Iets ouder en veel invloedrijker is het complex van de Heilig Grafkerk in Jeruzalem dat een grote vijfschepige basiliek (de Martyrium-basilica) en een vrijstaande rotonde (Anastasis) combineerde (afb. III.5.3.4A). Beide kunnen teruggaan op een antiek mausoleumtype dat langsbouw en centraalbouw verbond.³³⁵

Vanaf de Karolingische tijd zijn meerdere grote complexen bekend, waar de longitudinale bouw en de centraalbouw gecombineerd werden, zoals Corvey, Saint-Germain in Auxerre of Flavigny-sur-Ozérain. Ook in de 11de eeuw werden grootschalige kerken gebouwd, waarin een basilicaal schip met een centraalbouw in de vorm van een rotonde of polygoon werd gecombineerd. Voorbeelden hiervan zijn: de Saint-Bénigne in Dijon (afb. III.5.3.4B), St Augustin's in Canterbury (11de eeuw) en de Salvatorkerk van Charroux (11de eeuw) in de Poitou.³³⁶

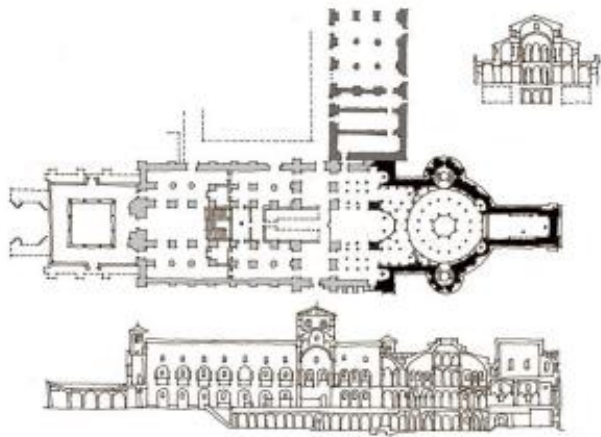
³³⁴ Grabar 1946a, I: p.247.

³³⁵ Grabar 1946a, I: p.248-249.

³³⁶ Hubert 1938a: p.78-79.

III.5.3.4A links: Jeruzalem, reconstructie van de plattegrond van het Heilig Grafcomplex met rotonde en martyrium (tekening: Talmoryair, wikimedia.org).

III.5.3.4B rechts: Dijon, abdijkerk Saint-Bénigne, reconstructie van de plattegrond naar A.S. Wethey (tekening: Jochen Jahnke, wikimedia.org).

De meeste triconchale bouwwerken in de Middeleeuwen, en in het bijzonder de grote kerken met een dergelijke aanleg, vertonen een geïntegreerde vorm van de combinatie van longitudinale bouw en centraalbouw. Deze kerken zijn hierboven al aan de orde geweest (Saint-Germain-des-Prés, St. Maria im Kapitol, Corbie, Saint-Lucien bij Beauvais). In de combinatie van longitudinale bouw en centraalbouw werd de betekenisvolle centraalbouw in deze kerken gecombineerd met de praktische vereisten van een longitudinale bouw om ruimte voor de geestelijkheid en de gelovigen te hebben. Voor een kathedraal, zoals in Doornik, die als moederkerk plaats moest bieden aan grote menigten, gold dat des te meer. Een longitudinaal schip bood ook ruimte voor plechtige processies.

5.4 Prestigieuze pronkfaçades: de apsiden met flankerende torens

Behalve dat het koor en de twee transeptarmen samenstellende onderdelen van de triconchale aanleg zijn, doet zich los daarvan ook de vraag voor naar de betekenis van de opstand en de façades van de Doornikse oostpartij. Aan de buitenzijde toont de kathedraal aan de noord- en zuidzijde namelijk twee indrukwekkende tweetorenfaçades met apsis. De voorbeelden die daarbij nagevolgd werden, zeggen opnieuw veel over de ambities van het Doornikse kapittel. In het interieur werd de vierdelige opstand die in het schip was gerealiseerd aangepast aan de drieapsidenaanleg (§ III.5.5).

De twee armen van het Doornikse transept worden afgesloten met een door torens geflankeerde apsis met omgang. Zij vervullen bij uitstek een rol aan de buitenzijde, hoewel de torensoekels ook in het interieur zichtbaar zijn door de aangepaste opstand met zware pijlers en relatief lage en smalle doorgangen van de zijbeuken naar de apsisomgangen (zie § I.5.2-3). De eerste en voornaamste functie van de torens in het exterieur is hun rol als onderdeel van de indrukwekkende vijftorengroep, zo is hierboven al gebleken (§ III.2). Maar daarnaast domineren de twee paren transepttorens ook de noord- en zuidfaçades van de kerk: aan beide uiteinden van het transept flankeren zij de apsis met omgang en vormen zo indrukwekkende pronkfaçades (afb. III.5.4.1D & 1E).

Dit schema van de apsis met flankerende torens zou gelezen kunnen worden als een bijkomstigheid van de combinatie van de triconchale aanleg met de vijftorengroep. Maar daarmee wordt voorbijgegaan aan het feit dat juist deze combinatie de mogelijkheid bood om in diverse richtingen, maar in de eerste plaats naar het noorden en zuiden, een pronkfaçade te

realiseren. Zowel richting de Schelde (noordoostwaarts), als richting de Grand' Place en de (huidige) Rue Saint-Martin (zuidwestwaarts) werd op deze wijze een indrukwekkend architectonisch statement gemaakt.

De combinatie van een klaverbladplattegrond en een vijftorengroep bleek al uitzonderlijk; dit geldt echter evenzeer voor de Doornikse transeptfaçades. Transeptfaçades met torens kwamen al ter sprake in de paragraaf over de veeltorengroep (§ III.5.1.2.2). Apsidiaal beëindigde transeptarmen zijn besproken bij de triconchale plattegrond (§ III.5.2.5). Transeptarmen die afgesloten worden door een apsis met flankerende torens zijn voor zover bekend een unicum in de middeleeuwse bouwkunst. De enige kerk waar deze combinatie van torens en apsiden ook te vinden is, is de vroegchristelijke tetraconchale aanleg van San Lorenzo Maggiore in Milaan (afb. III.5.2.4.1B), die al eerder aan de orde kwam.

5.4.1 De apsis met flankerende torens

Het schema van de apsis met flankerende torens is de middeleeuwse bouwkunst een bekend schema, dat werd toegepast bij de oost- en westkoren van een aantal kerken. In de meeste gevallen waren dit koren zonder omgang. Apsiden met flankerende torens komen alleen voor bij kerken van een zekere rang, dat wil zeggen behorend bij een kerkelijke instelling van belang of gelieerd aan een politieke machthebber van gewicht.

De door torens geflankeerde koorapsis is in de historiografie vooral in verband gebracht met de grote kerken in het Roomse Rijk. Inderdaad werden in de 11de en 12de eeuw de oost- en/of westkoren van vele bisschopskerken en talrijke abdij- en kapittelkerken in het keizerrijk van dit schema voorzien. Onder hen zijn de prestigieuze kathedralen van Keulen, Trier, Maagdenbrug, Speyer, Bamberg, Worms, Verdun, Metz en Luik.³³⁷ Ook een aantal voorname abdij- en kapittelkerken hoort bij deze groep, zoals de abdijen van Maria Laach, de St-Gereon in Keulen en de beide kapittelkerken van Maastricht: de Sint-Servaas en de Onze-Lieve-Vrouw. Bij al deze kerken flankeren de torens de koortravee. In enkele andere gevallen, zoals bij de oostpartij van de dom van Mainz, is de apsis ingebed in een brede pronkfaçade met portalen en hoektorens.

Ook in het West-Frankische rijk is de apsis met flankerende torens bij een aantal belangrijke kerken toegepast. Voorbeelden zijn de kerk van Vignory in de oostelijke Champagne, de Notre-Dame in Melun, de Saint-Germain-des-Prés bij Parijs en de kathedraal van Noyon.

5.4.2 Mogelijke oorsprong van het schema

Waar het schema van torens aan weerszijden van een koorapsis in het westen voor het eerst werd toegepast, is niet bekend, maar er zijn sterke aanwijzingen dat de vroegste voorbeelden – als we de tetraconchale San Lorenzo Maggiore in Milaan hier buiten beschouwing laten – in de late 8ste of vroege 9de eeuw zijn gerealiseerd.³³⁸ De betreffende kerken zijn vooral bekend dankzij oude afbeeldingen of de analyse en interpretatie van opgravingen. De laat 8ste-eeuwse oostpartij van de abdij van Centula (Saint-Riquier) is op basis van de overgeleverde

³³⁷ Bij de kathedraal van Mainz bevinden de torens zich verder verwijderd van de apsis. Hier domineert het schema van de apsis met flankerende portalen. In Trier zijn de portalen ook dominant aanwezig, maar hier bevinden deze zich in de onderbouw van de flankerende torens.

³³⁸ Er zijn geen aanwijzingen dat de annexen bij de Santi Apostoli in Rome hoger opgetrokken waren of hadden moeten zijn en zo als onderbouw van torens bedacht waren. In het oostelijk Middellands Zeegebied had de vroegchristelijke tetraconchale aanleg in Sergiopolis (R'safa, Syrië) aan de oostzijde torenachtige annexen die de apsis flankeren (afb. III.5.2.3.2B).

afbeeldingen en opgravingen in de huidige kerk gereconstrueerd met een apsis met flankerende torens.³³⁹ Bij deze kerk domineerden echter vooral de twee vieringrotondes de opstand in het uitwendige.

Ondubbelzinniger is de reconstructie van de Karolingische Dom van Keulen. Het westelijke Sint-Petruskoor had een apsis met flankerende torens, zo is gebleken uit het archeologisch onderzoek onder de huidige kathedraal. Ook de afbeelding van de Dom in de Hillinus-codex (afb. III.5.4.0A & 0B) toont het schema van de apsis met flankerende torens. De omstreeks 800 gebouwde westpartij had aan weerszijden van de apsis traptorens met wenteltrappen.³⁴⁰

III.5.4.0A links: Hillinus-evangelium, Köln, Diözesan- und Dombibliothek, Codex 12, f.16r, circa 1020 (foto: wikimedia.org).

III.5.4.0B rechts: Hillinus-evangelium, detail van afb. 0A met de oude Dom (foto: wikimedia.org).

De resten van de wellicht oudste nog bestaande flankerende torens zijn te vinden in de Sint-Bonifaciusabdij in Fulda.³⁴¹ De tweekorige abdijskerk werd tussen 791 en 819 gebouwd. Aan de westzijde verrees een op de Romeinse Sint-Pieter geïnspireerd martyrium met groot transept voor de heilige Bonifacius (*occidentale templum*). Na een brand werd het oostkoor (*orientale templum*), waar de monniken hun koor hadden, opnieuw gewijd in 948. Het is waarschijnlijk dat in deze bouwfase een apsis met flankerende traptorens werd gerealiseerd. Deze traptorens bestaan onder hun barokke bekleding nog altijd.³⁴²

In Trier werd in dezelfde tijd (934-952) de abdijskerk van St. Maximin volledig herbouwd onder leiding van abt Ogo. De kerk kreeg zowel aan de oost- als westzijde een apsis met flankerende traptorens, die toegang gaven tot altaren op de verdieping.³⁴³ Hoe hoog de traptorens waren, kan niet meer worden uitgemaakt, maar het is aannemelijk dat de koorfaçades van St. Maximin vergelijkbaar waren met de het westkoor in Keulen of het oostkoor in Fulda.

5.4.3 De apsis met flankerende torens in het keizerrijk

Afgezien van Fulda dateren de in opstand oudst bewaarde voorbeelden van apsiden met flankerende torens in het keizerrijk van omstreeks 1000. Twee vroege ensembles met dergelijke torens, de katedralen van Aosta en Ivrea, zijn te vinden in Noordwest-Italië, op de pasroutes van de Grote-Sint-Bernard, een van de wegen die de koning/keizer kon nemen tussen Duitsland en Italië. Deze routes hadden bijzondere politiek-symbolische betekenis, omdat de keizer-elect deze gebruikte om zich naar Rome te begeven voor de keizerskroning.

³³⁹ Bernard 2009a: p.55-82. De reconstructies van deze 8ste eeuw kerk op basis van 17de-eeuwse kopieën van 12de-eeuwse tekeningen in combinatie met de opgravingsresultaten blijft nogal onzeker.

³⁴⁰ Dom, bouwfase VIIa. Doppelfeld & Weyres 1980a: p.472. Eind 9de eeuw (bouwfase VIIb) werden de betreffende bouwvolumes verzwaaard. Doppelfeld & Weyres 1980a: p.442-451.

³⁴¹ Untermann 2006a: p.110-112.

³⁴² Untermann 2006a: p.110-112. Sippel 1993a: p.256.

³⁴³ Untermann 2006a: p.172-173. Neyses 2001a: passim.

III.5 De oostpartij als Hemelse Stad en martyrium

De kern van de huidige kathedraal van Ivrea zou begonnen zijn door de mogelijk Duitse, in ieder geval door Otto III benoemde en zeer keizersgezinde bisschop (969-1005/1011) Warmundus/Weremundus. Tot dat gebouw behoorden een nog bestaand apsidiaal gesloten westkoor met crypte en twee torens, dat gedateerd wordt rond het jaar 1000.³⁴⁴ Kort na Ivrea werd de kathedraal in het nabijgelegen Aosta herbouwd tijdens het pontificaat (994-1026) van de uit Bourgondië afkomstige bisschop Anselmus. Het oostkoor werd aan beide zijden geflankeerd door een toren.³⁴⁵ Zowel in Ivrea als Aosta vormde de begane grond van de toren een kapel naast het koor en was er ook een kapel op de verdieping. Verder naar het zuiden is bij de opgravingen onder de huidige Florentijnse dom gebleken dat de voorgangerbouw Santa Reparata een apsidiaal koor met flankerende torens had.³⁴⁶

III.5.4.1A links: Aosta, Cattedrale di Santa Maria Assunta e San Giovanni Battista, apsis met flankerende torens (foto: Laurom, wikimedia.org).

III.5.4.1B links midden: Tournai, Saint-Piat (Doornik, Piatuskerk), reconstructie met beide torens voltooid, gezien vanuit het westen, door Louis Cloquet (uit: Cloquet s.d.a.).

III.5.4.1C midden: Tournai, Saint-Piat (Doornik, Piatuskerk), gezien vanuit het westen (foto: JW).

III.5.4.1D rechts midden: tweetorenfaçade van de noordelijke transeptarm (foto: JW).

III.5.4.1E rechts: tweetorenfaçade van de zuidelijke transeptarm (foto: JW).

Op de pasroute van de St. Gotthard kreeg de indrukwekkende kerk van Sant'Abondio in Como, waarvan het vijfbeukige schip teruggrijpt op de vroegchristelijke basilieken in Rome, in de loop van de 11de eeuw een vrij diep koor geflankeerd door torens boven de nevenkoren, een dispositie vergelijkbaar met Ivrea en Aosta.³⁴⁷ Het ligt voor de hand om de keuze voor een flankerend torenpaar in een vergelijkend licht te bezien.

Mogelijk werd het motief van de torens in Como overgenomen van de eerste kathedraal van Speyer. De bouw van deze uitzonderlijke kerk (Speyer I), die de Salische keizer Koenraad II tot *caput regni* en keizerlijke grafkerk bestemde, moet begonnen zijn omstreeks 1025.³⁴⁸ Onder Hendrik IV werd de kerk in 1061 gewijd, hoewel deze nog niet geheel voltooid was. Al vóór 1082 werd de amper voltooide kerk voorzien van een nog grootsere oostpartij. Toen werd ook de westpartij verhoogd en de gehele kerk overwelfd (Speyer II).

De grote koorapsis van de kathedraal behoort in zijn huidige vorm tot Speyer II, maar de lagere delen van de flankerende torens werden overgenomen van Speyer I, dat het schema ook

³⁴⁴ Ook de bouwsculptuur vertoont verwantschap met Duitse kerken. Zie over Ivrea: De Bernardi Ferrero 1978a: p.186-190.

³⁴⁵ De Bernardi Ferrero 1978b: p.157-165. Onzeker is of de centrale koortravee in Aosta recht gesloten was of een apsis kende. De torens staan in Aosta niet direct naast de apsis, maar met een nevenkoortravee ertussen.

³⁴⁶ Toker 2013a: p.162-163, 174. Beaud 2015a: § 19.

³⁴⁷ Over de datering van Sant'Abondio bestaat onzekerheid, maar waarschijnlijk dateert de kerk uit de tweede helft van de 11de eeuw. Zie: Brucher 1987a: p.41-44 en Casanelli Piva 2010: p.104-111. De keizerlijke schenkingen en privileges zijn van Hendrik II en dateren uit 1015. De wijding door paus Urbanus II in 1095 geeft geen indicatie over de toestand van de kerk op dat moment.

³⁴⁸ Von Winterfeld 1993a: p.64.

al kende. Aangezien de sokkels van de torens behoren tot de oudste delen van kerk, zullen deze kort na 1025 begonnen zijn.³⁴⁹ Waarschijnlijk behoorde tot dit schema een rechtgesloten koor met ingeschreven apsis. Deze werd omstreeks 1090 vervangen door de huidige apsis met dwerggalerij, waarna begin 12de eeuw de torens werden voltooid.

Al vóór Speyer I was het oostkoor van de eerste kathedraal van het door keizer Hendrik II in 1006 gestichte bisdom Bamberg voorzien van flankerende torens. Beide keizerlijke kathedralen laten zien hoe toonaangevend het schema van de apsis met flankerende torens op dat moment in het keizerrijk was. Niet lang erna kreeg de metropolitaanse kathedraal van Trier (midden 11de eeuw) zowel aan weerszijden van het west- als het oostkoor flankerende torens³⁵⁰ Vanaf het einde van de 11de eeuw werd het schema steeds vaker toegepast, zoals in Maria Laach, Knechtsteden, Bonn, Sankt-Gereon in Keulen en Maastricht (Sint-Servaas en Onze-Lieve-Vrouwekerk).³⁵¹ In een aantal gevallen maakten portalen in of naast de torens deel uit van de opzet.³⁵²

5.4.4 De apsis met flankerende koortorens in het Franse koninkrijk

In de kunsthistorische overzichtswerken is onderbelicht dat de apsis met flankerende torens ook al zeer vroeg in West-Francië – het latere Franse koninkrijk – is toegepast, al waren de kerken lang niet zo spectaculair als in het keizerrijk. Hoe breed verspreid die toepassing was, is moeilijk te zeggen. Meer dan in het Roomse Rijk zijn in Frankrijk belangrijke kerken uit de tijd tot 1100, waaronder de meeste kathedralen, in de 12de en 13de eeuw volledig herbouwd.³⁵³ In de meeste gevallen is daarom niet of nauwelijks bekend hoe deze gebouwen eruit zagen. Ook zijn er in Frankrijk tot nu toe aanzienlijk minder opgravingen geweest naar de voorgangers van nog bestaande belangrijke kerken. Toch zijn er wel enige kerken met hoge status die laten zien dat de apsis met flankerende torens ook in het Franse koninkrijk een rol speelde. Juist omdat deze Franse voorbeelden tot nu toe weinig aandacht hebben gekregen, wordt op enkele van deze kerken uitgebreider ingegaan.

De Notre-Dame in Melun

Ten zuidoosten van Parijs bevindt zich in de voormalige koninklijke stad Melun op een eiland in de Seine de Onze-Lieve-Vrouwekerk (Notre-Dame), thans een vrij onopvallende kerk. In de vroege Middeleeuwen was er voor een voorganger van de huidige kerk een voorname rol weggelegd. De Merovingische koning (511-558) Childebert besloot omstreeks 538 een bisschop te verbinden aan deze Mariakerk – evenals in Parijs gelegen in een voormalige Romeinse nederzetting op een eiland in de Seine.³⁵⁴ Waarschijnlijk behoorde deze Mariakerk tot een bisschoppelijke kerkengroep: tot de Franse Revolutie bevond zich voor de Notre-Dame de kerk van Saint-Étienne (Sint-Stephanus).³⁵⁵ Tot de definitieve stichting van een bisdom kwam het uiteindelijk niet.

Tussen 1016 en 1031 bouwde koning (996-1031) Robert de Vrome in Melun een nieuwe Mariakerk, waaraan hij een kapittel van twaalf kanunniken verbond. De basilicaal opgezette

³⁴⁹ Kubach & Binding 1998a: p.10-11.

³⁵⁰ Andere voorbeelden: de Janskerk in Utrecht

³⁵¹ Bosman 1990a: p.101-102.

³⁵² De zijportalen in Doornik zijn geen onderdeel van het schema van de apsis met flankerende torens. Zij staan naast de westtoren en spelen architectonisch een ondergeschikte rol in het totale beeld van de transeptfaçade.

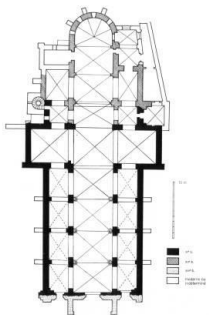
³⁵³ De Lasteyrie 1912a: p.532. Dat geldt bijvoorbeeld voor de koninklijke kloosters van Saint-Vincent in Laon, Saint-Médard in Soissons, Corbie, Saint-Riquier en Saint-Denis bij Parijs

³⁵⁴ Gallet 2000a: p.101.

³⁵⁵ Over de stichting van het bisdom Melun in de 6de eeuw: Gallet 2000a: p.101-120. Zie ook: Prache 1983a.

III.5 De oostpartij als Hemelse Stad en martyrium

kerk kreeg een oostelijke apsis met flankerende torens.³⁵⁶ Of de vroege geschiedenis van de kerk van Melun in de 11de eeuw nog bekend was, weten we niet, maar dat de kerk een voorname status had, blijkt uit het feit dat het prestigieuze schema van de apsis met flankerende torens werd gekozen. De nieuwbouw past binnen de politiek van koning Robert de Vrome om de basis van de Capetingische macht via kerken en kloosters te versterken.³⁵⁷

III.5.4.2A links: Melun, Notre-Dame, voormalige kapittelkerk met flankerende koortorens (foto: TEJ, wikimedia.org).

III.5.4.2B midden: Melun, Notre-Dame, voormalige kapittelkerk, plattegrond (uit: Prache 1983a: p.385).

III.5.4.2C rechts: Saint-Denis, cathédrale basilique de Saint-Denis, gisant van koning Childebert, afkomstig uit het koor van Saint-Germain-des-Prés (foto: wikimedia.org).

De torens van Saint-Germain-des-Prés

Tot de belangrijkste koninklijke kloosters van Frankrijk behoorde de abdij van Saint-Germain-des-Prés (*Sanctus Germanus a Pratis*) bij Parijs, de oude Merovingische stichting voor de poorten van Parijs.³⁵⁸ De abdijskerk kwam eerder al ter sprake vanwege de drieapsidenaanleg (§ III.5.2.6.1). De 11de-eeuwse kerk, die begonnen werd door abt (990-1014) Morardus, kende bovendien een oostpartij met flankerende torens. Het is aannemelijk dat Robert de Vrome ook bij dit bouwproject een rol heeft gespeeld, maar dit is niet overgeleverd.³⁵⁹

De positie van Saint-Germain-des-Prés als koninklijke abdij was in de 12de eeuw tanende. Sinds koning Dagobert in de 7de eeuw besloten had om de abdij van Saint-Denis ten noorden van Parijs tot zijn *caput regni* te maken, waren de meeste Franse koningen aldaar begraven. De bemoeienis met en steun van de koningen voor Saint-Germain brokkelde af en in de 12de eeuw gaven zij in hoge mate de voorkeur aan Saint-Denis.³⁶⁰ Om het tij te keren had Saint-

³⁵⁶ De kerk is in de loop der eeuwen meermaals verbouwd. Ook de 11de-eeuwse apsis met flankerende torens is niet ongeschonden overgeleverd. Het koor werd herbouwd vanaf 1161 en gewijd in 1198. De zuidtoren werd gerestaureerd onder Frans I tussen 1515 en 1524. Na de opheffing van het kapittel en sluiting van de kerk in 1790 werden de torenspitsen neergehaald. In 1798 werd de kerk parochiekerk, in 1840 aangewezen als historisch monument en in 1844 wegens bouwvalligheid gesloten. Tijdens de restauratie tussen 1851/1853 en 1859/1862 werden de torens grotendeels opnieuw opgetrokken en opnieuw van spitsen voorzien. Tijdens de Tweede Wereldoorlog leed de kerk aanzienlijke schade.

³⁵⁷ Daaraan dankte de koning ook zijn bijnaam. In de *Epitoma vitae Rotbertis Pii* beschrijft de monnik Helgaud van Fleury in een lofrede de vrome stichtingen en schenkingen van de koning. Naast Melun ondersteunde hij onder meer de kerken en kloosters van Fleury (Saint-Benoît-sur-Loire), Étampes (Notre-Dame), Poissy en Saint-Aignan in Orléans. HELGALDUS VAN FLEURY 1965a: passim.

³⁵⁸ Prache 1983a: p.33-37; De meest recente studie over de architectuur is van Philippe Plagnieux (2000a). Zijn conclusies zijn hier het uitgangspunt. Zie verder over Saint-Germain-des-Prés: Sandron 1995a; Kramp 1995a; Schoofs 2014a.

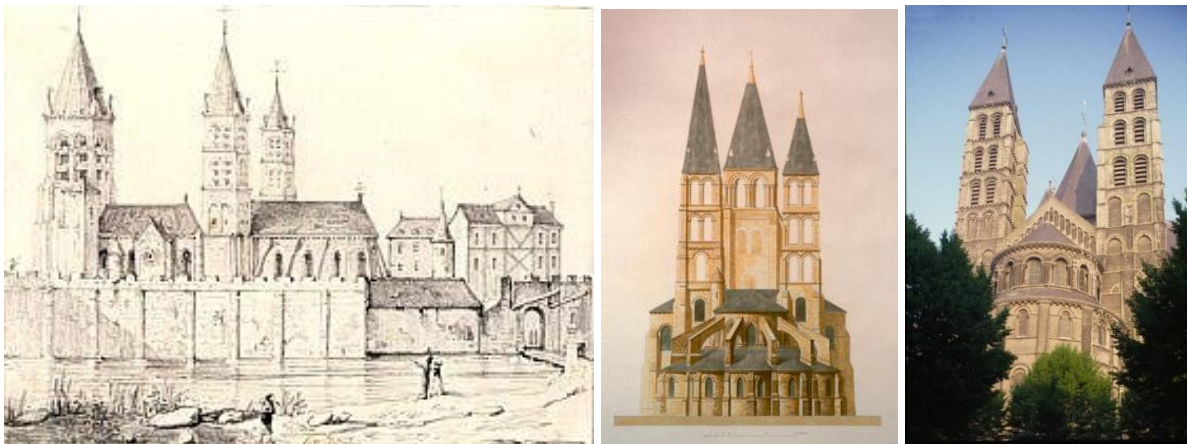
³⁵⁹ Hoewel allang voorbijgestreefd door Saint-Denis probeerde de abdij altijd nog om nauwe banden met het koningshuis te behouden. Dat Robert de Vrome ook zelf bijdroeg aan de bouw van het schip, zoals De Lasteyrie (1912a: p. 229) beweerde, is niet overgeleverd. Kramp 1995a: p.169.

³⁶⁰ Kramp 1995a: p.171-189.

Germain er alle belang bij om zich nadrukkelijk als koninklijk te afficheren en deed dat met een bijzondere combinatie van architectuur en grafkunst.

Aan de oostzijde van de 11de-eeuwse kerk werd een nieuw omgangskoor gebouwd dat moest rivaliseren met het zojuist gereed gekomen koor in Saint-Denis.

In dit nieuwe koor werden echter de flankerende torens van de oude koorpartij geïntegreerd. Van deze middeleeuwse koortorens van de Saint-Germain-des-Prés zijn nu alleen nog strompen over, nadat in 1822 de bovenste etages van de koortorens zijn gesloopt.³⁶¹ Op basis van oude afbeeldingen kan echter aangenomen worden dat de bovenste drie etages in de 12de eeuw werden gerealiseerd; onzeker is of dit een verhoging van de 11de-eeuwse torens betrof of de vervanging van bestaande bouwlagen. Hoe belangrijk de torens voor de abdijkerk waren, bleek uit het feit dat zij in het 12de-eeuwse concept werden geïntegreerd.

III.5.4.3A links: Paris, Saint-Germain-des-Prés, zicht op de abdij vanuit het zuiden.

III.5.4.3B midden: Paris, Saint-Germain-des-Prés, tekening van de oostzijde.

III.5.4.3C rechts: noordelijke transeptarm, noordelijke façade (foto: JW).

In het nieuwe omgangskoor werd een koninklijk pantheon gerealiseerd met nieuwe monumenten voor de Merovingische koningen, waarvan bekend was dat deze ooit in de abdij begraven waren geweest.³⁶² Ook hier is de wedijver met Saint-Denis evident. Bij de keuze van het concept voor de koorpartij volgde de abdij echter niet de opzet van de abdijkerk van Saint-Denis, maar die van de hoogste kerk in rang in dit deel van het koninkrijk: de metropolitaanse kathedraal van Sens. Daar werd vanaf de jaren dertig van de 12de eeuw een gebouw gerealiseerd, dat minstens zo spectaculair was als de nieuwe abdijkerk in Saint-Denis.³⁶³ Door te refereren aan de kathedraal van Sens passeerde de abdij van Saint-Germain bovendien op architectonisch wijze de ‘plaatselijke’ Parijse Onze-Lieve-Vrouwekathedraal (dé Notre-Dame). Hier speelde de eindeloze strijd tussen de lokale bisschop en de abdij, die onder rechtstreekse pauselijke bescherming stond, een belangrijke rol.

Een van de monumenten voor de Merovingische vorsten die een plaats kregen in het nieuwe koor was dat voor koning Childebert († 558).³⁶⁴ Op het monument is koning Childebert als stichter van de abdij afgebeeld (afb. III.5.4.2C). In zijn hand houdt hij een schematisch model van de nieuwe oostpartij, gezien vanuit het zuiden. De zuidelijke koortoren is duidelijk weergegeven.³⁶⁵ Het grafmonument geeft een extra aanwijzing dat de torens van Saint-Germain nadrukkelijk behoorden tot het koninklijke schema van de abdijkerk.

³⁶¹ Prache 1983a: p.37.

³⁶² Kramp 1995a: p.204.

³⁶³ De gelijkenissen tussen Saint-Germain en Sens zijn op bepaalde punten zo sterk, dat Jacques Henriët vermoedde dat de abdij zelfs de architect van Sens gevraagd had om de abdijkerk te ontwerpen.

³⁶⁴ Kramp 1995a: 212-213.

³⁶⁵ Klinkenberg 2009a: p.394-396.

Het is in dit verband interessant om terug te keren naar de flankerende koortorens van de Notre-Dame in Melun. Ook voor deze kerk was Childebert van grote betekenis geweest: hij had haar tot kathedraal van een op te richten bisdom Melun bestempeld.

In Saint-Germain werd aan het koninklijke motief van de flankerende torens extra nadruk gegeven door de gedeeltelijke vernieuwing (en ophoging?) van de torens halverwege de 12de eeuw. Door de oude torens te incorporeren in de nieuwbouw werd eerbiedwaardige eigen traditie van de abdij als koninklijke stichting en grafkerk onderstreept.³⁶⁶

De kathedraal van Noyon en de abdijkerk van Morienva

Een andere kerk met een grote noodzaak tot manifestatie van de eigen positie en status was de kathedraal van Noyon. De Kerk van Noyon verkeerde eind jaren '40 van de 12de eeuw in een ernstige crisis. In 1146 had het bisdom de personele unie met Doornik verloren, wat een gevoelige aderlating betekende voor het prestige van het bisdom en de financiële positie van de bisschop. De eertijds zo machtige bisschop (1123-1148) Simon van Vermandois was de laatste jaren van zijn episcopaat in zware problemen gekomen en zelfs enige tijd geëxcommuniceerd geweest (zie § II.3.3). In 1148 stierf hij op de terugweg van de Tweede Kruistocht in Klein-Azië. Het moet de Kerk van Noyon, na Senlis het kleinste bisdom van de kerkprovincie van Reims, er alles aan gelegen zijn geweest om het gevoelige verlies van de personele unie met het bisdom Doornik zo snel mogelijk naar de achtergrond te drukken. De nieuwbouw van de kathedraal was bij uitstek een middel voor bisschop en kapittel om de status en het prestige van de Kerk van Noyon te herstellen en de banden met het Franse koningschap te onderstrepen.

Al voorbeeld voor het koor en transept van de nieuwe kathedraal in Noyon werd de triconchale oostpartij van de abdijkerk van Saint-Germain-des-Prés genomen (zie § III.5.2.9). Dit concept omvatte ook torens in de oksels van koor en transept. Het koninklijke thema van de flankerende koortorens paste bijzonder goed in Noyon dat kon bogen op een eminente vorstelijke traditie. Hier was Karel de Grote – het voorbeeld voor alle Middeleeuwse vorsten – in 768 tot Frankisch koning gekroond. In zijn navolging had ook Hugo Capet zich hier (en niet in Senlis waar hij gekozen was) in 987 tot Frans koning laten kronen. Bovendien lag in Noyon het lichaam van de heilige Eligius, een van Frankrijks populairste heiligen, wiens geschiedenis sterk aan het Merovingische koningschap gelieerd was (zie § I.3.3). In 1157 verhiel bisschop Boudewijn II in de kathedraal de relieken van deze heilige.³⁶⁷ De combinatie van de koninklijke status en de relieken van een belangrijke heilige Merovingische bisschop zorgden ervoor dat het complete schema van de oostpartij van Saint-Germain-des-Prés in de kathedraal van Noyon kon worden overgenomen.

Ten zuiden van Noyon, in het bisdom Soissons, lag in het hart van de Valois de abdij van Morienva (afb. III.5.1.6B). De koninklijke abdij is waarschijnlijk een stichting geweest van koning (840/848-877) Karel de Kale en zijn vrouw koningin (842-869) Ermentrude. Maar al vanaf de 10de eeuw werd aangenomen dat de stichting terugging op koning (629-639) Dagobert I en dat de abdij later ook door Karel de Grote ondersteund was.³⁶⁸

Van de abdij resteert de abdijkerk. Deze kreeg aan het einde van de 11de eeuw een nieuwe oostpartij, waarbij het koor aan beide zijden werd geflankeerd door een toren.³⁶⁹ Halverwege de 12de eeuw werd de apsis omgeven door een zeer smalle kooromgang, die overigens alleen

³⁶⁶ Hier vindt men een analogie met abt Suger van Saint-Denis die de nieuwbouw van het koor nadrukkelijk presenteerde als behoud door vernieuwing. SUGER VAN SAINT-DENIS 2000a: p.210-211.

³⁶⁷ Seymour 1968a: p.46-47.

³⁶⁸ Lebé 2003-2004a: p.5. Door het verloren gaan van het grootste deel van de abdiarchieven is de geschiedenis van Morienva zeer fragmentarisch overgeleverd.

³⁶⁹ Johnson & Prache 1997a: p.94-96.

vanuit de koorapsis toegankelijk is, omdat deze aan beide uiteinden tegen gesloten torens uitkomt (afb. III.5.4.4C).³⁷⁰

Alle bovengenoemde abdij- en kapittelkerken laten zien hoe het schema van de apsis met flankerende torens als waardigheidsteken bij koninklijke kerken werd toegepast. Er is wellicht nog een kerk die aan dit rijtje kan worden toegevoegd: het koor van de koninklijke abdijkerk van Fleury (Saint-Benoît-sur-Loire) had aan het eind van de 11de eeuw een nieuw koor gekregen dat geflankeerd is door torens.³⁷¹

De koorapsis van Saint-Leu-d'Esserent als pronkfaçade

Op de grens van de bisdommen Senlis en Beauvais werd in het derde kwart van de 12de eeuw de kloosterkerk van de Cluniacenser priorij van Saint-Leu-d'Esserent herbouwd.³⁷² De kerk, hooggelegen boven de Oise, kreeg een indrukwekkende pronkfaçade in de vorm van een koor met flankerende torens (afb. III.5.4.4A). Het omgangskoor vertoont nauwe verwantschap met de kort daarvoor gebouwde koren van de koninklijke abdijen van Saint-Denis en Saint-Germain-des-Prés.³⁷³

III.5.4.4A links: Saint-Leu d'Esserent, koorpartij boven het dal van de Oise (foto: wikimedia.org).

III.5.4.4B midden: Noyon, ancienne cathédrale Notre-Dame: toren in de oksel van koor en zuidelijke transeptarm (foto: Leseb, wikimedia.org).

III.5.4.4C rechts: Morienvall, église Notre-Dame, voormalige abdijkerk, oostgevel (foto: wikimedia.org).

De bouw van de nieuwe kerk voltrok zich op het moment dat de priorij onder steeds sterkere invloed kwam van de graven van Clermont. Vanaf 1150 was een van de telgen uit dit geslacht, Renaud de Haute-Pierre, subprior en vervolgens prior. Uiteindelijk werd graaf Raoul van Clermont (†1191) – die de priorij te hulp geschoten was tijdens financiële moeilijkheden – in 1176 voogd van het klooster.³⁷⁴ De familie van Clermont was vanaf begin 12de eeuw nauw gelieerd aan het Franse koningshuis en de tweetorenkoorfaçade wordt daarom beschouwd “als een zegel dat de relatie met de Capetingische monarchie bekrachtigde.”³⁷⁵ Met de flankerende torens werd de kerk geplaatst in de traditie van de koninklijke abdij- en

³⁷⁰ Om te verklaren waarom de kerk in Morienvall een omgang kreeg die niet in verbinding stond met het transept of de zijbeuken, is wel aangenomen dat de kooromgang werd aangelegd ter versteviging van de apsis, omdat de kerk aan de oostzijde op een afhellend terrein ligt. Deze verklaring doet geen recht aan het prestigieuze karakter van de kooromgang. Als het louter om het schragen van de apsis was gegaan, hadden steunberen volstaan.

³⁷¹ In Saint-Benoît staan de torens naast de kooromgang en niet tegen de middenbeuk. Koortorens, koortorens in gereduceerde vorm, werden ook toegepast bij de hertogelijke abdijkerken met koninklijke pretentie van Saint-Étienne en La Trinité in Caen. Zie: § III.5.4.5.

³⁷² Bideault & Lautier 1987a: p.318-331. In afwachting van de publicatie van het proefschrift van Delphine Hanquiez (Université de Lille III – Charles de Gaulle 2008), treft men de meest actuele stand van zaken in: Hanquiez 2012a: p.143-159.

³⁷³ Hanquiez 2012a: p.148.

³⁷⁴ Hanquiez 2012a: p.157-158.

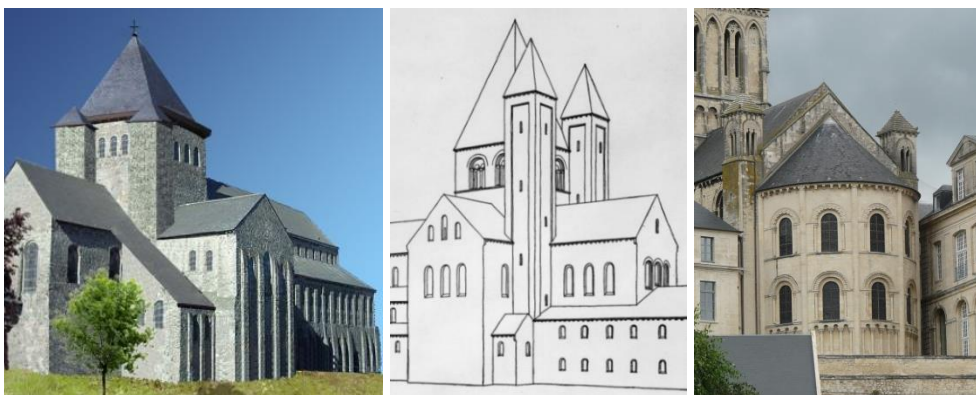
³⁷⁵ Hanquiez 2012a: p.158:

kapittelkerken, die hierboven al ter sprake kwamen.³⁷⁶ De verwijzing naar de koninklijke grafkerken van Saint-Denis en Saint-Germain-des-Prés paste bovendien bij de keuze van de graven van Clermont om van Saint-Leu hun grafkerk te maken.

Opvallend bij de kerk van Saint-Leu-d'Esserent is dat het koor op het zuiden gericht is. Die oriëntering maakte het mogelijk om optimaal te profiteren van de ligging van de abdij aan de steile rand van het plateau dat grenst aan de vallei van de Oise. De koorpartij van de abdijkerk verheft zich majesteitelijk boven zijn omgeving en is van verre zichtbaar. De impact van de (onvoltooide) tweetorenwestfaçade is veel bescheidener. Zo is de koorpartij van Esserent een treffend voorbeeld hoe een apsis met flankerende torens als pronkfaçade kan functioneren. In de perceptie van kerkgebouwen met een axiale westingang – en dat betreft een overgrote meerderheid van de kerken – wordt het koor vaak als de achterkant gezien. Deze kijk op kerkgebouwen is in hoge mate bepaald door de iconische kathedralen met grote, rijkversierde ingangsportalen en westgevels, die vanaf het midden van de 12de eeuw in Frankrijk zijn gerealiseerd. Doordat veel kerken rondom aanbouwsels kregen, waarbij de ingangsfacades vrij werden gehouden, werd de nadruk op de westelijke ingangspartij steeds sterker. De koorapsis van een kerk kon echter even goed als *Schauseite* of pronkgevel functioneren, zo is in de hierboven besproken voorbeelden gebleken.

5.4.5 Flankerende koortorens en traptorens in Vlaanderen en Normandië

De voorbeelden uit het Franse koninkrijk laten zien dat de apsis met flankerende torens direct (Melun, Saint-Germain-des-Prés, Noyon, Morienval) of indirect (Saint-Leu-d'Esserent) verbonden was met het koningschap. Opvallend is dat noch in Kroon-Vlaanderen, noch in Normandië koortorens van dit type zijn overgeleverd, terwijl in de 11de eeuw in deze vorstendommen indrukwekkende kerkgebouwen verrezen, waar de vorsten (graven respectievelijk hertogen) veel bemoeienis mee hadden. Deze vorsten – die een beroep op de koninklijke Karolingische architectuur deden om hun machtsaanspraken kracht bij te zetten – kozen bij hun kerken voor een westpartij met een forse centrale toren of een tweetorenfaçade en aan de oostzijde voor een vieringtoren, die bij een aantal kerken met kleinere traptorens geflankeerd werd.

III.5.4.4D links: Soignies, ancienne collégiale Saint-Vincent, reconstructie van de vroeg 12de-eeuwse situatie (foto: wikimedia.org, Madelgarius).

III.5.4.4E midden: Gent, Sint-Baafsabdij, reconstructie van de koorpartij, Firmin de Smidt (foto: RCE 20318341).

III.5.4.4F rechts: Caen, La Trinité, apsis (foto: JW).

³⁷⁶ Saint-Aignan in Senlis had mogelijk ook flankerende koortorens. Hanquiez 2012a: p.157 n.73 (met referenties).

Bij de veeltorengroepen kwamen al wel enkele kerken aan de orde in Vlaanderen en Henegouwen met (trap)torens in de oksel van koor en transept, vaak tegen de hoek van de vieringtoren. Voorbeelden zijn de Saint-Vincent in Zinnik (Soignies, afb. III. 5.4.4C), de Sint-Baafs in Gent (afb. III.5.4.4D), de abdijkerk van Mesen en wellicht de abdijkerk van Affligem.³⁷⁷ Pierre Héliot beschouwde de koorpartijen van deze kerken als vereenvoudigde versies van de apsis met flankerende torens.³⁷⁸ Vooral bij de eerste drie kerken is het dominante motief dat van traptorens die een vieringtoren flankeren en niet een apsis. Dit geeft een heel ander beeld dan de pronkfaçade van een apsis met flankerende torens. In Normandië was de situatie anders. Bij de abdijkerken van La Trinité in Caen (afb. III. 5.4.4E) en Cérisy-la-Forêt flankeren de traptorens wel direct de koorapsis. Mogelijk had het koor van de Doornikse kathedraal ook dergelijke traptorens (zie § I.6.7). De latere 13de-eeuwse koorpartijen van de Saint-Étienne in Caen en de kathedraal van Bayeux kregen slanke, maar wel opvallende traptorens in het koor (afb. III.5.4.5B & 5C). Vermoed wordt dat ook de voorgangers van deze kerken koortraptorens hadden, zoals bij La Trinité.³⁷⁹ Terwijl de plaats naast de apsis vergelijkbaar is met de eerdergenoemde Franse en Duitse kerken, hebben de traptorens een heel andere schaal en daardoor bescheidener rol dan de torens van de Franse en Duitse koorfaçades. Deze laatste zijn robuuster en zij hebben in de meeste gevallen niet louter de functie van traptoren, maar kennen ook zalen in het inwendige en/of vormen de onderbouw van een klokkentoren.

5.4.6 De transeptfaçades in Doornik

Zoals al is opgemerkt, bood de combinatie van de klaverbladaanleg en de vijftorengroep de mogelijkheid om aan de Doornikse kathedraal twee grote pronkfaçades te realiseren. Daarmee plaatste de kerk zich in een traditie van voornamelijk koninklijke en keizerlijke kerken met vergelijkbare koorfaçades.

Van de nog bestaande apsiden met flankerende torens komt de oostpartij van de kathedraal van Speyer (afb. III.5.4.5A) naar voren als de meest uitgesproken uitvoering van dit concept. In de verhouding van apsis en torens, in combinatie met het stijgende arcademotief in de topgevel boven de apsis, vertonen de Doornikse transeptfaçades wel overeenkomsten met de oostpartij van Speyer. Er zijn overigens ook wel opvallende verschillen, zoals de aanwezigheid van een omgang in Doornik. Puur op grond van de formele overeenkomsten zou men kunnen aanvoeren dat de imposante keizerkathedraal aan de Rijn een voorbeeld voor de Doornikse Onze-Lieve-Vrouwekerk is geweest. Op basis van de historische context of gebeurtenissen zijn er echter geen redenen bekend die de receptie van de façadeopbouw uit Speyer in Doornik zou kunnen verklaren.

Met het Franse kroongebied daarentegen had Doornik langdurige en intensieve historische relaties. Van de kerken waarmee een historische verbinding bestond en die hierboven al ter sprake kwamen, springt er één uit: de Saint-Germain-des-Prés (afb. III.5.4.3B). Deze kerk kwam al eerder in beeld bij de analyse van de Doornikse klaverbladaanleg. De koninklijke kerk bij Parijs was sterk verbonden met dezelfde Merovingische vorsten die ook voor de Doornikse geschiedenis zo belangrijk waren. Tevens was het de grafkerk van een voornamelijk Merovingische bisschop. Mogelijk hebben de 11de-eeuwse torens van Saint-Germain model gestaan voor de opzet van Doornikse transepttorens (afb. III.5.4.3C), maar aangezien de torenbekroningen al halverwege de 12de eeuw werden vervangen, is het onwaarschijnlijk dat hier ooit duidelijkheid over zal komen. Omgekeerd is het niet onmogelijk dat de Doornikse

³⁷⁷ In Affligem is weinig bekend over de 12de-eeuwse situatie.

³⁷⁸ Héliot 1966-1967a: p.249-270.

³⁷⁹ Stöver 1988a: passim.

III.5 De oostpartij als Hemelse Stad en martyrium

transepttorens een rol speelden bij de verhoging van de torens van de Saint-Germain halverwege de 12de eeuw. In ieder geval hebben de torens van de beide kerken een zeer vergelijkbare opbouw.

III.5.4.5A links: Speyer, Dom, oostfaçade (foto: wikimedia.org).

III.5.4.5B midden: Caen, Caint-Étienne, oostpartij (foto: Gpesentit, wikimedia.org).

III 5.4.5C rechts: Bayeux, cathédrale Notre-Dame, oostpartij (foto: Mbzt, wikimedia.org).

Interessant is dat de apsis met flankerende torens in de stad Doornik zelf werd nagevolgd bij het koor van de Sint-Piatuskerk (afb. III.5.4.1B & 1C). Deze kerk kan, na de kathedraal, de oudste kerk van de stad zijn geweest. Al in het begin van de 6de eeuw stond hier een klein heiligdom (zie § II.2.3). Dit was gewijd aan de eerste apostel van het Doornikse en daardoor was de kerk bij uitstek gelieerd aan de vroegste geschiedenis van het bisdom. Halverwege de 12de eeuw werd de Piatuskerk herbouwd volgens het basilicale schema en kreeg het voornoemde, door torens geflankeerde, koor. Alleen de noordtoren werd echter gerealiseerd en later nog verhoogd.³⁸⁰ De keuze voor een apsis met flankerende torens, een schema dat kort tevoren aan de kathedraal was gerealiseerd, is opvallend voor een parochiekerk, die op dat moment in de lokale hiërarchie niet eens de voornaamste kerk na de kathedraal was.³⁸¹ Het ambitieuze project voor de Piatuskerk kan echter verklaard worden door de nauwe band tussen de heilige Piatus als eerste geloofsverkondiger van het Doornikse en de kathedraal als moederkerk van het bisdom. Voor een ieder die vanuit het zuiden kwam, zullen de door torens bekroonde oostpartij van de kathedraal en het koor van Sint-Piatuskerk op krachtige wijze de eenheid van de Doornikse Kerk tot uitdrukking hebben gebracht.³⁸²

5.4.7 De koninklijke oorsprong van het kapittelbezit

Het belang van de koninklijke status van de kathedraal kwam al eerder aan de orde in de paragrafen over de triconchale aanleg, waar bleek welke betekenis de Merovingische koning Chilperik in de 12de eeuw voor de Kerk van Doornik had (zie § III.5.2.8). Deze was gebaseerd op de *donatio hilperici*, de veronderstelde koninklijke schenking die de kern vormde voor de bezittingen van het kapittel. Aangezien de betreffende oorkonde ontmaskerd is als een *falsum*, mag verondersteld worden dat ook de exacte inhoud ervan onjuist is. Maar voor de achterliggende toeschrijving van het kapittelgoed aan een koninklijke schenking zijn wel duidelijk aanwijzingen. Dat verklaart ook mede waarom de akte tot haar ontmaskering door de moderne historici steeds voor waar is gehouden. Het grondbezit, de tolrechten en andere privileges van het kapittel te Doornik waren namelijk voormalige koninklijke bezittingen: op

³⁸⁰ Deléhouzée 2005d: p.289-290.

³⁸¹ In de 12de eeuw was de Sint-Petruskerk de belangrijkste parochiekerk van de stad: deze verschijnt als eerste na de kathedraal in de bezittingenlijsten van het kapittel. Zie: § II.4.6.

³⁸² Deléhouzée 2005d: p.289.

21 november 817 ontving bisschop Wendelmarus van keizer Lodewijk de Vrome een deel van het koninklijke bezit (*fiscus*) aldaar ten behoeve van de uitbreiding van de kapittelimmunitieit (*claustra canonicorum*).³⁸³ Aangezien het gaat om een uitbreiding, mag aangenomen worden dat de Kerk toen al aanzienlijke gronden uit koninklijk bezit had verworven, maar onduidelijk vanaf wanneer dat was. In de *Vita Eleutherii prima* – die dateert uit circa 1140 – is sprake van grote schenkingen van Clovis aan bisschop Eleutherius.³⁸⁴ Volgens het 12de-eeuwse *Liber de antiquitate* gaf Clovis vele geschenken aan Eleutherius, nadat deze hem van een zware zonde absolutie had verleend.³⁸⁵ Maar van beide vermeldingen zijn geen oudere bronnen bekend. In een akte van 21 juli 854 bevestigde koning Karel de Kale de bezittingen van de bisschop en het kapittel. De *mensa fratrum* (het gemeenschappelijk bezit van de broeders, dat wil zeggen de kanunniken) en het bisschoppelijke bezit werden gescheiden. Naast grondbezit, te weten het domein Doornik, een villa, meerdere gronden in Vlaanderen, de nederzetting Villa (Fr. Ville, in Henegouwen) en wijngaarden bij Noyon, noemt de akte ook tienden in Vlaanderen en belasting-, markt- en tolrecht in Doornik als bezit van het kapittel.³⁸⁶ Ook bepaalde de koning dat het aantal prebenden niet hoger mocht zijn dan 30 zolang het kapittelbezit niet werd uitgebreid.³⁸⁷ Enkele decennia later droeg koning (879-†884) Carloman II van het West-Francië de totale Doornikse *fiscus* over aan een leenman, een zekere graaf Hilduinus. Deze ruilde zijn Doornikse bezit waarschijnlijk vóór de Noormanneninval van 881 tegen bezittingen in de buurt van Noyon. Zo kwam het totale voormalige koningsgoed in handen van de bisschop en het kapittel. Koning (893-†923) Karel de Eenvoudige van West-Francië bevestigde deze bezittingen in 898.³⁸⁸

De bisschop was voortaan de vazal van de koning. Naast het grondbezit in Doornik kende Karel de Eenvoudige aan hem het recht toe om belasting te heffen, munt te slaan, recht te spreken en stadsmuren te bouwen. Het waren in de praktijk vooral de kanunniken die deze rechten uitoefenden, aangezien de bisschop veelal in Noyon resideerde.³⁸⁹ Een bul van paus Johannes XV uit 988 noemt de verschillende rechten expliciet.³⁹⁰ Uit deze bul kan ook geconcludeerd worden dat de kerkelijke heerlijkheid Doornik onder heerschappij van de bisschop stond en niet onder grafelijke heerschappij viel.³⁹¹ De heerlijkheid Doornik was koninkrijksonmiddellijk: zij viel rechtstreeks onder de koning.

5.4.8 De koning als opperste leenheer van de Kerk van Doornik

Vanaf de 10de eeuw was er sprake van een duidelijke feodale band tussen de koning en de bisschop. De bisschop was trouw (*fidelitas*) en dienstbaarheid (*servitium*) aan de koning verschuldigd, aldus de termen die bisschop Stephanus van Doornik in 1193 bezigde.³⁹² Die dienstbaarheid bestond uit raad en militaire bijstand (aan het eind van de 12de eeuw in de vorm van tien ridders met begeleiding). De koning van zijn kant was de opperste beschermheer (*advocatus superior*) van de stad die zorgde voor de veiligheid van de bisschop

³⁸³ Voisin 1859a: p.76-77. Rolland 1931a: p.28.

³⁸⁴ *ELEUTHERII VITA SECUNDA* 1658a: p.193 (§ 15). Warichez 1902a: p.130.

³⁸⁵ *LIBER DE ANTIQUITATE* 1883a: p.357. Deze passage is ook terug te vinden in de *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.332.

³⁸⁶ Warichez 1902a: p.136-137.

³⁸⁷ Pycke 1986a: p.98.

³⁸⁸ Warichez 1902a: p.135-144; Rolland 1931a: p.29.

³⁸⁹ Rolland 1931a: p.34-35. Pycke 1986a: p.30-31.

³⁹⁰ Zie § II.4.2.

³⁹¹ Rolland 1931a: p.35-37.

³⁹² Brief van bisschop Stephanus van Doornik aan de Reimser aartsbisschop Willem van Champagne. Desilve 1893a: p.275.

(*securitas episcopi*).³⁹³ Deze situatie veranderde aan het eind van de 12de eeuw toen koning Phillips II Augustus met de erkenning van de Doornikse commune de macht van de bisschop inperkte.

Bij het schip was al gekozen voor het toepassen van aan de koninklijke kerkbouw gelieerde vormen, zoals de galerij en tweetorenfaçade. Bij de oostpartij werd de koninklijke status van de kathedraal in het bijzonder onderstreept door het schema van de apsis met flankerende torens aan zowel de zuid- als de noordzijde. Zo moest de nieuwe kathedraal ook duidelijk maken dat de Kerk van Doornik een eerbiedwaardige koninklijke status had en beschikte over belangrijke koninklijke rechten, die gerespecteerd dienden te worden.

Binnen de 12de-eeuwse context in Doornik was er het kapittel veel aan gelegen om de kathedraal als door de koning beschermde kerk te presenteren. Zijn instemming was noodzakelijk om een eigen bisschop te krijgen. Al vanaf de Merovingische tijd hadden de koningen het vetorecht over de bisschopsbenoemingen opgeëist. Dit gold ook voor de bisdommen Noyon en Doornik.³⁹⁴ Niet in alle bisdommen lukte het de koningen om die rechten ook daadwerkelijk uit te oefenen, maar in de loop van de 11de en 12de eeuw werd de koninklijke greep op de bisschopsbenoemingen in Noord-Frankrijk, in weerwil van de kerkhervorming, steeds sterker.³⁹⁵ Weliswaar hing die invloed sterk af van het moment. Door de sterk wisselende machtsverhoudingen in Noord-Frankrijk in deze tijd lukte het de koning bij de ene benoeming meer invloed uit te oefenen dan bij de andere. Er zijn in Noyon-Doornik meerdere bisschopsbenoemingen, waar de koninklijke invloed groot moet zijn geweest: dat gold bijvoorbeeld voor de bisschoppen Boudewijn, Radboud, Balderik en Simon van Vermandois (zie § II.6 en 7).

5.4.9 De ruimtelijke situatie van de pronkfaçades

Bij de bespreking van de koorpartij van Saint-Leu-d'Esserent (§ III.5.4.4) kwam de wijze waarop deze pronkfaçade zich naar zijn omgeving richt al ter sprake. De apsis met flankerende torens is ook bij andere kerken een machtig ensemble dat zich als pronkfaçade (Duits *Schauseite*) richt op belangrijke structuren in de omgeving. Zo werden de oostfaçades van de kathedralen van Keulen, Mainz en Speyer gericht naar de Rijn en is de oostpartij van de Onze-Lieve-Vrouw in Maastricht altijd goed zichtbaar geweest vanaf de Maas. Opgemerkt moet worden dat in deze gevallen de liturgische oriëntering van de kerk samenvalt met de stedenbouwkundige en landschappelijke situatie. Er zijn ook kerken waar de liturgische oriëntering ondergeschikt werd gemaakt aan de werking van een pronkfaçade. In Bamberg – een nieuwe bisdomstichting, waar de plaats van de kathedraal niet bepaald was door voorgangers – werd de hooggelegen Dom georiënteerd op het noordoosten, zodat de oostapsis zich op imposante wijze boven het Regnitzdal verheft. Ook in Saint-Leu-d'Esserent is de oriëntering afwijkend: het koor richt zich op het zuiden.

Het aspect van de oriëntatie speelt ook in Doornik een belangrijke rol. De transepten van de kathedraal richten zich namelijk ruimtelijk op de territoria van concurrerende instellingen van het kathedrale kapittel, zowel op het gebied van de geestelijke als de wereldlijke macht. Zo richt de façade van de noordelijke transeptarm zich op de lager gelegen Schelde, die slechts op korte afstand van de kathedraal stroomt. Juist door de ligging op een helling oogt deze noordfaçade bijzonder imposant. De Schelde vormde een meervoudige grens: op macroniveau was de rivier sinds het Verdrag van Verdun de grens tussen het West-Frankische Rijk (later Franse koninkrijk) en het Middenrijk (later samen met het Oost-Frankische rijk, het Roomse

³⁹³ Rolland 1931a: p.47.

³⁹⁴ Imbart de la Tour 1891a: p.71-91.

³⁹⁵ Op basis van Pacaut 1957a: p.59-82.

Rijk - *Romanum Imperium*). Aan de overzijde van de rivier waren de leenmannen leenhulde verschuldigd aan de keizer of een van zijn vazallen.

De Schelde vormde ook de grens tussen de bisdommen Kamerijk en Doornik. Het gebied aan de overzijde van de rivier behoorde niet tot de stadsparochie waarover het kathedrale kapittel de scepter zwaaide, terwijl het wel sterk met Doornik verbonden was. Daar lag de kerk van Sint-Brixius, de hoofdkerk van het aartsdiaconaat Brabant binnen het bisdom Kamerijk. De burcht waar de kastelein van het Doornikse resideerde, bevond zich op een eiland nabij de rechteroever, maar lag wel binnen het bisdom Doornik. Deze leenman van de Vlaamse graaf was als heer van het Doornikse dus ook een vertegenwoordiger van de machtigste vorst in de regio (zie § II.4.3).

De façade van de zuidelijke transeptarm van de kathedraal richtte zich tot het stedelijke bestuurscentrum dat zich rond de Grand' Place bevond en naar de Sint-Maartensabdij, die ten zuiden van de kathedraal voor de stadsmuur lag. Het stadsbestuur wist in de loop van de 12de eeuw steeds meer macht naar zich toe te trekken en het kapittel moet dit met lede ogen hebben aangezien. Deze ontwikkeling werd uiteindelijk in 1187 door koning Philips-Augustus gecodificeerd met de erkenning van de commune, maar was al geruime tijd daarvoor in gang gezet. De Sint-Maartensabdij was in 1092 – dus kort voor de bouw van de kathedraal – gesticht door een groep ontevreden kanunniken die het kapittel verlaten had. De abdij was na de kathedraal de voornaamste kerkelijke instelling in Doornik. Het klooster was onmiddellijk een geduchte concurrent geworden als het ging om de (financiële) gunsten van de Doornikse burgers.³⁹⁶

5.5 De vierdelige opstand in de oostpartij

Terwijl de triconchale aanleg en de quincunx van torens gezamenlijk bepalend zijn voor de ruimtelijke structuur en de uitwendige verschijningsvorm van de Doornikse oostpartij, was de opstand van het inwendige van de oostpartij vooral bepaald door de triconchale aanleg. Deze opstand is nu nog in het transept zichtbaar. Cruciaal voor de analyse van de oostpartij is dat de transeptarmen pas sinds de bouw van het 13de-eeuwse koor een dwarsbeuk met een sterk eigen karakter vormen. Tot die tijd vormden de transeptarmen en het oorspronkelijke koor samen een oostpartij, waar één samenhangend concept aan ten grondslag lag. Deze gehele oostpartij had een opvallende en tevens gelijkaardige opstand.

In navolging van het schip kreeg de oostpartij een vierdelige opstand, maar met gewijzigde maten en proporties. De zijbeukarcaden werden aanzienlijk hoger opgetrokken, zodat galerij, triforium en lichtbeuk een stuk hoger kwamen te liggen. In de rechte delen van het transept werden de samengestelde pijlers gehandhaafd. In de apsiden viel de keus op zuilen. Hoe het rechte deel van het koor was vormgegeven, is niet precies bekend. Mogelijk was de lichtere tussenpijler in de rechte dubbele koortravee geen samengestelde pijler, maar een zuil (§ I.6.5). Maar afgezien daarvan kende het koor pijlers in het rechte deel en zuilen in de apsis, net zoals bij de beide transeptarmen.

Het besluit om in de nieuwe oostpartij te kiezen voor een andere verhouding van de vier niveaus hield direct verband met de apsidiale afsluiting van de drie armen en het type dragers dat daar gekozen werd. Samengestelde pijlers zijn minder geschikt voor een apsis met omgang, omdat deze zich moeizamer voegen in de ronding van de apsis, al komen ze wel voor. In een orthogonale plattegrond, zoals bij het schip en het rechte deel van het transept, is het eenvoudiger om met een samengestelde pijler op een regelmatige manier aan te sluiten op de gewelven, dan in de ronding van een omgang. Bovendien zijn zuilen slanker, wat voor de

³⁹⁶ D'Haenens 1962a: p.90-114.

III.5 De oostpartij als Hemelse Stad en martyrium

arcade tussen de binnenapsis en de omgang ook beter past, omdat er meer ruimte, en dus zicht en licht, tussen de dragers overblijft. Een opstand met een zuilenarcade vroeg bovendien vanuit de architectuurtraditie om een bepaalde verhouding tussen de hoogte en doorsnede van zuilen. De notie dat de zuil een bouwelement van klassieke oorsprong was, dat vroeg om samenhangende proporties, was ook in de 11de en 12de eeuw aanwezig, ook al werden zuilen vrijer toegepast dan in de klassieke bouwkunst. In Doornik kon de gewenste verhouding benaderd worden door de omgangen van de apsis– en in het verlengde daarvan – de oostelijke zijbeuken van het transept en die van het koor hoger op te trekken.³⁹⁷

In dit kader is het interessant om de Doornikse opstand te vergelijken met die in de kathedraal van Norwich. In die laatste kerk scheiden dikke, samengestelde pijlers de omgang van het binnenkoor. Hier is ook in de kooromgang de opstand van de rest van de kerk, met relatief lagere zijbeuken, gevolgd. Omdat er geen zuilen werden gebruikt, was er in de opstand van de apsis geen noodzaak om aan de klassieke proporties te refereren.

III.5.4.6A links: Doornik, kathedraal, zuidelijke transeptarm, interieur, zijde van het schip, tekening van Constant Sonnevillie, 1905 (foto: KIKI-IRPA).

III.5.4.6B midden: Doornik, kathedraal, transept, interieur, zicht op de viering richting schip (rechts) en zuidelijke apsis (links) (foto: Laurent Deléhouzée).

III.5.4.6C rechts: Conques, Sainte-Foy, opstand van de koorapsis (foto: PMRMaeyaert, wikimedia.org).

De keuze voor een aangepaste opstand, die geënt was op die van de apsiden, kwam bij de zuidelijke transeptarm goed van pas. Een bijkomende aanleiding om voor die transeptarm een hogere zijbeukarcade te maken, lag namelijk in de gesteldheid van het terrein. Terwijl de oost-westas van de kathedraal min of meer de hoogtelijnen van de zuidhelling van de Scheldeoever volgt, staat het transept hier haaks op.³⁹⁸ Door de breedte van het transept ligt het begane grondniveau van de kathedraal in de zuidelijke transeptarm grotendeels lager dan het olopende maaiveldniveau van het omringende terrein. Als de hoogte van de schipzijbeuken in het uitstekende deel van het transept naar het zuiden toe was voortgezet, zouden de vensters in de buitenmuur van de zuidelijke transeptomgang erg laag zijn uitgekomen: hun onderkant zou dicht op het maaiveld hebben gelegen.³⁹⁹

Door de gewijzigde opstand van de oostpartij ten opzichte van het schip werd in de opstand van beide transeptarmen een overgangszone noodzakelijk om de verschillen in niveaus tussen de twee bouwdelen te overbruggen. In de opstand gebeurde dit aan de westzijde van de

³⁹⁷ Dat het volgen van deze verhoudingen geen absoluut gegeven was, blijkt uit de zuilen op galerijniveau. Deze zijn veel korter, maar wel even dik, als de zuilen op begane grondniveau.

³⁹⁸ Gardelles 1969a: p.43-46.

³⁹⁹ Op basis van het huidige maaiveld zou de onderdorpel van de ramen van de omgang op circa 1 meter hoogte hebben gezeten.

dubbeltravee, waar een vijfdelige opstand kwam (afb. III.5.4.6B). Op galerijniveau werden de verschillende in vloerniveaus verbonden via trappen in de westelijke transepttorens.

Hierdoor volgde de rechte wand van beide transeptarmen aan de westzijde in eerste lijn de indeling van het schip, terwijl aan de oostzijde de niveauhoogten van de opstand van de apsiden werden gevolgd. In het koor was dit verschil er niet: dat volgde in zijn geheel de proporties van de nieuwe indeling.

Met de keuze voor zuilen in het omgangskoor werd aangesloten bij de traditie van de apsis met omgang, die door een zuilenreeks van elkaar worden gescheiden. Deze vorm, een koor waarbij de apsisarcade op zuilen rust, was met name ontwikkeld in Frankrijk in de 11de eeuw. Dit type omgangskoor komt zowel voor bij kerken waar in de rechte traveeën van het koor en/of het schip zuilen zijn gebruikt, zoals in de abdijkerken van Saint-Philibert in Tournus, Saint-Benoît-sur-Loire en Saint-Savin-sur-Gartempe, als daar waar in het schip samengestelde pijlers zijn toegepast, zoals in de kapittelkerken van Saint-Martin in Tours of Saint-Sernin in Toulouse. Tot aan het einde van de 12de eeuw werd bij omgangskoren meestal de voorkeur gegeven aan zuilen ter afscheiding van het binnenkoor in plaats van aan samengestelde pijlers. Het onderste niveau van de opstand, waarin zich de zuilen bevonden, was altijd hoger dan elk van de erboven gelegen volgende bouwlagen. De Doornikse opstand volgde dus, wat dit betreft, het schema van de genoemde kerken, met dien verstande dat het hier ging om een vierdelige opstand en niet om een twee- of driedelige zoals tot dan toe gebruikelijke was.

Alles wijst erop dat het in Doornik de keuze voor het drieapsidenschema was, die de aanleiding vormde om te kiezen voor een gewijzigde opstand voor de gehele oostpartij. Het feit dat alle drie de armen van de oostpartij een rijzige afsluiting in de vorm van een apsis met omgang moesten krijgen, leidde ertoe dat de verhoudingen van de schipopstand aangepast werden aan een aan de opstand van de apsiden gerelateerde niveaubepaling.

Architectuurhistorici hebben vooral de koorapsis van La Trinité in Caen als voorbeeld voor de transeptapsiden in Doornik genoemd.⁴⁰⁰ De gelijkenis tussen deze twee bestaat onder meer uit de relatief geringe breedte van de omgang met daarboven een galerij-achtige bouwlaag.⁴⁰¹ Hoewel er inderdaad overeenkomsten zijn tussen La Trinité en de Doornikse kathedraal, was de koorpartij in Caen waarschijnlijk niet het voornaamste voorbeeld voor het Doornikse kapittel. De overeenkomsten van de Doornikse kathedraal met de al genoemde grote grafbasilieken uit de 11de eeuw (de zogenaamde “pelgrimagekerken”) zijn namelijk breder. Bij deze kerken, waar de zijbeukarcades rusten op samengestelde pijlers, kreeg de oostpartij steeds een omgangskoor met een zuilenarcade. Al deze kerken hadden ook, net als Doornik, langsgalerijen boven de zijbeuken of omgangen van schip, transept en koor. De zijbeuken in deze kerken zijn hoog opgetrokken; zij hebben dezelfde hoogte als de arcade van de kooromgang. Hierdoor zijn er in deze kerken nauwelijks niveauverschillen tussen de galerijen van het schip, het transept en het omgangskoor.

Zoals al eerder ter sprake kwam (zie § III.3.6) en ook verderop nog ter sprake zal komen (zie § III.5.7.5) waren deze bedevaartskerken bijzonder aantrekkelijk om als voorbeeld voor de Doornikse kathedraal te dienen, omdat het de grafkerken waren van belangrijke geloofsverkondigers, die als (regionale) apostelen werden vereerd. Deze kerken hebben ook als gemeenschappelijke kenmerken de functionele galerijen boven de zijbeuken en (geplande) tweetorenfaçades, die beide primair een symbolisch verwijzende functie hebben. Beide elementen behoorden al tot het concept van het Doornikse schip. Het is daarbij mogelijk dat de keuze voor een omgangskoor met zuilen, zoals dat in de genoemde grafkerken bestond, ook reeds gemaakt was bij het ontwerpen van de vroeg-12de-eeuwse Doornikse kathedraal. Bij

⁴⁰⁰ Héliot 1969a: p.95; Cornet 1970a: p.214.

⁴⁰¹ De kerk in Caen heeft geen overigens functionele omgang. Deze is namelijk alleen vanuit het middenkoor toegankelijk en niet vanuit het transept, net zoals in de abdijkerk van Morienva.

de aanvang van de bouw van het oudere schip moet immer ook al een koor zijn gepland, dat echter nooit werd uitgevoerd.

Samenvattend kan worden geconcludeerd dat het kapittel ervoor koos om het architectonische concept van deze prestigieuze grafkerken niet alleen in de opzet van het schip (met galerijen) en de westpartij (met tweetorenfaçade) te recipiëren, maar ook in het weidse transept. De receptie van al deze betekenisvolle elementen verschafte de Doornikse kathedraal een plaats te midden van deze eerbiedwaardig ‘apostelkerken’, waarvan de architectuur in Doornik uiteindelijk groots overtroffen zou worden dankzij de triconchale aanleg in combinatie met de quincunx van vijf torens.

5.5.1 De galerij in de oostpartij

De plaats en betekenis van de galerij in de middeleeuwse architectuur is in het hoofdstuk over de architectuur van het schip al uitgebreid besproken (§ III.3.3). Daarom kan hier volstaan worden met enkele aanvullende observaties, die specifiek betrekking hebben op de galerij van de oostpartij, waar thans de apsisgalerijen nog van over zijn.

De galerij in het transept is overwelfd en iets minder hoog dan die in het schip. Door de hogere zijbeukarcade in het transept ligt de galerij echter wel een stuk hoger in de opstand van de middenbeukwand dan in het schip. Het hoogteverschil tussen de beide galerijen wordt overbrugd via de trappen in de westelijke torens. Brede trappen en hoge passages – die thans deels zijn dichtgemetseld – zorgden voor een ruime doorgang ter plaatse van de torens. Aan de noordzijde, waar de trap de volledige binnenruimte van de Brunintoren beslaat, gaat men via de grote wenteltrap. Aan de zuidzijde voerde een trap vanuit de westelijke zijbeukgalerij naar de ruimte in de toren, alwaar een tweede trap toegang gaf tot de galerij in zuidelijke transeptapsis.

De systematische overwelfing van de galerijen in de oostpartij wijst op het voornemen om het transept te overwelfen. In de meeste kerken waar de galerijen overwelfd werden, gebeurde dit met de bedoeling om ook de middenbeuk van een gewelf te voorzien.⁴⁰² Aangezien in Doornik ook de galerijtraveeën aan de kant van het schip overwelfd zijn, wijst dit erop dat overwelfing van het transept al gepland was, voordat besloten werd tot de bouw van de triconchale aanleg (zie § I.5).

5.5.2 Het triforium

Het opmerkelijkste onderdeel van de opstand van de oostpartij is het triforium. Het is het derde niveau van de opstand van transept en koor. Dit triforium is een loopgang die gesitueerd is ter hoogte van de galerijzolder. De gang heeft een achterwand en is door middel van een zuilen- en pijlerreeks geopend op de hoofdbeuk. In de wanden van de middenbeuk van het transept bevindt het triforium zich onder de lichtbeuk en boven de galerij.⁴⁰³ In het schip is er op deze plaats in de opstand een nissenzone (zie § I.4). In deze nissen bevonden zich kleine – thans dichtgemetselde – openingen die de galerijzolder van licht voorzagen. Door de

⁴⁰² De Saint-Étienne in Caen en de abdijkerk van Jumièges, waar de galerijen halve tongewelven hebben, zijn met hun aanvankelijke middenbeukplafond een uitzondering. In Engeland en Normandië zijn de galerijen in de vlakgedekte kathedralen en abdijkerken niet overwelfd (Winchester, Ely, Peterborough, Rochester, Londen, Cérisy-la-Forêt). In de grote grafkerken in Zuid-West-Frankrijk, maar ook bij tal van kerken in de Auvergne kragden de galerijen met hun overwelfing het middenbeuksgewelf.

⁴⁰³ Het is merkwaardig dat Hans-Jürgen Greggersen (2000a) in zijn dissertatie over het triforium het transept van de Doornikse kathedraal niet noemt, terwijl hij de nissenzone in het Doornikse schip wel bespreekt.

verandering van de opstand van de oostpartij bevat de westzijde van het transept, waar in aanvang het schema van de schipopstand werd voorgezet, zowel de nissenzone als het triforium. Dit laatste is boven de eerste gelegen en beide kennen deels een gezamenlijke geleding in de vorm van een reeks colonnetten, die beide niveaus bestrijkt. In dit deel van het transept is sprake van een vijfdelige opstand.

De term triforium is weliswaar mogelijk middeleeuws (van *tres fores*, drie openingen), maar behalve dat het om een element met drie openingen zou gaan, is niet duidelijk wat voor bouwkundig element hier precies mee werd aangeduid.⁴⁰⁴ In de kunstgeschiedschrijving wordt de term triforium over het algemeen gebruikt voor een zone, soms bestaande uit een reeks van openingen, tussen een zijbeuk en een lichtbeuk.⁴⁰⁵ Het triforium kan een doorlopende loopgang zijn die achter de middenschijpijlers doorloopt of een reeks van onderbroken loopgangen, telkens één per travee, waarbij de toegang tot de aangrenzende zolder is geregeld via deurtjes in de achterwand. In de Doornikse kathedraal is het triforium doorlopend, waarbij in het transept het niveau in stappen steeds iets hoger ligt naarmate het triforium dichterbij de oostelijke vieringpijlers komt. Het triforium bevond zich in het verdwenen koor waarschijnlijk op het hoogste niveau. Omdat het triforium van het 13de-eeuwse koor zich nagenoeg op dezelfde hoogte bevindt als dat van het 12de-eeuwse koor, bleef het ook na de bouw van het 13de-eeuwse koor mogelijk om via het triforium rond de gehele oostpartij te lopen.⁴⁰⁶

III.5.4.7A links: Jumièges, ancienne abbatiale Notre-Dame, gezicht vanuit het vm. koor naar het westen met op de voorgrond de resten van de vieringtoren (foto: rockyontheroad.wordpress.com).

III.5.4.7B midden: Jumièges, ancienne abbatiale Notre-Dame, loopgang in de westelijke transeptmuur (detail van afb. III.5.4.7A).

III.5.4.7C rechts: noordelijke transeptarm, westwand, triforium (foto: JW).

Het toepassen van een loopgang in de hogere gedeelten van een kerkgebouw had een grote vlucht genomen in de Normandische architectuur van de 11de eeuw, waarbij in de wandopbouw gebruik werd gemaakt van een dubbelschalige wand, in eerste instantie op lichtbeukniveau. Vroege voorbeelden zijn de abdijkerken van Bernay en Jumièges, waar voor een deel van de lichtbeukvensters van het transept een loopgang is. In Jumièges zorgt deze loopgang voor de verbinding van de traptoren op de hoek van de noordelijke transeptarm met de traptoren die toegang geeft tot de vieringtoren (afb. III.5.4.7a & 7B).⁴⁰⁷ In enkele voorname Normandische kerken, die allemaal gelieerd waren aan het hertogelijk huis, wordt

⁴⁰⁴ Clark & Clark 2010a: *Triforium*.

⁴⁰⁵ Vooral met het Engelse *triforium* worden vaak zowel galerijen en triforia aangeduid. Voor galerijen wordt ook wel *gallery triforium* gebruikt.

⁴⁰⁶ Tijdens de 19de-eeuwse restauratie van het koor zijn de doorgangen van het triforium ter hoogte van de koorpijlers dichtgemetseld, zodat het triforium van het koor tegenwoordig niet meer als gang te doorlopen is.

⁴⁰⁷ Mogelijk was dit ook in Bernay het geval.

de loopgang voor de lichtbeukvensters in het gehele gebouw toegepast, zoals in de beide abdijkerken in Caen, in C erisy-la-For et en in Boscherville.⁴⁰⁸

Loopgangen zijn zeker geen exclusief Normandisch fenomeen, maar komen elders incidenteel en in specifieke situaties voor.⁴⁰⁹ Een fraai voorbeeld is de abdijkerk van Sankt-Michael in Hildesheim, waar zich in de muur van de transepten een loopgang bevindt, die voldoet aan de tegenwoordige kunsthistorische omschrijving van een triforium. De galerij in Hildesheim was onder meer bestemd voor de zgn. engelenkoren die in de kloosterliturgie een rol speelden en is te vergelijken met galerijen, zoals in Corvey of Sankt-Pantaleon in Keulen, die soms ook een liturgische functie hadden.⁴¹⁰ De loopgangen, zoals die voorkomen bij de Normandische kerken zijn daarentegen verbindingsgangen tussen de verschillende bouwdelen. Zij bieden ook de mogelijkheid om de steeds grotere en zich op een hoger niveau gesitueerde vensters voor onderhoud en herstel te kunnen bereiken zonder steigers te hoeven plaatsen.

Na de Normandische verovering werd de loopgang voor de lichtbeukvensters ook in Engeland in veel voornamelijk kerken gerealiseerd. Vroege voorbeelden zijn de kathedraal van Winchester en de abdijkerk van St Albans.⁴¹¹ In St Albans is in het transept, op hetzelfde niveau als de galerij in het schip, een loopgang in de dikte van de muur aangelegd die met bogen geopend is op de middenbeuk (afb. III.5.4.7D). De achterwand van deze loopgang is gesloten. In de kathedraal van Norwich bevindt zich in het transept ook een passage op galerijniveau, maar deze heeft grote vensters (afb. III.5.4.7F). Het transept heeft hier namelijk geen zijbeuken en ook geen galerij tegen de transeptgevels, zodat deze passages de verbinding tussen de galerijen van schip en koor vormen.

In het schip van de abdijkerk van Gloucester is boven de zeer hoge zijbeuken een loopgang gerealiseerd (afb. III.5.4.7E). Hier is sprake van een loopgang in de dikte van de muur, die zich recht onder de loopgang voor de lichtbeukvensters bevindt. De gang is op de middenbeuk geopend met dubbele rondboogopeningen.⁴¹² Het triforium van Gloucester is een van de vroegste loopgangen, die door zijn plaats en uiterlijk als triforium aangemerkt kan worden. In tegenstelling tot de loopgang voor de lichtbeukvensters wordt het triforium verder in Engeland aanvankelijk maar beperkt toegepast: de grote kerken van de 12de-eeuw hebben wel bijna allemaal galerijen en de genoemde loopgang voor de lichtbeukvensters, maar geen triforium.⁴¹³ In Noord-Frankrijk werd het triforium wel overgenomen. Vergelijkbaar met Gloucester is het schip van de Saint-Étienne in Beauvais (circa 1130), waar de openingen nog vrij bescheiden zijn en er nog veel muurwerk is aan weerszijden van de boogopeningen. Uit dezelfde tijd, maar mogelijk al iets eerder geconcipieerd, is het triforium in de oostpartij van de Doornikse kathedraal. Hier is het triforium geheel geopend naar de middenbeuk. In plaats van bogen dragen de zuiltjes en pijlers een architraaf.

De manier waarop het Doornikse triforium is uitgevoerd, met een reeks van openingen die de gehele ruimte tussen de pijlers van de middenbeuk vult, zou veel navolging krijgen, onder andere in bijna alle Noord-Franse kerken met een vierdelige opstand, waaronder de kathedralen van Laon, Arras, Cambrai en Soissons en de kloosterkerken van Saint-Remi (Reims) en Notre-Dame-en-Vaux (Châlons-en-Champagne).⁴¹⁴ De grote kerken in Frankrijk vanaf 1190 (Chartres, Soissons, Reims, Amiens, et cetera) kennen bijna allemaal een triforium ter hoogte van de zijbeukdaken.

⁴⁰⁸ Chaix 2011a: p.250-253 (Caen, Saint-Étienne), p.244-249 (La Trinité, Caen); p.239-243 (Boscherville); p. 258-260 (C erisy-la-For et).

⁴⁰⁹ Héliot 1971a: p.211-223.

⁴¹⁰ Héliot 1966a: p.7-20.

⁴¹¹ Andere voorbeelden in de transepten van Tewkesbury, Hereford en Pershore, alle drie in West-Engeland.

⁴¹² Lheure 2011a: p.138-139.

⁴¹³ Bij enkele kerken zonder transeptzijbeuken en tegen transeptgevels bevinden zich twee lichtbeukloopgangen boven elkaar, zoals in de kathedralen van Norwich en Peterborough.

⁴¹⁴ In Noyon kregen schip en koor geen triforium, maar het transept wel.

III.5.4.7D links: Cathedral and Abbey Church of St Alban, St Albans, transept (foto: wikimedia.org, Albans255).

III.5.4.7E midden: Gloucester, Cathedral Church of St Peter and the Holy and Indivisible Trinity, schip (foto: wikimedia.org, Nilfanion).

III.5.4.7F rechts: Norwich, Cathedral Church of the Holy and Undivided Trinity, zuidelijke transeptarm, westzijde (foto: JW).

De toepassing van een triforium in de oostpartij van de Doornikse kathedraal onderstreept nog eens de verwantschap met de Normandische en Engelse architectuur uit de periode 1050-1120. Niet eerder werd een dergelijk omvangrijk triforium gerealiseerd dat bovendien zo sterk geopend was op de middenbeuk. Door het triforium in te brengen in een wandgeleding die ook al een galerij kende, realiseerde de bouwmeester van de Doornikse kathedraal opnieuw een zeer prestigieuze opstand met vier bouwlagen, die die van het schip nog in rijkdom overtrof.

5.6 De gewelven van de oostpartij

De ontwikkeling van het (kruis)ribgewelf had nieuwe en ongekende mogelijkheden toegevoegd aan het middeleeuwse architectonische ontwerpen en bouwen.⁴¹⁵ Zo maakte de toepassing van het ribgewelf het mogelijk om met een lichtere draag- en steunconstructie, grotere en veelvormige ruimten te overspannen. In Doornik werden de grote traveeën van de middenbeuk van de oostpartij met kruisribgewelven overwelfd. Het gaat dan om de beide transeptarmen, de viering en het verdwenen koor. De zijbeuken en galerijen kregen geen kruisribgewelven. Dit laatste is opvallend, omdat vanaf het begin van de 12de eeuw in Noord-Frankrijk en Engeland het gebruik van kruisribgewelven voor relatief kleine zijbeukgewelven juist vaker voorkwam.⁴¹⁶

De indrukwekkende kruisribgewelven van de middenbeuk van het transept overspannen een breedte van bijna 14 meter. Lange tijd werden zij omstreeks 1200 gedateerd. Nu is komen vast te staan dat deze uit de jaren 1135-1140 dateren (zie § I.5.6.17), ontstaat een ander perspectief: ze behoren nu tot een kleine groep van vroege kruisribgewelven die een brede middenbeuk overspannen.

Zoals al bij de bouwgeschiedenis van het transept is geconcludeerd (§ I.5.16), moet de beslissing om over te gaan tot overwelfing van de oostpartij als een conceptwijziging worden gezien, en wel als de eerste in de bouwgeschiedenis van de kathedraal in de 12de eeuw. Het toevoegen van gewelven aan de kathedraal in aanbouw vormde een belangrijke stap in de realisatie van een nog prestigieuzer en betekenisvol gebouw (zie § III.4).

De gewelven werden echter pas gerealiseerd nadat een tweede conceptwijziging had geleid tot het derde concept: de triconchale aanleg met de vijftorenquincunx. De uiteindelijke

⁴¹⁵ Over de redenen en betekenis van gewelven: Fernie 2000a: p.264-268.

⁴¹⁶ Bijvoorbeeld de abdijkerk in Lessay, de Saint-Étienne in Beauvais.

gewelfvormen in het rechte deel van de armen van de oostpartij verschilde daarbij van het aanvankelijk plan, in ieder geval in de beide transeptarmen. Deze wijziging is echter niet dusdanig ingrijpend of opvallend, en de gekozen gewelfvorm niet zodanig betekenisvol, dat er van een conceptwijziging kan worden gesproken.

Gewelven werden vanaf het eind van de 11de eeuw en in de loop van de 12de eeuw steeds gangbaarder in West-Europa. Tegen het eind van de 12de eeuw waren ze ten noorden van de Alpen de norm. Het overwelven van grote en hoge ruimtes bleef echter altijd een prestigekwestie. Met de keuze om de gehele Doornikse oostpartij van gewelven te voorzien, had het kapittel de ambitie getoond om ook wat dit betreft met de nieuwe kathedraal een uiterst voornaam bouwwerk te realiseren dat voldeed aan de hoogste en nieuwste standaarden. Uit de manier waarop de overwelving werd uitgevoerd blijkt wel dat de bouwmeester(s) nog op zoek waren naar de meest adequate technische uitvoering van deze architectonische uitdaging.

5.7 Analyse van het concept en betekenis: de kathedraal als onafhankelijkheidsmonument

De bouw van een monumentale kathedraal, zoals in Doornik in de 12de eeuw, was een gigantische onderneming. Er waren vele motieven die aanleiding konden geven tot de nieuwbouw van een kerk. Vele geestelijken en leken, machthebbers en gemeenschappen zullen de wens gehad hebben om een dergelijk werk tot stand te brengen. Om een dergelijk project ook werkelijk te starten en te realiseren, moesten takrijke voorwaarden vervuld worden. Er waren immers vele instellingen en personen bij betrokken. In dat opzicht was de situatie in Doornik niet wezenlijk anders dan in andere kathedraalsteden.

Wat wel anders was, was de bijzondere situatie van de Kerk van Doornik als bisdom zonder eigen bisschop vanwege de al eeuwenoude personele unie met de bisschopszetel van Noyon. Dat die situatie in de loop der tijd in elk geval geen belemmering vormde om een nieuwe kathedraal te bouwen, hebben de opgravingen in Doornik aangetoond. Sinds het begin van de personele unie omstreeks 600 werd namelijk ten minste driemaal een bijna compleet nieuwe kerk gebouwd op de plaats van het huidige schip, afgezien van de talrijke verbouwingen die in de tussentijd plaats hadden gevonden.

In het voorafgaande is duidelijk geworden hoe in de 12de eeuw in Doornik weer een nieuwe kathedraal tot stand kwam. Tussen 1100 en 1160 verrees in enkele etappes een grootse kerk, die er nu voor een belangrijk deel nog staat. Deze kerk betekende echter een forse breuk met het verleden vanwege de radicaal nieuwe opzet en de indrukwekkende schaa sprong. Het nieuwbouwproject werd gestart met de westpartij en het schip omstreeks 1100. Toen men omstreeks 1120 een aanvang had gemaakt met het westelijk deel van het transept werd besloten tot een radicale aanpassing van de plannen.

5.7.1 Het eerste 12de-eeuwse concept, 1100-1120

Aan het begin van het nieuwbouwproces lag de beslissing om de site van de kathedraal volledig opnieuw in te richten met één groots bouwwerk ter plekke van twee oudere kerken (Sint-Stephanuskerk en Onze-Lieve-Vrouwekerk). De Stephanuskerk die op de plaats van het huidige koor lag, was wellicht al in de loop van de 11de eeuw verdwenen, maar de herinnering eraan was in 1141 nog levend (§ II.4.5). Van de Onze-Lieve-Vrouwekerk, die op de plaats van het schip lag, zou een deel van het muurwerk geïntegreerd worden in de fundering van de buitenmuren van het schip van de nieuwe kerk, maar iedere zichtbare herinnering van de

voorganger-kerk verdween. De nieuwe kathedraal werd aangelegd met een vloerniveau dat maar liefst 2m50 hoger was dan de oude bebouwing op deze plek. De volledige geschiedenis van de voorgaande kerken verdween onder de grond.

Het eerste concept van de nieuwe kerk bestond uit een basilicale aanleg met galerijen en een tweetorenfront met een dubbelportaal in de westgevel. Bij deze kerk was een door een vieringtoren bekroond transept gepland met een diepte van drie traveeën en geflankeerd door zijbeuken. Het schip kreeg een nadrukkelijke basilicale opzet dat mede door de dominante horizontale geleding en het houten plafond een archaïserend karakter kreeg, dat kon verwijzen naar de kerken van het vroege Christendom.

De opzet van deze kerk volgde een bipolair schema dat in de loop van de 11de eeuw steeds vaker werd toegepast. Aan de westzijde had de kerk met de westtorens en de galerij op de verdieping een sterk seigneuriaal karakter. Aan de oostzijde werd de altaarzone van de kerk benadrukt door de vieringtoren die als markering van het assenkruis bij uitstek de verbinding tussen het aardse en het hemelse visualiseerde. Op deze manier toonde de nieuwe kathedraal de complete macht van de bisschop: de wereldlijke macht als heer van Doornik en leenman van de Franse koning in het westen en de geestelijke macht als leraar en herder van het bisdom Doornik in het oosten.

In zijn algemene opzet sloot de nieuwe kathedraal aan bij enkele recente kathedralen in Normandië en Engeland, in het bijzonder de kathedraal van Canterbury, maar het kapittel plaatste het gebouw ook nadrukkelijk in de traditie van een groep grote grafkerken voor lokale ‘apostelen’ die in de loop van de 11de eeuw in Frankrijk en Spanje waren begonnen. De noodzaak om een kerk te bouwen die als de kathedraal van een bisdom met een eigen, eerbiedwaardige oorsprong gezien zou worden, kwam voort uit de ambitie van het Doornikse kapittel om de personele unie met het bisdom Noyon te beëindigen en Doornik weer een eigen bisschop te geven. Belangrijkste troef in die onafhankelijkheidsstrijd werd de ‘hervonden’ patroonheilige van het bisdom, de heilige Eleutherius. Het feit dat hij bisschop van een onafhankelijk bisdom was geweest in de tijd die als de stichtingstijd van de officiële, geformaliseerde Kerk in dit deel van Europa werd gezien, was het voornaamste argument in de telkens weer geuite wens naar onafhankelijkheid. Door voor de kathedraal de geperfectioneerde vorm van een ‘apostelkerk’, dat wil zeggen een grafkerk voor de lokale apostel Eleutherius te kiezen, kon het gebouw bij uitstek deze gepretendeerde positie representeren.

5.7.2 Het tweede 12de-eeuwse concept, circa 1120

Tot een eerste wijziging van de nieuwe kathedraal besloot het kapittel toen de bouwwerkzaamheden de westzijde van het nieuwe transept hadden bereikt: de oostpartij moest overwelfd worden. Bij de ambitie die het nieuwe schip met zijn vierdelige opstand, rijke geleding en uitbundige sculptuur al ten toon spreidde, voegden zich nu ook gewelven over de middenbeuken van de oostpartij. Daarmee plaatste de Doornikse kathedraal zich in een kleine groep vroeg 12de-eeuwse kerken met kruisribgewelven over de middenbeuken. Uit de geschiedenis van de gewelvbouw blijkt dat de meest sacrale delen van het kerkgebouw vaak als eerste overwelfd werden. Tegelijk met het benadrukken van de sacraliteit van dit deel van de kathedraal, vergrootte het kapittel het prestige van de nieuwbouw kathedraal. Het gewelf in algemene zin, en in het bijzonder dat van het kerkgebouw, staat voor het hemelse uitspannel. De iconografie op gewelven en sluitstenen onderstreept deze hemelse symboliek. Met de overwelfing van de oostpartij werd ook nog eens benadrukt dat het kerkgebouw het Hemelse Jeruzalem voorafbeeldt. Dat deze representatie van de Hemelse

Stad door de oostpartij van de kathedraal als bijzonder belangrijk werd beoordeeld, bleek korte tijd later.

5.7.3 Het derde 12de-eeuwse concept, 1120-1150

Amper was men begonnen met de aanpassing van de plannen tot overweldiging of nogmaals besloot het kapittel tot een wijziging van het concept. Het gevolg was een geheel nieuwe opzet van de oostpartij. De essentie van het nieuwe concept bestond uit een vijftorengroep in de vorm van een quincunx en een triconchale aanleg. De combinatie van deze vormen was ongezien, zeker voor een kathedraal.

Het is de vijftorengroep die het ensemble domineert en daarmee het meest karakteristieke aspect van de kathedraal is. Torens waren vanaf het begin van de nieuwbouw omstreeks 1100 onderdeel van het concept van de kathedraal, maar dan in de vorm van een tweetorenfront in het westen en een vieringtoren boven de oostpartij. In plaats van de twee westtorens verrezen rondom de vieringtoren vier rijzige torens, zodat een vijftorengroep werd gevormd volgens het schema van de quincunx.

Niet alleen was het grote aantal van vijf torens opvallend, ook het formaat en de harmonieuze en evenwichtige verhouding tussen de horizontale en verticale elementen in hun opbouw is bijzonder. De algemene opzet en vormgeving van de Doornikse torens passen in de bouwtraditie van Noordwest-Frankrijk, met name in de noordelijke Île-de-France.

De vieringtoren sluit vooral aan bij de architectuur in Engeland en Normandië, maar spectaculair voor zijn tijd is het hoge gewelf dat in deze grote toren is aangebracht. Deze centrale toren markeert het kosmische snijpunt van de kruisvormige plattegrond van het totale kerkgebouw. Hij karakteriseert het kerkgebouw van buiten als bijzonder heilig oord, terwijl het imposante gewelf als baldakijn hetzelfde voor het interieur doet.

Vieringtorens waren courant in de 12de-eeuwse kerkbouw in Noordwest-Europa. De toevoeging van vier flankerende torens was dat allerminst. Opvallend aan de planwijziging die in Doornik tot de grootse oostpartij leidde, is dat de tweetorenfaçade aan de westzijde geheel werd opgegeven. Het gaat hier niet om een onvoltooide, maar om een geannuleerde tweetorenfaçade ten gunste van de oostpartij. Hiermee onttrok de kathedraal zich aan de tweepoligheid die zo kenmerkend is voor veel seigneuriale kerken in de Middeleeuwen. In het gedeelte van de kerk rond de viering zetelde het kathedrale kapittel, dat door de beperkte aanwezigheid van de bisschop in de praktijk een groot deel van de bisschoppelijke macht uitoefende. Op het hoogkoor stond het hoofdaltaar en werden de heilige relieken van de Kerk van Doornik uitgestald, om te beginnen die van de heilige stichter Eleutherius.

Uit het feit dat de monumentale tweetorenfaçade aan de westzijde werd opgegeven, blijkt dat het kapittel geen behoefte voelde om middels de tweetorenfaçade met galerij de bisschoppelijke, seigneuriale macht te representeren in het concept van de nieuwe kathedraal. Met de nadruk op de oostpartij kon het kapittel de moederkerk presenteren als het centrum van diocesane geestelijke zorg om de eigen kerkgemeenschap. De relieken van de stichter-heilige die aldaar vereerd werden, vormden er de legitimatie en het onderpand van.

Door zo sterk de nadruk te leggen op de oostpartij en af te zien van de westpartij gaf het kapittel impliciet ook het signaal af dat de bisschop niet primair een wereldlijk heerser moest zijn, maar een geestelijk leider. Dit signaal was niet onbelangrijk voor de tegenstanders van een eigen Doornikse bisschop, zoals de Franse koning en de Reimser aartsbisschop, omdat zij juist vreesden voor afname van hun politieke invloed op het moment dat het bisdom Doornik een eigen bisschop zou krijgen (zie § II.7.14 & 15).

5.7.4 De quincunx in de vorm van een vijftorengroep

Het dominerende element van de oostpartij is de quincunx, een betekenisvol schema dat bepaald wordt door vijf elementen: vier op de hoekpunten van een vierkant of rechthoek en één in het centrum daarvan. Met name aan de hand van middeleeuwse architectuuruitbeeldingen wordt duidelijk dat de quincunx met torens het Hemelse Jeruzalem aanduidt. Het is een specifiek schema voor de torenrijke hemelstad. Binnen de context van het middeleeuwse wereldbeeld maken de Doornikse torens in hun quincunxopstelling op een zeer monumentale wijze – en meer dan in de meeste andere middeleeuwse kerkgebouwen het geval was – zichtbaar dat het gebouw de aardse voorafbeelding is van het Hemelse Jeruzalem, de kosmische stad bij uitstek. In de architectuur wordt op deze wijze aanschouwelijk gemaakt dat hier de sacrale plaats is waar de verbinding tussen hemel en aarde tot stand komt. Hoe belangrijk de vijftorengroep van de nieuwe oostpartij was, werd ook zichtbaar in het attribuut dat gegeven werd aan de nieuwe patroonheilige die Doornik in de 12de eeuw had gekregen. Sint Eleutherius draagt een model van de kathedraal in de vorm van de quincunx met vijf torens in zijn hand.

De quincunx met vijf torens was echter niet het enige schema dat het concept van de nieuwe oostpartij bepaalde. Het kapittel combineerde dit schema van in deze streken niet eerder vertoonde grandeur namelijk met een triconchale aanleg, een zeer specifiek motief van eerbiedwaardige ouderdom.

5.7.5 Triconchale opzet

De klaverbladvormige plattegrond of triconchale aanleg moet vanaf het begin van de bouw van de oostpartij gezien zijn als een wezenlijk onderdeel van het bouwwerk, waaraan grote betekenis werd gehecht. Het motief komt voort uit het vroegste christendom en wordt veelal in verbinding gebracht met mausolea, grafkerken, gedachteniskerken (*memoriae*) en reliekenkapellen. Waarschijnlijk werd de triconchale vorm vanuit de context van de eetzaal (*triclinia*) overgenomen ten behoeve van christelijke kerken en kapellen met een graf- of gedachtenisfunctie. Hier werden gedachtenismaaltijden gehouden ter ere van overledenen, in het bijzonder martelaren en andere heiligen.

In de 11de eeuw was de betekenis van de triconchale aanleg als memoriebouw nog actueel, getuige de toepassing van het schema bij enkele belangrijke grafkerken, zoals de Saint-Lucien in Beauvais en de Saint-Germain-des-Prés in Parijs. Voor deze kerken geldt dat zij interessante aanknopingspunten voor het Doornikse kapittel boden. Beide instellingen beriepen zich op hun eerbiedwaardige ouderdom en koninklijke status, die terugging tot de Merovingische vorsten. Vanwege de magere bewijzen waarover de Doornikse Kerk kon beschikken aangaande de *donatio chilperichi*, was de kerk van Saint-Germain, waar koning Chilperik I begraven was, een aansprekend voorbeeld. Daarnaast was de Parijse kerk voor de Doornikse kanunniken aantrekkelijk, omdat het een medestichting betrof van de voorname Merovingische bisschop Germanus, die er ook was begraven.

Meer nog dan Saint-Germain-des-Prés was de kerk van Saint-Lucien bij Beauvais van belang voor de Doornikse kathedraal. In de eerste plaats bood deze kerk een eigentijds voorbeeld van een complete triconchale aanleg. Als martyrium voor de heilige Lucianus, de apostel en eerste bisschop van de Beauvaisis, beantwoordde de kerk aan de wens van de Doornikse kanunniken om in hun kathedraal de grafkerk voor hun stichter-bisschop, de heilige Eleutherius te realiseren. Omdat Eleutherius vanaf de 12de eeuw in Doornik als een lokale apostel werd vereerd, lag niets méér voor de hand, dan dit gegeven tot uitdrukking te brengen in architectuur die naar de oudste kerken verwees, waarin apostelen als zodanig werden vereerd. Die bevonden zich in de allereerste plaats in de hoofdstad van de Latijnse christenheid: Rome. De Doornikse kanunniken

verbleven er in de eerste helft van de 12de eeuw met grote regelmaat vanwege hun bezoeken aan het pauselijk hof in verband met het streven naar een eigen bisschop en de wedijver met het Sint-Maartens klooster. Eén Romeinse kerk is van bijzondere relevantie voor de Doornikse kathedraal. Het is de kerk van Santi Apostoli in het centrum van de stad. Het is recent gebleken dat deze kerk al sinds de 6de eeuw een triconchale aanleg met omgangen had, die wezenlijke overeenkomsten vertoont met de opzet van de Doornikse oostpartij: de kerk kende niet alleen een triconchale aanleg, maar de beide apsidiaal gesloten transeptarmen kenden ook een omgang, die met zuilen van de middenbeuk was gescheiden.

5.7.6 Apostolisch en koninklijk

De verwijzing naar ‘apostolische’ architectuur was al aanwezig in het eerste concept van de vroeg-12de-eeuwse kathedraal, voordat aan de nieuwe oostpartij werd begonnen. Het majestueuze schip met zijn ruime galerijen, geplande tweetorenfaçade en vieringtoren verwezen naar de grote grafbasilieken van ‘apostolische’ heiligen in Tours, Reims, Limoges, Toulouse of Compostella. Net zoals in de ‘apostolische’ grafkerken werd een weids transept gepland, geflankeerd door zijbeuken met galerijen.

Deze verwijzingen werden in de het nieuwe concept van de oostpartij nog versterkt en de opstand van de middenbeuk met omlopende galerijen werd afgestemd op de rijzige apsiden van het koor en de twee transeptarmen.

Naast de apostolische uitstraling van de Doornikse kathedraal die direct verband hield met de cultus van de heilige Eleutherius als bisschop-stichter van het bisdom, had het kapittel kennelijk de behoefte om de koninklijke status van de kerk tot uitdrukking te brengen. Dit gebeurde middels een zeer opvallende architectonische vorm die in de nieuwe oostpartij gerealiseerd werd door de unieke combinatie van de quincunx en de triconchos: het gaat om de beide apsiden met flankerende torens die de transeptarmen afsluiten. Hiermee manifesteerde het kapittel zich niet alleen via de architectuur tegenover de diverse machthebbers, die het krachtenveld bepaalden waarin het kapittel moest opereren. Het schema van de apsis met flankerende torens dat vooral in koninklijke en keizerlijke kerken zijn toepassing vond, onderstreepte bovendien de aanspraken op de koninklijke status van de Doornikse Kerk.

Het Doornikse kapittel had begin 12de eeuw de ambitie om een bijzonder gebouw van uitzonderlijke klasse neer te zetten. Door de combinatie van de triconchale aanleg en de vijftorengroep creëerden de Doornikse kanunniken een zeer prestigieus gebouw, dat elk van de genoemde voorbeelden in representatieve kracht overtrof. Aldus maakte de Doornikse kathedraal met zijn unieke concept voor de nieuwe oostpartij op onmiskenbare wijze duidelijk dat dit gebouw niets anders kon zijn dan de zetelkerk van een onafhankelijk bisschop, die zich kan beroepen op de koninklijke Merovingische oorsprong van het bisdom. In de onafhankelijkheidsstrijd van het bisdom Doornik vormde de kathedraal een tastbaar argument in steen.

Vanaf het moment dat de Doornikse Kerk in 1146 na een meer dan een halve eeuw strijd weer een eigen bisschop kreeg, vormde de kathedraal een blijvend monument voor de status van de onafhankelijke Doornikse Kerk. Dat de opzet om in Doornik een iconische kathedraal neer te zetten is geslaagd, blijkt wel uit het respect waarmee sinds de 12de eeuw met het gebouw is omgegaan. Zo werd het 13de-eeuwse koor zo gebouwd dat het aansloot op de opzet van de 12de-eeuwse oostpartij. De kathedraal werd attribueerd van de heilige bisschop Eleutherius. Hoe blijvend het beeld is van de kathedraal als centrum van het bisdom moge blijken uit het feit dat de bisschoppelijke moederkerk in de vorm van de vijftorengroep anno 2016 het logo van het bisdom Doornik vormt.